

STUDIA LITTERARIA

irodalom- és kultúratudományi folyóirat

2021/3–4

Írói gazdálkodások
a 19–20. században

STUDIA LITTERARIA 2021/3–4 Írói gazdálkodások a 19–20. században

STUDIA LITTERARIA
irodalom- és kultúratudományi folyóirat
LX. évfolyam
2021/3–4.

Szerkesztőség:
BÉNYEI PÉTER – főszerkesztő
BERTA ERZSÉBET
BÓDI KATALIN
BODROGI FERENC MÁTÉ
D. TÓTH JUDIT
FAZAKAS GERGELY TAMÁS
LAPIS JÓZSEF
SZÁRAZ ORSOLYA

A lapszám szakmai szerkesztői:
BODROGI FERENC MÁTÉ; HITES SÁNDOR; ORBÁN LÁSZLÓ

A lapszámában megjelent tanulmányokat a szerkesztőség tagjai lektorálták.

Elérhetőség:
DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
honlap: <https://ojs.lib.unideb.hu/studia>
e-mail: studia@arts.unideb.hu
tel.: 06-52-512-900/23084

HU ISSN 0562–2867 (print)
HU ISSN 2063–1049 (online)

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének folyóirata
megjelenik félévente

Kiadta: DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete
Debreceni Egyetemi Kiadó
dupress.unideb.hu

Felelős kiadó: Fazakas Gergely Tamás; Karácsony Gyöngyi
Borítóterv: Marosi Edit
Tördelés: Barna Ildikó
Nyomdai előkészítés: M. Szabó Monika
Honlapszerkesztő: Béres Norbert
Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen, 2021.

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

SZÁMUNK SZERZŐI

BALOGH GERGŐ egyetemi tanársegéd, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

BODROGI FERENC MÁTÉ egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem

Császtvay Tünde tudományos főmunkatárs,
ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

Cséve Anna irodalomtörténész, Petőfi Irodalmi Múzeum

Fazekas Júlia PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Gere Zsolt egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem

Hites Sándor tudományos főmunkatárs,
ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

Kosztolánczy Tibor egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Lengyel Imre Zsolt egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Margócsy István ny. egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Orbán László tudományos munkatárs,
ELKH–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport

Patonai Anikó Ágnes irodalomtörténész, Országos Széchényi Könyvtár

Radnai Dániel Szabolcs PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem

Rákai Orsolya tudományos főmunkatárs,
ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

Rózsafalvi Zsuzsanna irodalomtörténész, Petőfi Irodalmi Múzeum

Wirágh András tudományos munkatárs,
ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

A lapszám „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport
kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

STUDIA LITTERARIA

2021/3–4

LX. évfolyam

ÍRÓI GAZDÁLKODÁSOK A 19–20. SZÁZADBAN

HITES SÁNDOR: *Kereskedőtársadalom, írói gazdálkodások* 3

TANULMÁNYOK

MARGÓCSY ISTVÁN: „...Mint napszámos nyúlok írószközömhöz...” <i>Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás (Vázlat a 19. századról)</i> 7	7
CSÁSZTVAY TÜNDE: <i>Mennyi az anyyi?</i> <i>Az 1849 utáni írók sokismeretlenes egyenlete – kis módszertani, bevezető gondolatok</i> 30	30
ORBÁN LÁSZLÓ: <i>Kazinczy eladósodása az 1820-as években</i> 53	53
BODROGI FERENC MÁTÉ: <i>Bajza József és az Aurora pénze</i> <i>(az Aurora-pör „hatalom-gazdasági” olvasata és a bajzai lélek)</i> 71	71
GERE ZSOLT: <i>Vörösmarty könyvkiadási gyakorlatának néhány jellemzője</i> 99	99
FAZEKAS JÚLIA: „Vásáron vagyunk az irodalomban”. <i>Az 1840-es évek divatlapjainak gazdasági aspektusa</i> 118	118
PATONAI ANIKÓ ÁGNES: „Nem ölhetik meg jobban a magyar embert!” <i>Tompa Mihály és az 1851-es dohányrendelet</i> 137	137
RÁKAI ORSOLYA: <i>A „cudar porkoláb”.</i> <i>Az irodalom „mellékállásainak” kritikai következményei a 20. század elején</i> 154	154
RADNAI DÁNIEL SZABOLCS: <i>Erkölcsei siker és/vagy anyagi haszon?</i> <i>A tisztaeszlári per jelentősége Eötvös Károly életművének értékelésében</i> 170	170
LENGYEL IMRE ZSOLT: <i>Erdélyi József és az irodalmi piac (1921–1944)</i> 190	190
RÓZSAFALVI ZSUZSANNA: <i>Szerződés vagy pallosjog?</i> <i>Ambrus Zoltán és a Révai Testvérek életműszerződése</i> 212	212
WIRÁGH ANDRÁS: <i>Sajtó és megélhetés.</i> <i>Pillanatképek a „Krédy-gép” történetéből</i> 234	234
BALOGH GERGŐ: <i>Írni és megélni. Sajtóipar, mecenatúra</i> <i>és a gazdasági szabadságfok kérdése a magyar irodalmi modernségben</i> 248	248
CSÉVE ANNA: „A nagy fundus”, <i>avagy hogyan lesz a művészet</i> <i>Móricz Zsigmond számára a társadalmi felemelkedés közegévé?</i> 266	266
KOSZTOLÁNCZY TIBOR: <i>Hétköznapok a Nyugat folyóiratnál (1911. január – március)</i> 280	280
HITES SÁNDOR: <i>Goethe és az irodalmi önaukció</i> 289	289

Kereskedőtársadalom, írói gazdálkodások

Adam Smith *A nemzetek jóléte* (1776) I. könyvének a „munkamegosztás” kialakulásának feltételeiről szóló fejezetében antropológiai alapvonásként jelöli meg „a cserélgetés és adásvétel iránti hajlamot”. Valószínűsíti, hogy e hajlam a beszéd és a racionális érvelés képességében gyökerezik, ezért emeli ki ez az embert az állatvilágból: „Soha és senki nem látta még azt, hogy két kutya világos és meggondolt módon csontot cserélt volna egymással”.¹ A kölcsönösen hasznos cserére irányuló eredendő emberi késztetés, mint később kifejti, a „kereskedőtársadalom” (*commercial society*) megjelenésével válik dominánssá, mivel az együttélésnek ebben a formájában mindenki „cseréből él”, vagyis „bizonyos mértékben” mindenki „kereskedő lesz”.² (A kereskedő társadalmak Smith szemében természetes módon, bár ellentmondásos történeti folyamat során nőttek ki az emberi szükségletek kielégítésére korábban létrejött, a gyűjtögetésre-vadászatra, az állattenyésztésre vagy a mezőgazdaságra alapuló társadalmi-gazdasági berendezkedésekből.)³

Mivé lesz a szellemi alkotás egy olyan világban, ahol mindenki kereskedő? Ez a kérdés Smith-t is foglalkoztatta. Utóbb sokat bírált meghatározása szerint az írók vagy tudósok (*men of letters*) munkája – akárcsak az orvosoké, ügyvédeké, lelkészeké, operaénekeseké, balettáncosoké, de magáé az uralkodóé is – nem-termelő jellegű, vagyis „improduktív” (*unproductive*), mivel tevékenységük, bár lehet nemes és hasznos, de „nem termel semmit, amiből utóbb ugyanazt a munkamennyiséget lehetne megvenni”.⁴ Eszerint egy könyv létrehozásakor „produktív” (vagyis a termékbe később újra felhasználható munkát „beraktározó”) munkát nem a szerző, hanem legfeljebb a könyvkötő vagy a nyomdász végez, mikor előállítja a művet mint kereskedelmi tárgyat. Azzal, hogy a szellemi alkotásnak vagy szolgáltatásnak a felhasználás pillanatában „megsemmisülő” *használati értéket* tulajdonít (szemben a termelő munka által előállított tartós *csereértékkel*), Smith gazdaságtana egyszerre marginalizálja, de rendszere határfogalmaként valamennyire fel is magasztosítja a szellemi munka „terméketlenségét”. S bár

¹ Adam SMITH, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*, ford. ÉBER Ernő, Bp., Napvilág, 2011, I, 25. (Az angol eredetiben: Uő., *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations: A Selected Edition*, ed. Kathryn SUTHERLAND, Oxford, Oxford University Press, 1998, 21.)

² Uő., 35. (Angolul: *uo.*, 31.)

³ A civilizáció fejlődésének erről a három- vagy négy történeti stációból álló felfogásáról a 18. századi francia politikai gondolkodásban és a skót felvilágosodásban lásd Istvan HONT, *Jealousy of Trade: International Competition and the Nation-State in Historical Perspective*, Cambridge, Harvard University Press, 2005, 190–193, 364–388.

⁴ SMITH, *i. m.*, 356–358. (Angolul: SMITH, *i. m.*, 191–194.)

a „közjólét” (*public opulence*) emelésének útját a „produktív munkaerő” számának növelésében látta, érvelése olvasható úgy is, hogy egy társadalom fejlettségének éppen az az egyik fokmérője, hogy hány „improduktív” munkást (például Smith-hez hasonló morálfilozófust) képes eltartani.⁵

Az iparszerű termelésbe és a kereskedelmi csereforgalomba később már teljesen bekebelezettnek érzett szellemi tevékenységnek Smith után is ellentmondásos marad a megítélése. Fél évszázaddal később Alexis de Tocqueville a demokratizálódás következményei közt említi, hogy az irodalom is afféle „iparággá” lett: míg az arisztokrata társadalmak „dicsőséget eleget”, de „pénzt nem sokat” juttattak az íróknak, a demokratikus közönség egyszerre „felgazdagítja és megveti” a szerzőit.⁶ E „demokratikus” társadalmi-gazdasági rend elvetésekor Marx és Engels szintén tekintettel volt a szellemi alkotás új helyzetére. A polgári társadalom Smith-féle antropológiáját az elidegenedés világaként bírálva egyrészt arra mutattak rá, hogy a „csere” kölcsönösen előnyösnek tetsző racionalitása „merő látszat”, melynek a „kölcsönös fosztogatás” a valódi alapja,⁷ másfelől fontosnak érezték kiemelni: azzal, hogy a költő „fizetett bérmunkássá” (*bezahlter Lohnarbeiter*) vált, tevékenysége elveszítette korábbi „dicsfényt” (*Heiligenschein*).⁸

Valamiféle „dicsfény” persze művei kereskedelmi sikere révén is vetülhetett a költőre. Margócsy István 1999-es Petőfi-könyve volt az első „kísérlet” a klasszikus magyar irodalomtörténetben, amely az irodalom mint bevételforrás szempontját nem életrajzi segédanyagként, hanem az alkotásmód egyik lényegi meghatározójaként kezelte.⁹ Ennek nyomán az irodalomnak mint piaci termelismódnak a vizsgálata bekerült a tudományterület (Takáts József szófordulatát kölcsön véve) „bevett vallásai” közé. Jó néhány publikáció született, amely az írói jövedelmeket vizsgálta a hosszú 19. században, illetve nyújtott egy-egy szerző anyagi viszonyaira is kitékintő pályaképet.¹⁰ (Ezzel

⁵ *Uo.*, 377. (Angolul: *uo.*, 212.)

⁶ TOCQUEVILLE Elek, *A demokratia Amerikában*, ford. FÁBIÁN Gábor, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1843, III, 86.

⁷ MARX, [Kivonatok J. Mill A politikai gazdaságtan elemei című könyvéből] = *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 42. kötet, 1844–1848, Bp., Kossuth, 1981, 34. (A német eredetiben: *Uő.*, *Auszüge aus James Mills Buch "Éléments d'économie politique"* = *Marx Engels Werke*, Bd. 40, Berlin, Dietz, 1968, 460.)

⁸ Karl MARX, Friedrich ENGELS, *A kommunista párt kiáltványa*, Bp., Kossuth, 1973, 42. (A német eredetiben: *Uő.*, *Manifest der kommunistischen Partei* = *Marx Engels Werke*, Bd. 4, Berlin: Dietz, 1977, 465.)

⁹ Vö. MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999, 48–74.

¹⁰ Lásd, többek között: KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Bp., Osiris, 2008; SZAJBÉLY Mihály, Jókai Mór, Pozsony, Kalligram, 2010; SZALISZNYÓ Lilla, „Most kenyeret keresünk kapával és tollal” (*Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor gazdasági mindennapjai*) = *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 326–337; *Uő.*, *Pennával teremtett egzisztencia: Vörösmarty Mihály és Bajza József megélhetési viszonyai 1837–1843 között*, ItK, 2012/2, 189–209; SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001; *Uő.*, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014; VÖLGYESI Orsolya, *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*, Bp., Argumentum, 2007; *Uő.*, *A gazdálkodó költő (Kisfaludy Sándor gazdasági följegyzései)* = *V. O., Írók, szerepek, stratégiák*, Bp., Ráció, 2010, 177–186.

párhuzamosan irányult figyelem az irodalomra mint a haszon világától függetlennek tételezett, de közben mégis ökonomizált társadalmi részrendszerre, az irodalom piaci forgalmazását lehetővé tévő mediális feltételekre, illetve a pénz témájára a kor prózájában és költészetében.¹¹⁾

A 2019 nyarán alakult *A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana* Lendület-kutatócsoport ezeket a kutatásokat igyekszik továbbvinni, rendszerszerűvé tenni, illetve új területekkel bővíteni.¹² A kutatási terv abból a meglátásból indult ki, hogy a 19. században a kulturális nemzetépítés nem pusztán párhuzamosan futott a kapitalista átalakulással, hanem e két folyamat összefonódva zajlott. A kettő feszültségelti kölcsönhatásai révén vált a nemzeti irodalom és annak történeti hagyománya a nemzeti önazonosság letéteményesévé, s lett egyszersmind széles körben forgalmazott árucikké. Ennek az alapösszefüggésnek a kidolgozására három fő kutatási irányt tűztünk ki. Az elsőben azt vizsgáljuk, hogy az irodalom modern önleírásai miként fonódtak össze gazdaságtani megfontolásokkal és fogalmakkal (például az irodalmi alkotást gazdasági és jogi keretek által meghatározott *munkavégzésként* elismertetve). A második az irodalom gazdasági reprezentációit vizsgálja, vagyis hogy maguk az irodalmi szövegek miként jelenítettek meg és értelmeztek gazdasági kérdéseket, ezek hogyan épültek be a széppróza vagy a költészet tematikus, narratív vagy figuratív eszköztárába, s miként járultak hozzá a vonatkozó jelenségek társadalmi tudatosulásához. A harmadik terület azt térképezi fel, hogy milyen gazdasági keretben termelték, forgalmazták és fogyasztották az irodalmat a 19. században; milyen színtereken és médiumokban folyt az irodalmi kereskedelem; az irodalmi piac infrastruktúrájának kiépülése mellett milyen nem-piaci finanszírozási formák éltek tovább; az irodalom előállítói és forgalmazói milyen anyagi viszonyok között tevékenykedtek, s ezekhez milyen társadalmi pozíció társult; illetve milyen egyéni gazdálkodási stratégiák mentén válhatott az írás az önfenntartás vagy a gyarapodás eszközevé.

Ez utóbbi témakörben tartottuk 2021 januárjában a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetével közös szervezésben az *Írói gazdálkodások a 19–20. században: Vállalkozás és befektetés Kazinczytól Jókaiig és tovább* című online konferenciánkat.¹³ A címben szereplő „írói gazdálkodás” kifejezést több irányban is

¹¹ Lásd, többek között: RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1930 között*, Bp., Universitas, 2008, 109–128; ZÁKÁNY TÓTH Péter, „A Jókai-írógép” = *Nemzeti művelődés – egységesülő világ*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Napkút, 2010, 478–538; HANSÁGI Ágnes, *A mediális környezet hatása az elsődleges kanonizációra: A Jókai-regények folytatásos közlése a Pesti Naplóban (1851–1857)*, It, 2009/3, 291–317; FRIED István, *Jókai és a pénz = Gazdasági teológia*, szerk. FOGARASI György, Et.al., *Kritikai Elmélet Online* 1., 2013, 147–165. <http://etal.hu/kotetek/gazdasagi-teologia-2013/> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 1.); BALOGH Gergő, *Jókai Mór és a pénz trópusa: A Szegény gazdagok értelmezéséhez*, Kalligram, 2016/9, 94–98; VADERNA Gábor, *Pénn beszél: Az 1811-es devalváció tárgytörténete és a magyar it-narrative = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 5., szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2017, 201–218.

¹² A kutatócsoport tagjairól, céljairól és eddigi eredményeiről lásd: <http://polecolit.btk.mta.hu/>

¹³ A rendezvényt egy sorozat részének szántuk, amelyben az egyes konferenciák tematikái eltérő aspektusokból nyitnak rállátást az irodalom társadalmi létének anyagi-gazdasági feltételeire: a 2021 júniusá-

értelmezhetőnek véltük. Míg a korszak elején az irodalmi működés jellemzően egyéb (földbirtokosi, oktatói, egyházi stb.) tevékenységek kísérője volt, s annak esetleges bevételei alárendelt kiegészítői maradtak az életvezetés általános ökonómiájának, az írói hivatás későbbi kikülönülésével maga az írás vált gazdálkodási tevékenységgé, vagyis az írást magát művelték a *homo oeconomicus* gazdaságilag célorientált habitusa szerint (vagy legalábbis megjelent ennek lehetősége vagy problémája). Olyan előadásoknak kívántunk teret adni, amelyek ebben az átmenetben vizsgálják az irodalmi alkotás változó anyagi környezetét, illetve az írói érvényesülés egyéni gazdasági lehetőségeit. Az irodalmi „háztartások” és az irodalmi „vállalkozások” (hol anyagi, hol erkölcsi sikerrel, hol mind a kettővel, hol egyikkel sem kecsegtető) önmenedzselési stratégiái mellett arra is kíváncsiak voltunk, hogy a korszak írói (irodalmi vagy más jellegű bevételeikből) milyen egyéb hitelpiaci vagy kereskedelmi befektetéseket eszközöltek.

A konferencián elhangzott előadásokból készült tanulmányokat tartalmazza ez a lapszám. Kitérünk belőlük, hogy az 1800 és 1920-30-as évek közti időszakban – vagyis a rendi keretekben és ezek felbomlásakor, a kapitalista *Gründerzeit*, illetve a piaci termelési és kereskedési formák kiteljesedése idején – az „írói gazdálkodás” sokszínű változatai jöttek létre, de a mediális vagy jogi környezet, illetve az alkotói habitusok különbségei ellenére mégis kirajzolódik egy olyan történeti horizont, amelyen e változatok Kazinczytól Bajzán és Vörösmartyt át Móriczig egymást kölcsönösen értelmezve elrendezhetők. S ezzel, a maga eredményein túl, e gyűjtemény előkészíthet vagy tovább ösztönözhet olyan kutatásokat is, amelyek a szocialista korszak állami mecénatúrájának és szimulált irodalmi piacának a keretei közt tekintik át az „írói gazdálkodás” aktuális lehetőségeit: de megvilágíthatja az 1990 utáni korszak – az itt tárgyalthoz sok tekintetben visszatérő – „irodalmi gépezetének” (Margócsy István) jellemző mechanizmusait is.

HITES SÁNDOR

ban rendezett *Ajándék, adomány, díj, ösztöndíj, segély: A mecénatúra színéváltozásai a magyar irodalomtörténetben* című online konferenciánk a piacon kívülről érkező, s a piaci értékelést politikai, erkölcsi vagy esztétikai szempontok alapján ellensúlyozni vagy felülmúlni igyekvő forrásokat vizsgálta; 2022-re tervezett piac- és kiadótörténeti konferenciáink pedig az irodalmi csere- és terjesztésformák változataira összpontosítanak majd. E konferenciák kiírását és programját, illetve egyéb rendezvényeinket lásd: <http://polecolit.btk.mta.hu/konferenciak/>

MARGÓCSY ISTVÁN

„...Mint napszámos nyúlok íróeszközömhöz...”

Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás*

(Vázlat a 19. századról)

Petőfi Sándor 1847-ben, azaz már befutott, elismert íróként így vall arról, miként is látja saját tevékenységét: „Így csaljuk meg ezt a vén hajdút, ki engem / Hej, maholnap megint a dologra kerget... / Egykor a hírvágyat hátamra ültettem, / S most le nem hányhatom a már megúnt nyerget. / Nem a hír, nem a hír többé, mi ösztönöz, / Hogy munkába öljek napot és éjszakát! / Mint napszámos nyúlok íróeszközömhöz, / Aki a sátánnak elalkudta magát.” (*Arany Jánosnál*) E strófában, mint látjuk, az írósnak kétféle megközelítése is említésre kerül: a pályakezdő költő azért kezdett írni, mert költői hírnévre vágyott, s az elismerés reményében oly tevékenységbe kezdett, melynek (mára) másik oldala is látványossá vált: az írói tevékenység most már munkának minősül, melyet időpusztító, „dologra kergető” kényszer alatt végez a „napszámos”, aki szerint e munkatevékenységet már nem a költői hírnév „isteni” ígérete legitimálja és garantálja, hanem a „sátánnal” kötött, feltehetően piaci alku.

E megnyilatkozás azért érdemel különös figyelmet, mert ritka élességgel fogalmazza meg azt a hatalmas irodalomszociológiai és irodalomszemléleti korszakváltást, amelynek során a régebben dicsvágyó költői áldozatként felfogott írói alkotás az önfenntartó termelő (fizetett) munka kategóriájába csúszott át.

A 19. század első harmada

A 19. század elején az irodalmi (azaz az egységesként felfogott írói-költői-tudósi) tevékenységet még nem hozták semmiféle kapcsolatba gazdasági mozzanatokkal: az író gazdagsága vagy szegénysége az írás vonatkozásában magánügynek minősült; ahogy Kis János megfogalmazta: „Két olly igen különböző, sőt ellenkező gondok, millyenek a' mindennapi élelemről, és a' halhatatlanság' koszorújáról való aggódás nem férnek össze az emberi szivben.”¹ Az írók megélhetése nem került be az irodalomról szóló diskurzusnak semmiféle osztályába, s ennek alapján az a kérdés sem merült fel, hogy az írónak írói alkotásáért valamiféle ellenszolgáltatás, anyagi juttatás járna. Az irodalom olyannyira a „szellemi” birodalom részeként működött (vagy legalábbis így volt elképzelve),

* A tanulmány nem az irodalom 19. századi kapitalizálódási folyamatának történeti-szociológiai leírását adja, hanem csak azt akarja szemléltetni, hogyan élték meg a magyar írók az irodalmi világ átalakulását, s hogyan vélekedtek irodalom és gazdaság kapcsolatáról.

¹ Kis János, *Az Írók megjutalmaztatásáról*, Tudományos Gyűjtemény, 1828/III, 74.

hogy az anyagi jellegű vonatkozások felvetése blaszfémiaként hatott volna. Hogy az író miféle célképzet jegyében nyúlt az írótoállához, abban természetesen jelentős eltérések voltak tapasztalhatók, de a célképzet mindig közvetlen módon kapcsolódott a „szellem” transzcendenciájához, a Múzsák „égi” jellegéhez, s földi haszonleséssel nem is érintkezhetett – hiszen az írás megalkotása oly „áldozatként” fogalmazódott meg, amellyel az alkotó az istenek, a múzsák előtt mintegy kinyilvánítja hódolatát, s az áldozat révén beavatást remél vagy nyer a halhatatlan művészet templomként elképzelt birodalmába. Kazinczy Ferencnek ama fiatalkori verse (eredetileg, 1787-ben: *Az áldozat*; megjelenésekor, 1825-ben: *Az áldozó*), amelyet olyan fontosnak tartott, hogy tervezett verseskötetének élére helyezte volna, nyíltan ki is mondja, sőt bemutatja ezt az áldozati aktust: „Sípját s e koszorút s nyíló korának / Díszét, homloka fűrtjeit, Croníon / Hármasköre, hűvetek sajátúl / Nyújtja tinéktek” – íme, a költő áldozatot mutat be, természetesen a Gráciáknak, s azt kéri, hogy az áldozat elfogadásának zálogául fogadják be őt és művét a művészet transzcendens értéktartományába: „S titkos bájotokat lehellje mennyei / Ajkatok dala zengzetébe!” (Megjegyzendő, hogy ez az isteneknek bemutatott áldozat nem azonos azzal az áldozat-ideológiával, amelyet a római élet-feláldozások mintájára a későbbiekben a költő önfeláldozásaként, a nemzet érdekében hozott felajánlkozásaként értelmeztek és alkalmaztak.) A költészet egészét ugyanilyen áldozatként mutatja be Vályi Nagy Ferenc *A Poézishoz* című versben, az *Ódák Horátz mértékeinn* című kötetben (1807) – „A Hit óltárát mikor áldozattal / Megrakom, buzgónn, hogy az Ég kinyíljon / Füstinek, lantolsz velem...” –, de ugyanez a szemlélet olvasható ki a programként is értelmezhető *A nagy titok* című Kazinczy-epigrammából (1808): „Jót s jól! Ebben áll a nagy titok. Ezt ha nem érted / Szántás és vess, s hagyjad másnak az áldozatot!”

S ha meglepő is, tulajdonképpen érthető, hogy az *áldozat* kategóriáját a befogadókra is lehetett alkalmazni, s az elkészült írások fogyasztását is el lehetett határolni akár az olvasó érdekeitől, akár esztétikai vagy tudományos érdeklődésétől is. Hiszen az az elvárás is megfogalmazódott, hogy a magyar könyveket megvenni kell vagy illik, egyszerűen a megszületett mű iránti hódolat és elismerés látványos jeleként: „Hogyha Magyar könyvére találsz, jó legyen, akár rossz; / megvegyed: ámbátor olvasod azt soha sem.”²

Kazinczy epigrammája azonban még egy szempontból figyelmet érdemel: az írói áldozatot durván szembeállítja a (fizikai) munkával – a szántás-vetés s a hozzá hasonló (fizetett) tevékenység elvileg nem is érintkezhet az irodalmi alkotás szentségével. E szembeállítás máshol is, nyíltabban is megfogalmazódik akkor, amikor egyáltalán felmerül az írói munka pénzbeli jutalmazása, elsősorban nyilván olyan, súlyosan elítélt írói alkotások ellenében, amelyek valamely aktuális érdek szolgálatában fogadtak volna el anyagi ellenszolgáltatást. Például Kazinczynál egy korai levelében: „Jobb kapálni, mint írni ’s nyomtattatni, ha nyereséget keresünk”;³ Kisfaludy Sándornál (vagyis a Füredi

² FÁBCHICH József, *Magyarra fordított Pindarus*, Győr, Streibig József betűivel, 1804. [a mottóban]

³ Kazinczy Ferenc – Névtelennek, Regmec, 1793. augusztus 8. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, 1–21., kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911 (a továbbiakban KazLev), 2/430, 317.

Vida álnevű szerzőnél): „a Literátor nem bérért futtya a pályát, hanem hogy érzeményit és gondolatit magával rokon szívekkel és megosztván örömet adgyon, és költsönösen vegyen”;⁴ Kölcseynél valamivel később: „ki kenyérért írogat, az méltóbb szánásra, mint a ki napszámért kapál”;⁵ Pázmándi Horváth Endrénél: „A béren munkát, kedvet nem nyerhet az alkívó, / Ezt egyedül megadott böcsület görjesztheti bennem”.⁶ Az írói alkotás fensége és eleganciája ezek szerint nem fér össze semmiféle jutalmazással – az író a maga dolgát (áldozatát) aszketikusan végzi. Ez az aszkézis, az elzárkózás a szellemi alkotás díjazásától aztán előírásként is megfogalmazódik, jópár traktátusban. A tizeshuszas évek fordulóján a Tudományos Gyűjtemény hasábjain terjedelmes vita folyik a kultúra előmozdításának módozatairól, s ennek során végletesen szigorú, aszketikus életparancsok is felhangzanak az írókat illetően, mondván, a kultúra felvirágzásának szinte előfeltétele, hogy az író kizárja érdeklődési köréből az anyagi jólétet. S ha az egyik szerző állásfoglalásában azt olvassuk: „akkor virágoznak legjobban a Tudományok, ha kevesebb a pénz s a gyönyörűség. – Nints a Muzsáknak a Venussal s Bachussal semmi szoros szövetkezések. Külön laknak azok. Szentek azok. A Luxust s henyélést útálják, megvetik, és a magok tisztelőiket a testiekről a Lelkiekre felemelik”;⁷ akkor a másik vitapartner még keményebben fogalmaz: „egyedül a nagy Világi böldeg állapot az, a melly mind nékik [íróknak, tudósoknak], mind a Tudományoknak végső veszedelmet okozhatna; mellyre nézve a közönséges igazgatásnak semmire inkább vigyázni nem kell, mint arra, hogy ők igen böldeg állapotban ne lehessenek, és az életre s annak könyebbségeire tartozó dolgokban ne bújálkodhassanak”.⁸ Sőt még azon esetekben is, amikor nemzetileg osztott jutalom érte a költői tevékenységet (leglátványosabban az 1810-es évek végén alapított Marczibányi-jutalom esetében), a kitüntetett szerzők zavarban látszottak lenni a pénzjutalom elfogadását illetően, hiszen, amint el is hangzik a folyóirat főszerkesztőjétől, Thaisz Andrástól, a Szép-Literaturai Ajándék 1824-es apológiájában: „mivel azon derék Hazafiak [...] nem kötelességből, nem pénzért, hanem csak mulatsággért s a Nemzeti Literatura eránt való szeretetből írnak”.⁹

Az áldozatos írói tevékenységet úgy fogták fel, mint ami a földi-anyagi érdekek és értékek tartományán *kívül* helyezkedik el, s ezért az írói alkotást jutalmazhatatlannak tekintették – kizárólag önértéket tulajdonítottak neki; amint a jeles költő, Virág

⁴ FÜREDI Vida [KISFALUDY Sándor?], *A recensiókról*, Tudományos Gyűjtemény, 1818/VI, 12.

⁵ KÖLCSEY Ferenc, *Paraneisis* = K. F. *Összes Művei*, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 1114.

⁶ PÁZMÁNDI HORVÁTH Endre, *Kisebb költemények*, Pest, Beimer József, 1832, 72. (Megjegyzendő: 'alkívó' = aki alkuszik, feltehetőleg pénzért.)

⁷ KOVÁTS Sámuel, *Igaz-e, hogy a Tudományok inkább rontják, mint javítják az Elméket s az Erkölcset?*, Tudományos Gyűjtemény, 1818/X, 61–72.

⁸ MOKRY Benjámin, *Némely gondolatok és elmélkedések a Tudósokról közönségesen*, Tudományos Gyűjtemény, 1818/XII, 30–67.

⁹ THAISZ András cím nélküli írása, Tudományos Gyűjtemény, 1824/I, 104. – E kérdéshez lásd RÁKAI Orsolya, *A magyar nyelv ünnepe?: Tiszteletadás a magyar literatúrájának – a Marczibányi-jutalom első két kiosztása = Az irodalom ünnepei: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., PIM, 2000, 67–86.

Benedek fogalmazott: „A nemes Virtus: maga ő magának / Bére, jutalma”.¹⁰ A költői tevékenység értékét az adja meg, hogy befogadó közönsége (a nemzet) emlékezni fog rá, s hálaával fogja megörökíteni az alkotó emlékét – ennél többet, azaz a jelenkori befogadás elismerő gesztusait, szinte említésre méltónak sem találja. Berzsenyi Dániel hasonlóan nyilatkozik Orczy Lőrinc emlékét idézve fel: „Hagyján! aki úgy élt, mint te, s úgy énekelt, / Nem kér lelke hiú gyermeki bábokat; / Önnérvése dicső Pantheon annak és / A jók szíve alatt fennmaradand neve”.¹¹ A költő azért ír, hogy neve fennmaradjon, dicsőségben, s emlékezetét a nemzet úgy őrizze meg, hogy nevét a dicsőség oszlopára felvéssze.¹² Ez az óhaj (és törekvés) számtalan megfogalmazásban és akcióban rögzült (legyen elég csak egyet felidézni, a Csokonai-emlékoszlop első említését; Cserey Farkas írja 1805-ben: „[M]i a *Háláadatos Nemzet* nevébe ezen Hazai Verselőnknek emlékezete állandosítására lakta heljén álitatnánk edgy Monumentumot”¹³), s ennek a szemléletnek lesz legnagyobb szabású kinyilatkoztatása majd Széchenyi István Üdvlelde-terve, amelynek alapján egy nagy nemzeti emlékhelyre gyűjtené össze a hálás nemzet legnagyobb fiainak sírját, oszlopát, emlékhelyét.¹⁴ De ugyanez az idea vezette Toldy Ferencet, mikor a városligeti tó szigetére tervezte volt meg nagy íróink emlékoszlop-kiállítását, s ez az idea nyert részleges megvalósulást a Nemzeti Múzeum kertjében Kazinczy Ferenc, Berzsenyi, Kisfaludy Károly, később Arany János s mások szobrának felállításával.

Mindemellett természetesen megfogalmazódtak olyan elképzelések is, amelyek szükségesnek vélték, hogy az írók – ha már saját birtokuk vagy örökségük nincsen – valamilyen módon mégiscsak biztosítsák életük anyagi feltételeit. Ezek az ötletek azonban mindvégig a hagyományosan mégiscsak működő mecénatúra intézményét célozták meg, s a nemzet nagyjait (azaz a gazdag arisztokratákat) próbálták rávenni arra, hogy támogassák a kulturális szereplőket; ilyen próbálkozásai voltak Csokonainak, mikor körbeudvarolta a felvilágosultnak tekintett főurakat (Széchenyi Ferenc, Koháry Ferenc, Festetics György, Erdődy grófné, Rhédei Lajos); s ennek az elképzelésnek kiterjesztése (és az adakozó személyétől függetlenített változata) volt az a terv, amelyet az írói aszkézist elutasító Kis János dolgozott ki, s amely szerint, mivel a „jeles írók tsak a nagy szegénység epesztő gondjaitól üres és szükségtől le nem nyomott lélekből válhatnak”, s „a pénznek, vagy pénzt-érő haszonnak keresésétől, mellyre minden ember olly hatalmas erő által vonattatik, az írókat egy általán fogva eltiltani, felettebb sanyarú törvény s szeretetlenség volna”, bevezetendő lenne „a tudományok

¹⁰ VIRÁG Benedek *Lantomhoz* című verséből (1799).

¹¹ BERZSENYI Dániel *Orczy árnyékához* című verséből (1809).

¹² E kérdéshez lásd PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005.

¹³ Cserey Farkas – Kazinczy Ferenchez, Kraszna, 1805. április 8. = *KazLev*, 3/746, 316.

¹⁴ „A hazáért jól érdemlettek tetemeit pedig kitünőbb helyen egyesíteni és ezen utolsó tisztelet által is hálaival koszoruzni az érdemet, nem csak nem helytelen, sőt minden nemesebben gondolkozó előtt annyira utánzásra méltó, miszerint valóban nem volna pirulásra legkisebb ok is[.]” SZÉCHENYI István, *Üdvlelde: Gróf Desselwffy Aurél hátrahagyott némi iromány-töredékivel*, Pest, Trattner-Károlyi, 1843, 131.

országában” is az a rendszer, amely az államhivatalokban már működik: kapjanak az írók-tudósok is folyamatosan biztosított fizetést az országtól.¹⁵ Ilyen típusú támogatás volt Horvát István 2000 forintos évdíja, amelyet Deák Ferenc javaslatára szavazott meg az országgyűlés 1836-ban,¹⁶ s az ilyen típusú „ösztöndíjat” még a testületektől tartózkodó büszke Petőfi is elfogadta volna.¹⁷

Úgy vélem, ennek a mecenatúrára építő elképzelésnek volt „államosítása” a harmincas évekre az országos akadémiai kezdeményezés, amely a kiválasztott íróknak-tudósoknak oly évjáradékot biztosított, amelynek alapján mintegy „szabad” értelmiségiként dolgozhattak, s alkothattak, az anyagi gondok fenyegetése nélkül.

A 19. század középső harmada

A harmincas-nyolcvanas évek fordulójára e helyzet radikálisan megváltozott: az irodalom a piac részévé vált, az írók pedig piaci aktorokként tudtak vagy kényszerültek szerepelni. Míg a század első évtizedeiben a piac legfeljebb úgy érzékeltette hatását, hogy az író – aki vagy saját vagyonából vagy az előfizetők pénzéből előre kifizette a könyvkiadót, hogy jelentesse meg a könyvet – a későbbiekben csak abban reménykedhetett, hogy ha elfogyott a megjelent könyvhalmaz, visszakapja pénzét, vagy annak egy részét (ily tervezgetés olvasható ki a Kazinczy és Berzsényi közti többszöri levélváltásból, ahol Kazinczy tanácsokkal látja el a könyvét Pesten kiadni szándékozó Berzsényit),¹⁸ addig a negyvenes évek elejére minden szereplő számára világossá válik

¹⁵ Kis János, *Az írók megjutalmaztatásáról*, Tudományos Gyűjtemény, 1828/III, 73, 76. Kis János esetében persze kiemelendő, hogy ő már a század elején (1804) vállalta (az is igaz, hogy csak barátjával, Kazinczyval folytatott magánlevelezésben), hogy bizonyos fordításokat (például a *Flóra* című sorozat esetében) egyértelműen pénzért készít el: „Igen kemény kéntelenség alatt vagyok, melly szerint ollyas mit kell írnom, a mit a könyvárosok kívánnak. Míg annyi pénzetskére szert nem teszek, a mennyiből szükségnek idején élélhetnék, mind addig kéntelen leszek szegénységemből származó nyughatatlanságomat ekkép is enyhíteni. [...] Ebben mellesleg az is lenne tzelom, hogy munkáimból valami kis jövedelmet vehetnék; mert akarmiképp vizsgálom sorsomat, úgy találom, hogy erre is igen szükséges tekéntenem.” Kis János, *A magyar Páméla*, s. a. r. LABÁDI Gergely, Bp., reciti, 2014, 14–16.

¹⁶ Vass Bertalan, *Horvát István életrajza*, Bp., MTA, 1895, 472. Figyelemre méltó, hogy Horvát folyamatosan kapott évdíjat Ürményi József országbírótól és a zirci apáttól is: *Uo.*, 455, 459.

¹⁷ „Adna csak nekem a nemzet évenként hét-nyolcszáz pengőforintot, megmutatnám, hogy pénze nem lenne elvesztegetve. Ezt természetesen csak a nemzettől fogadnám el, privát embertől a félvilág sem kellene ajándékbán; persze, hogy a nemzetnek kisebb gondja is nagyobb, mint ilyesmire csak gondolni is.” Petőfi Sándor – Arany Jánoshoz, 1847. február 23. = PETŐFI Sándor *Összes Művei*, kiad. Kiss József, V. NYILASSY Vilma, Bp., Akadémiai, VII, 1964, 48.

¹⁸ Két példa: Berzsényi írja 1812. február 5-én Kazinczynak: „értekezzenek valamelly typographussal ’s adják tudtomra, mennyi pénz leszen szükséges gyűjteménykém kiadására, hogy én a’ pénzt jókor elkészíthessem ’s nékiek meg küldhessen, vagy ha magam mehetek, tudjam mennyit kelljen vinnem” (KazLev, 9/2145, 278); Kazinczy írja Berzsényinek 1811. május 22–23-án: „Paur Antal Vitkovicsnak annyi pénzt ad kölcsön, a’ mennyi arra kell, hogy a’ Dayka ’s Berzsényi Verseik, bár melly csinosan, kinyomtatathassanak, ’s árokért addig várakozik, a’ meddig az exemplárokból kitelik a’ visszafizetendő pénz.” (*Uo.*, 8/2009, 537.)

(persze kinek öröme, kinek bánatára), hogy az irodalmi alkotás nem más, mint piacra való termelés, s az irodalmi mű: áru. Ennek a kapitalizálódási tendenciának nyílt ideológiáját Széchenyi István mondta ki, aki a szellemi termékek adásvételét brutális egyértelműséggel azonosította az árukereskedelemmel:

Néhány kevés évvel ezelőtt nemcsak nem adott senki is irott munkáért sokat, sokért tán legkevesebbet sem, de a nemzetnek többsége még szegénynek, vagy legalább nemes emberrel össze nem igen férőnek tartá, észszülemény által nyerekedni akarni; s a pénzért dolgozás s fáradalom inkább csak a nagy-, vagy inkább privilegiált-urilag becsmértlett mesteremberek, és csak felette kevesse méltatott kalmárok köreibbe tartozónak ítéltetett, úgy szólván, köz megegyezésként. [...] Már ha gyapjumat nem ajándékozom, sőt áron alul sem adom el, ámde az érte jött pénz részét tán okkal móddal a haza oltárára teszem, miért adnám könyvemet ingyen vagy kelendőségén alul?,

s aki egészen odáig is elmegy, hogy miközben dicséretre méltónak mondja a sikeres vállalkozót, a piaci bukás kockázatát sem tekinti kivetnivalónak:

Árulja könyvét bármily drágán akárki, mi közünk hozzá? Kinek drága, álljon odébb, s írjon, ha birja, drágábbat; s ha könyvének nincs becse, ám rajta szárad, ha pedig elkél, érdekesb voltának jele, és éljen a sikeres, jó tapintatu fáradozó, és példája buzdítson.¹⁹

A negyvenes évek elejére, a folyóirat-irodalom kibontakozásával, a könyvtermelés tömegessé növekedésével válik természetessé, hogy az írók a publikációikért honoráriumot kapnak: míg Kisfaludy Károly az Aurora esetében csak szerkesztői díjazást nyert, s a közleményekért nem fizetett (s így szeretett volna jó üzletet csinálni), s míg a Regelő esetében még Róthkrepf (Mátray) Gábornak sem jutott eszébe,²⁰ hogy néhány példány juttatása mellett fizessen is a szerzőknek, addig a negyvenes évek folyóiratai már úgy fizetnek a közleményekért, hogy egyeseknek akár életvitelszerű megélhetést is biztosíthatnak.²¹ A század vége felé keletkezett írói visszaemlékezések a negyvenes évekre tele vannak olyan emlékekkel, adatokkal, amelyek az írói honorárium kérdését járják körül, s ezzel úgy emelik ki az anyagi juttatás problémáját, mintha az a korszak alapkérdése lett volna, hogy azt is hangsúlyozzák, mennyire új

¹⁹ SZÉCHENYI, *i. m.*, 55.

²⁰ FRANKENBURG Adolf, *Emlékiratok: Az „Őszinte vallomások” folytatása*, Pest, Emich Gusztáv, 1868, I, 113.

²¹ Petőfiről igen sok ismerőse úgy emlékezik majd meg, mintha ő lett volna az első, aki kizárólag irodalmi jövedelmeiből élt meg. E kérdésről lásd MARGÓCSY István, *Petőfi és az irodalmi gépezet: Petőfi mint modern polgári író* = M. I., *Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 52–79.

volt ez a piaci elkötelezettség;²² s a korszak szinkrón szereplői is sokszor nyilatkoznak az irodalmi élet piaci jellegéről. Tompa Mihály például nagyon durván jellemzi az írói adás-vétel működését, amikor saját anyagi érdekeit előnyben részesíti barátai csoporttudatos önkorlátozásával:

Én nem bálványozom a pénzt, de bőségében nem vagyok, s gyakran igen nagy szükségem van rá [...]. Ha én kizárólagosan Jókaynak írok, keresek minden hóban 7 ft 30 kr, s mi ez? és többet nem szerezhetek, pedig annyira is szükségem volna gyakran; micsoda jellemtelenség volna abban: mindkettőnek írni? Semmi! becsületes keresetmód! [...] Barátom! fájdalmasan fogod megösmerni majd hogy az irodalomban vásáron vagyunk; fájdalom hogy így van, de nincs másképp [...].²³

Sőt, az irodalom piaci jellege nyílt megfogalmazást is nyert a korszak e szempontból talán legérdekesebb vitájában, Vahot Imre és Jókai között (1847-ben), amely vita természetesen úgy is értelmezhető, mint két, egymással éles konkurenciaharcban álló folyóirat vállalkozásainak önideológiája. Vahot Imre, aki korszakának egyik legsikeresebb irodalmi vállalkozója volt, s aki a legerőteljesebben javallta az irodalmi üzletek jövedelmezőségét, álszent módon arról panaszkodik, hogy „irodalmi köztársaságunk kereskedelmi csarnokában, – a múzsák temploma, fájdalom! ezzé kezd fajulni!” a régi, szeretetelvű, patriarkális viszonyok helyett, ma a pénzviszonyok szülte karrierizmus uralkodik, s ez rombolólag hat az irodalom minőségét illetően is:

Legújabb időnkben úgy irodalmunknak, mint Íróink társaséletének iránya, jelleme egészen megváltozott. Most már vége köztük az egykori kedélyes barátságoknak, s mondhatni patriarchálisszerű családi viszonyoknak. Az irodalom iránti buzgó ügyszeretetet, az írók egymás iránti jó indulatát nagyjából haszonleső önösség, hideg közönyösség [...] váltá fel. Sok író csak addig barátod, míg pénzt tud tőled kicsikarni, míg telhetlen önzését hizlalod; mihelyt egyszer becsukod vagy összehúzó előtte fogytig ostromlott erszényedet, halálos ellenségeddé válik, s iparúzési cikkelyekké aljasított iratait fegyverül használja ellened. [...] Az irodalmat legtöbbször élelmi piacnak tekintik, hol az elmetermékekkel kalmári adás-vevés, cserebere történik, s hol némelyik gyakran lelkét, meggyőződését is áruba bocsátja.²⁴

²² LAUKA Gusztáv, *A multról a jelennek: Emlékjegyzetek*, Bp., Petőfi Társaság, é. n. (1879); VAHOT Imre, *Emlékiratai* (1880), é. n. (1891); LAUKA Gusztáv, *Írói munkadíjak a harmincas és negyvenes években*, Koszoru, 1880/IV, 62–75; JÓKAI Mór, *Az én kortársaim* (1872) = J. M., *Írói arcképek*, szerk. BISZTRAY Gyula, Bp., Művelt Nép, 1955; FRANKENBURG, *i. m.*, I–III.

²³ Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, 1847. augusztus 1. = ARANY János *Összes Művei*, kiad. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai, 1975, XV, 108. Tompa arra utal itt, hogy az Életképek szerkesztői, Jókai és Petőfi elvárták, hogy barátaik ne írjanak a konkurens lapba.

²⁴ VAHOT Imre, *Irodalmi levelek Tompa Mihályhoz*, I, Pesti Divatlap, 1847. jún. 13.

Jókai a maga válaszában azonban, miközben gúnyolódik az ideálisként beállított hajdani patriarchális viszonyok szegényességén, teljes mellszélességgel vállalja a kapitalista irodalmi kereskedelem alapszabályait. Az ő folyóirata *megveszi* és forgalmazza az író által termelt árut, s természetesnek veszi, hogy az írók elvárják életük fenntartása érdekében az anyagi juttatást: „Műveikért tőlem rendes dijaikat kapják; ők nem követelnek, én nem zúgolódom, hanem fizetem, ki mint érdemi és mint tőlem telik. Clara pacta, boni amici. [...] Az írók bizony piacról élnek, s sehogy sem lehet őket rá venni, hogy koplaljanak, bármint iparkodjunk is őket összevetett vállakkal capacitálni ennek üdvös volta felől; már itt sem szép szó, sem fenyegetés nem használ.”²⁵ Ezt követően maró gúnyval említi meg a konkurencia alapmozgatóját: „Azt se felejtse, hogy az irodalomban kivüled még senki sem hizott és gazdagodott meg”, amivel, tudtommal, a magyar irodalomban először említi meg az irodalom által való tényleges meggazdagodásnak a lehetőségét.²⁶

Az irodalom piacosodásának következményeként lehet felfogni, hogy csak ezekben az évtizedekben fog felmerülni az írói szegénységnek a kérdése is – vagyis annak nehezmenyézése, hogy az író, bár megérdemelné, munkájával nem tud elfogadható életkörülményeket teremteni magának; olyan felvetés, amilyenre a század elején nem volt példa. Úgy látom, először Kölcsey Kazinczy-emlékbeszédében fordult elő, hogy a szónok erőteljesen kifogásolta Kazinczynak kivált öregkorát illető szegénységét, ami aztán a Kazinczy-irodalomban közhellyé vált,²⁷ de ezután az ily típusú (anyagi érdekeltségű) panaszoknak se szeri, se száma. A következőkben úgy tűnik fel, mintha az írók szegénysége azért lenne felháborító, mert a világ „elvileg” biztosítani is tudná az írók számára a munkájuk révén megérdemelt jólétet. Tompa Mihály hosszú versében (*Művészet és pályabér*, 1847) a három istenadta művésztestvér (költő, zenész, festő) koldusként kénytelen tengődni, míg mások érdemtelenül élnek gazdagon: „Jer oh dicső nép! s íme láthatod / A koldúsokban öngyalázatot! / Ki, mig kövér falattal él ebed: / A művészt éhen veszni engeded!”; Garay János így panaszodik az írói szegénység miatt (1847): „Érdekes volna tudnunk, hogy ugyanazon költő, ki midőn nemzete ezrei közt dalival ezer meg ezer kebelnek élveit fűszerezi; tán ugyanazon percben magának a száraz kenyeret saját könyűivel sózza!”²⁸; Jókai pedig egy későbbi, felsorolásszerű visszaemlékezésében sok kortársa esetében is csak a szegénységet tudja kiemelni: „Vörösmarty

²⁵ JÓKAI MÓR, *Irodalmi Levelek Vahot Imréhez*, Életképek, 1847. jún. 23. Megjegyzendő, hogy a korszak harmadik folyóirata, a Honderű is foglalkozott az író és a piaci megélhetés kérdésével, igaz, erőteljes elvárással a mecenatúra érdekében. Vö. (név nélkül), *Írói emancipatio*, Honderű, 1843/1, 2.

²⁶ A kérdéshez lásd SZILÁGYI Márton, *Vahot Imre, az irodalmi vállalkozó*, Irodalomismeret, 2019/1, 29–49.

²⁷ „az ötvenhat évet szakadatlan munka közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal élt és holt. [...] arca izzadását és szeme vérkönnyeit hagyja jelül kéziratain, s árva gyermekeinek inségét. [...] halálíg tartott fáradásai jutalmát nem arathatta az országban, hol annyi idegen gazdag táplálást nyert magának.” KÖLCSEY Ferenc, *Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett* (1832) = K. F. *Összes Művei*, kiad. SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 713–722.

²⁸ GARAY János, *Emlékbeszéd Vajda Péter felett* (1847) = G. J. *Összes munkái*, kiad. FERENCZY József, Bp., Méhner Vilmos kiadása, 1887, V, 378–395.

meghalt – szegényen..., Garay meghalt – szegénység és feszített munka miatt..., Bajza meghalt – szegényen..., Nagy Ignác meghalt – szegényen...²⁹

Az irodalmi piac lehetőségei, amelyek gazdagságot is biztosíthattak és szegénységet is hozhattak magukkal, hívták elő az írói alkotás jogvédelmének igényét: amennyiben az irodalmi alkotás és mű munkának, árunak és vagyonnak tekinthető és tekintendő, akkor a nem-szellemi termékek esetében már gyakorlatként funkcionáló jogrendet is meg kell köréjük teremteni. Ennek jegyében születik meg Toldy Ferenc hatalmas tanulmánya *Az írói tulajdonról*, amely már teljes egészében a kapitalista kereskedelem jogának nyelvét alkalmazza az irodalomra is:

Az írói tulajdont említettem. Mert mind az, mit saját, akár belső tehetségeinkkel, akár külső eszközeinkkel, idegen jogok sérelme nélkül szerzünk, elvehetetlen igaz tulajdonunk. Illyen, minden jobb valónk része, kifolyása, szellemi tehetségeink írói munkásságának eredményei is; [...] egyfelől mint eredeti birtok, t. i. velünk született erők és tehetségek szabad kifejlésének gyümölcsei (=telek); másfelől mint szerzett birtok, mert arra, hogy valaki magát íróul képezhesse, idő kell, melly alatt e helyett bármi anyagi birtokot kereshetne, készültek s anyagi eszközök szükségesek, mik költséggel járnak (=investitionalis tőke). [...] A szerző jogának alapját a magát kiképezhetésére fordított pénz-, idő és fáradságabeli tőke kamatai s a munka előállítására fordított ideje, fáradsága s külön eszközökre tett költségek teszik, midőn a vevőét az a forint vagy pár forint, mellyet a könyvért adott[.]³⁰

Toldy írása oly hatással volt, hogy kérdésvetéseit a következő években folyamatosan megújították; így például a piaciságot szorgalmazó Jókaiék lapjában, az *Életképekben* talán még radikálisabb megfogalmazásokat is találunk: „Az író a szellemi világban tesz foglalat s az eszme, mit így elfoglalt, tulajdona is; de ezen tulajdon a nyilatkozás által leendő bevégzetté, szentesítetté az állam által, mint polgári birtok. [...] Az ipartermékek tulajdoni jogára nézve pedig egyenesen az örököség elve alkalmaztatik, s író és művész csak nem állanak lentebb igényben az iparosnál.”³¹

E korszakban, kivált a szabadságharc után, az ötvenes-hatvanas években, nyilván a megváltozott jogrend, a relatíve szabadabb kereskedelmi szabályozások következtében igen sok újfajta irodalmi vállalkozással találkozhatunk: a publikációs lehetőségek gyors bővülésével megszorodtak a folyóiratok, a könyvkiadók, s nagyon sok új típusú kiadvány is (albumok, útikönyvek stb.) jelentkezett. A hivatásos könyvkiadók

²⁹ Jókai Mór levele Toldy Ferenchez az *És mégis mozog a föld* (1870) című regény bevezetéseként = J. M., *Eppur si muove, És mégis mozog a föld* = J. M. *Összes Művei, Regények* 22, s. a. r. MARGÓCSY József, MARGÓCSY Józsefné, Bp., Akadémiai, 1965, 8.

³⁰ SCHEDEL Ferenc, *Az írói tulajdonról*, Budapesti Szemle, 1840/1, 157–237. Az idézetek: 157–159. A tanulmány első, rövidebb változata: D. S. F., *Néhány szó az írói tulajdonról*, Athenaeum, 1838/I, 707–717.

³¹ SZÉKELY József, *Írói tulajdon*, *Életképek*, 1847/II/18, 548.

mellett elkezdődött kiadói részvénytársaságok szerveződése is: a negyvenes években Vajda Péterék és Erdélyi Jánosék így adták ki a Nemzeti Almanachot, később így jelent meg a Kisfaludy-Társaság külföldi regénytára.³² Új műfajként (s kitűnő kereseti forrásként) tűnt fel a napilapokban publikált folytatásos, úgynevezett tárcaregény, amely Jókai életművének jelentős részét befolyásolni fogja³³ (de még Kemény Zsigmond is folytatásokban közölte a *Ködképek...* és *A rajongók* első változatát, s a Pesti Napló szerkesztőjeként buzgón támogatta az ilyen közleményeket).³⁴ Holott, mikor e műfaj a negyvenes években először jelentkezett a magyar sajtóban, még komoly bírálatot vont magára azért, mert, úgymond a politikai újságírás súlyát veszélyezteti a szépirodalmiság térnyerése (Jósika Miklós *Akarat és hajlam* című regényének közlését maga Wesselényi Miklós találta kifogásolhatónak!).³⁵ A folyóirat-irodalom olyan sebességgel gyarapodott, hogy a folyóirat-szerkesztés az ötvenes években alighanem minden író megkísértett (Vahot Imrétől Vajda Jánosig, Gyulai Páltól Tóth Kálmánig, Szilágyi Sándortól Jókai Morig, Pákh Alberttől Arany Jánosig – egészen a Családi kört húsz éven keresztül kiadó Kánya Emíliaig³⁶), s voltak, akik egyszerre, egymás mellett több kiadványt is futtattak, s ha egy folyóirat megszűnt, rögtön alapították az újat – ahogy Gyulai Pálnak egy kései visszaemlékezése mondja: „Azonban ha fogyni is kezdett a régi közönség, egy új kezdette pótolni helyét a társadalom alsóbb osztályaiból, a mely a forradalom alatt megszokta az olvasást, s érdeklődni kezdett az irodalom iránt. Minden oly vállalat, a mely e közönséget tartotta szem előtt, nagy részvétnak örvendett”.³⁷ Aminek tudomásulvételével az irodalomtörténész azt állapíthatja meg, hogy a Bach-korszakban a folyóiratkiadás jobb üzlet volt, mint a könyv.³⁸

Az egyes folyóiratok között nagyon éles konkurenciaharc dúlt, hiszen az előfizetők számai között hatalmas különbségek adódtak: ismeretes, hogy például az ötvenes évek közepén a Pákh–Jókai szerkesztette Vasárnapi Újság 10–12 ezres előfizető-serege kétszerese volt az ugyanakkor megjelenő összes (78) más lap előfizetőinek (5500),³⁹ s

³² T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János*, Pozsony, Kalligram, 2015, 69, 235.

³³ E kérdésről lásd SAJJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010, kivált az *Élet és mű az 1850-es években* című fejezetet: 121–201.

³⁴ PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, Bp., MTA, 1923, II, 146, 251, 347.

³⁵ Jósika regénye Dessewffy Emil lapjában jelent meg 1844-ben – a bíráló fogadtatás miatt az évtizedben több ilyen kezdeményezésre nem került sor. Lásd KERESZTÚRSZKI Ida, „...de azért nem írok gyárilag...”: *A folytatásos regényközlés megjelenése a kultúrtermékek 19. századi magyar piacán = „klasszikus – magyar – irodalom – történet”: Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003, 171–194.

³⁶ Kánya Emília kapcsán megemlítendő, hogy a kiépülő irodalmi piac a női szerzőkre is jelentős hatást tett: az 50-es évektől a nőírók anyagi érdekeltségéből (is) kezdtek írni. Lásd TÖRÖK Zsuzsa, *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*, It, 2011/4, 475–489.

³⁷ GYULAI Pál, *A Vasárnapi Újság XXV. évfordulóján, Nagy Miklós úrhoz, a Vasárnapi Újság szerkesztőjéhez* (1879) = Gy. P., *Emlékbeszéd*, Bp., Franklin Társulat, 1904, II, 52.

³⁸ KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 110.

³⁹ *A magyar sajtó története, 1848–1867*, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985, II/1., 412. Itt olvasható Podmaniczky Frigyes véleménye a sajtóviszonyokról: „a névleges sajtószabadság idején a lapszerkesztés biztos és tisztos hivatalnak látszott, és úgy tűnt, hogy a nemzet ügyének is egyik hathatós szolgálata”. *Uo.*, 408.

a kérészéletű próbálkozások és kudarok mellett olyan páratlan vállalkozás is sikert tudott aratni, mint az 1864-től évtizedeken keresztül fennálló irodalmi napilap, a Fővárosi Lapok. Így a jeles kortársaknak egymásról mondott ízlésítéleteit, miszerint a jelen folyóirat-kultúrája szégyenletesen alacsony színvonalú,⁴⁰ mindig úgy is kell értelmeznünk, mint egy nagyon kiélezett versenyhelyzet harci retorikájának kellékeit.⁴¹

Sőt, az eszmei-politikai téren zajló csatározások mögött is fel kell fedoznünk az anyagi jellegű konkurencia mozzanatát is: mikor például Vajda János (maga is lapszerkesztő) nyílt politikus módon támadja a Kemény Zsigmond–Gyulai Pál-„klikket”, akik szintén lapszerkesztők, akkor az irodalmi pozícióknak s a jövedelem-eloszlásnak az aránytalanságát is szemére veti a nagyobb hatalommal bíró ellenfeleknek, s a vita lefolytatásának nehézségeit azzal is kapcsolatba hozza, hogy Gyulaiéknak jóval nagyobb pénzügyi lehetőségek álltak rendelkezésükre:

De én csak szellemi fegyverekkel küzdhettem. Önök azonban, amellet, hogy önöknek az időjárás is igen kedvezett, igyekeztek anyagi eszközeiket gyarapítani. Minden jövedelmes állást elfoglaltak, és ez anyagi érdekeknel fogva magukhoz csatoltak minden erőt, láncikaikba verték az írói függetlenséget [...] ellenben minden önálló tehetséget, kit önérzete tiltott önök „holt kezé” alá adni magát, agyonhallgattak, üldöztek, kizártak, kiéhezttettek [...]. Egy szóval: önök rá tették kezüket az ország kenyerére [...]. Önöké lett az ország, a hatalom, és dicsőség. Önök osztogattak közhivatalt, dicsőséget, jutalmat.⁴²

E személyes sértettség miatt erősen túlzó vélekedésnek elsősorban nem igazságtartalma az érdekes itt, hanem az, hogy egy vitapartner úgy látja (és láttatja), hogy már magát a vitaszituációt is a piaci-intézményes „anyagiság” nevében kell minősítenie.

S az irodalom propagálására megjelent egy új vállalkozási formáció is: a zenés irodalmi előadást, a *dalidó* (20. századi szóval: író-olvasó találkozó), ahol az írók-költők a fizető közönség előtt cigányzene kíséretében szavalták verseiket, s mulatás

⁴⁰ Kazinczy Gábor: „a fattyú had, mely az irodalom piacán burjánkodik, maholnap szemtelenkedéssé súlyosítja az irodalom pártolását”; Lévy József: „A *Hölgyfutár* nevű cloáka; szemtelen, szemérmetlen, ostoba, goromba, egy szóval komisz. Fontszámra veszi a kéziratokat holmi suhanczoktól két garasért”; de ide tartoznak Aranyék vélekedései is a líra elsatnyulásáról, a Petőfi-epigonok elszaporodásáról. A Kazinczy- és Lévy megszólalást idézi SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti irodalom szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 119, 121. A konkurenciát részletesen elemzi a könyv *Az irodalom, gazdaság és a politika rendszerének strukturális mozgókapcsolata Világos után* című fejezete: 111–122.

⁴¹ Lásd például Kerényi Ferenc véleményét: „A viták felidézésekor szembeszökő, hogy itt bizony egyéni és csoportérdekek érvényesítéséről van szó, amelyek mellett eltörpült a passzív ellenállás frazeológiája.” KERÉNYI Ferenc, *„Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”*: Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005, 82.

⁴² VAJDA János, *A „P. Napló” szerkesztője, B. Kemény Zsigmond úrnak, Pest, 1867. dec. 18.* = V. J. Válogatott Művei, kiad. NÉMETH G. Béla, Bp., Szépirodalmi, 1988, 988.

közben emlékeztették a közönséget az irodalom fontosságára s nemzeti elkötelezettségére, minek következtében az est sírva vígadásként (is) funkcionált. (Kitalálója a mindent megszervező vállalkozó, Vahot Imre volt, fő szereplője Lisznyai Kálmán költő, zenészként pedig a híres cigányprímás, Patikárus Ferkó működött közre.)⁴³ Az új vállalkozás hagyományt is teremtett, hiszen nemcsak mások által is folytatott, hanem született olyan könyv is – Frankenburg Adolf tollából (1857) –, amelynek átlagos kalandtörténeteiben ugyan nem is említetik a dalidó, ám a címe (*Sírvavígadók*) mintha azt képviselné: maga az irodalom azonos a sírvavígadással.

A piacosodás következtében az irodalomban is létrejött az írás (munka) kényszerének képzete: az író (már) nem az ihlet lelkesült pillanatában írja, önszántából, a művet, hanem a kiadó-szerkesztő nyomására írni kényszerül; amint Gyulai már nagyon korán megírta Petőfiről: „akár volt kedve, akár nem, írt; élnie kellett költeményeiből”.⁴⁴ E munkakényszer anekdotikus megjelenését láthatjuk abban, hogy Jókai, amikor megvágja kezét, a folytatásos regény közlésének folyamatossága végett a szerkesztő parancsára kénytelen megtanulni bal kézzel írni,⁴⁵ s alighanem ily kényszer feltételezése ellen tiltakozik Jósika Miklós is az újságban publikálás popularitásának és színvonaltalanságának vélelmét elhárítandó, mikor így ír: „Dolgozom, mert kell – de azért nem írok gyárilag – sok, amit írok, de nem azért, hogy gyárilag ölöm magamat a munkával – hanem mivel nulla dies sine linea”, a pénzért való írás kötelmét antik erkölcsi paranccsal kendőzvé el. Holott a valóságban ekkoriban Jósika már „gyárilag” dolgozott: álnéven is adott ki írásokat (Alt Móric, Sólyom), s harmincéves pályája alatt 127 kötete jelent meg, s ebből a szabadságharc előtt, tizenkét év alatt 37 kötet!⁴⁶

S a piaci termelés természetesen hozta magával, hogy egyre gyakrabban fordul elő az irodalmi-kereskedelmi csalás esete is: a korszak írói tele vannak panasszal, hogy a kiadók, szerkesztők becsapják őket. E nézet olyannyira közhelyes lehetett a korban, hogy regény is született róla: Komáromy Ferenc *Pályakezdők* című könyve mindvégig arról szól, hogy a nagyratörő lelkes ifjú írónak, ha meg akar jelenni, a kiadó és kereskedő előtt meg kell alázkodnia, de minden kiadó csaló, becsapja és kizsákmányolja a tisztességes szerzőket, s gyakran előfordul, hogy a kiadó, a „vétkes irodalmi üzér”

⁴³ Lásd SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy XIX. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulmányai*, Bp., Argumentum, 2001, különösen *Az új vállalkozás: a dalidó* című fejezet: 96–118.

⁴⁴ GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és a lyrai költészet* (1854) = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Akadémiai, 1908, 15.

⁴⁵ Jókai emlékezése: „[A]z ujjam meggyúlt, nem tudtam a tollat fogni: a tárca elmaradt a lapból. De másnap már ott volt a szerkesztő kegyetlen fulminatoriuma az asztalomon: Hallja az úr, vagy regényt írunk, vagy paszulyt öntözünk! Ha fölvette az úr az árát, írja meg az aequivalensét! És aztán mit tehettem: Török Jánosnak igaza volt. Írni kellett, írtam a folytatást bal kézzel[.]” Idézi SZAJBÉLY, *Jókai Mór, i. m.*, 144–145.

⁴⁶ Lásd levelét Wesselényi Miklóshoz = KERESZTÚRSZKI, *i. m.*, 184; Jósika termékenységéről lásd PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1933, VI, 761, 768. (Megjegyzendő, hogy a 127 kötet mennyiségébe beleértendő az 1865-ben indított 55 kötetes életműsorozat újra kiadott darabjai is.)

könyvet kiadni csak hamis váltóaláírásért lenne hajlandó.⁴⁷ De az üzleti csalás olyanra magától értetődő lehetett, hogy Vahot Imre, a vérbeli kapitalista kiadó még azt is meg meri írni, hogy mikor a *Losonczi Phoenix* kiadásához (1851) 2000 előfizetőt gyűjtött össze (2 forintjával), a könyvet mindössze 600 példányban nyomtatta ki.⁴⁸ A kiadói-szerkesztői ügyeskedések és szélhámoskodások mindennapi voltának illusztrációjaként figyelemre méltó: amikor Arany János, folyóiratának kényszerű megszűnése miatt *visszafizette* az előfizetési díjakat, eljárása annyira szokatlan volt, hogy satirikus lapjában Jókai Mór kedves gúnyversben adta jelét a közönség meglepődésének, megütközésének.⁴⁹

Az irodalmi élet kapitalizációja, az irodalmi élet kereskedelmi jellegű átalakulása azonban nem szüntette meg az írói alkotás ideológiájának azon mozzanatát, amellyel az írók a maguk tevékenységét – függetlenül attól, mennyire váltak részeseivé vagy aktív aktoraivá a piacnak – áldozatként állították be: azzal a különbséggel, hogy a század közepén az írók már a nemzet oltárára helyezik műveiknek és életüknek áldozatát. S így nagyon sok esetben kettősséggel találkozunk: az író megél az irodalomból, de tevékenységét mégis mint aszketikus áldozathozatalt prezentálja. Leglátványosabb e kettősség Petőfi esetében, aki ténylegesen az elsők között vállalta magára az irodalmi „munka” kötelmét, de aki számtalan nyilatkozatában erősítette azt, hogy amit csinál, az „apostoli” elhivatottságának elkötelezett áldozata, amelyért még akár a koldusbot terhet is hajlandó magára venni (lásd a *Ha férfi vagy...* című versét), s amely szerint tevékenységéért *semmiféle* jutalmat, díjazást, bért nem fogad el, nem igényel (így beszél *A XIX. század költői* záró szakaszában, vagy a *Kazinczy Gáborhoz* soraiban: „Nem fáradunk mi jutalom-reménnyel, / Mint a hazugság aljas zsoldosi, / De önzés nélkül, isten-ihletésből, / Mint hajdanában az apostolok!”, vagy leglátványosabban *Az apostol* nagy példázatában), de ugyanezt a szemléletet láthatjuk viszont az írói méltatások, emlékbeszédek számtalan esetében is. A sok példából csak egyet idézek fel: Tompa Mihálynak arról a könyvről (*Olajág*), amelyet a költő bevallottan azért írt, mert házat akart venni, s anyagi szükségben érezte magát, s amelynek

⁴⁷ KOMÁROMY Ferenc, *A pályakezdők: Regény az írói életből*, I–III., Pest, Gyurián Nyomda, 1857.

⁴⁸ VAHOT, *i. m.*, 210.

⁴⁹ Lásd az Üstökös 1865. július 1-i számában K – s M – n (=Kakas Márton = Jókai Mór) versét: *Egy szerkesztőhöz, a ki pénzt küld a publicumnak*: „Mit mivelsz barátom, lelkem Arany János? / Schismát támasztottál, lettél Áriánus. / Viszszaküldöd a pénzt, lapod megszüntetve! / Sohse történt ez még e földi életbe, / Hisz ez veszélyes tan! mindent felforgató, / Hogy legyen az ember ezután kiadó? / Eddig ha egy gschefitünk mene nagyon rosszszul, / Ilyesmit az ember olyanformán boszszult: / Annak a kevésnek, ki előfizetett, / Adott újság helyett, valami füzetet: / Legroszabb esetben egy kalendáriumot, / Abból is lehúzáva a honoráriumot. / Két három lapunk volt, s gyöngé a publikum? [...] Két három újságnak gyöngé közönségét / Öszszeeresztettük, – s egy aztán csak még élt, / Vagy kihirdettük, hogy »elháríthatatlan / Akadály!« s a többi... Értik azt mondatlan. / A publikum látta: nem mi vagyunk oka, / S megnyugodott benne, – hogy a pénze oda. / S te mostan új vallást hirdetsz? »Itt a bankó!« / S viszszaküldöd a pénzt, még pediglen frankó. / Ez, barátom, hiba; még pediglen izmos! / Pénzt széljelosztani! Hisz ez communismus!” Köszönöm Török Zsuzsának, hogy felhívta figyelmemet e közleményre!

jövedelméből valóban meg tudta venni a házat, a megemlékező így írt: „A haldokló pap-poéta búcsúáldozatnak szánta azokra az oltárookra, melyek mellett húsz évig híven szolgált: a haza, a hit, szeretet és természet oltárára.”⁵⁰ S e szemléletnek talán leggroteszkebb megnyilatkozása az, ahogy Vahot Imre – aki pedig a kapitalista piac legfőbb haszonélvezője, s az irodalmi kereskedelem egyik legaktívabb szervezője volt – önapológiájában egész munkásságát mint a nemzetért hozott áldozatot prezentálja: azzal a különbséggel, hogy ő ebbe az áldozatba, nem teljesen őszintén, saját vagyonának feláldozását is beleértette.⁵¹

S ennek az áldozatiságnak e korban megtaláljuk az inverzét is, a befogadói oldal viselkedését tekintve. Az ötvenes-hatvanas évek könyvkultúrájáról beszélve több jeles szerző is kifogásolja, hogy a magyar könyveket a pártoló közönség nem azért vásárolja meg, hogy olvassa és élvezze, hanem azért, mert a nemzeti ideológia értelmében az irodalom a nemzeti lélek fenntartója lévén, hazafias kötelességét teljesíti: támogatja az irodalmat, hogy legyen – olvasás nélkül. A legélesebben Kemény Zsigmond fogalmazott e kérdést illetően, aki az ily könyvvásárlást nemzeti „adózásnak” nevezte, s aggodalmát fejezte ki, hogy ez az elkötelezettség nem fogja elősegíteni a valóban értékes „nemzeti” irodalom kibontakozását:

[Közönségünk] vásárol bizonyos öszletig magyar könyveket, miután e buzgósággal tartozni vél az irodalom által nemzetiségének. Pártolása mecénási s nem ügybaráti. Adni akar, nem élvezni. Adózik, nem pedig vásárol. S korántsem levén elég becsmértéke törekvéseinkről, azon könyveket veszi meg, mellyel legügyesebben kínálgatják. Ha definiálni akarnók közönségünk állását literatúránkhoz, körülbelől ezen eredményre jutnánk: a vagyonos embernek van bizonyos eszméje arról, hogy mennyit illik neki magyar nyomtatványokra adózni, ezen rátát évenként kifizeti, s azontúl semmi gondja semmire. Így történik, hogy feles számú vásárló mellett kevés az olvasó, s a rossz könyvnek mintegy annyi tulajdonosa akad, mint a jó könyvnek.⁵²

Ugyanezt a közönségbírálatot olvashatjuk Vas Gereben, Vajda János (s mások) szövegeiben is.

⁵⁰ KÉKY Lajos, *Tompa Mihály*, Bp., Franklin Társulat, 1912, 164; továbbá: VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza (1860–1882)*, Bp., MTA, 1938, 197–198.

⁵¹ „Magam is azon szerencsétlen, de jólelkű emberek sorában tartoztam, kik nem ismerve önzést, s az írás szavait követve: »szeresd felebarátodat mint tenmagadat« – mások, de főképp véreim, magyar nemzetem, hazám, sőt az egész emberiség java- és boldogításáért, – ábrándos, de nemes rögeszmék! – öröklött és szerzett vagyonomat, személyes szabadságomat, – sőt legvégül életemet is feláldozni – jónak találtam.” VAHOT, *i. m.*, 437–439.

⁵² KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér (1853)* = K. Zs., *Élet és irodalom*, kiad. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1971, 259.

Egy magyar könyvvel megint több – hanem azért kérek mindenkit, hogy pusztá hazafiságból meg ne vegye, hogy fölvágtatlanul a sarokba lökje; hanem ha már megveszi, legalább olvassa el, aztán mondjon ítéletet róla, legyen az az íróra kedvező vagy kedvezőtlen, s vagy ösztönt kap jobbat is írni, vagy lemarad a térről, hova ma már annyian tódulnak. [...] Fájdalom, dicsekedni szoktak, hogy megveszik a könyvet, mert magyarul van írva; hanem azért elolvasni egyet sem akarnak.⁵³

Mintegy száz – ad minimum ötven főúr – igen egyszerűen, mondhatni zseniális könnyűséggel s egyszersmind grand-seigneurri nagylelkűséggel esik túl ez irodalompartolási kötelességen. Megparancsolja titkáranak vagy komornokának, miszerint egy könyvárusnak tegye kedves kötelességévé, hogy az minden – mond: minden e hazában magyar nyelven megjelenő könyvet hozzá beküldjön, legyen az jó vagy rossz, mindegy [...] egyébaránt az egész papírhalmot elhasználhatja a konyhában, a vadásztarosznya számára, vagy a kártyaasztalhoz fidibusznak.⁵⁴

Íme, a passzív rezisztencia korszakában hiába uralkodott már az irodalmi piac, a nemzeti ideológia visszavette (legalábbis részben) archaikus mecénási funkcióját. Aminek persze később meglett a szubverzív olvasata is: a kiegyezés után a fiatal Toldy István ezt a hazafiúi adózást s a dalidók kultuszát már nemcsak elítélte, hanem tulajdonképpen nevetségesnek is látta:

A midőn politika nem létezett, az ország- és megyegyűlés termei zárva voltak: e szomorú időben minden író a nemzeti aspirációk hordozójaként szerepelt. Ez okozta a viszonylag nagy népszerűséget, melyet az 50-es évek Írója élvezett, ez a közönség azon elnézését, melylyel íróinak hibáit leplezte vagy dédelgette. De e nagyobb érdeklődés nem a nemzeti irodalom hatalmas lendületére, hanem inkább az írók személyes elkényeztetésére vezetett; a „Komló” lett középpontja az irodalmi közéletnek s az írók legdivatosabb része többet ivott mint dolgozott. A ’legnépszerűbb’ – nem legkiválóbb – írók vándorkomédiásokként nyakukba vették az országot; hangversenyeket rendezve, melyek hazafias költemények szavalásával kezdődtek s egymásnak asztal alá ivásával végződtek.⁵⁵

⁵³ Vas Gereben, *Nagy idő, nagy emberek: Mondanivaló* [Előszó], kiad. EGYED Ilona, Bp., Unikornis, é. n., 7.

⁵⁴ VAJDA János, *Önbírálat* (1862) = V. J. *Válogatott Művei*, i. m., 656–657.

⁵⁵ TOLDY István, *Levél a szerkesztőhöz*, 1876. dec. 29., A Petőfi Társaság Lapja, 1877/1, 1. Magyarazatként: a ’Komló’ név a korszak hírhedt kocsmájára, a költők találkozóhelyére utal. Megemlítendő, hogy ily bírálat már Vajda Jánosnál is előfordult („az irodalom koszorús tagjainak lakomázó körútjai és asztal alatti diadali” lásd VAJDA, i. m., 619), holott ő maga is a Komlókertben „hazájáért búsuló társaság” állandó tagja volt... Vö. IRMEI Ferenc, *Vajda János*, Koszorú, 1879/II, 294.

Az irodalmi ipar kiépülése komoly feszültségeket okozott az írói életvitelt illetően is: egyrészt, mivel jelentős gazdagodást is lehetővé tett, utat nyitott a polgári vagyoneképzés irányában is, másrészt azonban megerősítette a költőiséghez kapcsolódó „bohém” életvitel kiterjesztését is (ami persze a korban nagyon közel került a dzsentri „úri” könnyelműséghez is). Néhány író a keresetét és abból megtakarított vagyonát polgári módon őrizte és gyarapította (ilyen volt Jókai, Arany János, Eötvös József), s ezek egyrészt a kibontakozó polgárság erkölcsi ideáljaként szolgálhattak,⁵⁶ másrészt azonban bírálatban is részesültek, mint akik a vagyonszerzéssel mintegy megtagadták volna a költői polgárelenesség követendő ideálját. Ilyen eset volt az Arany Jánosé, akit a fiatalabb generáció ellenszenvvel figyelt szolid életmódja és vagyona miatt:

Míg a költők – a hagyományos felfogás szerint – csak adósságokat hagynak maguk után, Arany mint vagyonos ember halt meg. Aki a költőt – úgy múlt századbeliesen – szegény ördögnek képzei, ki nagyokat iszik ingyenes borból és kemény mámorában pár huszasért cifra rigmusokat ír itatós papirosra, azok Aranyt életének rendezett habitusa után kizárnák a költők sorából.⁵⁷

A költők többsége azonban annak a Petőfinek „poétai” útmutatását követte, aki pedig életében igazán polgári renddel élt („O nem, nem! engem a rendes élet / Időnek előtte megölne, tudom; / Költő vagyok, költőileg kell / Végigrohannom az életuton!” – *Javulási szándék*), s a szerzett vagyont elpazarolták, elmulatták. Így élte fel nem csekély keresetét Kemény Zsigmond, Lisznyai Kálmán, Tóth Kálmán, Vas Gereben, s maga Vahot Imre is.⁵⁸ Így azonban a piac által kínált gazdag kereseti lehetőségek sem tudták garantálni a folyamatos megélhetési biztonságot, s az írói életpálya a többség számára továbbra is szegényesnek és korlátozottnak tűnhetett.

Ennek az írói létbizonytalanságnak megszüntetésére vagy inkább enyhítésére jött létre a hatvanas években, Eötvös József és Gyulai Pál kezdeményezésére az az intézmény, a Magyar Írói Segélyegylet, amely arra lett volna hivatva, hogy az irodalmi piac ingatagságát valamelyest kiegyensúlyozza, s az íróknak és családjuknak (utódaiknak)

⁵⁶ Vö. például Gyulai emlékbeszédét: „Szegényen lépett a világba s a munkában keresett új birtok- és jogcímet. Itt dolgozott velünk, a nép gyermekeivel, csak tehetségével és szorgalmával emelkedve ki közülünk ... Polgár volt élvezeteiben, szokási- és életmódjában.” GYULAI PÁL, *Báró Eötvös József* = Gy. P., *Dramaturgiai tanulmányok és emlékbeszédek*, Bp., Franklin Társulat, é. n., 22.

⁵⁷ RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Hornyánszky, 1887, 32.

⁵⁸ Csak egy példa Vahotról: „E kérdésre: – Hogy vagy, Imrus? mindig e két szóval válaszolt: – Úr vagyok! Annyiban igaza is volt, hogy mindig tudott pénzt teremteni.” (LAUKA Gusztáv, *Vahot Imre*, Koszoru, 1879/ I, 353–363.) Kemény Zsigmondról: „Kiadói szépen díjazták nemcsak hírlapi cikkeiért, hanem szépirodalmi munkáiért is, de keresetét mindjárt elköltötte, azután ismét kölcsönökből élt. Olykor már tűrhetetlenné vált helyzete, nem egyszer házbérét sem tudta kifizetni, uzsorásoktól vett fel kölcsönt drága kamatra. Testvéröccsétől sok pénzt kapott Erdélyből, de sohasem eleget arra, hogy kínzó anyagi gondjaitól megszabaduljon. Ezreket szórt szét.” (PINTÉR, *i. m.*, VI, 555.)

– függetlenül a piac kiszámíthatatlanságától – az ínség elkerülhetőségének ígérését fenntartsa, egyszerre alkalmazva a keresztény karitatív gondoskodásnak és a szakmai szolidaritásnak gesztusait.⁵⁹ Eötvös nagy alapítóbeszédében az írók általános szegénységét hangsúlyozza, a piaci lehetőségek említése nélkül („[m]íg az irodalmi pálya más országokban a jólét s vagyonosság ösvényeinek tekintetik, s azokat, kik rajta kitűntek, befolyáshoz, s méltóságokhoz vezet, addig a magyar írónak sorsa hasonló a bányászokéhoz, ki midőn homloka izzadságával a mély aknák kincseit felhozza, mindenkit gazdagít, de maga örökre szegény marad”), s oly elrettentő példával él, amely szerint lehetséges még ma is, hogy egy tudós éhen hal: „[i]smertem egy férfit, ki életének nagy részét a politikai tudományok egyik leghasznosabb ágának szentelve a szó legszorosabb értelmében éhen halt meg”. Ugyanakkor azonban elhatárolja magát és kezdeményezését a hagyományos mecénatúra gesztusaitól, mikor a közösség fenntartó erejére hivatkozik: „[n]em egyesek pártfogása, hanem köz részvét az, mitől az irodalom fejlődése függ, s csak a nép szelleme és kedélyének nemesebb tulajdonai azon források, melyekből kincsei folynak”.⁶⁰ Az írói megélhetési anomáliáknak kiküszöbölésére jön létre e segélyegylet, amely elsőször próbálja meg intézményesen összefogni az irodalomban dolgozó embereket (figyelemre méltó, hogy még osztatlanul: a tudós, a szépíró és az újságíró itt még ugyanazon rendnek tagjai!): mivel a piac, úgy látszik, a régi helyzetnél rosszabb (vagy legalábbis nem jobb) feltételeket szabott meg, az írói rend önszervezésének kellene e feltételeket konszolidáltabbá tennie. Az egylet létrejötte alighanem korszakhatárnak is tekinthető: az önálló sodó írói rend ezzel a gesztussal kívánta hivatásosodását intézményesen is legitimálni.

A 19. század utolsó harmada

A kiegyezés után az irodalmi termelés, kereskedelem és fogyasztás, s ennek megfelelően az írói jövedelemszerzés lehetőségei elképesztő mértékben kibővültek – az irodalom élete, annak minden műfajában (az újságírástól kezdve a tudományos, művészeti és szépirodalmi folyóiratokig, a családi, női és gyermekirodalom kibontakozásától a könyvkiadás eltömegesedéséig) már iparszerűen működött. Hatalmas sajtóbirodalmak épültek ki, a vezető könyvkiadók nagyszabású monopóliumokká nőttek ki magukat; a megszorodott sajtótermékek (egy negyedszázad alatt a periodikák száma a négyszeresére emelkedett) a korábbiakhoz képest elképzeltetlen nagyságú példányszámokban tudtak megjelenni (például az 1894-ben indult Új Idők hamarosan elérte a 40000-es példányszámot is). Az olvasáskultúra roppant széles körben terjedt ki (az

⁵⁹ Lásd T. SZABÓ Levente, *Az irodalmi nyugdíj és az irodalmi munkanélküliség feltalálása: a Magyar Írói Segélyegylet alapítása* = T. Sz. L., *A tér képei: tér, irodalom, társadalom: Tanulmányok*, Kolozsvár, Komp-Press – Korunk, 2008, 285–339.

⁶⁰ Eötvös József, *A magyar írók helyzetéről* (1861). <https://mek.oszk.hu/06600/06618/06618.htm#18> (Letöltés ideje: 2021. június 10.)

iskoláztatás hatására, az írás-olvasás ismeretének általánossá válásával, most már a társadalom majdnem minden rétegére nézve); az irodalomnak jelenléte, fogyasztása és igénye tömegessé vált (s az irodalomból élő értelmiségiek, íróknak tekintett irodalmárok serege is nagyon nagy létszámúra bővült). Strukturális átalakulást hozott az oktatás teljes körű állami felügyelete: a mindenki számára kötelező tananyagban a magyar irodalom elsődrendű tantárgyként szerepelt, s így az irodalom ismerete, ami eddig az egyéni érdeklődéstől, a műveltségigénytől vagy a hazafias elkötelezettségtől függött, az iskola révén állampolgári kötelezettséggé vált. (Csak példaként: az egyetemi bölcsészkaron a természettudományos szakokon is kötelező volt irodalomtörténetet hallgatni.) Mindennek következtében a „magas” irodalom fogyasztási rendjébe elsődrendű helyre került a „kötelező olvasmányok” kategóriája: Arany János *Toldija* például azért érhetett meg oly sok kiadást ebben az időszakban, mert az iskolákban volt szükség rájuk.⁶¹

S mindez együtt járt azzal, hogy a kiegyezés utáni magyar kormányok a magyar államideológia kitüntetett fontosságú alappozzánataként kezelték az irodalmat (olyannyira, hogy a millenniumi ünnepek egyik legimpozánsabb attrakciójaként Beöthy Zsolt könyve, *A magyar irodalom kis-tükre* szerepelhetett),⁶² amivel nagyon nagy mértékben növelték – mind a termelés, mind a fogyasztás vonatkozásában – az irodalom presztízsét. (Ennek köszönhető, hogy a kialakuló „művelt középosztály” tájékozódása és művelődése elsősorban irodalmi jellegű volt: ezért lehettek oly sikeresek, piaci szempontból is, a nagy, „magyar klasszikusok” típusú sorozatok.) Az eddig egységesként kezelt írói szakma radikálisan három részre oszlott. Egyrészt az újságírás önállósodott, s besimult a periodikus sajtó intézményes keretei közé: a rengeteg lap rengeteg állást is tudott biztosítani; másrészt a *tudományos írók* állást szerezhettek vagy az Akadémia révén, vagy a szélesen kiterjedt gimnáziumi rendszerben (ahol a jól fizetett gimnáziumi tanár presztízse még magas volt); végeredményben csak a *szépirók* érezhették úgy, hogy ki vannak szolgáltatva a kapitalista verseny kegyetlen viszonyainak.

A tömegtermelés ugyanis hatalmasra növesztette az irodalmi konkurenciát, s kiélezte a versenyt: az újságok tárcatermelése, a ponyvairodalom elszaporodása mind úgy jelentkezett, mint ami komolyan fenyegeti a „magas” irodalom megélhetési lehetőségeit. A probléma súlyosságát jelzi, hogy a Petőfi-Társaság már rögtön alakuló ülésén felvetette, hogy a társaságnak e téren érdekvédelmi funkciói is kellene hogy legyenek. Jókai Mór megnyitó beszéde nagyon határozottan fogalmaz:

De mind ez nem volna baj; ha olyan nagy nemzet volnánk, melyben mind e szétágazó hírlapirodalom elfér; az esetben a hírlapok sokasága erőnk bizonyítéka volna. Most azonban ez inkább kórjel. S a mit jelez, a baj mind

⁶¹ A *Toldi* a hetvenes évek elejétől a századfordulóig egyénileg hétszer (többféle magyarázó, kommentált kiadásban is), trilógiaként háromszor, az összes művek között hatszor jelent meg!

⁶² BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Bp., Athenaeum, 1896. A műről lásd SZÉNÁSI Zoltán, *Néma várostrom: Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt*, Bp., Universitas, 2018, II. fejezet.

anyagi, mind szellemi tekintetben észrevehető. Anyagi baj az, hogy mind a közönség, mind a kiadók a napi sajtó által lévén igénybe véve, a hazai szépirodalom iránt mármár a kialvásig hanyatló részvétet tanúsítják. Ugyanott, a hol ezeket áldozni van készség hirlapalapítási ösztönből, hiányzik a hajlandóság filléreket adni ki a hazai költészet emelésére. Másik anyagi baj, hogy a nagyszámú politikai hirlap, nem lévén eléggé dotálva arra, hogy az eredeti szépirodalom fényűzését megengedje magának, irodalmi olvasmányul a kül litteratura termékeihez folyamodik; a mik ingyen megkaphatók. Az eként, csekély fordítási díjért megszerzett szépirodalmi termékek, a lap kész szedéséből lenyomatva viszont oly mértékben alásülyesztik az eredeti szépirodalmi művek bolti árát, hogy mind azon kiadók, a kik eddigelé a hazai szépirodalom emelésére vállalkoztak, az eddigi kiadványaikat harmadrész áron vetik tömegestül a vásárra s újabbak kiadására vállalkozni nem hajlandók. E prózai anyagi hátrányhoz szegődik aztán az a szellemi hátramaradás, a mi származik abból, hogy minden kiváló tehetség a hírlapirodalomnak biztos, bár sanyarú napszámmal biztató mezejére siet: ott oly szakmát mivel, mely hajlamaival ellenkezik, mely nagyobb concepcióju költői műveknél gátolja a kellő bele-melegedést: múzsájához csak fél lelkesülést visz, phantasiáját szétzilálják a hétköznapi tények, a folytonos, kötelezett, egyhangú munkával irányát elpongyolósítja, a magasröptű eszméket belefojtja a pártok és klubok sivár üzelmeibe [...].⁶³

Íme, mekkorát fordult az irodalom megítélése: fél-, negyedszázaddal előbb az újságírást mint az irodalom előmozdítóját tekintették (az írók nagy többsége újságíró is volt), s a magyar irodalom megújulását várták a külföldi regényirodalom propagálásától – és most mindez mint az elit irodalom ellensége jelentkezik.

Az irodalom ebben a korszakban már nagyon nagy vagonok megszerzésére is nyitott lehetőségeket. Jókai vagy Mikszáth meggazdagodása persze szinte elérhetetlen példaként állhatott a kevésbé sikeres írók előtt,⁶⁴ de mások is kereshettek nagyon sokat: Rákosi Viktor, Eötvös Károly mellett talán kiemelhető Beniczky Bajza Lenke esete, aki pár évtized alatt a legolvasottabb magyar írók egyikévé küzdötte fel magát, aki 1858–1895 között hetvenöt kötetet publikált (számos regényt több kiadásban is), s aki „a középosztályi fizetésnek két-háromszorosát kereste meg”, ugyanis, mint a

⁶³ JÓKAI Mór, *Elnöki megnyitó beszéd a Petőfi-Társaság első közgyűlésén, 1877. január 1-jén*, A Petőfi Társaság Lapja, 1877/1/1, 2. Ugyanígy ír *Hát mi feltámadunk még?* című cikkében is (A Hon, 1880. márc. 28.), megemlítvén, hogy az egész írói szakma érdekében ír: „nem szoltam a magam érdekében – én megélek”.

⁶⁴ Jókai jövedelme 1890–1900 közt évenként 48.000 – 60.400 korona; a százkötetes sorozat honoráriumára 10 év alatt 400.000 korona. Mikszáth pedig olyan gazdag volt, hogy egyszer a Fogaras melletti Brukenthal-várat is meg akarta s tudta volna venni. – Jókai keresetéről igen sok adattal lásd RÉVAY Mór János, *Jókairól és Mikszáthról bizalmasan*, Bp., Palatinus, 2004, 48–49; Mikszáthról: MIKSZÁTH Kálmán-né *Visszaemlékezései: Irodalomtörténeti függelékkel Beöthy Zsolttól*, Bp., Athenaeum, 1922, 188–189.

róla szóló nekrológok írják: „a kiadók jóformán vetélkedtek regényeiért. Minden formában: újságban, kötetben, füzetes kiadásban jelentek meg e munkák. A legszélesebb rétegek olvasókedvét táplálták országszerte”; s „a kiadók a legjobb vásárt a Beniczkyné regényeivel csinálták”.⁶⁵ S a sor még sokáig folytatható lenne: Herczeg Ferenc már a kilencvenes években villát és jachtot tudott az Adrián tartani;⁶⁶ nagyon hasonló előnyöket élvezhetett persze Gyulai Pál is Leányfalun, több hold szőlő által körbevett két szép vilájában;⁶⁷ a félművelt, de nagyon tehetséges és ügyes asztaloslegény, Csepreghy Ferenc a színdarabjaival egy évtized alatt annyit keresett, hogy San Remóban kezelte betegségét, s elegáns villát is tudott magának szerezni,⁶⁸ és így tovább. Mindez persze nem jelenthette azt, hogy minden szépíró megcsinálhatta a maga karrierjét: a tisztán szépirodalmi törekvésű írók többségének nem jutott vagyon, sőt tisztos megélhetés sem. Sokan közülük, kivált a pályakezdés éveiben, szegénységben voltak kénytelenek élni: ilyen szegény életet vitt Reviczky Gyula,⁶⁹ Komjáthy Jenő,⁷⁰ valamint a fiatal Mikszáth Kálmán, aki a hetvenes években télen még fűteni sem tudott.⁷¹ S nyilván az anyagi szorításnak (is) volt köszönhető, hogy e korszakban egyre több olyan íróval találkozunk, akik már nemcsak a hagyományos lelkészi-tanári státusz mellett írják műveiket (mint ekkor például Tolnai Lajos vagy Baksay Sándor, kezdetben Csiky Gergely), hanem polgári állást (munkát) is vállalnak: Csengery Antal, Arany László majd Zempléni Árpád a Földhitel-Intézetben dolgoznak, Eötvös Károly ügyvédként, Gozdsu Elek főügyészként, Pálffy Albert banktisztviselőként tartja el magát. A többség persze e korban is a saját munkatársaként (segédmunkatársaként) dolgozik, hogy írhasson.

A „magas” irodalom működését azonban nem kizárólag a piaci mechanizmusok biztosították vagy irányították, hanem jelentős mértékben befolyásolta az egyre nagyobb szerepet kapott kultúrpolitika is. Az állam, mikor igényt tartott az irodalom nemzetfenntartó szerepének ideologikus biztosítékaira, jelentős (bár természetesen nem mindent garantáló) szerepet vállalt ennek az irodalomnak a támogatási rendjében is: a politikai protekcionizmus több téren is érvényesült, s ennek az érvényesülésnek az érintett szereplők és művek esetében anyagi juttatások is a következményei voltak. Az irodalom ebben a korszakban nyert először olyan típusú elismerést, hogy írókat képviselővé választottak (a legismertebbek Jókai, Mikszáth, ám mellettük ott van Degré Alajos, P. Szathmáry Károly vagy Tóth Kálmán is; de Aranyt és Gyulait is

⁶⁵ Lásd TÖRÖK Zsuzsa, „Legtermékenyebb összes női íróink között”: Beniczkyné Bajza Lenke és a könyvnyomtatás a 19. század második felében, It, 2015/4, 375–398. A nekrológ: RÁKOSI Jenő, Budapesti Hírlap, 1905. ápr. 3.

⁶⁶ Lásd adriai nyaralási és vitorlázási emlékeit: HERCZEG Ferenc, *Szelek szárnyán*, Bp., Singer és Wolfner, 1905.

⁶⁷ PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, Bp., MTA, 1941, 573.

⁶⁸ PAUL Sándor, *Csepreghy Ferenc (1842–1880)*, Győr, Mercur, 1934, 47.

⁶⁹ Reviczky Gyula nyomorúságos anyagi viszonyaira és kudarcos életére lásd CSÁSZTVAY TÜNDE életrajzi jegyzetét = REVICZKY Gyula, *Apai örökség. Válogatott versek*, Bp., Osiris, 2005, 369–374.

⁷⁰ Komjáthy szűkös életkörülményeire és viszontagságaira lásd KOMLÓS ALADÁR, *Komjáthy Jenő*, MTA. I. Oszt. Közleményei, 1954, 1–4, a második, életrajzi fejezetben: 388–404.

⁷¹ MIKSZÁTH, *i. m.*, 103.

felkérték, hogy induljanak választáson), hogy szerzők magas állami kitüntetést kapnak (elsők között a kiegyezéskor Arany János Szent István-rendet kapott; a későbbiekben ugyanezt nyerték: Jókai Mór, Rónay Jácint, Gyulai Pál, Falk Miksa, Thaly Kálmán);⁷² a király némely írókat – kizárólag írói tevékenységük elismeréséül – főrendi házi taggá emelt fel (Gyulai Pál 1885, Jókai Mór 1897, Beöthy Zsolt 1902, Rákosi Jenő 1903). A kultúrpolitika az egyes írók ünneplésébe, propagálásába is bele tudott és akart avatkozni: Jókai 50 éves írói jubileumát az országgyűlés koordinálta, a 100 kötetes Nemzeti kiadást (azaz a Révai Kiadó legnagyobb üzletét) az országgyűlés támogatásával sikerült megszervezni, s Jókait az ünnepen az uralkodói család is köszöntötte (s a király a magánpénztárából is juttatott neki);⁷³ Mikszáth Kálmán jubileumára pedig a nemzet visszavásárolta a családi birtokot, s a királytól ő is megkapta a Szent István-rend kiskeresztjét.⁷⁴

Az irodalom kultúrpolitikailag preferált szerepét volt hivatva felmutatni a korszak rengeteg irodalmi ünneplése. Például Lauka Gusztáv jubileumát is megünnepelték: a királytól Ferenc József-rendet kapott, Torontál vármegyétől 10 év szolgálati időt s évi 2200 forint tiszteletdíjat; a százéves Brassai Sámuelnek a király is küldött táviratot; Kiss József részére pedig oly nagyszabású ünnepet szerveztek az Akadémián, hogy mikor az ősz költő, a sok hivatalos küldöttség közepette megjelent, 500 fehér ruhás lány szórta a rózsát a költő lába elé.⁷⁵ De az állam, a kultuszminisztériumon keresztül közvetlenül is támogatott nem kevés írótvé díjak vagy ösztöndíjak formájában, s ez a juttatás sokuk részére biztosította a mindennapi megélhetést is. (Csak néhány példa: Vajda János haláláig élvezte a kultuszminisztérium éves járadékát, 1800 koronát; amikor Brassai Sámuel 86 évesen nyugalomba vonult, évi 2000 korona díjat kapott és lakhatást; Vahot Imre pedig elkeseredetten panaszkodik, hogy míg mások 6000 koronát vesznek fel, ő csak 600 koronát kap.)⁷⁶ S a kormány többek között az iskolai

⁷² Lásd KOROMPAY H. János, *Arany János keresztje, a kitüntetés*, ItK, 2012/5, 518–553.

⁷³ Lásd a Nemzeti kiadás századik kötetét: *A Jókai-jubileum és a Nemzeti díszkiadás története*, Révai testvérek kiadása, 1907. A jubileumról lásd RÓZSAFALVI Zsuzsanna, „Ötvenéves aranylakodalmom a Múzsával”: *A Jókai-jubileum és a Nemzeti díszkiadás története*, Budapesti Negyed, 2007, tél, 335–359.

⁷⁴ *A Mikszáth-jubileum története*, Révai Testvérek kiadása, é. n. (1911), 18, 21.

⁷⁵ Az ünnepségekre lásd *Őszirózsák*. LAUKA Gusztáv *újabb költeményeiből*, Ötvenéves írói működésének évfordulójára kiadja a Lauka-jubileumot rendező Bizottság, Nagy-Becskerek, 1889; FITZ József, *Brassai Sámuel*, Bp., Németh József Könyvkereskedése, 1912, 345; RUBINYI Mózes, *Kiss József élete és munkássága*, Bp., Singer és Wolfner, 1926, 36, 39.

⁷⁶ SZÉLES Klára, *Vajda János*, Bp., Gondolat, 1982, 79–80; FITZ, *i. m.*, 321; VAHOT, *i. m.*, 443. Magáról az ily típusú akcióról lásd Arany súlyosan elítélő véleményét: „Az országgyűlés »alamizsnát« dob szegény vagy *elszegényedett* (!) íróknak, gondolom olyanoknak, kik azt a minisztertől *kérik*, vagy elfogadják. [...] Ha tehát az országgyűlés egy-két jeles, kitűnő írónak (több ügysem igen van egyszerre) annyi nyugdíjt szavazott volna meg, amennyiből tisztas család fényűzés nélkül megélhet, vagy ami egyéb netaláni segélyforrásaival együtt e célra elegendő lett volna, de *jutalom* vagy efféle cím alatt: akkor lehetett volna mondani, hogy *tett* valamit az irodalom érdekében; így csak a szemtelenséget teszi még arcátlanabbá.” Arany János – Csengery Antalnak, 1870. augusztus 2. = ARANY János *Levelezése, 1866–1882*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2015, V, 240–242.

könyvtárak bővítésének szorgalmazásával, a közkönyvtárak támogatásával is igyekezett odahatni, hogy a „magas” értékűnek tekintett irodalmi termelést és fogyasztást ne kizárólag a kereskedelmi-piaci törvények szabályozzák vagy koordinálják.

A szépírói tevékenység intézményes rendezése, a szépírók megélhetésének általános konszolidálódása azonban mindvégig elmaradt – úgy látszik, a szépírás maradt egyedül az irodalom művelésének területei közül végletesen kitéve a piac mozgásainak. E helyzet nagyon sok szépírót aggasztott, s több elképzelés is megfogalmazódott arra nézvést, hogyan kellene folyamatosan biztosítani a „magas” szépirodalmi alkotások létrehozásának feltételeit. A legradikálisabb elképzelés, úgy látom, Éjszaki Károlynak, a termékeny írónak, a Petőfi-Társaság alelnökének (aki egyébként a Magyar Királyi Államvasutak főfelügyelőjeként dolgozott) beszédében fogalmazódott meg:

Magyarán kimondhatjuk, hogy a magyar irodalomnak, mint olyannak, nincs biztos kenyere! És nincs különösen a szépirodalomnak. Kivételképpen találkoznak talán egyes munkási, kik az élet anyagi szükségéit e forrásból bírják fedezni, de ez minden esetre oly csekély kivétel, hogy az általános állapottal szemben alig számba vehető. A magyar írók többsége utalva van a szépirodalmat csak is mellékes dolog gyanánt szolgálni. Bár geniusa és aspiratioi a munkást a szép irodalom felé hajtják, de tehetségét ott kénytelen elforgácsolni, a honnan felé a kenyér néz: hivatalokban, irodákban; és még nem is szerencse, ha lapszerkesztési irodákban: ez gyakran kripta, melybe a valódi tehetségek, a legfényesebb várakozásra jogosító tehetségek temetkeznek el[.]⁷⁷

Éjszaki a maga igényeiben odáig jut el, hogy az érdemes íróknak (hogy milyen kiválasztás alapján, azt nem döntötte el) rendszeres és hivatalos fizetést kellene kapniuk (nem mondja ki, de bizonyára feltételezi, hogy az államtól), hogy a szépíró ne legyen kiszolgáltatva sem a piac, sem a politika szeszélyes követelményeinek. Az elképzelésből – mondhatnánk: természetesen – semmi nem valósult meg, még részletes terv sem született kidolgozására. A század vége, íme, visszatért ugyanahhoz az elképzeléshez, amelyet a század elején már néhányan felvetettek: a nagy probléma a század sok-sok változása mellett is, az irodalmi élet radikális átalakulása után is, megoldhatatlannak bizonyult.⁷⁸

⁷⁷ ÉJSZAKI Károly *elnöki beszéde a Petőfi Társaságban* (1879. január 6.) = *A Petőfi Társaság Évkönyve*, szerk. SZANA Tamás, Bp., 1879, V–XV.

⁷⁸ S e dilemmát a 19. század szépen áthagyományozta a huszadik századra is – ahol is, rendszerek és kultúrpolitikák változásai mellett is, a problémát ugyanúgy nem sikerült sohasem tisztázni, sem megoldani.

MARGÓCSY ISTVÁN
ny. egyetemi docens
ELTE BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
margocsy.istvan@btk.elte.hu

*“I Reach for my Pen as a Workhand”
Literary Activity as Work and Enterprise
(Sketch of 19th Century)*

Abstract: This essay focuses on the relationship between Hungarian literature and economy in the nineteenth century. It does not offer a sociological analysis of the capitalist turn of literary life. Instead, it examines how Hungarian literary authors themselves reflected upon the economic conditions of possibility of making literature. In the first third of the century, literary authors did not aim to earn money with their works: they presented their oeuvre as a sacrifice to the muses or to the nation. By the mid-nineteenth century, a literary market emerged in Hungary and literary authors pictured themselves as active agents on the market. This was the first time writers could earn a living from publishing. By the end of the century, the mass production of literature enabled the emergence of wealthy authors, but it also made literary failure possible, which could result in their impoverishment.

Keywords: literary marketplace, economic conditions of making literature, the mass production of literature

DOI: [10.37415/studia/2021/3-4/7-29](https://doi.org/10.37415/studia/2021/3-4/7-29).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Mennyi az anyyi?

Az 1849 utáni írók sokismeretlenes egyenlete – kis módszertani, bevezető gondolatok*

1990-ben egy méltatlanul és jelzésértékűen visszhangtalan, 1985-ben született tanulmány jelent meg Lengyel András *Útkeresések* című kötetében.¹ Lengyel ebben, *A magyar „írói rend” összetétele 1922-ben: Kísérlet egy forrástípus irodalomszociológiai értelmezésére* című írásában a magyar írók összetételét vizsgálta Az Est *Hármaskönyvének* 1923. évi kötete (azon belül az írói lexikon) 128 szócikke szerint. Többek közt azt elemezte,

1) kik és hányan alkották ekkor az írók rendjét, azaz kikből állt a magyar irodalom személyi állománya 1922 végén, 1923-ban (legalábbis a szerkesztők szerint), valamint, hogy kik maradtak ki és miért (azaz az emigráció, az avantgárd, a kisebbségi irodalmak képviselői, a vidéki írók többsége); majd értelmezte,

2) milyen értékhierarchiát tükröz a lexikonszerkesztők egyes írókra fordított szövegmenntisége, a szócikkek hosszúsága és formai súlyozási rendszere (általános karakterjegyeket: például az életrajz meglétét vagy hiányát, a mellékelt arcképet, szemlévényt keresve); aztán figyelte,

3) mit mutat az írók demográfiai, nemzedéki, generációs tagozódása, életkorporamisa – mikor történt beérkezésük az íróletbe; valamint

4) a társadalomban elfoglalt, egyénileg kivívott szerepüket kategorizálta a következő szempontok szerint: származásuk, az Escarpit-féle² értelemben, az írók társadalmi jellemzőinek „kollektív jegyei” szerint – az írói rend tagjai milyen társadalmi közegekből érkeztek és milyen társadalmi státuszt sikerült maguknak kivívniuk –, ezen belül: szülőhelyük, azok topográfiája, lakóhelyük, szüleik társadalmi státusza, felekezetiük, iskolai végzettségük és jövedelemforrásuk az írás mellett.

Inspiráló írása vizsgálati szempontrendszerének vázát azonban Lengyel alapvetően egy jóval korábban készült felmérésből kölcsönözte. Supka Géza 1932-ben az Írók Gazdasági Egyesülete (IGE) megbízásából *A magyar író 1932-ben* címmel – ahogy

* A dolgozat „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült. – Jelen tanulmány egy átfogó munka első nagyobb egysége: a folytatása a kutatócsoport *Ajándék, adomány, díj, ösztöndíj, segély: A mecénatúra színváltásai a magyar irodalomtörténetben* című konferenciáján hangzott el 2021 júniusában *Mennyi az anyyi (2) – és kinek?* címmel.

¹ LENGYEL András, *A magyar „írói rend” összetétele 1922-ben: Kísérlet egy forrástípus irodalomszociológiai értelmezésére* = L. A., *Útkeresések*, Bp., Magvető, 1990, 13–33.

² ROBERT ESCARPIT, *Irodalomszociológia: A könyv forradalma*, ford. VÍGH Árpád, Bp., Gondolat, 1973, 34.

az alcímben azt megfogalmazta – kurrens szociográfiai kísérletet végzett³ az akkori „magyar szellemi élet gazdasági vonatkozásairól”, hogy „nagyjából tiszta képet nyerjünk az absztrakt szellemi munkának Magyarországon való hordképességéről”⁴

Vitatható persze, vajon megáll-e Supkának az a kijelentése, hogy „[e]z a szellemi munka szociográfiájának első magyar kísérlete” lenne, hisz bizonyára sokan ismerünk például több 19. század végi, századfordulós körkérdéses folyóirat-felmérést az írói lét egyes aspektusairól,⁵ de leginkább: tudjuk, hogy Szinnyei József a 14 kötetes *Magyar írók élete és munkái* című sorozatának munkálatai alatt több ezer kérdőívet, levelet küldött író kortársainak, és a visszaküldött ívekből és írói válaszokból írta meg számos szócikkét.⁶ M. Kondor Viktória a biobibliográfia születését keresve állapította meg, hogy Szinnyei valójában már „1848. október 15-től 1913-ban bekövetkezett haláláig naponta rendszeresen írta naplói köteteit. Levelezése pedig a hozzáírt levelekkel és általa írt levélfogalmazványokkal együtt közel 10 ezerre tehető”.⁷ Ezekben pedig százával szerepelnek olyan életrajzi adalékok és válaszlevelek, melyeket a magyar írók küldtek meg Szinnyeinek az írói egzisztenciájukat, és így az irodalom szociográfiáját is érintő kérdésekre. Szinnyei ezeket körültekintően bele is szerkesztette terjedelmes biobibliográfiájába, sőt, nemegyszer még a közhangulatot foglalkoztató és a városi pletykákban forgó híreket

³ SUPKA Géza, *A magyar író 1932-ben: Szociográfiai kísérlet a mai magyar szellemi élet gazdasági vonatkozásairól*, Literatura, 1932/10, 678–682.

⁴ Uo., 678.

⁵ Vö. a Budapesti Újságírók Almanachjainak néhány körkérdésével. Ezek azonban rendszerint egyetlen kérdést tettek föl és jártak körbe az írók megkeresésével. Például 1909-ben 9 író felelt meg az *Írók az irodalomról* körkérdésre. Lásd *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja*, szerk. SZERDAHELYI Sándor, Bp., [1908], 209–237.

⁶ Vö. SZINNYEI József, *Hogyan készülnek a „Magyar írók”?*, Budapesti Újságírók Almanachja 1908-ra, Bp., [1907], 222–238. Első írásos tervezetében meg úgy látta: „Életrajzokra vonatkozó adatokra nézve eredeti vagy első forrásul tekintem az önéletrajzot, arcképek köriratát vagy aláírását, gyászleveleket és az egykorú hírlapok nekrológiáit s életrajzait.” SZINNYEI József, *Egy magyar írók névtárának terve*, Magyar Könyvszemle, 1877/6, 366. Majd később, elsősorban Fraknói Vilmos bírálata, vállalkozása finanszírozását remélve, a Gyulai Pálnak írt levelében már így módosította: „A munka magában foglalná minden oly írónak teljes életrajzát, kinek önálló műve jelent meg a mennyiben a rendelkezésemre álló kútfőkből megírtatom szem előtt tartva az életrajzok egymáshoz való arányosságát.” SZINNYEI József *beadványa*, MTAK Kézirattára Akadémiai iratok 78/188 O. – M. Kondor Viktória idézi Szinnyei naplőbejegyzéseit, melyek arra vonatkoznak, hogy – munkája felgyorsítására – az íróknak szóló kérdőíveket nyomtat ezer példányban: „1885. február 8-i naplőbejegyzésében olvassuk: »...délelőtt megkészítettem a Magyar írók Névtárához a körlevelet, mintalapot, kérdésekkel!«, majd pedig 1885. február 14-i naplőbejegyzésében: »Megindult a Magyar írók Névtárának szerkesztése cédulákkal azaz a nyomtatott íveket küldözgettem szét magamhoz vévén vagy 10-et mindegyiket számozva és följegyzem, kinek adtam, hogy tudjam visszareklamálni. Elsőt adtam Szilágyinak. A reggeli szokott foglalkozás után aztán mentem a Múzeumba, ott is szétosztogattam, akit hol megcsipek... A Nemzetnél egy csomó kérdőlapot szétosztottam és Porzsolttal beszélünk a felállítandó városi könyvtárról... Pesti Naplóhoz, Acsádnak adtam egy lapot, de a keresett hírlapot... nem találtam... K Nagy Sándornak levelet írtam és 20 kérdőlapot küldtem neki, ha nem ír gyűjtsön adatokat...«” M. KONDOR Viktória, *Hogyan készült id. Szinnyei József Magyar írók élete és munkái című műve*, Magyar Könyvszemle, 1968/2, 179.

⁷ M. KONDOR, *i. m.*, 171–187.

vagy nagyon is személyes, belső információkat is be-besimített az írói életrajzokba.⁸ Ha pedig ezekre a társadalom- és mentalitástörténeti, életrajzi adalékokat tartalmazó szövegrészekre fókuszálunk, a szócikkek illető részeit akár az írókat bemutató, nagymintás irodalmi szociográfiai kísérletként is olvashatjuk. Mivel azonban Szinnyei célképzete egészen más volt, a szócikkekben e nézőpontból „hasznosítható”, az írók egzisztenciális életére vonatkozó adalékok mégis csak töredékesek és főleg: esetlegesek.

Abban viszont vitathatatlanul páratlan és úttörő Supka Géza kimutatása, hogy ilyen széles körű, 109 fős mintacsoportos, és 16 – nagyrészt kifejezetten az írók gazdasági és egzisztenciális helyzetére, életkörülményeire és anyagi viszonyaira, valamint műveik piaci eladhatóságára vonatkozó – kérdésből álló felmérést, amely ennyire a magánszférát illető, nagyon szenzitív és nagyon személyes dolgokat érintett, egyelőre nemigen ismerünk többet. És abban is különleges, hogy ebben a felmérésben a megszólított írók önbevallászerűen adják meg ezeket a válaszokat, azaz önkéntes és önreflexív adatszolgáltatást nyújtanak.

A Supka-féle kérdőív a 109 válaszadónak az alábbi anonim válaszait összesítette. Az 1–10. kérdés a következő volt:

1) a válaszolók száma, benne a férfi-női arány és az írók lakhelye (budapesti/főváros környéki/vidéki);

2) a szépírók és szakírók arányszáma;

3) az írók családi állapota, gyerekeik száma;

4) lakásviszonyaik (hozzátartozónál lakik/1 szobás lakásban/2 szobás lakásban/3 szobásban/4 szobásban/saját házban vagy házrészben);

5) az íráson kívül más keresete van-e – mint újságíró, szerkesztő; tanító, tanár; ny. tisztviselő; orvos; szaktudós; mérnök; festő; ismeretlen foglalkozású; nincs más foglalkozása;

6) állásban van/állástalan;

7) utoljára melyik évben jelent meg írása (5 évre visszamenően; vers, novella, cikk/könyv);

8) írásból beérkező keresete (nincs/havi 50–60 P[engő]/havi átlag nincs);

9) az íróasztalban rekedt, meg nem jelent műve száma és műfaja (regény/verses vagy novelláskötet/dráma/tanulmány/tud. szakkönyv/természettudományi szótár);

10) adózás dolgában: írása után semmi adót nem fizetett; 100 P-n alul fizetett; 200 P-n alul fizetett; ennél több adót fizetett; 1200 P adót fizetett.

A két iránymutató, 20. század első harmadában készült „felmérés” tehát Supka kérdőíve esetében 109, míg Lengyel András vizsgálata során 128 személyi szócikk adatait jelenti.

⁸ Egyetlen példaként: a Reviczky Gyula-címzésben ilyen meglátások szerepelnek: „Alig tette le az érettségét, atyja R. Kálmán 1873-ban Bécsben meghalt, anélkül, hogy R. Gyulának, a ki természetes fia volt, családi állását tisztázta volna, fejlesztett benne úri hajlamokat, hozzászoktatta előkelő nevelő előnyehez, de adoptálni sohasem akarta. A büszke és érzékeny ifjút ez rendkívül bántotta s a nyomoron felül, mely reászakadt, egész életét elkeserítette.”

Csak összevetésként, a Supka- és Lengyel-féle kérdések és szempontok szerint megvizsgálva a máig legnagyobb terjedelmű és a 19. század második felét áttekintő vastos kézikönyv, az 1965-ben megjelent *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*⁹ 4. kötetét, megállapítható, hogy annak írásakor az irodalomtudósi szerkesztő- és írógárda a 19. század második felének reprezentatív (és néhol ideológiai nyomásra beválogatott)¹⁰ írókörét – azaz a külön fejezetben, alfejezetben tárgyaló, vagy a több íróat összefogó (például egyes csoportosulásokról szóló) alfejezetekben – névvel jelzetten 91 íróban állapította meg. A 91 íróból 90 férfi és mindössze 1 nő (Szalay Fruzsina).¹¹

Az írók lakhelyéről a kötetben ritkán kapunk információt, jellemzően csak a fővárosból való elköltözésüket, kivonulásukat vagy a szülőföldjükre való visszaköltözést említik (például Gozdsu Elek, Petelei István, Komjáthy Jenő, Péterfy Jenő stb.). Az előbb említett kézikönyv értékhierarchiájának formai alapja az, hogy egy szerző külön fejezetet vagy alfejezetet kapott, illetve ritka esetben előfordult olyan, aki több fejezetben is főszereplőként jelent meg (például Arany). Eszerint 47 szerző kapott külön fejezetet, a többiek munkásságát alfejezetben taglalták, és alapvetően alkalmazták azt a korábbról ismert gyakorlatot is, hogy rendszerint teljes életrajzot csak a külön fejezetesek kaptak. Ez azért igen rossz hír, mert így itt a kiválasztottak feléről semmilyen, a későbbi kérdések szempontjából használható adat nem szerepel, vagy csak esetlegesen, hektikusan és szisztematikusnak semmiképpen nem nevezhető módon csepegtetnek belőle. A kötet szerkesztői szerint ebben a fél évszázadban tehát 47 reprezentatív, kiemelt irodalmi szereplő alkotta a 19. század második felében az irodalom legnívósabb szegmentumát, és tartozott mindenképp a kánonba. Köztük öt-hat olyan szerző szerepel itt, akit nem szépírói munkássága miatt, hanem – hangsúlyozva – (irodalom)tudósként választottak ki.

Az alábbi adatok azonban megtéveszthetnek, ugyanis jobbra már nem a 91 íróra, hanem szinte csak 50%-ukra, azaz túlnyomórészt a külön alfejezetet kapó, kiemelt szócikket elnyert szerzőkre érvényes, hiszen életrajzi adalékok általában csak náluk említődnek – igaz, ebben is van kivétel, néhány, egy-két bekezdést elnyert szerzőnél is találni párszor ilyen jellegű adatot. Leginkább – a korszak ideológiai fókuszaltsága szerint – a család társadalmi származására és a szerzők kvalifikáltsági fokára térnek ki. Eszerint az írók *háromnegyede járt egyetemre* (több mint 40-en hallgattak jogot, 20-an bölcsész tanulmányokat folytattak, teológiát közel tízen) vagy *tanítóképzőt* végzett (2), a többiek túlnyomó része pedig érettségizett, s így tanulmányaik önmagukban hordozták, hogy elindulhassanak a társadalmi felemelkedés felé. *Az irodalomba való belépésük*

⁹ *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, IV, főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965.

¹⁰ A lista néhány helyen meglepő, és főként kényszerű ideológiai indokot sejtethetünk mögötte: külön fejezetes például a paraszti származású Dömötör János, vagy alfejezetet kapott Csizmadia Sándor szocialista vezér, akinek gyakorlatilag nincs is irodalmi munkássága.

¹¹ Ha csak erre a kézikönyvre alapoznánk, például a nőíró és a női szerző problematika – ami a 19. század első harmadától újra és újra előkerül, heves vitákat generál és időszakonként irodalmi korkérdéssé nő –, meg sem jelenhetne vizsgálódási szempontként. Mint ahogy a kötetben gyakorlatilag szinte nem is jelenik meg.

jellemzően a 20–30 éves kor közötti időszakban történt, annak inkább első felében. De 3–4 esetben 20 év alatti, 8 esetben 30 év fölötti irodalmi pályaindulást is találunk. Így például még látványosabb és talányosabb – csak egyetlen példaként – Mikszáth kései befogadása az irodalmi életbe.

Elmondható, hogy szinte nem volt olyan író, aki ne űzött volna polgári foglalkozást is az *irodalmi tevékenysége mellett*, de ezt korántsem minden esetben tüntették föl. Túlnyomórészt persze egzisztenciális kényszer volt a polgári hivatás vállalása az irodalmi tevékenység mellett. De megállapítható, hogy a század utolsó harmadában a leg-sikeresebb íróknak, szerkesztőknek sikerült állást vagy pozíciót halmozniuk, és több társadalmi szerepben is megjelentek: országgyűlési képviselőiséget, minisztériumi vagy magasabb szintű tisztviselői állásokat is vállaltak, illetve szerkesztői, laptulajdonosi feladatokat is végeztek. A foglalkozások sora igen változatos, katonai működést ugyanúgy találunk, mint például postai tisztviselőiséget vagy éppen bútorüzlet-tulajdonlást. Nem meglepő, hogy legnagyobb számban – mintegy kétharmaduk – rövidebb vagy huzamosabb ideig újságíróskodott, vagy szerkesztőként működött, húsz fő körüli azok száma, akik tanítottak, egytizedük pedig lelkészkedett vagy papi, egyházi állásban működött. Bár a színházi világot első kiugrásként sokan kipróbálták, de színházhoz kötöttek – az akadémiai kézikönyv kimutatásai szerint – mindössze heten-nyolcan dolgoztak ebben a korszakban.

Nem csupán módszertani kérdés, hogy a számadatokon túl, ahol olyan adatokat szeretnénk kinyerni, amelyek már saját felismeréseket és értelmezéseket is magukban foglalnak – illetve, ha a magyar irodalom szereplőiről differenciáltabb általános megállapításokat akarunk tenni és helytálló mintázatokat szeretnénk felrajzolni –, ezek az adatok nem lesznek igazán iránymutatóak és mennyiségileg sem elegendőek. Így például valószínű, hogy amennyiben az írói *megélhetés és meggazdagodás modelljeit* keressük, egyrészt érdemes lenne az eddigi sztereotípiák helyett sokkal rétegzettebben kategorizálni azokat, másrészt jóval nagyobb minta alapján kellene dolgozni. Nem az egyes, vagy egy-két hasonlóságot mutató szerzők példáiból kiindulva tehát, és azokat általánossá emelve (bár azok az egyéni szerzők esetében természetesen nagyon is helytállóak és érvényesek lehetnek), hanem – ha nem is a teljes, de – jóval szélesebb körű felmérés eredményeinek összegzése alapján kellene az általános mintázatokat, transzparenciákat felrajzolni és megteremteni, valamint az értelmezéseinket kidolgozni. Míg az egyes szerzőktől induló kategóriáink is jócskán finomításra és egyéniesítésre szorulnak még, az is nyilvánvalónak látszik, hogy ugyanaz a szerző is kerülhet különböző csoportmintázatokba (akár a teljes életút-stratégiákat, akár az életútjuk különböző korszakait vizsgálva). Csak példaként sorolok néhányat: a) felső-középosztálybeli jómód, országgyűlési képviselőiségből és elsősorban írói bevételekből (Jókai); b) középosztálybeli jómód és hatalmi pozíciógyűjtés az irodalmi és oktatási intézményrendszeren belüli felemelkedésből (Gyulai Pál); c) az önfinanszírozó arisztokrata mint modern szerző (Justh Zsigmond, Asbóth János); d) az irodalomban és újságírásban szerzett kulturális tőke transzformálása politikai hatalommá (Gyulai

Pál, Rákosi Jenő, aki egyben modern kapitalista kultúrvállalkozó is); e) nőírók a piacon, küzdelmük az anyagi önállóságért – és így tovább.

Úgy tűnik, még nyomatékosabban igazolható, hogy az irodalmi kultúrafinanszírozási rendszer *forrásfedezet-irányultsága* meghatározó a társadalmi felemelkedés szempontjából. Önmagában az, hogy egy szerző az 1860-as évektől az irodalom erősödő piaci struktúrájába vagy az 1867-től felálló kulturális-oktatási-művészi intézményhálózatba került be, az, hogy a mátrixszerűen kialakuló társadalmi mezőrendszer melyik térfelén talált vagy remélt helyet találni, vagy hová került akaratlagosan vagy kényszerűségből, valójában minden szereplőt már eleve egy némiképp megjósolható anyagi kilátásokkal bír, mátrixszerű mezőmintázatba, és ezzel a vagylagossággal – a század utolsó harmadának időszakmensében legalábbis – egyben egy oppozíciós irodalmi hálózatba is helyezte. Nem kizárva, hogy egyes szerzők esetében – tehetségük, habitusuk, biztos vagyoni helyzetük, politikai meggyőződésük vagy bármi más miatt – ez egyáltalán nem merült fel szempontként és még tudat alatt sem lépett működésbe az alkotói folyamatban, de a kiegészítés rendszerváltó időszakától általában elsődlegesen fontosnak mutatkozik az, hogy az irodalmi mezőben megjelenők alapvetően az újonnan kiépülő állami finanszírozási szisztéma vagy az Akadémia mint gazdasági nagyüzem rendszerébe, avagy a modernizációs és urbanizációs lehetőségek megnyitotta piaci térbe kerültek: tehát az állami, az akadémiai, a piaci, vagy az üzleti szisztémarendszerben (esetleg kisebb részben máshol) képzelték el, vagy szenvedték el kényszerűen előrehaladásukat. Ennek lenyomata pedig nemcsak az irodalmi közélet, az irodalmi kánon, az irodalmi-írói hierarchia, az írói sikeresség alakulásában, az alkotók és a szerzők életmódtörténeti váltásában, társadalmi presztízisük emelkedésében-süllyedésében érzékelhető, hanem – láthatóan – mindez kihát az irodalom összes szereplőjére és a megszülető művekre is. De ugyanúgy a műfajválasztásra, a nyelvezetre, a poétikai választásokra, valamint a művek mediális és befogadói közegére is, hiszen a szerzőknek egy egymástól nagyon-nagyon különböző finanszírozói elvárási horizontra, kánonképző vagy épp piaci szemléletű elvárásrendszerre kell figyelniük az eltérő finanszírozási rendszerekben. A különböző finanszírozói nagycsoportok (és várható befogadók) így kimondatlanul is nagyon-nagyon eltérő alkotói mozgásszabadságot és lehetőséget nyitnak a szerzők előtt, hiszen egészen más rendszer, más norma, más működési szisztéma és más célképzet szerint működnek, s mindez módosíthatja, felgyorsíthatja, esetleg akár torzíthatja is például az újfajta irodalmi és irodalomértelmezési kísérletek és próbálkozások megszületését.

Az egyre nagyobb sajtóadatbázisokból lassan korlátlan lehetőségeink nyílnak a kortárs vélekedések megismerésére – igaz, győzzük azokat megtalálni a publikációk egyre nagyobb, mindent elsöprő tengerében. Az Ellenőr például 1872. szeptember 13-án így ad hírt:

a magyar irodalom múlt félévi állapotáról érdekes statisztikai adatokat közöl Márki Sándor a »N[eue]. P[resse].« hasábjain. Eszerint megjelent január 1-jétől jun. 30-áig törvénykönyv 31, történelem 20, jog 16, politikai röpirat

16, regény 20, versfüzet 13, széptan és ítéset 5, irodalom történet 2, eredeti munkák összesen 222, fordítottak 50; leggyengébben van képviselve a bölcsészet és irodalomtörténet; legbővebben a jogi és politikai irodalom. [...] Míg ugyanis van 136 eredeti szerzőnk, addig csak 41 jutott irodalmunkba s már 77 százalék a 23 százalék ellenében. Fordított 29 író; önálló munkát szerzett s egyszersmind, magyarított három; ez év első felében tehát 162 egyén lépett fel nálunk mint könyvíró. Ha pedig ide vesszük a 241 czimen megjelenő lapok és folyóiratok 234 szerkesztőjét, arra az eredményre jutunk, hogy irodalmunknak ez időben 396 napszámosa volt, mint nagyobb művek írója és lapok szerkesztője. Az említett művek ára összesen 417 frt 20 kr, a lapok félévi folyama pedig mintegy 600 frt; így tehát 1000 frtnál többre volna szüksége annak, ki irodalmunknak minden, vagy túlnyomó részét pártolni akarná.¹²

Kérdés azonban, mennyire tekinthetjük reprezentatívnak ezeket a felmérésekben vagy (itt egyetlen példaként választott) összefoglaló kézikönyvekben, illetve a kortárs lapokban publikált, becslést adókat, az ott megjelenő és felrajzolt csoportokat, hisz mindenki tisztában van vele, hogy ez a szám az ekkor irodalomból élők töredéke lehet. De vajon mekkora töredéke?

Ha a 19. század második felének irodalmi életére tekintünk, és e fél évszázad irodalmi szereplőinek anyagi, egzisztenciális kérdéseit kutatjuk, igazán sajnálni lehet, hogy a 19. századi szerzők és írók esetében nem történt a Supka- és a Lengyel-féle vizsgálatokhoz hasonló, nagyszámú felmérés. Az elmúlt két-három évtized ugyan remek kutatási eredményeket hozott egyes kiválasztott szerzők, egyes intézmények vagy intézményesülni kezdő szervezetek,¹³ egyes lapok és könyvsorozatok,¹⁴ valamint egyes jelenségek ilyen vagy hasonló kérdésfeltevésű vizsgálatának esetében,¹⁵ ám

¹² *Külföldi hírek* rovat, Ellenőr, 1872. szeptember 13., 212. sz., [3.]

¹³ Egyetlen példaként az írói önszegélyző akciók első és eminens képviselőjéről: T. SZABÓ Levente, *Az irodalmi nyugdíj és az irodalmi munkanélküliség feltalálása: a Magyar Írói Segélyegylet alapítása* = T. Sz. L., *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, KompPress, 2008, 285–338.

¹⁴ Szintén egyetlen példát említve: a *Jó könyvek a magyar nép számára* című, államilag dotált, „imitált” ponyvasorozatról és a szerzői jogszabályozás néhány kérdéséről: CsÁSZTVAY Tünde, *A Hét bagoly esete a magyar irodalomban*, Budapesti Negyed, 1997/2–3, 243–264.

¹⁵ Itt is csak egy-egy példára utalva: a szépirodalmi és a diszciplinárisan önálló irodalomtudományi terület professzionalizálódásáról: T. SZABÓ Levente, *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete: Módszertani vázlat a társadalom és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához*, Korunk, 2008/5, 104–115; Uő., *Az irodalmi határidő megjelenése és a modern időbeliség új tapasztalata Gyulai Pálnál és kortársainál = Újrateremtett világok: Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére*, szerk. BERSZÁN István, GÁBOR Csilla, BALOGH F. András, Bp. – Kolozsvár, Argumentum, 2011, 243–253. A szerzőségről, a szerző és a szöveg viszonyáról, a szerzői jog egyes aspektusairól: BALOGH Gergő, *A modern magyar szerző előállítása = Iustitia meghallgat: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. BODNÁR Kriszta, FEKETE Balázs, Bp., MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2018, 165–185; T. SZABÓ Levente, *A modern magyar szerzőség feltalálása és ideológiái: a szerzői jog első magyar törvényéről*, Helikon, 2011/4, 570–591. Az újságírói szakma kialakulásáról: BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Bp., Wolters Kluwer, 2016.

jelenleg még azt sem tudjuk pontosan – ez esetben a 19. század második felére vonatkozóan –, valójában kikről, mekkora csoportokról és azoknak milyen mintázatairól is beszélhetünk. Ez persze túlzásnak tűnik. Hiszen a felső szegmentumot, a kánonban eljárókat vagy magasra pozicionáltakat nagyjából ismerjük, és még húzódik egy ez alatti sáv, amelyből ismerünk egyeseket vagy bizonyos csoportokat. De az biztos, hogy egyelőre csak az irodalmi mezőben helyet találók töredékére van rálátásunk.

Míg egyes szerzőknek az irodalom piacosodó fórumain keresett anyagi lehetőségeiről és megélhetési stratégiáiról, egyes kapcsolati érdekhálózatokról már sokat tudunk, míg bizonyos nézőpontú kérdésekben és folyamatleírásokban már remek elméleti-szintetizáló-analizáló eredmények is születtek, addig valójában a 19. század második fele irodalmi közegének jelentős részét és szereplőinek jó nagy hányadát egyáltalán nem vizsgáltuk még ilyen szempontból, és még kevésbé vetettük össze létszámváltozásait, csoportjait, hálózataikat szisztematikusan, egyes korszakokban, vagy éppen például a 20. század eleji, kitüntetett „Nyugat-fókuszpontban” szerencsésen találkozó irodalmi szereplők létszámával, foglalkozási tevékenységével és egzisztenciális életük feltételezett megváltozásával (amikor is már számos statisztika áll segítségül rendelkezésünkre).

Márpedig ha a nagy folyamatok felrajzolására és helytálló általánosító megállapításokra törekszünk – éppen az általánosításhoz szükséges számosságuk miatt – nagyon is figyelemmel kell lennünk erre a „szürke zónában” lévő, nagyszámú körre: amíg ezeket a fontos alapvizsgálatokat nem tesszük meg, még az is előfordulhat, hogy a csoportokra vagy az általános mintázatok meghatározására esetleg billenékeny eredményeink születhetnek. Az új adatok pedig nem pusztán önmagukban hoznak újdonságot, hanem az általánosan elfogadott, sőt nemegyszer sztereotip vélekedéseinket írhatják fölül, de legalábbis árnyalhatják azokat.

Nagyon úgy tűnik tehát, hogy az írók és az irodalomból vagy határterületeiken megélők pontos számát, de valószínű, hogy nagyságrendjüket sem feltétlen ismerjük még. Pedig ehhez már a kora-dualizmustól lehetnek jó fogódzóink. Mint például a hivatalos népszámlálási adatok,¹⁶ melyeket hozzávetőlegesen tízévente ismételték meg, és annak során – a hivatás, foglalkozás témakörében is – nagyrészt önbevallás alapján gyűltek az adatok.

A kiegyezés utáni rendszerváltást követő első, már korábban elrendelt, de az egyeztetések miatt hosszan húzódó, csak 1869 végén elkezdett adatgyűjtés kimutatásai a *Magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt* című kiadványban jelentek meg.¹⁷ Ebben a foglalkozások felmérésénél – mely adatokat vármegyénként adtak meg – 604 magát írónak (és 9815 művésznek) valló főt összegeztek Magyarországon, míg Erdélyben

¹⁶ Népszámlálás már korábban is volt a birodalomban, először II. József rendelte el teljes körűen 1784-ben, de ezek még kevésbé kidolgozott módon készültek.

¹⁷ *Magyar korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pest, Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal, bev. KELETI Károly, 1871.

73 író (1129 művészt), Fiumében 3 író (és 23 művészt), Horvátország-Szlavóniában pedig 6 író (és 108 művészt), valamint a határőrvidéken 10 író (és 62 művészt), így összesen 693 író (és 11 014 művészt) regisztráltak.

A számadatokat a szerkesztők összevetették az 1857. évi állapottal is, és jelezték, hogy „természetesen azon csoportosítást kell követni, mely akkor alkalmaztatott, noha az ez-úttal érvényesített és eltérő elvek mellett az szigorú szabatosággal nem eszközölhető.”¹⁸ Eszerint pedig míg 1857-ben 12 571 fő, addig 1870-ben – az ő számításuk szerint, mely érthetetlen módon némileg különbözik az én összesitésem számaitól – 12 018 fő került az összesített író és művész rovatba. Valljuk meg, a 12 000 fő körüli adatok eleve váratlan és szinte megmagyarázhatatlanul magas számot mutatnak. De önmagában már az sem feltétlenül érthető, hogy az 1857-es adatok vajon miért jeleznek több, mint félezerrel nagyobb író- és művészkört az 1870-es adatoknál, hiszen a neoabszolutizmus éveitől – többek közt – éppen az értelmiségi, benne az író, sajtómunkás és művészkörök tagjai távoztak nagy létszámban az országból és kényszerültek emigrációba, de 1867-től már jelentős részük visszatért az országba. Másrésről viszont a magas létszámadatokat indokolhatja, hogy az itthon maradottak túlnyomó többsége 1849 után elvesztette polgári foglalkozását, így nem is volt lehetősége más foglalkozási ág alternatíváját kiválasztani, s ez jócskán emelhette a létszámukat az 1850-es évek második felében, míg az 1870-es felmérésben már sokan visszanyerték polgári foglalkozásukat, így lehetséges, hogy őket ekkor már más foglalkozási rovatban tüntették fel.

Mindenesetre a foglalkozási statisztikai kimutatások adatai egyelőre nem igazolták (vagy éppen a rendszerben nem tudják kiolvasatni magukból), hogy – az 1850-es évek második felétől beinduló, majd az 1860-as évektől meglóduló gazdasági-ipari-urbanizációs-technikai fejlődés a magyar irodalmi, kulturális és kommunikációs piacon is hatalmas változásokat hozva – az egyre erősödő kiadói és sajtópiac, valamint a gyorsan növekvő olvasói elvárások nyomán berobbanó sajtóéletben mind több ember lett volna képes elhelyezkedni. A statisztikai adatokból egyelőre ez a létszámnövekedés ezen a területen egyszerűen nem látható. Pedig a szerkesztők utalnak rá a foglalkozási adatok előtti, az értelmezéshez támpontul szolgáló összefoglalásban, hogy „[a] rovatok összehasonlításánál mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy az 1857-diki eltérő foglalkozási csoportosítás folytán az 1870-diki eredményben a tanítókat a hivatalnokok közé kellett sorozni, a felsőbb intézetek tanulóit pedig az »egyéb, vagyis bizonyos foglalkozás nélküli férfiak közé«.”¹⁹ Majd később:

az illető oktatás ismerete nélkül hamisan ítélnők meg például az írók nagy számát; ha ugyan számba nem vennők, hogy ebben mindennemű lapszerkesztők, munkatárs és irodalmi foglalkozás után élő egyén is beszámíttattott. Hasonlóképpen és még inkább tűnhetik fel a »művészek« nagy száma; de a mi

¹⁸ *Uo.*, 268.

¹⁹ *Uo.*, 239.

nagyrészt az illető oktatás helytelen értelmezéséből származik, a mennyiben e rovatban nemcsak a színészet összes személyzete – és pedig helyesen – benfoglaltatik, hanem sokhelytt belefoglaltattak a népzeneészek (czigányok) is, kiknek azonban legnagyobbbrészt mint korántsem művészeknek, nem ezen rovatban, hanem – az oktatás II. 16-dik pontja értelmében »a nem közvetlenül termelő foglalkozások« rovatában lett volna helyök.²⁰

Az előzetes, általános útmutatóban jelzik azt is, hogy külön rovatba rendezték a papokat, lelkészeket, a közhivatalnokokat; a katonákat; a tanárokat és tanítókat; a tanulókat és az ügyvédeket, valamint megfogalmazták, hogy „[a] fentebbi számok a 9-dik rovatba mindennemű lapszerkesztő munkatárs és mindazon egyén jön, ki irodalmi foglalkozás után élőnek vallja magát; a 10-dik rovatba a festészek, szobrászok, zenészek, színészek, tánczosok és valamennyi, a szépművészetek után élő egyének tartoznak”²¹

De mindez együtt sem ad magyarázatot az előbbi kérdésekre, és sajnos valójában semmilyen ismeretünk nincs arról, hogy kik is lennének ők, illetve még nagyobb gond, hogy nincs semmiféle rálátásunk arra, hogy az e csoportba tartozók ténylegesen milyen fogalmi rendszerben és körben, illetve ténylegesen *minek ellenében* vallották magukat annak, aminek az 1870-es népszámláláskor. Például írónak vagy földbirtokosnak tüntette-e föl magát az akkor legsikeresebb írói éveit élő Abonyi Lajos? Ügyvédnek vagy írónak vallotta-e magát Gozdsdu Elek? Írónak vagy kiadónak diktálta be magát Abafi Lajos? Minisztériumi hivatalnoknak, tisztségviselőnek vagy írónak jegyeztette be magát Eötvös József vagy P. Szathmáry Károly, aki tanított is ekkor, de minisztériumi hivatalban is működött, és jó néhány, nagy közönségsikerű írása is megjelent eddigre? Vagy minek is minősült ebben a rendszerben Gyulai Pál vagy Arany János? – és így tovább.

Ezek a feltoluló kérdések is jelzik, hogy a népszámlálási adatok csak különös figyelemmel és kellően reflektált forráskritikával, nagy módszertani odafigyeléssel használhatóak. Egyébként a kiadvány előzékszövege is utal ezeknek a rovatoknak és bevallásoknak a buktatóira. Bár a népszámlálási útmutató előírta, hogy: „11. A bejelentési ív egyes rovataiba ki és mi vezetendő, az említett ív rovat fejében külön ki van tüntetve; a foglalkozásra nézve azonban megjegyzendő, hogy a mely lakónak többféle foglalkozása, keresete van, csakis főfoglalkozása, keresete – mely után nagyrészt él – vezetendő az illető rovatba”²² de vajon ki tudta volna felülbírálni, számonkérni az egyes választásokat és személyes döntéseket, vagy volt-e minden írónak pontos kimutatása arról, hogy melyik tevékenysége után éppen mennyi juttatást kapott. Az egyik legjobb példa talán Arany János lehetne, aki épp 1870 elején lett az Akadémia

²⁰ Uo., 261–262.

²¹ Uo., 24.

²² Uo., 17.

főtitkára, de közben például folyamatosan fordított, és nyilván abból is rendszeres bevételre tett szert. De még inkább kérdéses például Jókai Mór besorolása, aki egyidőben volt országgyűlési képviselő, lapszerkesztő és – a kor viszonyai között – eddigre már mesésen kereső író is. Ő vajon hová soroltatott?

A problémát a következő, 1881-ben végzett, újabb népszámlálási kimutatások már próbálták valamiképp kezelni, hiszen megváltoztatva a korábbi gyakorlatot, kifejtették: „Jelen fejezetben az 1870-diki részletezéshez képest tetemes haladás konstatalható. Először is a férfiak és nők foglalkozásának inkább megfelelő külön-külön kimutatások készültek; másodsor az egyes foglalkozások jobban részleteztettek.”²³ Emellett jelezték, hogy „[a] foglalkozásra nézve azontúl megjegyzendő, hogy a mely lakófélnak többféle foglalkozása van, ez külön, mint fő- és mellék-kereset, az illető sorban bevezetendő, például: tisztviselő és földbirtokos, bodnár és szőlőmivelő, kömives és házmester stb.”²⁴ (Nem tudni azonban, hogy a számértékben ezek a személyek duplikálva jelentek-e meg – nyilván nem. De akkor vajon milyen preferencia- elvet választottak a szerkesztők?) Némileg megváltozott az értelmiségi nagycsoport felosztása is: itt pap, lelkész, apáca; tanár és tanító; író és művész; orvos, sebész, bába; mérnök, gépész, köztisztviselő; ügyvéd, közjegyző; nevelő és társalkodóné; egyéb rovatokat nyitottak meg.

Eszerint végül az 1880-ban elrendelt, 1881-es népszámlálás során 1 584 férfit, 467 nőt, azaz összesen 2 051 főt regisztráltak a 3. alcsoportban, amely itt az írók és a művészek összlétszámát összegezte. Így viszont a korábban két különböző csoportot összevonták, számadataikat nem tüntették fel külön-külön (ahogy azt korábban megtették), s ezzel jelentősen összekavarodott a szépirodalomból élők és a valamiféle művészetet gyakorlók száma. A szerkesztők is összevetették az új felmérés számait az előző, az 1870-es kimutatások adataival, de nincs semmi magyarázatuk arra, hogy közel 10 000 író és művész miként „veszett el” egy évtized alatt, és azt sem tudjuk, vajon hová tűnhettek. Eszerint ugyanis míg az 1870-es népszámlálási felmérésben – szerintük legalábbis – 12 018 író és művész szerepelt (az én számításaim alapján az 1870-es népszámlálás szerint a magyarországi adatok az erdélyiekkel és Fiumével, valamint a horvát-szlavón és határőrvidékkel együtt 693 író- és 11 014 fő művészlétszámot, összesítve tehát 11 707 főt mutattak), addig 1880-ra ennek a csoportnak az összesített száma *drámaian csökkent*, és 1881-re 2 051 főre mérséklődött. Egy ilyen mértékű különbség vitathatatlanul elbizonytalanító, és ezt még csak erősíti, hogy a népszámlálási kiadványban semmiféle indoklaskísérlet sem született magyarázatára.

²³ *A Magyar Korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, I–II., előszó KELETI Károly, Bp., Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal, 1882. Lásd XII. fejezet, *A jelenlevő népesség foglalkozása*, 743.

²⁴ *Uo.*, XXIII. A bemutatott kérdőívben a következő kérdés szerepelt erre vonatkozóan – a férfiaknak: „8. Mi a főfoglalkozása vagy keresete? (földmives, iparos, kereskedő, hivatalnok, katona, haditengerész vagy honvéd-e ?) van-e mellékkeresete és milyen?” – a nőknek pedig: „8. Mi a főfoglalkozása? (háztartásban foglalkozik-e csupán vagy mesterségnél, gazdaságnál stb.?) Van-e mellékkeresete és milyen?” *Uo.*, XXII–XXIII.

(Valószínűleg egyébként a későbbi népszámlálásoknál már külön alkategóriákba kerülő, nagyszámú cigányzenészek, mutatványosok, cirkuszosok stb. emelheték meg korábban a „művészek” létszámát.) Ez a létszámvesztés azonban még akkor is kiugróan sok, ha feltételezzük, hogy az 1873-as tőzsdekrach és annak gazdasági következményei is jócskán megtépázták ezt a területet is, és így sokan elveszthették korábbi állásukat vagy innen nyert bevételeiket. És még az sem ad megnyugtató választ, ha feltételezzük, hogy a népszámlálás menete és az adatfelvétel rendje is talán jócskán megváltozott – bár radikális különbséget sem a kérdőíven, sem azok rovatbeosztásán vagy értékelési rendszerében nem lehet felfedezni.

Jekelfalussy József, aki Keleti Károly után a magyar statisztikatörténet másik nagy alakja, a *Népünk hivatása és foglalkozása az 1880-ban végrehajtott számlálás szerint* című dolgozatában²⁵ foglalkozott az 1880-as népszámlálás foglalkozási adataival. Megállapította:

[L]egkiválóbb szolgálatot tesz kétségkívül a társadalmi statisztika művelése, mely bő és tanulságos anyagát ismét a népszámlálások, illetve népleírásokból és az ezekkel rokon kutatásokból meríti. Az ez úton nyert becsesnél becsesebb adatok ma már nagyrészt közkinccsé váltak ugyan, de van mégis egy része ezen nagy műveletnek, mely bővebben még nem volt tárgyalva, értjük pedig a népességnek hivatás szerinti részletes ismertetését.

Márpedig a statisztika ezen ágának tüzetes ápolását nemcsak a társadalmi kérdések helyes és okszerű megítélhetése szempontjából, de nemzetgazdaságilag is fölötte fontosnak kell tartanunk, mert tagadhatatlan tény, hogy az állam és így a társadalom gyarapodása vagy hanyatlása, nemcsak területe nagyságától és termékenységétől, hanem igenis függ leginkább népessége foglalkozásától, e foglalkozás nemeitől s az e téren kifejtett munkásságtól.²⁶

Sajnos azonban Jekelfalussy értekezéséből sem kapunk választ a nyugtalanító kérdéseinkre, ő ugyanis egy olyan évrre hivatkozik, amelyet elvileg a korábbi gyakorlatban is hasonlóan működtettek, valamint ő elsősorban másféle nézőpontból, az értelmiségi nagycsoport létszámadatainak általános növekedésére koncentrált:

Így az értelmiségi kereset című rovatcsoportnál szükségesnek látszik megjegyezni, hogy itt csak az úgynevezett honoratiorok, vagyis azon egyének vannak felsorolva, kik tudományos vagy művészeti előismereteket igénylő foglalkozásukat önállóan gyakorolják, míg lehet ugyancsak ezeket igénylő oly foglalkozás, mely gyakorlatában azonban nélküli ezen önállóságot és

²⁵ JEKELFALUSSY József, *Népünk hivatása és foglalkozása az 1880-ban végrehajtott számlálás szerint = Értekezések a nemzetgazdaságtan és a statisztika köréből*, Bp., 1882, I. kötet, 3. szám, 3–26.

²⁶ Uo., 3.

inkább valamely tárgyhoz, pl. a földhöz, ipartelephez stb. van kötve, e rovatcsoportba nem volt felvehető, hanem mint földbirtok, ipar stb. jön részletezés alá. Ugyancsak e szempontból még az olyan állami tisztviselők is, kik például valamely iparvállalatnál, vagy forgalmat közvetítő vállalatnál voltak elfoglalva, nem itt, hanem a kereskedés és forgalom című rovatcsoportnál szerepelnek. [...]

Az értelmiségi kereset című rovat alatt kitüntetett 114,565 egyén az összes népességnek csak 0.83%-át képezi ugyan, de ezen bár csekélynek látszó százalék is jelentőssé válik, ha tekintetbe vesszük, hogy épen e csoport foglalja magában az állam és társadalom némely legfontosabb foglalkozásait. Érdekesnek tartjuk itt még fölemlíteni, hogy az 1870-ki számlálás e czímen 103,640 egyént, vagyis az összes lakosságnak 0.76%-át tünteti föl, és így az értelmiségi kereset után élők száma rövid tíz év alatt 10,925 egyénnel, tehát közel 10%-kal szaporodott. Az értelmiségi osztály eme növekedése tagadhatlanul örvendetes jelenségnek tűnik fel, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy a gyarapodás részben a tanári és tanítói pályát választott egyének tetemes növekedésében leli magyarázatát; de nem hallgathatjuk el a mindennapi élet tanúsága által is igazolt abbéli kételyünket, hogy vajon az értelmiségi keresetre özőnlők mindegyre növekedő számával, az államélet fejlődésével e téren ugyan fokozódó szükséglet képes-e lépést tartani? Nem képződik-e az alatt egy értelmiségi proletariátus, míg földművelésünk, iparunk és kereskedelmünk súlyosan szenved a munkáskéz, főleg az értelmes munkások hiányában?²⁷

Bár Jekelfalussy értelmiségértelmezésének és az értelmiség társadalmi hasznosságának általa vallott vizsgálata is hívogató téma lenne, itt inkább arra hívom fel a figyelmet, hogy az eddig említett, néhány irányadó adat is érdekes perspektívákat nyithat meg az írói egzisztenciavizsgálatokban. Itt csak egyetlen szembeötlő problematikára utalnék: vajon tudtuk, tudjuk-e, hogy a században hullámzóan vissza-visszatérő, és nemegyszer az irodalmi-művészeti heves vitákat és indulatokat gerjesztő női szerző és nőkérdés témaköre – akár nagyságrendileg is – mekkora létszámú csoportot érintett? Belesimul-e a jelenlegi 19. századvégi nőkutatói értelmezéseinkbe, hogy az állami felmérésekben az 1880-as évektől a nőkre vonatkozó kérdéskörök ugyanolyan hangsúlyosak, mint a férfiaké? Változtat-e valamit a nőkérdés-értelmezéseinken, ha számszerűen tudjuk, hogy – legalábbis e forrás szerint – 1881-ben az írók és művészek csoportjának negyede nő? (Még ha a további népszámlálás analógiája alapján valószínűsíthető, hogy nagy részük nem írói, szerkesztői, hanem a színpadi élethez köthető munkát végzett is.) Mindenesetre az 1880-as évektől a nők önállósodási folyamatát és térnyerésének újabb lépését jelzi az is, hogy a statisztikai kimutatásokban már külön vizsgálati szempontokat és

²⁷ *Uo.*, 5–6.

rovatokat nyitnak a nők munkavállalási, foglalkoztatási és életmódbéli adalékainak begyűjtésére és regisztrálására. Ez sokkal korábbi időpont annál, mint azt általában vélni szoktuk, s még az sem kizárható, hogy például a nőírókérdés problematikájának a század utolsó harmadában újra felcsapó vitahullámainak „fodrozódásához” is hozzájárult.

Többek között az 1880-as népszámlálási adatok, kisebb részben Jekelfalussy cikke, valamint saját statisztikai munkájának tapasztalatai inspirálta azt a maga nemében máig szinte egyedülálló elemzéssorozatot, amelyet György Aladár – Jókai A Honjának publicistája, majd 1882-től, a lap megszűnésétől már az Országos Statisztikai Hivatal tiszviselője – adott és jelentetett meg a *Nemzet*, majd pár nap múlva két részletben a *Corvina*, a Magyar Könyvkereskedők Egyletének lapjának hasábjain *A magyar irodalom tőkéje* címmel.²⁸

A magyar irodalom tőkéje című cikkének első felében végigjárta a kor irodalmi életének szinte teljes piacát és végigvette annak finanszírozási bázisait, felmérte a rendszer elemeinek vagyont. György írásának második felében tér rá az irodalmi élet szereplőinek és a kortárs írói kör számszerű meghatározására:

[A] népszámlálás 1765 író s művészt tüntet fel s mivel az előbbieket kétségkívül többségben vannak, az írók száma közel ezer lenne. [Nem tudni, vajon György honnan vette ezeket a népszámlálás adataitól némiképp eltérő számadatokat, és miért cserélte föl az írók és a művészek ottani arányszámait. – Cs. T.] E számot természetesen jelentékenyen reduálnunk kell. Ha az akadémia magyarországi tagjainak számát 228-at, a Kisfaludy-társaságét 60-at s minden magyar hírlapra s folyóíratra egy egyént számítva 327-et, összesen tehát mintegy 700 egyént veszünk íróknak, az igazsághoz igen közel fogunk jutni. Tény ugyanis, hogy az említettek kivül álló irodalmi társulatok tagjainak nagy része nem hivatásszerű író, vagy ha igen, az akadémia vagy Kisfaludy-társaság tagja, e tény, hogy a hírlapok s folyóíratok nagy részét egy-egy ember készíti. Kétségkívül több volna az oly írók száma, kik mint tanárok, hivatalnokok stb. mellékesen irodalommal foglalkoznak, de olyat, ki kenyerének nagyobb részét tolla által szerzi meg, 700-nál többet alig számíthatunk, annyival kevésbé, mivel az akadémia tagja közt is vannak nem írók (néhány igazgatósági tag) vagy olyanok, kik csak mellékesen foglalkoznak irodalommal s a hírlapírók között az utóbbiak száma még több, különösen a vidéken.²⁹

György Aladár számításai végül – mint látjuk – tulajdonképpen a tíz évvel korábbi, az 1870-es népszámlálás kb. 700 fős írói adatának számához hajlítja vissza az 1880-as évek eleji írói létszámát. A továbbiakban, cikke utolsó részében pedig a korábban

²⁸ GYÖRGY Aladár, *A magyar irodalom tőkéje*, *Nemzet*, 1883. február 22., 52. sz. Mell. és két részletben: *Corvina*, 1883. február 28., 6. sz., 21–24. és 1883. március 10., 7. sz., 26–27.

²⁹ GYÖRGY, *i. m.*, *Corvina* 1883. február 28., 6. sz., 24.

felmért, illetve megbecsült irodalmi alap- és forgótőkére ezt a becsült írói létszámot vetíti rá és osztja le az egy főre eső irodalomból származó jövedelmi lehetőségekre:

Hétszáz író véve tehát, az évi egy millió s néhány ezer forintból egyre-egyre mintegy 1500 (egyezeröttszáz) forint jutna, azaz egyenletes megosztás mellett körülbelül oly összeg, mely jelenleg a középosztály évi rendes szükségleteinek megfelel. Hogy az irodalommal foglalkozók nagy részének ily jövedelme nincs, köztudomású dolog ugyan, de nem kell felednünk, hogy talán sehol sincs oly nagy aránytalanság a munkabérekben, mint a mi irodalmunkban. A jövedelmek 3–10,000 maximum s 5–600 forint minimum közt változnak. Nagy különbség van a szépirodalmi, hírlapírói s tudományos munkálkodás közt. Ez utóbbiak honoráriuma (ha tudniillik kiadót kapnak az akadémia vagy más tud. testületnél) aránylag legjobb, 25–60 forint közt ivenkint, míg a hírlapíró egy ívért (két tárcáért) átlag 10–15 forintot kap, csak ritkán 25–30 forintot. A szépirodalmi író honoráriuma általában igen ingadozó, de átlag hasonlít a hírlapíróéhoz. Egyenlőség tehát nem létezik, de ha tekintetbe vesszük, hogy a kisebb rendű hírlapírókon kívül azok a férfiak kik, kizárólag vagy főképp irodalomból élnek, rendszeren igen tekintélyes állásokat foglalnak el, s hogy továbbá az irodalomra fordított összegnek legalább $\frac{1}{4}$ részét oly egyének nyerik, kik nem professionalis írók, tehát a fentebb említett 700-on felül esnek, az 1500 forint átlagot nagyon magasnak nem tarthatjuk.³⁰

Hosszú írásának utolsó negyedében György Aladár az írói honoráriumok³¹ és az újságpiaci kiadási tételeiről értekezik hosszabban. Ő az irodalmi és a médiaélet fejlődését és erősödését ugyanis nem az író- és hírlapírókör létszámnövekedésében látta, hanem más mércerendszer szerint számolt. Végkövetkeztetése szerint „a magyar írók helyzete jelentékenyen javult, sőt elmondhatjuk azt is, hogy csekély számunkhoz képest az a tőke, mely jelenleg kizárólag a magyar irodalom érdekeinek szolgál, igen jelentékenynek mondható”³²

György pár hónappal később visszatért a kérdésre egy újabb Nemzetbeli közleménnyel,³³ amely az *A kik az irodalomból élnek* címet viselte. Írásában továbbgondolta a néhány hónappal korábbi megállapításait, valamint újabb számolásokat és kimutatásokat

³⁰ Uo.

³¹ Az ilyesféle horizontú, közelmúltbeli és jelenkori kutatásaink talán ennek a kérdéskörnek a vizsgálatában a legaktívabbak. Az elmúlt egy-két évtizedben számos alapkutatás indult egyes szerzők (például Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Petőfi Sándor, Lisznyay Damó Kálmán, Reviczky Gyula, Vajda János, Vas Gereben, Egressy Gábor, Kuthy Lajos, Kazinczy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály stb.), csoportok vagy szervezetek, társaságok gazdálkodási, kereseti adataira vonatkozóan.

³² GYÖRGY, *i. m.*, Corvina, 1883. február 28., 6. sz., 22.

³³ GYÖRGY Aladár, *A kik az irodalomból élnek*, Nemzet, 1883. május 24., 141. sz. Mell. 1–2.

végzett. Itt már – Jekelfalussy *Népiünk hivatása és foglalkozásabeli*, hivatkozott adatai alapján – kiterjesztette vizsgálódását a teljes irodalmi piac résztvevőire, és megpróbálta számba venni az irodalom háttérmunkásainak (nyomdászok, papírgyárosok, könyv- és papírkereskedők, lapkihordók, könyvtárnokok stb.) létszámát is, valamint az irodalmi piac bevételi eredményeiről számolt be, illetve az irodalom piacának az egy főre eső tőkét és bevételét immár erre a megtízszereződött körre vetíti ki:

A magyar irodalom tőkéről értekezve, a »Nemzet« egy régebbi számában, a mennyire ezt ez ingatag természetű s sok, egészen heterogen jellemű vagyonnal kölcsönös összefüggésben álló értékes számokban kimutatni lehet, arra az eredményre jutottam, hogy a magyar irodalom évenként saját vagyonából egy millió s néhány ezer frtot, a nagy közönség olvasási vágyából pedig mintegy harmadfél milliót, összesen tehát közel négy millió forintot használ fel. Megkísértem most szintén számokkal kimutatni, hogy a 3 ½-4 millió forint hogyan s hány személy között oszlik meg? [...] Az írók s hírlapírók közt azoknak számát, kik egészen vagy tulnyomólag az irodalomból élnek, kerek számmal 700-ra tettem. Tény ugyan, hogy az oly egyének száma, kik mellékesen foglalkoznak irodalommal s abból némi keresetük is van, hasonlíthatlanul nagyobb, magából a közép- s felső iskolák tanáraiból (kiknek száma 1881-ben a szakiskolák tanárait nem is számítva 3777 volt) legalább egy tizedrészt ide lehet számítani, továbbá a tanítók, ügyvédek s tisztviselők is igen nagy contingenssel járulnak e számhoz: de mivel múltkori számításainkban csak az egészen vagy tulnyomólag irodalmi keresetből élőket vettük s a honorarium eloszlásánál is 700 egyénre voltunk tekintettel, maradjunk meg jelenleg is e szám mellett, sőt tekintsük azt olyannak, mint a kik az irodalom szellemi munkásaiként azokkal szemben, kik az irodalmi termékek létrehozásánál közreműködnek, külön önálló csoportot képeznek. [...] E szerint az egészen vagy tulnyomólag irodalom után élő egyének száma Magyarországon az átlagul felvett 700 író is ideszámítva 6904 vagyis kerek számmal 7000. [...] De legyünk itt is, mint múltkori számításunknál, engedékenyek s a kimutatott 7000 helyett vegyünk fel csak 6000 embert olyannak, ki az irodalomból él s lássuk már most, hogy áll ezeknek anyagi helyzete az irodalomnak múltkor kimutatott 3 ½-4 millió forintnyi forgalmával szemben?

Ha egyszerűen csak osztunk, akkor minden emberre (még ha teljes 4 milliót veszünk is) csak 667 forint jutna s mivel már előbb kimutattuk, hogy a 700 íróra (a sok nem professionalis író mellékjövedelme is e rovatba esvén) egy milliónál több esik, a fenmaradt 5300 egyénre fejenként legfeljebb 560 forint jut, azaz az irodalom dologi munkájával foglalkozók évenként átlag csak 560 forintot kereshetnek.

A mily meglepő lehetett egyesekre nézve, kik statistikával részletesebben nem foglalkoztak, múltkori számításunknak az az eredménye, hogy az

irodalom hazánkban mintegy 70 millió tőkét képvisel, azaz évenként közel 4 milliárd forgalmat ad, ép oly meglepő lehet a jelenlegi adat is, hogy ez összegből alig 600 forint, tehát a megélhetésre is alig elegendő összeg jut egy-egy emberre, ki pedig hivatásszerűleg ebből kénytelen élni.³⁴

György Aladár ezután összeveti előzetes megállapításait – amelyekben kimutatta, hogy az írókra átlag 1500 forint éves jövedelem esik – azzal, hogyan is aránylik ez az irodalmi piac háttér- és kiszolgálóiparának kereseti lehetőségeihez. Hosszú elemzése után pedig meglepő végkövetkeztetésre jut:

Az írók igen gyakran szeretik magukat az irodalom »napszamosai« névvel jelölteni. Nemzetgazdasági értelemben vett napszamos azonban köztök tényleg alig létezik. Már maga a rendes körülmény között egyetemi előképzettség, mely az írói működés egyik feltétele, megmagyarázhatja azt a körülményt, hogy az az író, kinek jövedelme csak a napszamos munkabérével volna egyenlő, más uton is kereshet kenyeret s mivel az írói pálya a szó legtágabb értelmében szabad ipar, azzal tetszése szerint mellékesen is foglalkozik. [...] Nem tehetnek így az irodalommal üzletszerűen foglalkozó iparosok s kereskedők. [...] a számok is bizonyítják, mit tapasztalatból tudunk, hogy irodalmi viszonyaink már annyira fejlettek, hogy a társadalmi életben számbaveendő tényezőt képeznek, de nem fejlődtek még annyira, hogy azokat általában virágzóknak mondhassuk. Merészség volna ilyesmit várnunk egy félszázad fejlődése után; a mennyire haladtunk, egy ily kis népnek méltán büszkeségére válhat. [...] A Kisfaludy-társaság 57 tagja közül 8, a Petőfi-társaság 59 tagja közül 12 él csak kizárólag irodalmi munkából s még a hírlapírók nyugdíjintézetének 65 tagja közül is csak 43 kizárólag hírlapíró van. [...] Mi tehát mindebből a következtetés?

Először az, hogy az írók s kiadók anyagi állapota nagyjában véve egyenlő ugyan, de az íróké aránylag véve kedvezőbb. Mindkettőé pedig sokkal jobb, mint azoké az egyéneké, kik az irodalomnak valódi napszamosai. Az irodalomra a létező tőkékből s a közönség pártfogásából fordított összeg nem oszlik meg egyenlően. Az írók s kiadók jövedelmi átlaga ezer forint, az alsóbbrendű munkásoké legfeljebb 300.³⁵

Ezzel az üzenettel azonban az erős szociális érzékenységű és egyébként elhivatottan a munkásmozgalom irányába tájékozódó György Aladár – a számbeli kimutatások meggyőző adatain túl – nemcsak az irodalom kétkezi munkásai felé tett gesztust, hanem látenszen bekapcsolta a diskurzusba azt az 1880-as évtized első éveiben kezdődő

³⁴ *Uo.*, Mell. 1.

³⁵ *Uo.*, Mell. 2.

vitafolyamatot is, amelynek kezdeti időszakát – némileg félrevezetően – „ponyva-vítának” nevezték el. A kizsákmányoló és érzéketlen kiadók és a kiszolgáltatott írók közötti engesztelhetetlen küzdelem még sok évtizedig fennálló tematizálásának nyitóírásként Jókai Mór 1880 húsvétján megjelent *Hát mi feltámadunk-e még?* című kiáltványát szokták megnevezni, pedig például a Néptanítók Lapjának – a kultuszminisztérium saját orgánumának – a közleményeiben e kérdések korábban rendre fölmerültek, de az ekkor még kevésbé ismert Mikszáth Kálmán író, szegedi újságíró is sok-sok cikkében³⁶ érintette már a Jókai által említett nehézséget.

Mint arról már magam is többször írtam,³⁷ Jókai cikke a magyar írók legégetőbb és legfojtogatóbb problémáit összegezte, köztük hosszan körvonalazta az írók rendkívül súlyos egzisztenciális-megélhetési gondjait is. Kiáltványa nagy vihart kavart, hiszen ő, az írófejedelem állította össze a magyar írók sérelmeinek kivonatolt listáját. Bár Jókai a tőle megszokott rendkívüli érzékenységgel – mely mindig fogta a közgondolkodást foglalkoztató problémákat –, csak azt deklarálta, ami jó ideje benne volt a levegőben. Írásával hosszan, éveken át tartó vitát és polémiasorozatot gerjesztett számos általa érintett kérdésben:

Hasztalan minden lamentáció! Terheink nagyok, panaszunk sok; de azért minden új életre van ébresztve mi nálunk, s aki él, az megél... Csak mi mulunk el lassan, de észrevehetőleg: jámbor magyar regényírók. Csak ránk nézve magasság a mult, és mélység a jelen [...] A hány regényírónk van, az mind hirlapot szerkeszt... Annak mindennap vezércikk kell... Már pedig pipázni és furulyázni egyszerre nem lehet. Ha én egy vezércikket megírok, három napig nem tudok a regényíráshoz felmelegedni. [...] Hát aztán hogyan kívánhatja valaki a kiadótól, hogy még honoráriumot is fizessen az eredeti regényírónak, mikor a leghiresebb angol és francia írók műveit elkaparinthatja ingyen? S aztán az olvasó közönségtől, hogy mikor Ouida, Daudet Alfonz, Zola regényeit fele áron megkaphatja, akkor dupla árt adjon a magyar írók műveiért. [...] Legelső módszere ennek az írói tulajdonjogról szóló törvényjavaslat; mely a fordítási jogot is a szerző engedélyéhez fogja kötni... Majd ha a külföldi regényírók munkáit nem lehet ingyen elvenni akárkinek, hanem meg kell velük egyezni (s azok az urak nem olcsók) akkor ez a tömérdék hirlapkiadó kénytelen lesz mosolygós arcot csinálni arra, a ki titokban magyar regényíráásra vesztegeti idejét. Vagyunk még elegenden: csakhogy el vagyunk rejtőzve.³⁸

³⁶ Például MIKSZÁTH Kálmán, *Az írói tulajdonról* = MIKSZÁTH Kálmán *Összes Művei*, 52, *Cikkek és karcolatok 1874–1875*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964, II, 21–49; Uő., *Az írói tulajdonjogról*, Nőgrádi Lapok, 1874. november 1. – december 27., 44–52. sz.; Uő., *A vidéki újságoknak* = MIKSZÁTH Kálmán *Összes Művei*, 67, *Cikkek és karcolatok 1882–1883*, s. a. r. REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1969, XVII, 86–87.

³⁷ CSÁSZTVAY, i. m., 243–264; Uő., *A halottak nem kérdeznek vissza* = *Kegyelet és irodalom: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997, 60–68.

³⁸ JÓKAI Mór, *Hát mi feltámadunk-e még?*, A Hon, 1880. március 28., 77. sz., 1.

Ahogy Farkas Judit összegezte:

Jókai szerint azokat a hazai és külföldi lap- és könyvkiadókat, kolportőröket (házaló, utazó könyvterjesztő, könyvügynök) terhelte a felelősség, akik különböző leleményes marketingfogásokkal felkeresték otthonaikban és elárasztották az olvasók széles rétegeit szerte az országban az idegenből fordított izgalmas és szórakoztató, az elit olvasók többségének szemében ugyanakkor gyakran triviálisnak tartott, a pejoratív hangzású ponyvairodalom körébe tartozó tömegkiadványokkal. A periodikumokban megjelenő folytatásos regényirodalom és a több tíz- vagy százazres példányszámban piacra dobott olcsó (gyakran szintén folytatásokban közölt) füzetes vállalatok révén hozzászoktatták őket olvasásukhoz. Jókai szerint a magyar regényírók többsége miattuk nem tudott műveiből megélni, és kényszerült arra, hogy hírlapírónak, lapszerkesztőnek vagy fordítóknak szegődjön el, színdarabokat írjon vagy hivatali állást vállaljon.³⁹

György álláspontjának elemzése – s még inkább a hosszúra nyúló vitának mégoly vázlatos ismertetése – sem lehetséges itt, annyi azonban elmondható, hogy György Aladár érvelése kevésbé hallgattatott meg és kevés reflexiót váltott ki, kimutatható hatását pedig alig-alig lehet felfedezni. Hosszas fejtegetésekre itt végképp nincs mód, mindenesetre talán felvillantottam néhány olyan lehetséges utat és irányt, amelyen továbbhaladva a statisztikai adatok és a korproblémák összehajlíthatónak látszanak, és alkalmasnak mutatkoznak nagyobb ívű irodalmi értelmezések kialakítására is.

A rejtőzködő 19. századvégi írók nyomában járva érdemes visszatérni a szigorú számokhoz. A rákövetkező, 1890-es népszámlálás adatai és statisztikai összegzése 1893-ban jelent meg, szintén Jekelfalussy, az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal igazgatójának bevezetőjével.⁴⁰ Ebben a specifikáció fejlesztésével és a korábbi hibák javításával már jóval részletesebb lebontású adatsorok készültek el. Mint Jekelfalussy kifejti: „A korábbi népszámlálások ugyanis népünk foglalkozását nem részletesen, hanem csak főcsoportok szerint osztályozva dolgozták fel, a különös felvételek pedig, a melyek a foglalkozásra vonatkozólag 1873-ban és 1884-ben történtek, csak egy foglalkozási csoportra, az iparos osztályra szorítkoztak. [...] Nyilvánvaló tehát, hogy a népszámlálások, a melyek az egyénből indulva ki, tisztán az egyén által bevallott foglalkozást vették alapul, a gazdasági ágak szempontjából kielégítő statisztikát nem létesíthettek.”⁴¹

³⁹ FARKAS Judit Antónia, *Állam, társadalom és könyvfogyasztás: A „jó” magyar könyvek kiadásának, vásárlásának és olvasásának serkentésére tett kísérletek a 19. század utolsó harmadában*, Bp., Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020, 74–94.

⁴⁰ *A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, II. rész, *A népesség foglalkozása*, bev. JEKELFALUSSY József, összefogl. VIZNEKER Antal, Bp., Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1893.

⁴¹ *Uo.*, 1.

A legnagyobb kulturális és tudományos intézményeket itt már leválasztották és külön csoportba rendezték:

A tudományos és egyéb közérdekű társulatok, egyletek és intézeteknél – a minők pl. a Magyar tudományos [sic!] Akadémia, a Természettudományi társulat, a Nemzeti muzeum, az Országos gazdasági egyesület, stb. – a magyar korona egész területén összesen 466 egyén volt mint tisztviselő vagy díjnok alkalmazva, mely szám az összes népesség arányában kifejezve 0,0027%-ot képvisel, azaz egy millió lakosra esik 27. A 466 egyénből 19 esett Horvát-Szlavonországra, 6 Fiúméra, a többi az anyaországra, a hol ismét a túlnyomó rész, t. i. 221, magában a fővárosban találtatott.

Az irodalom és művészet a magyar korona országaiban együttesen 2 483 egyén által volt képviselve. Ebbe a számba természetesen csakis azok az írók és művészek vannak befoglalva, a kiknek az irodalom vagy művészet főhivatásukat képezi. Legkivált az írók számánál nem szabad ezt figyelmen kívül hagyni, minthogy éppen az írói működésnél fordul elő, hogy az több esetben mellékfoglalkozás, mint főfoglalkozás. Az ily esetek pedig, pl. mikor képviselők, tanárok, ügyvédek, hivatalnokok egyúttal hirlapírással vagy szerkesztéssel foglalkoznak vagy másféle irodalmi működést fejtenek ki, kimutatásunkba nincsenek befoglalva, mert az csak azon egyénekre terjed ki, a kiknél az irodalom vagy művészet a tulajdonképeni hivatást és rendszerint a tulajdonképeni keresetforrást is képezi. Az irodalom és művészet körébe sorozott egyének az irodalom és művészet egyes ágai és hazánk közjogi alkatrészei szerint a következőleg oszoltak meg:

	Magyarország			Horvát- gal, Szlavóniával		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
<i>Irodalom</i>						
Hírlapírók és szerkesztők	445	-	445	492	-	492
Másféle írók	76	14	90	85	16	101
<i>Képzőművészet</i>						
Szobrászok	17	-	17	19	-	19
Festészek	175	13	188	196	14	210
<i>Ének-, zene- és színműv.</i>						
Műénekesek	36	40	76	40	49	89
Zeneművészek	45	7	52	123	7	130
Színházak	682	655	1337	739	703	1442
Összesen	1476	729	2205	1694	789	2483

Magyarország az irodalom és művészet valamennyi ágában jelentékenyen meghaladja a társországokat, csak a zeneművészeknél mutatkoznak az adatok

az anyaországra nézve hátrányosabbaknak, a mi azonban csak látszat, mert a mint ezt már lentebb, az értelmiség főcsoportjainak taglalásánál kiemeltük, ezen adatok a valóságnak semmi esetre se felelhetnek meg és kizárólag a feldolgozásnál követett eltérő felfogás által magyarázhatók meg. Adataink az irodalom és művészet tekintetében a fővárosnak még nagyobb túlnyomóságára utalnak, mint a minőt az értelmiség többi csoportjainál tapasztalhatunk. Az alábbi számokban párhuzamosan tüntetjük fel a szorosabb értelemben vett Magyarországon és a fővárosban megszámlált írókat és művészeket:

<i>Írók és művészek</i>	<i>Magyarországon</i>	<i>Bp-en</i>	<i>Százalékban</i>
	<i>sám szerint</i>		
Hírlapírók és szerkesztők	445	289	64,94%
Másféle írók	90	53	58,89%
Szobrászok	17	10	58,82%
Festészek	188	99	52,66%
Műénekesek	76	68	89,47%
Zeneművészek	52	31	59,62%
Színészek	1337	185	13,84%
Összesen	2205	735	33,33% ⁴²

Az 1880-as és 1890-es adatsorokat áttekintve, a századforduló előtti évtizedtől a számok végre olyan irányba kezdenek mutatni, ami az előfeltevéseinket igazolja. Ugyanis tíz év alatt a számok a sajtó- és folyóiratpiacon 432 fős létszámemelkedést mutatnak, ez pedig konvergál ahhoz az elvárásunkhoz, ami következménye lehet a század utolsó harmadának hirtelen megugró számú sajtóorgánumainak és óriásivá duzzadó példányszámainak, hisz ezek előállításához nyilvánvalóan mind szellemi, mind kétkézi többletmunkaerő volt szükséges, mindamellet, hogy a magyar írók és művészek piacán is látványos létszámnövekedés jelentkezett. Sok-sok vizsgálat és elemzés szükséges azonban még, hogy helytálló képet kapjunk egy mind létszámában, mind anyagi biztonságában és egzisztenciájában erősödő magyar íróársadalomról. Ami egyes kortárs vélekedések szerint a magyar irodalom eszmei Eldorádójának végét is jelenti.

Ahogy ugyanis a Magyar Szemle publicistája kifejti:

Az írók, egyéb litterátusok és művészek egyetemét bohéme – azaz cigánynévvél tisztelték meg. Mert e név megtisztelő, szabadságot és függetlenséget jelent.

Az író- és művész-népség élete függetlenség nélkül képzelhetetlen. Bármilyen békózza, határozza a bohémet, az csak árt. Feltétlen szabadság és független-

⁴² *Uo.*, 75–76.

ség nélkül – hal a szárazföldön. [...] Ez áll azokra az írókra és művészekre, kik hivatalt vállalnak a megélhetésért, kik az anyagba szeretnek, mielőtt az eszményt elhódítanák. Vannak kegyelmes, méltóságos és nagyságos urak, a kik bohémságukra szívesen emlékeznek vissza. [...] Napjainkban már alig akadunk nyomukra. A ki álmodik, kopott és nélkülöz; ki ábrándvilágában megmarad, azt ma nem bohémének, hanem elzüllöttnek nevezik.

Kevesen is vannak ilyenek. Igazán kevesek. Az irodalom nem ismeri, de el sem ismeri, ha még ismeri is. Ma nincsen szükség sem álmokra, sem tehetőségre, hogy valaki írjon. Mesterség, semmi más.

A bohémé a költői hajlamok pásztora. [...] A bohémek rejtőzködnek és bujdokolnak. Itt vannak körülöttünk és még sem látjuk őket. Elvesztettük azt a bűvös gyűrűt, mely ezeket a szellemeket láthatókká tehetné.

A bohéme-szellem néha-néha kapja el az embereket az írói és művészvilágban. Emlékezve a múltra, felkelnek ma már elhalt árnyak és újra bohókás, vig lesz a társaság, diadalkaput emel a szeretetnek és száműzi a gyűlöletet.

De ez már csak ritkán esik meg.

A szabadság és függetlenség szeretete nem sajátja az íróknak és művészeknek. Más hatalmak vezetik. Nyárspolgáriasság mellett a vagyon és divatos kényelem után való törekvés hatja át és megszűnt bohémé lenni.

Az összetartásnak vége.⁴³

Már csak az a kérdés, hogy ha felkiabál nekünk a kapitány: „Mennyi?“, készen állunk-e valami legalább közelítőleg pontos válasszal, vagy csak hasraütésszerűen visszakiabálunk valamit, amire nem születhet más, csak újabb, értetlen válasz: „Mi mennyi?“...

CSÁSZTVAY TÜNDE
tudományos főmunkatárs
ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet
csasztvay.tunde@abtk.hu

*How much?
Writers after 1849 – the Equation with many Unknowns
Methodological, Introductory Thoughts*

Abstract: Do we know how many writers and artists actually made a living in Hungary in the last third of the 19th century from creative activity? What sources and numerical data and / or approximation options are available to do this? There is a lack of systematic and extensive

⁴³ BOTOND [KŐHALMI M. Béla?], *Bohémek*, Magyar Szemle, 1895. március 24., 12. sz., 133–134.

research on the Hungarian intelligentsia of the 19th century. For this reason, we unfortunately still know very little about this largely “gray zone” circle. Data from census surveys and contemporary statistics starting at this time, if used carefully and with due caution in our analyses, can bring surprising and completely new results in research of literary sociology and social history. In many cases they can rewrite our hitherto generally accepted opinions and assumptions about certain literary processes.

Keywords: authorial incomes, literary sociology, literary career

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/30-52.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Kazinczy eladósodása az 1820-as években*

„A' pénz' szeretete meglepett, bár későn. De a' megtérésre még halálunk órájában is van idő, azt mondják Papjaink”¹ – írta Kazinczy 62. születésnapja előtt néhány nappal, 1821 őszén, barátjának, gróf Dessewffy Józsefnek. E szavak egy tervezett gazdasági vállalkozást bemutató levelet zárnak. Kazinczyt, mint birtokos nemest, nem meglepő, ha foglalkoztatta a gazdálkodás és nyomasztotta a pénzhiány. Azonban a tervek és gondok 1820 körül megsokasodtak, mintha Kazinczyt valóban meglepte volna ekkor a „pénz szeretete”. Az idézett sorokban némi szabadkozás és talán önironia is érzékelhető: mintha sejtene, hogy ezúttal idegen és veszedelmes tájakra merészkedik. Levelezése és önéletrajzi írásai szerint az 1820-as években több mezőgazdasági vállalkozást is eltervezett Kazinczy. Többnyire földbirtokot, szőlőt, állatokat akart vásárolni, de borral is kereskedett volna. Szerteágazó terveiben talán csak az a közös, hogy egyikre sem volt pénze, mindegyiket kölcsönből akarta megvalósítani. Kazinczy azonban nem volt szerencsés pénzügyekben, legalábbis levelezésében és egyéb iratai között nem tűnik fel sikeres tranzakcióra utaló nyom.

A jelen dolgozat ezen évtized kudarcos vállalkozásainak összképét kívánja felvázolni, elsősorban narratív forrásokra támaszkodva. Kazinczy vállalkozói tevékenységét az egyes ügyletek részletesebb vizsgálata és további levéltári dokumentumok feltárása bizonyosan árnyalni fogja majd. Egyelőre az a célom, hogy felhívjam a figyelmet Kazinczy gazdálkodói terveire, azok lehetséges hátterére, a pénzügyi tranzakciók sajátosságaira és az eladósodás súlyos következményeire.

A tervekről

Kazinczy gazdálkodással és pénzügyekkel kapcsolatos iratanyaga nagyrészt még feldolgozásra vár. A levelezésében számos e témát tárgyaló szövegrészlet található,² de rendszerezve csak két irategyüttes, a Bodzay Sámuel és a Behmer József nevéhez

* A szerző az ELKH-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársa. – A dolgozat „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

¹ Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1821. október 19. = KazLev, 17/4014, 541. (KazLev = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, 1–21. kötet, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890–1911; 24. kötet, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013.)

² Az 1820-as évekre vonatkozó nyomok a levelezésben: VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, I–II., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 584.

köthető ügylet anyaga jelent meg.³ Mindkét tranzakció az 1820-as évek elején jött létre, eléggé zavaros körülmények között. Kazinczy célja az volt, hogy kölcsönhöz, készpénzhez jusson. A két ügylet nagyságrendileg a felhalmozott adósságok harmadát-negyedét teszi ki (erről később még lesz szó).

A Bodzay- és Behmer-ügy szövegeit Kazinczy gyűjtötte össze, mintegy dossziéba helyezte azokat, feltehetően pereskedésre számítva, annak háttéranyagának szánta. A két iratcsomóba egyesesen kerültek levelek, kötelezvények, jogi szövegek és nem utolsósorban Kazinczy kommentárjai, „előadásai”. Ezen „előadásokban” éppen csak utalt azokra a tervekre, amelyek szükségessé tették a kölcsönt. A Bodzay-dosszié egyik – 1821 őszén írt – szövegében csak ennyit árult el céljairól: „Alkuban lévén bizonyos jószág eránt, ’s a’ marhával speculatiót nagyban akarván kezdeni, pénzre vala szükségem.”⁴ De ha itt nem is bocsátkozott részletekbe, a rokonoknak és barátoknak írt egykorú leveleiből mégis felvázolhatjuk terveit. A már idézett, Dessewffynek szóló levelében is arról írt Kazinczy, hogy „gazdaságomat mindennemű marhák által akarom jó karba hozni”.⁵ Ténylegesen juhokkal – és nem szarvasmarhakkal – spekulált, olyannyira, hogy másnap egy kalkulust is elküldött a „birkékbe” [!] fektetett pénz biztos megtérüléséről.⁶ E számítás azonban gyenge lábakon állt. Legalábbis erre utal, hogy a gróf kénytelen felhívni Kazinczy figyelmét arra, hogy időnként a birka halandó, a pásztor ügyetlen, a kormány pedig pénzrontó, majd kérve kéri: „Ne gazdálkodjunk vénségünkre, Kedves Barátom!”⁷ Ez a befektetés végül nem jött létre, talán e jó tanácsnak is köszönhetően.

Kazinczynak azonban több terve is volt, és sajnos némelyikébe bele is vágott. 1820. december 21-én e lelkesedő sorokat írta Döbrentei Gábornak: „Melly napom vala ez a’ tegnapi! – [...] én egy ötvenezer forintos aquisitiót [szerzeményt] tevék. Mondjad, édes barátom, a’ mi kedves Szemerénknek, hogy Nedeczky Imre Urnak Mihályi birtoka 300 köbölnyi szántófölddel, nyolcz egész telkes gazdával, két erdővel, tizenhat zsellérrel, ’s egy kőépületekkel teljesen megrakott udvarházzal az enyém.”⁸ Ez volt tehát az a „bizonyos jószág” amelyre alkudozott, ami miatt pénzre volt szüksége. Az alsómihályi Nedeczky-birtok középnemesi szinten tekintélyes nagyságú, több mint kétszer nagyobb Kazinczy 128 köblös széphalmi majorsági szántójánál.⁹ Ugyanezen a

³ [A Bodzay-dosszié], KazLev, 24/6199–6205, 356–377; [A Behmer-dosszié], KazLev, 24/6206–6209, 378–383. – E szövegek hozzáférhetőek elektronikus kiadásban is: KAZINCZY Ferenc összes művei: *Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, vezető munkatárs BODROGI Ferenc Máté, ORBÁN László, informatikai fejlesztés NYITRAI Nóra. http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/keziratok.php?tipus=szerzo_i_kezirat&m=szk (Letöltés ideje: 2021. június 28.)

⁴ [A Bodzay-dosszié], i. m., 361.

⁵ Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1821. október 19. = KazLev, 17/4014, 540.

⁶ Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, [Széphalom], 1821. október 20. = KazLev, 17/4015, 545–546.

⁷ Dessewffy József – Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1821. november 21. = KazLev, 17/4019, 555–557.

⁸ Kazinczy Ferenc – Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1820. december 21. = KazLev, 17/3926, 314.

⁹ Egy köblös föld 1 magyar holdnak, azaz 1200 négyszögölnek felel meg, vagyis a kinézett birtok szántóföldi része nagyjából 130 hektár. A széphalmi birtokról részletesebben: ORBÁN László, *Kazinczy széphalmi birtoka*, Irodalomismeret, 2017/4, 8–52.

napon a húgának, Klárának is tényként jelentette be az alsómihályi birtok megszerzését: „tegnap megvettem a' Nedeczky Imre Ur Mihalyi egész birtokát”.¹⁰ A szerzeményt hasonló adatokkal írta le, de egy nagyon fontos részlettel kiegészítve: „A' Nedeczkyvel kötött Tractatus első cikkelye az hogy 1821nek első heteiben tíz ezer forintot tegyek-le.”¹¹

Eszerint Kazinczy már egy szerződéssel is elkötelezte magát 10.000 forint kifizetésére. Nem tudni, hogy kifizette-e valaha is ezt az összeget. Azt viszont tudjuk, hogy a „tractatus” megkötése pillanatában még a vételár első részletére sem volt pénze. Azt tervezte ugyanis, hogy bérbe adja a birtokot, és a bérleti díjból fizet majd, ahogy ezt szintén megírta húgának: „Én a' jószágot arendába adom Mihalyiba, 's oda által nem költözködöm; 's azon leszek hogy Arendásom tegye le azt a' pénzt.”¹² Váczy János úgy látta, hogy Kazinczyt ez ügyben „ábrándok csalogatják”, hiszen „ekkora összeget ekkora földből semmiféle bérlő ki nem fizet előre.”¹³ De Kazinczy talán mégsem volt ennyire naiv, hiszen e bevezetés után kölcsönért, vagy legalábbis közvetítésért fordult testvéréhez: „De kétséges lévén, kapok e olly Arendást, a' ki 10,000t adjon előre, 's mindgyárt most; illő pénzt keresnem mindenfelé. Kérlek tehát, útasíts valahova. Lehetne e reményleni hogy Ibrányi Antal Ur kikap bajomból? Az Intabulatiótól a' Mihalyi birtokra nem írtódom, sőt azt offerálok.”¹⁴ A levél most nem idézett részéből kiderül, hogy éppen folyó pereiből (erről is később lesz szó) remélt bevételt. Ez a halovány remény, illetve maga a megvásárolt alsómihályi birtok lenne a fedezet. Összességében az látszik, hogy Kazinczy pénz és hitelképesség nélkül vágott volna bele az üzletbe. Nem meglepő, hogy az alsómihályi birtok sohasem került a tulajdonába.

Kazinczy sógornőjéhez, Török Marie-hoz írt levele szerint nem pénzhány miatt hiúsult meg az adásvétel, hanem azért, mert az eladó a megállapodás után felemelte az árat. Kazinczy ugyanis nem magával a birtokossal, Nedeczky Imrével tárgyalt és állapodott meg 1820 decemberében, hanem egy meghatalmazott fiskálissal. A karácsonykor hazatérő Nedeczky azonban 17.000 forinttal többet kért volna, így az üzlet 1821. január 5-re bizonytalanra vált.¹⁵ Január végén már húgának is lemondóan írt: „Az én örvendezve jelentett vételem aligha el nem múlik. Nem úgy mentek velem mint óhajtottam.”¹⁶ De a nehézségek ellenére Kazinczy mégsem adta fel tervét. Februárban már a sógora, a sikeres bányavállalkozó Dercsényi János is aggódott, és Dessewffy segítségével próbálta meggyőzni Kazinczyt: „Nálam vala tegnap Dertsényi, kért: beszéljelek le acquirizitióról – céljait nem tudhatom: de mint okos és tapasztalt

¹⁰ Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, [Széphalom, 1820. december 21.] = KazLev, 17/3930, 326.

¹¹ *Uo.*, 327. (kiemelés az eredetiben)

¹² *Uo.*

¹³ Váczy, *i. m.*, 584.

¹⁴ Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, [Széphalom, 1820. december 21.] = KazLev, 17/3930, 327.

¹⁵ Kazinczy Ferenc – D'Ellevauxné Török Máriának, Széphalom, 1821. január 5. = KazLev, 17/3931, 328–329.

¹⁶ Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, h. n., [1821.] január 21. = KazLev, 17/3942, 375.

embert barátodnak tartván, nem gondolhatom: hogy egy oly' jó fejű ember alacsony lélekből származott tanácsot adhasson.”¹⁷

A család és a közeli barátok óvnák Kazinczyt, a távolabb lakó ismerősei előtt azonban továbbra is sikeres gazdálkodónak tűnhetett. Szemere Pál 1821. február végén, majd Döbrentei március elején gratulált a „szép aquisitió”-hoz.¹⁸ Kazinczy március 16-i válaszelevelében megírta ugyan, hogy nem az övé a birtok, de úgy tűnik, még ekkor sem mondott le a megszerzéséről: „A' szerzett jószág még nem enyém. Csalni akarnak. Azt pedig én nem tűröm, mert én soha senkit meg nem csaltam.”¹⁹ Amikor Kazinczy csalásra panaszkodott, bizonyára a vételár felemelésére gondolt. Ez esetben észszerű lenne elállni az adásvételtől. Kivéve, ha a „Nedeczkiel kötött Tractatus” lehetővé tette az ár megváltoztatását – például a földben lévő őszi vetés vagy az épületek hozzászámolását²⁰ –, és visszalépés esetén kötbérről, vinculumról is rendelkezett. A lehetséges vinculum lehetséges mértékéről: 1806-ban Kazinczy 2500 forintért (terméssel együtt 3000 forintért) vásárolt szőlőbirtokot, természetesen kölcsönből. Az alkut augusztusban kötötte meg, azzal a feltétellel, hogy szüretig kifizeti a vételárat, különben 100 arany vinculum terheli.²¹ A 100 arany akkor nagyjából 450 forintot ért, tehát a bánatpénz 15% körül volt.

Eddig még nem került elő ez a „Nedeczkiel kötött Tractatus”, de ha valóban létezett, és ha az eddig elbeszélte történetünk főbb pontjaiban egybeesik a valós eseményekkel, akkor Kazinczy kényszerpályára került. Vagy a birtok első részletére (10.000 forint), vagy a hasonló nagyságrendű bánatpénz kifizetésére készpénzhez kellett jutnia, bármi áron és sürgősen. Ez lehetett az az első dominó, amely elindította a Kazinczy-birtok csődje felé vezető eseményeket.

A személyes körülményekről

A Nedeczky-birtok megvételére 1820 decemberétől 1821 tavaszáig tett kísérletet Kazinczy. Miért olyan fontos ez a birtok, és miért éppen ekkor? A kézenfekvő válasz, hogy Nedeczky ekkor ajánlotta megvételre birtokát, a vétel egyedi lehetőségnek tűnt. Ezentúl azonban Kazinczy különböző életeseményei is abba az irányba mutattak, hogy vállalható számára egy gazdasági befektetés.

¹⁷ Dessewffy József – Kazinczy Ferencnek, Kassa, 1821. február 6. = KazLev, 17/3954, 400.

¹⁸ Szemere Pál – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1821. február 24. = KazLev, 17/3958, 410; Döbrentei Gábor – Kazinczy Ferencnek, Pest, 1821. március 5. = KazLev, 17/3960, 412.

¹⁹ Kazinczy Ferenc – Döbrentei Gábornak, Sátoraljaújhely, 1821. március 16. = KazLev, 17/3964, 418. (kiemelés tőlem)

²⁰ A földben lévő vetés beszámítása önmagában nem indokolná az ár ilyen mértékű megemelését, mert egy bevetett köblös föld után csak 3-8 forint haszonnal számolhattak (vö. Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, Sátoraljaújhely, 1830. június 29. = KazLev, 21/5183, 326.).

²¹ KAZINCZY Ferenc, *Széphalom és házi dólgaím* = K. F., *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 158–159.

Talán a legsürgetőbb személyes tényező, hogy ekkorra már 60 éves elmúlt. Legkisebb gyermeke, Lajos, 1820-ban született, de Fizsi is még csak hároméves, Bálint pedig kettő. Az öregedő Kazinczy egyre többet aggódott hét gyermeke jövője miatt, és habár jó erőben érezte magát,²² nem lehetett biztos abban, hogy fel tudja nevelni őket. Ezért legalább anyagi biztonságot akart szerezni számukra: „Gyermekeim el fogják mondhatni, hogy atyjok, kit egy rossz testvér és egy rossz sógor ’s az idő nyomorgatott, nekik még is szerze valamit. ’S hogy ezt mondhassák, inkább áhítom mint azt, hogy némellyek pengessék nevemet.”²³

Ha e sorok írásakor, 1820 végén visszatekintett írói pályájára, „némellyek pengették” ugyan nevét, de pénzügyi szempontból sikertelennek ítéltette irodalmi tevékenységét. Még fordításainak 1814–1816-os reprezentatív kiadását is: ez a kilenckötetes sorozat nemcsak tartalmát tekintve, hanem könyvészetileg is nagyon igényes megjelenésű, és levelezéséből látszik, hogy anyagi hasznot is remélt e vállalkozásból. A nyereség azonban elmarad. A könyvsorozat kritikai kiadásának bevezetője szerint Trattner János Tamás 500 előfizetőt remélt, vélhetően ennyi kellett volna a haszonhoz: „1814 végén még mindig csak száznál előfizetőnél tart az értékesítés ügye, Trattner pedig ráadásul már nem is négy-, hanem ötszáz jelentkezőre számít, különben a munkálatok leállítását helyezi kilátásba, Kazinczy leveleire azonban ekkorára már egyáltalán nem lesz jellemző a projektum finanszírozási vonzatait illető aggodalom.”²⁴ Bodrogi Ferenc Máté adatai szerint végül az előfizetők száma „az utolsóként megjelenő nyolcadik kötet idejére már négy száz körül.”²⁵ De ez kevés, Kazinczy kénytelen számot vetni azzal, hogy legnagyobb irodalmi vállalkozása pénzügyi szempontból sikertelennek bizonyult: „Azt hittem, édes barátom, hogy IX Kötet írásaim egy két ezer fntot hoznak-be, hogy hat vagy hét ezer [fnt.] adósságomból valamit lefizethessek. 31 exemplárt ingyen oszték-ki, ’s kérdd, kérlek, hány forintot vettem be? Ötvent.”²⁶

Kazinczy számára e kudarccal az irodalom mint piaci alapú vállalkozás hosszú évekre megszűnt. A levél folytatása szerint inkább visszatérne a személyes kapcsolatokon alapuló mecénatúrához: „Nem csinálhatnátok e ti jobbak azt, hogy példának okáért tíz exemplárt ebből *nagy* és *jó Uraknak* tolnátok nyakokra úgy, hogy ők azért nekem (tudatva velem, vagy nem tudatva neveket) nevezetes summával kedveskednének. Mi volna az péld. ok. egy Illésháznak? Nekem pedig, kin ötödfél gyermek sullya fekszik, ’s a’ kit adósság nyom, nagy segéd volna.”²⁷

²² Ahogy Váczy János írta: „Még 60 éves korában majdnem teljes ifjú erejével dicsekszik. [...] Mily ifjú erővel üli meg 60 éves korában is gesztenyesárga, hattyúnyakú, szarvas lábú Traján nevű csödörét, ezt az »irtóztató tűzű« lovat, amely nagyon gyakorlott lovását is levetette.” VÁCZY 2012, i. m., 588.

²³ Kazinczy Ferenc – Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1820. december 21. = KazLev, 17/3926, 314.

²⁴ BODROGI Ferenc Máté, *Bevezetés = KAZINCZY Ferenc Művei: Szép Literatura*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 1070.

²⁵ Uo., 1071.

²⁶ Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1816. november 25. = KazLev, 14/3329, 450. (kiemelés az eredetiben)

²⁷ Uo. (kiemelés az eredetiben)

Ugyanebben az időben, 1820 körül, a Kazinczy házaspár nagyobb bevételre számított: Török Sophie örökségére, a kázméri birtok egyharmadára. Azonban Kazinczyné fiútestvére, Török József nem adta ki az osztályrészét. Kazinczyék – a másik lánytestvérrel együtt – végül pert indítottak a fivér ellen, amelyet az eperjesi kerületi táblán ekkoriban nyertek meg.²⁸ Ez az elsőfokú ítélet reményt adott Kazinczy számára, hogy hamarosan hozzájut az összeghez, amiből majd rendezheti tartozásait, a maradékból pedig sikeresen gazdálkodhat. E bevétel biztosnak látszott, így Kazinczy egyfajta áthidaló kölcsönként tekinthetett az 1820-as években felvett pénzekre. De a sógora fellebezéssel húzta az időt: „Megmondá Fiscálisa, hogy nem csak magam, de gyermekeim sem érik még [!] végét a' pernek; sőt ő maga, a' Sógorom, a' feleségemnek kimondá, hogy ő ugyan semmi rést el nem mulaszt, a' mi a' pert vonhassa, mert neki hat gyermeke van.”²⁹

Kazinczyék végül a királyi táblán és a septemviratuson (a két felsőbb fokú fórumon) is megnyerték a pert, de a jogerős ítéletet csak 1829. január 21-én hirdették ki. Török József ügyvédje, Kossuth László még ezután is késleltetni tudta az ítélet végrehajtását, így Kazinczy sohasem látott pénzt felesége osztályrészéből, és tartozásait sem tudta rendezni. Toldy Ferenc szerint a kázméri per miatt „kellett e családnak annyi évig nyomorogni, szenvedni, ezért K[azincz]ynak, tiszteletes aggságát, 51–72 éveit folytonos szenvedésekben, nélkülözésekben, öldöklő gondok közt s a túrt igazságtalanságok boszús fájdalmában leélni”.³⁰ A per különböző szakaszaiban hol tiszteséges kifizetésben, hol a kázméri birtok rájuk eső részének átadásában reménykedtek. Az alsómihályi Nedeczky-birtok pedig éppen a széphalmi és a nagykázméri között helyezkedett el, gazdálkodás szempontjából igen jó helyen: „hozzám másfél, Kázmérhoz is, Lasztócshoz is fél, Újhelyhez az igazi ország-útján két órányira”.³¹

A hitelezésről

A pénzromlás kora a Habsburg Birodalomban 1820-ra lezárult, a napóleoni háborúk után a béke tartósnak ígérkezett, kiszámíthatóvá váltak a politikai, jogi és gazdasági tényezők. A gazdasági értelemben vett makrokörnyezet tehát kedvezőnek látszik, de a hitelezés jogi szabályozása az országban még nem történt meg. Az első teljes

²⁸ A fiúörökös azért vitatta a lánytestvérei örökösödési jogát a birtokhoz, mert Kazinczy apósa, Török Lajos a csak fiúágon örökölhető ónodi birtok ellenértékéből vette a kázméri birtokot. Török József peres úton több, már korábban elzálogosított birtokrészt is megpróbált visszaszerezni, e perekbe is beavatkozott Kazinczy és felesége, mint lehetséges örökös. (Bővebben: *KazLev*, 24, 536–537.)

²⁹ Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1822. szeptember 11. = *KazLev*, 18/4107, 144.

³⁰ ORBÁN László, *Toldy Ferenc: Valami Kazinczy Ferenc életéhez K[azinczy] Gábor elbeszélése után = Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, 17, szerk. Kováts Dániel, Sátoraljaújhely, 2007, 37.

³¹ Kazinczy Ferenc – Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1820. december 21. = *KazLev*, 17/3926, 314.

magyarországi váltótörvény 1840-ben jelent meg.³² A hitelezés intézményi része sem volt adott, vagyis nem volt Magyarországon bank az 1840-es évekig, noha a „rendelkezésre álló hitelek mennyiségének elégtelen volta és az ezzel kapcsolatos gazdasági-pénzügyi elmaradottság és visszaélések felszámolásának szükségessége”³³ indokolta volna. Somorjai Szabolcs a korszakra a személyes hitelezést tartja jellemzőnek: „Azaz nem hitelintézmények gyűjtik például betéteken keresztül össze az összegeket, amiket kölcsön formában később folyósítanak, hanem magánemberek megtakarításait fektetik kölcsönüzletekbe. Ugyan a személyes hitelezés időszakában is léteztek pénzforgalmazó intézmények, mint pl. megyei pénztárak, árvaszékek, egyházi alapítványok, illetve külföldi magánbankházak, ezek az intézmények azonban csak a kihelezett összegek kisebb részarányát biztosították.”³⁴

Magyarországon tehát mai értelemben vett banki hitelezés nincs, de több egyházi és alapítványi intézmény is foglalkozik pénzkölcsönzéssel. Egyelőre kérdés, hogy e forrásokat megkereste-e Kazinczy, és ha igen, miért nem jutott kölcsönhöz. Másrészt Kazinczynak számos gazdagabb rokona is volt, így akár családi segítséget is kaphatott volna. Kölcsönt azonban a családi kapcsolatok révén csak szabadulása után, Péchy Imrétől kapott. Ekkor egy különösen méltánylandó célra, a fogsági költséget kirovó kamara kifizetésére kért Kazinczy 700 forintot.³⁵ A pénzt megkapta, kamatait is rendezte,³⁶ de a kölcsönt végül az anyja, Bossányi Zsuzsanna fizette vissza 1810-ben.³⁷ Kazinczy irodalmi tevékenysége sem jelentett előnyt: „Híjába kértem kölcsön a' gazdag bátyámtól Kazinczy Pétertől 2000 fto szüretre 1809 és 1810, hogy asszuszóllót csináljak, 's kivévén a' mit belé tettem 's rajta nyertem, tőke pénzét 's kamatját visszaadtam volna. Azt hiszik az emberek, hogy a' ki könyvet csinál, annál el van veszve a' pénz, 's kölcsön nem kapok hogy speculáljak.”³⁸ Jellemző az is, hogy Kazinczy testvére, József 1828-ban 4300 forint fejében nem váltót kért bátyjától, hanem földzalogot.³⁹ Feltételezhető, hogy Kazinczyt még közeli rokonai is kockázatos adósnak látták, ahogy rossz adós volt minden olyan kis- és közepes birtokú nemes, aki hivatali jövedelemmel nem rendelkezett, ellenben töredezett birtokrendszere, alig látható ingó vagyona, sok gyereke és szövényes örökösödési perrei voltak.

³² SOMORJAI Szabolcs, *Hiteltörténet a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek alapján a 18. század második és a 19. század első felében: A megyei hitelezés Csongrád, Fejér és Pest–Pilis–Solt vármegye példáján keresztül*, Doktori Disszertáció, Budapest, 2014, 20. <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/22441/diss.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltés ideje: 2021. június 30.)

³³ *Uo.*, 12.

³⁴ *Uo.*, 12–13.

³⁵ Kazinczy Ferenc – Péchy Imrének, Érsemjén, 1803. április 22. = *KazLev*, 3/592, 52–54.

³⁶ Kazinczy Ferenc – Péchy Imrének, Bagos, 1804. május 1. = *KazLev*, 3/672, 191–192.

³⁷ Kazinczy Ferenc – Bossányi Zsuzsannának, 1810. június 23–26. között = *KazLev*, 24/6011, 119.

³⁸ Kazinczy Ferenc – Desseffy Józsefnek, Széphalom, 1816. november 25. = *KazLev*, 14/3329, 449.

³⁹ Kazinczy e testvére utalt fentebb idézett soraiban – és számos más helyen – „rossz testvér”-ként. A zálogszerződés lelőhelye: Magyar Tudomány Akadémia Könyvtár és Információs Központ (továbbiakban: MTA KIK) RUI 4r 261, 204.

A nagyobb kockázatot – a tőke esetleges elvesztését – sem a rokonok, sem a hitelt nyújtó intézmények nem tudták vagy akarták a váltók törvényes kamataért, 6%-ért vállalni. A kockázat beépítését a kölcsönbe, azaz a kamat felemelését viszont törvény tiltotta. E kamatszintet időről időre törvénnyel erősítették meg, ami azt jelzi, hogy a magánhitelezők a tiltás ellenére mégis bearázták a magasabb kockázatot. Ez az ő szempontjukból (valós) tranzakciós költség, az adós szempontjából viszont uzsora.⁴⁰ A személyes hitelezés mindenkori velejárója az uzsora, vagyis az olyan követelés, amely tönkreteszi az adóst.⁴¹ A tőkehiány és az uzsora a kortársak számára is nyilvánvaló volt, legalábbis 1821. november 4-én Desseffy így írt Kazinczynak: „merő fáradtságos haszontalanság olyan országban gazdálkodni, [...] a' hol nincs szorgalmat elevenítő forgandó Kapitális; a' hol tetőtől allyig és tövig organisálva van az Uzsora, és az antisztialismus”.⁴² A hitelező több megoldásból választhatott, ha kompenzálni akarta a nagyobb kockázatot, avagy csálni akart. A legegyszerűbb, ha a váltót nagyobb összegről állítja ki, mint amennyit ténylegesen átadott, így magasabb kamatot követelhetett. E váltókat mint dokumentumokat éppen ezért kellő forráskritikával kell kezelni, ahogy Somorjai is írja: „hiába találunk meg egy váltót vagy kötelezőt, egyáltalán nem biztos, hogy az arra ráírt összegek cseréltek gazdát. [...] a kételyeinkről valójában nem tudunk meggyőződni, mert a rendelkezésünkre álló forrásokból lehetetlen eldönteni, hogy valóban csak a nagyobb kockázatot akarták-e kompenzálni a hitelezők a nagyobb kamattal, vagy pedig ténylegesen csalásról volt-e szó.”⁴³

Mivel a személyes hitelezők általában nem ismerték adósaikat, szükségük volt közvetítőkre, Kazinczy szavával *faktorokra*, vagy későbbi szóhasználattal *hajhászokra*, *alkuszokra*.⁴⁴ Ezen faktorok az 1820-as években Tokaj-Hegyalján dörzsölt borkereskedők voltak. Az ő feladatuk és felelősségük sem volt ekkor még jogilag szabályozva, így szereplésük teljesen összezavarja a történéseket. Nem lehet eldönteni, hogy a hitelező valós akaratával egyezően kötötték-e a szerződéseket, vagyis hogy a megbízó tudtával csapták-e be alkalomadtán az adóst. A szerepük az is lehetett, hogy az uzsorás hitelező magyar nemesi nevének tisztaságát megóvják.⁴⁵

Az eddig mondottakat tankönyvi példaként illusztrálja Kazinczy egyik története:

Seelig Grün Rozgonyi Zsidó 1821. Febr. 1 napján az ifju Bermannal jöve hozzám, hogy nékem ötlet ez ajánlja, mert én Grünnek nevét sem hallottam soha. – Grün azt mondá, hogy hallja szükségemet, 's hogy én bizonyos speculatióra pénzt keresek. – (Birkéket akartam venni, 's bár ne csalódtam

⁴⁰ SOMORJAI, *i. m.*, 43–66.

⁴¹ *Uo.*, 50.

⁴² Desseffy József – Kazinczy Ferencnek, Szentmihály, 1821. november 4. = *KazLev*, 17/4019, 558.

⁴³ *Uo.*, 53–54.

⁴⁴ SOMORJAI, *i. m.*, több helyen.

⁴⁵ „[A]z uzsorások mindenképpen ügyeltek a törvényes látszatra, pont ez az oka annak, amiért olyan nehéz az uzsoráskodást ténylegesen megragadni.” *Uo.*, 53.

volna meg; úgy eddig rendben volnék) – Egy valaki, de a' kit meg nem nevezhet, nekem ad KÉTEZER Váltó Czédula forintot, ha neki HATEZER frnról adok Cartabiancát, Grünnek pedig Plenipotentiát, hogy azt az alkut tehesse, a' mit a' szükség fog kívánni. Assecurált, hogy többet nem fogok visszafizetni mint a' mit felvettem, az pedig igazságos. Már több eseten is keresztülment így. Azért kívánnak háromszor annyit mint adtak, mert a' törvénytelen interest a' Capitalishoz csapják.

Adtam neki mind Cartabiancát mind Plenipotentiát, 's ő az én lovaimon elébb Nagy-Idára ment, a' mint gyaníthatni, a' híres Dombayhoz; onnan Sirokára, Sárosban. Én mellé adtam a' Zsidómat, hogy fel ne vegye Grün a' pénzemet, 's vele el ne illantson. Azonban Grün a' szekeremet, kocsisomat, és Zsidómat Sirokán, vagy Siroka körül valamely faluban hagyta, lovamra felült, 's éjjel a' Capitalistához ment. –

Végre megérkeznek, 's hoztak ezüstben és papirosban - - - -	1200 -
19 vég vásznat per 30 ft. - - - - -	570 -
Granátot - - - - -	80 -
két elnyűtt selyem asszonyi ruhát, mellyet	
azonnal elajándékoztam - - - - -	50 -
	Summa 1900 ft. -

adósom maradt 100 forinttal.⁴⁶

Látható, hogy nemcsak túlárasták a váltót, hanem az ígért összeg egy részét piac- képtelen áruban szállították le. Kazinczy azonban kénytelen volt ezt elfogadni, hiszen előre kiállította és átadta a faktornak a váltót (6000 Ft-ról) és a meghatalmazást, amellyel Grün bármilyen feltétellel megköthette az üzletet. A hitelező végül természetesen a 6000 forint tőkét és annak kamatait követelte.⁴⁷ Nagyon nehéz Kazinczyt megérteni – de bizonyára nem ismerünk minden körülményt.

A Kazinczy házaspár hitelei

Mennyi kölcsönt vett fel a Kazinczy házaspár az 1820-as években? És e kölcsönök- ből mennyi volt a „törvénytelen”? A „törvénytelen” kifejezést akkor használom – Török Sophie-t követve –, ha túlárasták a váltót (Grün-ügy), vagy túlbecsült árut adtak készpénz fejében (Grün- és Bodzay-ügy), vagy váltóforintot adtak konvenciók forint helyett (Behmer-ügy), vagy beválthatatlan váltót adtak (Behmer-ügy).

Kazinczy halála után egy évvel özvegye, Török Sophie összeállított egy adósság- listát: „Feljegyzése azon adósságoknak, mellyek reám B. eml. férjem néhai tettes

⁴⁶ Kazinczy autográf, eddig kiadatlan kézírata, MTA KIK RUI 4r 261, 282.

⁴⁷ Ezt lásd alább Török Sophie táblázatában.

[tekintetes] és vitézlett Kazinczy Ferencz után maradtak – inclusive február 29-ikéig 1832, az intereseket csak futólag felvéve.⁴⁸ E listából készült az alábbi táblázat:

<i>kelt</i>	„Törvényes” (tőke+kamat)	„Törvénytelen” (tőke+kamat)	<i>a hitelező neve</i>
1805. nov.	1000 Ft + ? Ft		Nagy András
1806. szept.	3000 Ft + ? Ft		Bosnyák Pálné
1820. jún.		4000 Ft + 2800 Ft	J.
1821. febr.		6000 Ft + 3990 Ft	Berman (faktor: Seelig Grün)
1821. febr.		8000 Ft + 5283 Ft	Bodzay Sámuel
1821. máj.		3500 Ft + 2266 Ft	R.
1821. máj.		6642 Ft + 4031 Ft	F.
1822. márc.		1140 Ft + 584 Ft	D.
1822. ápr.		900 Ft + 532 Ft	Behmer József
1831. febr.	1332 Ft + 0 Ft.		Horn Ferenc
	<i>Summa: 5332 (+ ?) Ft</i>	<i>Summa: 47.718 Ft</i>	

A teljes tartozás összesen: 53.050 Ft + két adósság kamata. Ez azonban nem a házaspár összes felvett kölcsöne, hanem csak azok, amelyeket Kazinczy haláláig nem tudtak így vagy úgy rendezni. Váczy János az egyik levelezéskötet bevezetőjében majdnem 10.000 forint adósságot számolt elő, amelyek közül e listán csak egy 1000 és egy 3000 forintos tétel szerepel.⁴⁹ Azon tartozások sem szerepelnek itt, amelyeket már betábláztak a birtokra, így az a 6000 forint váltó sem, amellyel Kazinczy és felesége elismeri tartozását Jakobovics Izsák (Isaac Jacobovics) felé 1820. július 28-án; ezt a váltót 1822-ben táblázták be a széphalmi birtokra.⁵⁰ Nem szerepelnek itt a zálogszereződések sem, így a fentebb már említett, József öccsével kötött zálogkölcsön sem.⁵¹ És nincs itt a Forgács-váltóért adott 4000 Ft váltó sem (erről alább lesz szó), vagy a dolgozat utolsó soraiban említett Brosko-féle tartozás (9000 Ft).

E lista szerint 1820 nyarától 1822 tavaszáig 30.182 Ft kölcsönt vettek fel. Ehhez hozzá kell még számolni bizonyosan a Jacobovics-féle tartozást (6000 Ft) és a Forgács-kötelezvényt (4000 Ft). Az 1820-as évek legelején keletkezett kötelezettségek

⁴⁸ A listát kiadta: BALLAGI Aladár, *Kazinczy Ferencz és a „nemzeti hála”*: 1832–1836, ItK, 1891/4, 455–468. (Ballagi közlésében két dátum tévesen szerepel, ezek javítva.)

⁴⁹ VÁCZY János, *Bevezetés* = KazLev, 22, X.

⁵⁰ A szerződés lelőhelye: MTA KIK RUI 4r 261, 176.: a betáblázást a szerződés hátoldalára Puky Antal Abauj vármegyei aljegyző jegyezte be 1822. július 10-én. A szerződés másolata a Zempléni Levéltárban is megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhegyi Fióklevéltár (továbbiakban: MNL BAZML SFL), IV. 2001. h., Közgyűlési, bizottmányi és megyei közigazgatási iratok 1823–1850, Loc. 204. No. 107.

⁵¹ Több ilyen zálogszereződés található Kazinczy gazdasági iratai között: MTA KIK RUI 4r 261.

tehát több mint 40.000 forintot (plusz kamatok) tesznek ki, jelen tudásunk szerint. A listán szereplő összes 1820–1822 közötti tartozást „törvénytelen”-nek mondta Kazinczy özvegye.

A Bodzay-ügy

A legnagyobb eladósodás 1821 februárjában figyelhető meg: egyetlen hónapban 14.000 forint ismert tartozást halmozott fel a Kazinczy házaspár. Ebből 6000 forintot Seelig Grünnek írtak alá, de csak 1200 forintot kaptak kézhez. A kamatot a hitelező 6000 forint után számolta, tehát az 1200 forintra ténylegesen 30% körüli kamatot követelhetett – és ráadásul még a soha oda nem adott 4800 forintot is. A Grün-ügy fentebb idézett leírása szerint Kazinczy „birkéket” akart venni ezen összegből.

Szintén e hónapra datálható a tartozások közül a legnagyobb összeg, a Bodzay-kölcsön, amelyről Török Sophie így írt: „*Creditorok neve B. A felvett summa mennyisége 8000. A felvétel kelésének ideje 1821. 8-ik febr. Interesek 5283 Rf. 45 kr.*”⁵² Ahogy minden tételhez, ehhez is megjegyzést fűzött az özvegy: „Ezen egész summában oly rossz borokat adván a hitelező, hogy azokat félannyi áron sem adhattuk el, mint a menyinyiben által-adattak; kitetszik: melly tetemesen megcsalattattunk, mivel csak – 1758 – vftot vehettünk ki belőlle; mert egy-hamar tenta színűvé változott.”⁵³ Itt tehát 8000 forintot írtak alá, de csak 1758 forintot vehettek kézhez, és tíz év múlva már 13.283 forintot követeltek ennek fejében tőlük. Két ilyen előnytelen tranzakcióra nem tűnik elégséges magyarázatnak a „birkék vétele”, ezért feltételezhető, hogy e kölcsönök valódi célja az alsóhályi Nedeczky-birtok megvétele, pontosabban az első részlet, esetleg a bánatpénz kifizetése volt. Vagyis e kölcsönök kikényszerített hibák voltak.

A Bodzay-ügyről írt beszámolójában – mint fentebb is említettük – egy bizonyos birtok és állatok tervezett megvásárlásáról írt Kazinczy: „Alkuban lévén bizonyos jószág eránt, s a marhával speculatiót nagyban akarván kezdeni, pénzre vala szükségem. Azt e' pénztelen időben Zsidók nélkül lehetetlen szerzeni. Grünfeld Dávid Vécsén Abaujban lakó Zsidó hozzám jöve Tek. Bodzay Sámuel Urnak (Buzitáról, Abaujban) ide mellékelt Signaturájával, mellyben ötven hordó Asszúszőlővel kínál meg, hordáját per 180 ft. calculálván.”⁵⁴ Megjegyzendő, hogy itt is a Grün-ügy forгатókönyvét láthatjuk, némi átírással: egy faktor felkeresi Kazinczyt és egy magyar nemes nevében üzletet ajánl fel. Először bort és szőlőt akar eladni Grünfeld, majd miután tisztázódik, hogy Kazinczynak készpénz kell, módosítja ajánlatát: bort ad, de vevőt is ígér hozzá, tehát szinte azonnal készpénzhez juthat(na) Kazinczy. A valódi „capitalistával”, Bodzayval soha nem tárgyalt személyesen Kazinczy.

⁵² BALLAGI, *i. m.*, 462. (A szöveg egy táblázatból idézve, dőlttel kiemelve a fejlécek megnevezései.)

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ [A Bodzay-dosszié], *i. m.*, 361.

Kármentési kísérletek

1821-től Kazinczy gazdasági kilátásai egyre borúsabbak lettek. A felesége örökrészt nem kapták meg, a kázméri per egyre inkább húzódtott, miközben tartozásai drámaian megnöttek. Sem hivatali jövedelme, sem írói bevétele nincs. Új birtok szerzéséről végképp le kellett mondania, sőt, a széphalmi birtokért is aggódhatott. Hitelezői egyre többször fenyegették betáblázással, végrehajtással.

1821 második felétől már kármentési kísérletnek értékelhető vállalkozásokat kezdeményezett. Pénze ugyan továbbra sincs, de váltót vagy bort adna birkanyjáért cserébe: „gazdaságomat mindennemű marhák által akarom jó karba hozni. [...] Én, ha a' Gróffal vagy a' Grófnéval alkuba ereszkedném, egy 500 ftos intabulált activus Contractusomat adnám, és másolás boromat, vagy ha a' Grófnak 's Grófnének úgy tetszenék inkább, Contractust is magamról.”⁵⁵ 1822 tavaszán a kázméri per ügyeit intézte az eperjesi törvényszéken, majd hazatérve másfél hónapig semmit sem írt és olvasott, csak gazdaságával foglalkozott. Legalábbis ezt írta távolban lakó ifjú hölgyismerősének: „Én Eperjesről haza érvén azt tevék a' mi rajtam még soha meg nem történt: hat hétig nem írtam semmit, hat hétig nem olvastam semmit; gazdaságom és kertem foglalja-el. Szarvas marhákat vettem, még pedig csoportosan, 's méheket, ezt is számosan.”⁵⁶

A gazdasági hanyatlás elbeszélése egyre többször fonódik össze a kázméri per elhúzódásával, a sógora igazságtalanságával. 1822-ben bort vett – hitelre. Kazinczy alig-alig ivott bort, noha saját szőlője is volt, e mennyiséggel kereskedni akart. Az árát azonban nem tudta kifizetni, így az eladó bíróság elé idéztette: „A' Sógorom hajthatatlansága engemet nem csak szükségbe ejte, hanem gyalázatokba, megaláztatásokba is. Illyen az, hogy egy Kassán lakó Majoros Márton nevű Urtól borokat vevék, 's ez most citáltata. Részemről az a' szerencsétlenség történt hogy nem compareálék, az ő részéről hogy nem convincáltatott per contumaciam; 's így most már másodszor szándékoznak citálni.”⁵⁷ Majoros Márton még néhány hónapig várt a vételárra, aztán végrehajtással fenyegette meg Kazinczyt: „Én régen bementem volna Kassára hogy Majorossal végezzek, 's az executiót megelőzzem, melly a' mint írtam, Május 14dikére van rendelve. De pénzem nincs; a' legiszonyúbb elakadásban vagyok. A' Sógorom csak húzni vonni akarja a' pert, nem gondol azzal hogy én és ez a' sok gyermek, hogy az ő jó testvére a' legnagyobb szegénységet, a' legnagyobb elakadást szenvedjük, 's a' legnagyobb megaláztatást.”⁵⁸

⁵⁵ Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1821. október 19. = KazLev, 17/4014, 540–541.

⁵⁶ Kazinczy Ferenc – Gyulay Karolinának, Széphalom, 1822. június 20. = KazLev, 18/4092, 100.

⁵⁷ Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, [Széphalom], 1823. február 23. = KazLev, 18/4169, 271–272.

⁵⁸ Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1824. április 28. = KazLev, 19/4347, 122. (kiemelés az eredetiben)

A Béhmer-ügy

A kármentési kísérletek közül kiemelkedik a Béhmer Józseffel kötött tranzakció. Török Sophie adósság-listáján a „Törvénytelen adósságok” közé sorolva található meg ez a kölcsön:

Creditorok neve B. A felvett summa mennyisége 900. A felvétel kelésének ideje [1822-ik] Apr. Interestek 535 Rf. 37 ½ kr. [Megjegyzés] Ezen váltó pénzben felvett – 900 – Rftot a creditor Conv. pénzben praetendálja; azon okból, hogy ezen capitalis kiegészítésére mélt. gróf Forgács Ferencz úrnak, egy – 4000 – Conv. Rftokról szóló passivus contractusát transferálta ránk, – de a mellyet soha nem incassálhattunk; erre nézve a contractust törvényesen is visszakivántuk vétetni a báró creditor által; – de ő ezt tenni nem akarván, a contractust maiglan is kezemnél vagyon; melly miatt illy tetemesen megkárosítatván; a summa mennyiségét és valóságát meg nem esmérem.⁵⁹

E feljegyzésből, illetve az alább idézett ügyvédi levélből az látszik, hogy Béhmer 1000 konvenció forint értékű kötelezvényt kért Kazinczytól, de erre csak 900 váltóforintot adott ki. Ezzel egyidőben 4000 konvenció forint értékű kötelezvényt kért, és cserébe Forgács Ferenc szintén 4000 forintról szóló kötelezvényt (és annak egyévi kamatát) adta. A nyereséget az hozza, hogy 1 konvenció forint 2 és fél váltóforintot ért. Vagyis ha az 1000 váltóforintot 1000 konvenció forintként papírozták le, akkor Béhmer 2500 váltóforintot és annak kamatait követelhetette. Béhmer (vagy a faktora) jóhiszeműségét az is megkérdőjelezi, hogy 1000 helyett eleve csak 900-at adott, és még inkább az, hogy a Forgács-féle váltóról tudhatta: beválthatatlan. Tehát Kazinczyéknak 4000 konvenció forint értékű váltójáért egy értéktelen papírt adott.

Másrészt viszont Kazinczyék sem a kamatot, sem a tőkét nem fizették vissza. Béhmer végül perrel fenyegetőzik, miközben – a jelek szerint – megpróbálta a piacon is értékesíteni Kazinczyék váltóját. Kazinczyék erre válaszul érvényteleníteni akarták a szerződést. 1829 márciusában Wékey Károly ügyvéddel levelet írtak a bárónak: „Grof Forgacs Ferencz Contractussaval vissza veszi és ezek helyett a 4000 forintos Kötelezést vissza adja Nagyságod. Mellyre alázatossan kerem Nagyságod, külömben a' legközelebbi Köz Gyülésre be-megy a' Protestatio, melly Nagysadnak nem lehet kellemetes.”⁶⁰ Béhmer természetesen nem ijedt meg a vármegyei közgyűléstől, nem tekintette semmisnek a szerződést. Kazinczyék erre valóban beadtak egy tiltakozást a közgyűléshez. E levél még nem jelent meg, ezért teljes egészében idézem:

⁵⁹ BALLAGI, *i. m.*, 463. (A szöveg egy táblázatból idézve, dőlttel kiemelve a fejlécek megnevezései; a szögletes zárójelben javított adat és megjegyzés tölem.)

⁶⁰ Wékey Károly – Béhmer Józsefnek, Sátoraljaújhely, 1829. március 10. = KazLev, 24, 769–770.

Tekintetes Kazinczi Kazinczy Ferencz, és Hites-Társas Méltóságos Szendrői Gróf Török Sónia képekben és nevekben, ellentmondás, meg és elteltásképpen fedeztetik fel Tekintetes Zemplény Vármegye közönsége előtt az; miképpen Méltóságos Bezdédi Bárány Bémer József Ö Nagysága a' múlt 1822^{ik} Esztendő Aprilis Hónapnak 21^{ik} napján, majd ismét ugyan azon Esztendő Majus 14^{ikén} Kornstein Náthán, és Bergman Móses sidók által, az ellentmondóknak, Méltóságos Gróf Forgács Ferencz Ö Nagysága által alá irtt 4000. Conventionalis pénzről szóló Contractussát, mint realis és az adós Grófnak meg vehető adósságot, minden Evictio nélkül transferalt, 's azért az Ellentmondóktól szinte 4000. forint Conv. pénzről szóló Contractust vett légyen ki, nem csak, hanem ugyan azon időben, ismét ugyan azon ellentmondóktól, más 1000. forint Conventionalis pénzről szóló Contractust is által vett, de a' mellyre mai napig sem fizetett soha többet 900. forint Váltó Czédulánál; azomban most mind az elsőrendű 4000. úgy a' második 1000. forint Conv. pénzt Perrel sürgeti,⁶¹ 's az ellentmondókat illy tetemesen kívánna károsítani és elrontani; nehogy tehát addig is mig ezen ki jatzodtatásokat a' maga rendes úttján orvosolnák, halgatásokkal néhalán tán, abban való meg nyugvásokat mutatnák ki, ezennel mind a' 4000. Conv. pénz forint Obligatioikat, mellyet a' Méltóságos Gróf Forgács Ferencz Ö Nagyságán meg nem vehető 4000. Conv. pénz forint Obligatioja helyett, úgy az 1000. Conv. Pénz forintról szöllőt is, mellyre 900. forintnál többet nem kaptak, Méltóságos B. Bémer Ö Nagyságának ki adtak meg semmisítik, azokat irrealisoknak, nem igazaknak declarálják, 's Méltóságos B. Bémer József Ö Nagyságát, ezen Obligatiók tovább adásától 's az azokkal történhető Kereskedéstől translatióktól meg és el tiltják; 's ezen Ellentmondás, El tiltás és megsemmisítés rendjéről, a' szokott Tanúbizonyosság Levelet a' Tekintetes Megye által ki adattatni alázatosan kérvén. –

[A levél hátoldalán más kézírással:]

Vétetett Martius 20^{kán} 1829

Olvastatott 829^k Eszt. Mart. 23^a tartatott Köz Gyűlésben

[Alatta más kézzel a levéltári lelőhely számai, és a tárgy: „Protestatio.”]⁶²

Az bizonyos, hogy Béhmer egy behajthatatlan követelést adott el Kazinczyéknek, és az is, hogy nem vette vissza Forgács Ferenc kötelezvényét: ez az *Alba optionalis* ma is az Akadémia kéziratárában, a Kazinczy-hagyaték iratai között van.⁶³

⁶¹ pénzt <Interessét> sürgeti, [A „perrel” szó sötétebb tintával ráírva az „Interessét”-re, így utólag törölve azt.]

⁶² Levéltári jelzet: MNL BAZML SFL, IV. 2001. h., Közgyűlési, bizottmányi és megyei közigazgatási iratok 1823–1850, 92. csomó, Közgyűlési iratok 1829, Loc. 288. No. 332.

⁶³ Szövegét és fordítását közli: KazLev, 24, 768–769.

Feltehetően ez ügyben fordult 1823-ban bécsi ismerőseihez, Cserey Farkashoz és Baykor Józsefhez Kazinczy. Baykor válaszeleveléből kiderül, hogy Kazinczy szabadulni szeretne egy bizonyos gróf F. váltójától. Valószínű, hogy a Forgács-kötelezvényről van szó.⁶⁴ Baykor kedélyesen elmeséli, hogy őt egy 1000 forintos papírral kínálták meg, tehát gróf F-nek több váltója is forgalomban lehetett. Szerencsére ő nem dőlt be, hiszen Bécsben közismert volt, hogy a gróf szívesebben költ „kezes Nimfára, vagyis nyerges szűzre”, mint adósságaira:

Gróf F-nek 1000. ftos jó 's intabulált Obligatiojával magam is megkínáltattam egy harmad rész értékébe számlálva, tsak venném által, sőt azt bizonyosan 100. fton is meg vehettem volna; neki az Attya ad annyit esztendőnként Kegyelemből, a' mennyiből itt mint Secretarius ki-élhet, szállásán nints többé mit találni, minekutánna a' Creditorok minden Házi bútorait már nem egyszer el foglalták. Tart egy más szálláson, ide való szokás szerént, egy kezes Nimfát, vagy is nyerges szűzet, hámos paripa gyanánt. Mikor Bureaujában nints, ennél lakik, időzik, eszik 's mulat. A' mit erre költ, 's itt ki-adni módja van, arra az Igazság' Karja ki nem terjed. A' Magyar Korona alatt még most praeter virtualitatem indivisam semmije sints.⁶⁵

Megjegyzendő, hogy Kazinczy információáramlásban betöltött központi szerepe ekkor gyengének bizonyult, a bécsi Forgács gróf megbízhatatlanságáról szóló pletyka túl későn ért el Széphalomra.

Béhmer elvileg jó üzletet csinált: egy bizonyosan behajthatatlan értékpapírt cserélt egy valószínűleg behajthatóra. Kazinczyék pedig egy behajthatónak mondott kötelezvényért és a kapcsolt további készpénzért csak váltót adtak ki. Az üzlet tehát összetett, sikere azon múlik, hogy ki mennyi kockázatot visel. Amennyiben igaz, hogy 1000 konvenció forint (=2500 váltóforint) helyett csak 900 váltóforintot kaptak Kazinczyék, akkor azt úgy lehet értelmezni, hogy ebben számolták el a kölcsön valóságos költségét. Dessewffy szavaival: az uzsorát. Ez akkor lehet vállalható, ha a Forgács-féle kötelezvényt már nem terheli semmiféle kockázat. Vagyis ha Béhmer (illetve a faktor) behajthatónak vallotta és egyúttal valóban ígéretet tett arra, hogy mentesíti a behajthatatlanság kockázatától Kazinczyékat. Ez a legfontosabb pontja az 1829-ben írt ügyvédi levélnek is. Kazinczy állítása szerint Béhmer a váltót „mint realis és az adós Grófon meg vehető adósságot [...] transferalt”-a rájuk.

Irracionálisan aránytalan üzlet lett volna, ha a konvenció- és a váltóforint árfo-lyamkülönbségén felül a váltó kockázatát is vállalták volna Kazinczyék. Valószínűbb, hogy ezúttal is becsapták őket.

⁶⁴ A levelet kiadó Váczy János jegyzete is gróf Forgács Ferencsel azonosítja: KazLev, 18, 526.

⁶⁵ Baykor József – Kazinczy Ferencnek, Bécs, 1823. február 24. = KazLev, 18/4171, 276.

Mi maradt a Kazinczy-birtokból?

Kazinczyék minden egyes kölcsönnel a birtokukat kockáztatták. Az érvényben lévő jog szerint ha a tulajdonjogot nem is, de a zálogjogot igen. A nemesi birtokon ugyanis a végrehajtás a zálog erejével bírt, és a javakat bármikor vissza lehetett váltani.⁶⁶ Kazinczyék több végrehajtást is elszenvedtek, és ha néhányszor vissza is tudták váltani az adott részt, biztos, hogy már Kazinczy életében zálog alá került a széphalmi birtok egy része (talán nagyobb része).

1824-ben a Major Márton által indított végrehajtást, a „legnagyobb megaláztatást” még elkerülte Kazinczy. 1829. június 15-én azonban végrehajtás alá került a széphalmi birtok: „Engem itt mindenemmel, házammal, embereimmel, földjeimmel, rétjeimmel és ingó ’s ingatlan holmimmal exequálának, ’s most mind azt arendában bírom, míg az Isten rá segéll, hogy a’ pénzt letehetem.”⁶⁷ 1828-ból is tudunk ilyen fenyegetésről, akkor a bajt még elhárította Kazinczy, ám 1830-ban ugyanezen tartozás miatt ismét végrehajtó járt a birtokon:

Ez az átkozott, az egész világtól gazembernek ismert Zsidó [Berman] azt gondolta hogy engem az Executio gyalázatjával elijeszt, ’s 1828. ráhozta Zmeskált, ’s opponáltam. Kijővén Zmeskállal, sorba járá embereimet, ’s elhirdette nekik, hogy holnap olta az övéi lesznek; kiszaladt a’ szobámból, megtekinté ólomat, ’s elmondá pásztoromnak, hogy holnap olta ez a’ marha övé lesz [...]. [...] Executióval ijeszteni keserves dolog; de lehetetlen volt elkerülni a’ bajt, a’ vétkes lépéseket. Az a’ dolog, hogy agamat kivágjam.⁶⁸

E levélből tudható, hogy Berman hatezer forint tőkére tízévi kamatot kért, vagyis ez a tartozás is 1820 körüli. Török Sophie listáján azonosítható az alábbi „Törvénytelen adóssággal”: „*Creditorok neve B. A felvett summa mennyisége 6000. A felvétel kelésének ideje 1821. 1-ső februar Interessek 3990 Rf. [Megjegyzés] Csak – 1900 – váltó ftot kapunk kész-pénzt ezen summára; a többit pedig nagyon felrótt vászony és gránátokban tolván ránk a creditor, – tetemesen meg csalt.*”⁶⁹ Ez nem más, mint a Seelig Grün közvetítésével (akit egy bizonyos ifjabb Berman ajánlott) felvett kölcsön. A tartozást – a jelenleg ismert adatok szerint – Berman nem tábláztatta be a széphalmi birtokra, hanem felkínálta megvételre Kazinczy sógorának, D’Ellevaux Jánosnak, Török Marie férjének. Török Marie-ék talán nyomott áron⁷⁰ vették át a váltót, hogy a kázméri birtok megosz-

⁶⁶ SOMORJAI, *i. m.*, 19.

⁶⁷ Kazinczy Ferenc – Guzmics Izidornak, 1829. július 7. = KazLev, 21/5012, 71. (Vö. még: Kazinczy Ferenc – Fáy Andrásnak, Széphalom, 1829. június 20. = KazLev, 23/5914, 387.)

⁶⁸ Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, h. é. n. [Széphalom, 1830. április] = KazLev, 21/5151, 286.

⁶⁹ BALLAGI, *i. m.*, 462. (A szöveg egy táblázatból idézve, dőlttel kiemelve a fejlécek megnevezései; a szögletes zárójelben a megjegyzés tölem.)

⁷⁰ Bermanról írta Kazinczy: „Millyen lehet ez a’ kilencz ezer és hatszáz forintos adósság, láthatod onnan, hogy elment a’ sógoromhoz, és azt neki három ezer forinton árulta, nem hogy fizesse, hanem hogy

tásakor e tartozást levonhassák a Kazinczyéknak kiadandó osztályrészből.⁷¹ A követelést – úgy látszik – ezzel az újabb tranzakcióval sikerült ráterhelni Kazinczyékra.

Az 1820. július 28-án Jakubovics Izsáktól felvett 6000 forintot sem fizették vissza Kazinczyék. A hitelező beperelte a Kazinczy házaspárt, és 1830. március 9-én meg is nyerte a pert az eperjesi kerületi táblabíróságon. A bíróság Kazinczy birtokait zároltatta, az erről szóló végzést megküldte az érintett vármegyéknek. Zemplén vármegye válaszából kiderül, hogy Kazinczyéknak ekkor (már) nincs zár alá vonható birtokuk a megyében – Széphalom Abaújhoz tartozott –, ám a leendő kázméri örökséget zárolták:

Tekintetes Kerületbeli törvényes Tábla!

Költt 1831^{ik} esztendei Mártius 5^{ik} napján S[átor].a[lja]. Új-helybe folyt. tartott Köz.Gyűlésünkben.

Jakubovics Izsák felperessége alatt Vitézlő Kazinczy Ferentz Tábla Bíránk és Hitvese született Gróf⁷² Török 'Sofia ellen m[ült]. e[sztendő]. Mártius 9^{ik} napján be végzett Perben hozott Ítélet biztossága tekintetiből, találtatható Javak a' Kerületi Tekintetes törvényes Táblának m[ült]. e[sztendő]. Mártius 9^{ik} napjáról költt Levelénél fogva Zár alá vétetni kívántattván; erre nézve ki küldött főszolgabíránk azon hivatalos Jelentését, hogy e' részben egyedül Méltóságos Gróf Török Jósefnél N[agy]. Kázmérba Gróf Török 'Sofiának jövedőben jutható ösírészét⁷³ vehette és vette Bírói Zár alá, válaszképpen ide mellyékelve⁷⁴ által küldjük, több vagyonok kebelünkbe nem találtattván
A kik egyéb eránt sat.⁷⁵

* * *

Összességében az látszik, hogy Kazinczyt a kázméri per elhúzódása és az 1820-as években felvett kölcsönei sodorták hatalmas adósságba, majd csődbe. A Kazinczy

interesre végye fel; nekem pedig három eszt. előtt másfél ezer forinton.” (Kazinczy Ferenc – Kazinczy Klárának, h. é. n. [Széphalom, 1830. április] = KazLev, 21/5151, 286.)

⁷¹ Török Marie – Kazinczy Ferencnek és Török Sophie-nak, Nagykázmér, 1830. november 9. = KazLev, 24/6175, 326–327.

⁷² született <Kaz> Gróf

⁷³ ösi<tagot>

⁷⁴ A melléklet e másolatban nem található meg, nyilván az Eperjesre küldött eredeti levélhez csatolták. A Tiszáninenni Kerületi Tábla iratanyaga azonban 1956-ban egy belővést követő tűzvészben csaknem teljesen megsemmisült (Magyar Nemzeti Levéltár honlapja: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/birosagi_leveltarak [Letöltés ideje: 2021. július 26.]).

⁷⁵ Levéltári jelzet: MNL BAZML SFL, IV. 2001. h., Közgyűlési, bizottmányi és megyei közigazgatási iratok 1823–1850, Loc. 293. No. 582.

háaspár az évtized végére súlyosan eladósodott, gazdaságilag tönkrement. Török Sophie 1842-es halála után Kazinczy gyermekei szegénységi bizonyítványt kértek és kaptak. Toldy Ferenc szerint Széphalomból a sok „elzálogolás” után alig 9000 váltóforintot érő rész maradt meg, de ezt is „exequáltatta” egy Brosko nevű hitelező. E birtokrészt más elzálogosított részekkel együtt Kazinczy gyermekei vissza akarták váltani. 1855-ben még folyt a pereskedés, Toldy szerint ekkor a még „megnyerhető rész, a földes uraság megszűnte után is érhet még 20,000 pğöt”.⁷⁶ Az 1859-es Kazinczy-centenárium ünnepségei felhívták a figyelmet a pusztuló Széphalomra. Ekkor kezdeményezte az Akadémia azt a közadakozást, amelynek célja a birtok megvétele, az épületek és a kert rendbetétele, illetve a leszármazottak támogatása volt. A gyűjtés jelentős összeget, 60.000 Ft-ot eredményezett; az egykori 190 hektár területű Kazinczy-birtok az Akadémia tulajdonába került. A mai emlékkert 4,2 hektár.⁷⁷

ORBÁN LÁSZLÓ

tudományos munkatárs

ELKH-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport

orban.laszlo@arts.unideb.hu

Kazinczy's Indebtedness in the 1820s

Abstract: Ferenc Kazinczy planned several agricultural enterprises in the 1820s. They mostly meant that he intended to purchase land, vineyards, and livestock but he also planned to trade with wine. However, he was not able to finance his plans from his own resources, thus he needed loans. This paper is aimed to examine these economic plans: their personal background, the peculiarities of the financial transactions and the serious consequences of indebtedness.

Keywords: Ferenc Kazinczy, indebtedness, bill of exchange, loan, Széphalom

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/53-70.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

⁷⁶ ORBÁN, *Toldy Ferenc, i. m.*, 38.

⁷⁷ ORBÁN, *Kazinczy széphalmi birtoka, i. m.*, 11.

Bajza József és az Aurora pénze

(az Aurora-pör „hatalom-gazdasági” olvasata és a bajzai lélek)*

Az Aurora-pör rövidebb és hosszabb változata

Az úgynevezett Aurora-pör Kisfaludy Károly 1830-as halála után az Aurora. Hazai Almanach utódlása kapcsán bontakozott ki, s érte el tetőpontját 1834-ben. Az 1831-es évre szóló szépirodalmi évkönyv az addigi szerkesztő, Kisfaludy Károly neve alatt jelent meg, tulajdonképpen „posztumusz” jelleggel. Ezt követően Bajza József adja ki az 1832-es és 1833-as Aurorát a Trattner-Károlyi nyomdánál, az 1834. évre szóló kötetet azonban átviszi ifjabb Kilián Györgyhöz, mire Trattner-Károlyi István Szemere Pált kéri fel a szerkesztésre, aki szintén kiad arra az évre egy Aurorát. Ez a következő évben megismétlődik, ugyanazokkal a szerkesztőkkel és kiadókkal, miközben az ellenérdekeltek kölcsönösen igényt tartanak az „igazi” Aurora feletti tulajdonjogra, s álláspontjaiknak polemikus közleményekben adnak helyet. Ez a rövidebb verzió.

A hosszabb és a legutóbbi időki domináns változat szerint Szemere Pál Horvát Istvánnal összefogva próbálja „megbénítani” Kisfaludy Károly örökségének Bajza általi, méltó folytatását. Ám Bajza felveszi az „odadobott kesztyűt”, és „félelmetes debatterként”, mesteri dialektikájával „tönkreveri” ellenfelét, méghozzá a jog és a nemesi gondolkodás „föltett birodalmában”.¹ Szemere Pál eleve az „elvetélt tehetség irigységével” szemléli Bajza sikereit, kritikái erejét, becsvágya pedig a Kisfaludy halálával megüresedett irodalmi vezérség felé ösztökéli. „Elvakultságában” arra határozza el magát, hogy „ellen-Aurorát” ad ki. Bajza, aki egyszerre szerkeszti az Aurorát és a Kritikai Lapokat,² ezután sikraszáll az írói szabadságjogok védelmében, s támadást indít a „pseudo-Aurora” ellen. Bajza elhatározza tehát, hogy „móresre tanítja”, s „kioktatja” a kiadót és szövetségeseit az írói alkotás tiszteletéről. A pör Bajza „fényes erkölcsi diadalával” végződik.³ Bajza ugyanakkor a pénz hatalmával is szembeszáll, hiszen az Aurora-pör kiváltó oka tulajdonképpen *anyagi* természetű: „összeütközés a csak nyereségre figyelő, lelkiismeretlen, papíron, kötetésen, metszeteken nyereszkeskedő kiadó s az irodalom és közönség igényeit védő szerkesztő között.”⁴

* A dolgozat „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

¹ FENYŐ István, *Pör Horvát Istvánnal = A magyar sajtó története*, I., főszerk. SZABOLCSI Miklós, Bp., Akadémiai, 1979. <https://mek.oszk.hu/04700/04727/html/143.html> (Letöltés ideje: 2021. június 21.)

² „[Amely] megtöri irodalmunkban minden irodalmon kívüli tekintély, rang vagy éppen előjog feudális hagyományát”. FENYŐ István, *Az irodalom respublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976, 11.

³ FENYŐ István, *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, Bp., Akadémiai, 1955, 100–101.

⁴ TÓTH Dezső, *Bevezetés = BAJZA József Válogatott Művei*, kiad. BÓKA László et al., Bp., Szépirodalmi, 1959, 25.

Ahogyan a „ragyogóan érvelő, metsző logikájú”⁵ Bajza a pár évvel korábban lejátszódo Conversations-lexikoni pörben az „írói köztársaság” demokratizmusát védte, éppúgy védi meg harcát az „írói toll függetlenségéért” az Aurora-pörben.⁶ A Kritikai Lapok hasábjain lezajlott harmadik legjelentősebb pör ismét az irodalmi élet elevenébe vág. Olyan problémát feszeget, amelyről „a Corpus Juris eladdig mit sem tudott”, s melynek megoldását az irodalmi élet egyre differenciáltabb gyakorlata égetően szükségessé tett: az *írói tulajdonjog* mibenlétének tisztázását. „A Kisfaludy Károly örökébe lépett, Aurorát szerkesztő, mégis bitorlással vádolt Bajza nemcsak dokumentumokkal, éles logikával védte magát, de kifejtette az »elmeszüleményi jussok és tulajdonok törvényének« nálunk ismeretlen egész »filozófiáját«, tudva mindvégig, hogy nem pusztán személyes ügyben harcol.”⁷ Bajza e hagyomány szerint a „feudális béklyóiból kibontakozó” irodalmi élet egy-egy fontos elvi kérdését tisztázza, a „polgárosult irodalmi morálnak” útját egyengetve, „kíméletlenül összefűzve a nagy átalakulás korszakában mindent, ami a régít képviselte a bontakozó újjal szemben”⁸ A Pyrker-pör az öreg Kazinczy arisztokratatiszteleit és kozmopolitizmusát támadja, a Conversations-pör az irodalom és tudomány világát kívánja függetleníteni a „feudális tekintélyi elvtől” és „irodalmi republikát” óhajt teremteni, az Aurora-pör pedig tehát az írói tulajdonjog kérdését egyértelműsíti.⁹ Emelve a tétet: „A lexikon pörben Bajza a fontos és sürgetően időszerű magyar nyelvű lexikon előkészületeit a hanyag, hozzá nem értő konzervatív szellem miatt bírálja; a Pyrker-vitában az idős Kazinczy szembesül a fiatal nemzedék hazafias, demokratikus szemléletével; az Aurora-pör – először a magyar irodalom történetében – tisztázza a szerzői jog, az írói tulajdon addig bizonytalanul kezelt fogalmait. Valamennyi Bajza pályájának és a magyar irodalomtörténetnek egy-egy fontos, emlékezetes állomása.”¹⁰

Láthatóan „pörök” szabályos rendje bontakozik itt ki a szakmai kommentárokból – egészen Bajza korabeli szólamával azonosulva –, amelyek egy-egy fontos stációját képezik a korszakváltásnak. A legmeggyőzőbb, legkidolgozottabb alternatív értelmezési kontextusa eddig a Conversation-pörnek alakult ki az újabb irodalomtörténeti kutatásokban. A vizsgálati eredmények pedig igen hasonló összképet rajzolnak ki, mint amilyenben az Aurora-pör „hatalom-gazdasági” újraszituálása is a leginkább elvégezhetőnek tűnik. Arról nem beszélve, hogy ráadásul ezek az újabb szakmai kommentárok intenzíven tematizálják is mindazt, amit majd „bajzai léleknek” nevezünk.

⁵ FENYŐ, *Az irodalom republikájáért*, i. m., 371.

⁶ FENYŐ, *Az Aurora*, i. m., 102.

⁷ TÓTH, i. m., 21.

⁸ *Uo.*, 19.

⁹ TÓTH Dezső, *A tanulmányíró és a Kritikai Lapok szerkesztője = A magyar irodalom története*, III., főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965. <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/03/310.html> (Le-töltés ideje: 2021. június 21.)

¹⁰ SZALAI Anna, *Jegyzetek = Tollharcok: Irodalmi és színházi viták 1830–1847*, kiad. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1981, 563. (kiemelés tőlem)

A Conversation-pör innen

Wigand Ottó pesti könyvkiadó a német *Brockhaus Lexikon* magyar változatát kívánja megjelentetni, mely terv kétlapnyi felhívása, majd később a közszemlére bocsátott próbaszócikkek Bajza és társai körében heves ellenérzéseket váltanak ki. Támadják, mert szerintük a munka gondatlan, a szócikkek felkészületlenségről és átgondolatlanságról adnak számot, mert a kiadó mindezzel csupán nyereszkedni akar, mert a szerzőgárda névsora egyrészt nem nyilvános, másrészt a tudottak személyét illetően komoly szakmai fenntartások fogalmazhatóak meg, s mert a szerkesztő világosan nem neveztetik meg, sőt egyenesen bujkál. A pöranyagot felhívások, szócikkmutatványok, nyilvános kritikák és feleletek, valamint magánlevelek mintázzák, melyek szötteсібől a feltételezett szerkesztő, Döbrentei Gábor, fegyvertársa Dessewffy József, és természetesen Bajza írásai emelkednek ki, különösen Dessewffy Bajzának szóló cikke, s Bajza erre adott válasza.

Az előzőekben már megidézett irodalomtörténeti munkák lényegében ugyanabból a perspektívából rekonstruálják és értékelik a pör lefolyását. 1830-ban Bajzaék tehát alaposan megbírálják a pusztán kereskedelmi üzletnek tekintett lexikontervet. A sértett Döbrentei gögösen válaszol, szokványos nemesi érveket sorakoztat föl, s több alázatos tiszteletre inti vitapartnereit. Bajza, érzékelve az „önmagasztaló illuzionizmust”, élesen elhatárolja az alkotó munka körét a társadalmi életben betöltött szereptől, rangtól és kiváltságoktól. Öntudatosan vállalja, hogy tervszerűen csoportot formálnak: a párt fogalma először nála hangzik fel pozitív minősítő elvként a magyar irodalomban. A közönség elébe kívánja tárni, hogyan lehet küzdeni az alkotmányos jogokért, tevékenységében megjeleníti a képviselői rendszert, a „polgári parlamentarizmust”. Olyan világot szeretne, melyben az alkotó individualitás fölött nem rendelkezhet semmiféle önkényes hatalom, s ahol ez az individualitás maga is részese a közösség hatalmának. Dessewffy grófnak írt válaszában hangzik el az egész vita legfontosabb eredménye, az „írói reszpublika” kinyilvánítása, mely nincs tekintettel a művészetek szférájában a születési előjogokra.¹¹

A Conversation-pör tehát az a polémia, melyben az irodalmi és politikai „konzervativizmus”, a hozzá nem értés és üzleti mohóság kerül szembe egy új nemzedék „reszpublikájával”. Az irodalmi köztársaság e programjának lényege pedig tulajdonképpen ez: függetleníteni, elhatárolni az irodalmi életet a „feudális tekintélyi elvtől”, az előjogoktól; az irodalmi és közélet kettéválasztása, felszabadítása a „kegyúri patronálás” alól, a hierarchikus, arisztokratikus társadalom tekintélytisztelő erkölcsé alól, a Döbrentei uraságok, Dessewffy grófok uralma alól, mivel a *Ráció*n, az *Észen* kívül nincsen más tekintély.¹² Bajza mottószerű felkiáltásával: „Jaj akkor a magyar literatúrának, jaj az ész kultúrájának egész egyetemleg, ha felette mágnási kény diktátorkodik,

¹¹ FENYŐ István, *Bajza József politikai értékvilága*, It, 2003/4, 517–520.

¹² TÓTH, i. m., 20–23.

ha az igazság őszinte szavát hatalomharcai révén hatalomszó harsoghatja le.”¹³ Jól láthatóan előttünk áll a *polgári egyenlőség* gondolata, többek között a haladás–maradiság, arisztokratizmus–demokratizmus (klasszicizmus–romantika) hasításaiban, korszakküszöb-jelleggel: 1830 korszakhatár. S nem mellékesen az sem kétséges, hogy „Bajza és vele az aurorások győztek Döbrentei és Dessewffy fölött”.¹⁴

Mindez legszebben Bajza Dessewffynek írt válaszában artikulálódik az illető irodalomtörténeti diskurzus szerint. Abban a bátor írásban, amely *megsemmisíti* a grófot.¹⁵ Bajza meg akarja leckéztetni szimbolikus címzettjét: „[f]egyvereimet úgy fogom használni, hogy *grófoknak* szolgáljon tanulságul”.¹⁶ Dessewffy hányaveti hangú, lekicsinylően gúnyolódó, a „régí világ” paszkvillusaira emlékeztető vitairatára Bajza olyan választ ad, hogy az „káromkodott kínjában”,¹⁷ „iszonyú haraggal”¹⁸ hagyva el Pestet. Bajza már „hallatlan” bátorságával is megragadja az olvasót, hiszen egy „nincstelen értelmiségi” száll itt szembe az egyik legtekintélyesebb országgyűlési követtel, az irodalmi életben alig ismert név a negyvenesztendő pályára visszatekintő íróval, mecénással, főszerkesztővel – a polgárosodás jegyében.¹⁹

A Conversation-pör onnan

Dávidházi Péter az előzőekkel szöges ellentétben már 1984-es tanulmányában rámutat, hogy nincsen meggyőző filológiai bizonyíték arra, miszerint a megtámadott Döbrentei Dessewffyyvel mint gróffal akarta volna elhallgattatni Bajzát, vagy hogy maga Dessewffyy mágnási rangját vetette volna be a polémiában, hacsak Bajza „ékesszóló, de magalapozatlan” feltételezését annak nem vesszük. Dessewffyy vitriolos hangú vitairatának sem stílusa, sem fiktív beszédhelyzete nem támogatja az alacsonyabb rangút leparancsoló gróf mítoszát, legföljebb a tapasztalt érett kor és az elbizakodottan heveskedő fiatalság olyan szembeállításával kíván szarkasztikus éllel hatni, mely még az önkritika alázatát sem nélkülözi. Bajza válaszában „képzeltetlen sikere” pedig gyanúsán csak a Bajza-tábor, azon belül is a legfőbb szövetségés Toldy Ferenc írásaiban van ekként

¹³ BAJZA József, *Észrevételek a Conversations-Lexikoni pörhöz gr. Dessewffy József ellen* [Kritikai Lapok, 1830] = *Tollharcok*, i. m., 100.

¹⁴ FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*, Bp., Magvető, 1987, 465.

¹⁵ TÓTH, i. m., 20.

¹⁶ Bajza József – Kazinczy Ferenchez, 1830. július 6. = *Tollharcok*, i. m., 92.

¹⁷ TÓTH, i. m., 23.

¹⁸ FENYŐ, *Bajza József politikai értékvilága*, i. m., 518.

¹⁹ Uo. Vö. „Bajza válasza egyenesen megsemmisítő, s az igazsághoz tartozik, hogy érvelése tiszta, ellentétben Dessewffyy kapkodó írásával, s érvei ugyan személyhez szólóak, de egyben általános észrevételeket és követeléseket is megfogalmaznak. [...] És éppen a gróf akaratlan segítségével, azzal, hogy ez alkalmat nyújtott e válasz elkészítésére, jut el oda, hogy most már országos tekintély lesz, egy olyan irány képviselője, amelyé a jövő: a polgárosulásé.” FÁBRI, i. m., 464.

megörökítve. Az olvasatot, mely szerint Dessewffynek tekintélyvel alapuló támadását Bajza hajlíthatatlan bátorsággal verte vissza, az illető szövegek tehát nemigen igazolják – állítja Dávidházi.²⁰ Bajza ugyanakkor filológiailag bizonyíthatóan már akkor készül e (viszont)támadással, amikor még Dessewffy konkrét szövegét nem is olvasta. Arról nem beszélve, hogy mindaz, amit Bajza e pörben kinyilvánított az írástudók respublikájáról, éppen Dessewffynek nem volt új: minderről beszélt már 1810-ben, 1819-ben is, de ugyanez mondható el Döbrenteiről is, aki szintén jóval 1830 előtt, már 1818-ban ír egyik Erdélyi Muzéumbeli cikkében a „tudósok republicájáról” – vagyis amikor Bajza az irodalmi köztársaság gondolatával oktatja őket, semmi olyat nem mond, amit ők már korábban ne vallottak volna.²¹

T. Erdélyi Ilona más típusú kontextualizálást végez, amely mindazonáltal jól kiegészíti, támogatja az előbbi távlatot. Döbrentei Gábor tudatosan kiszemelt áldozatként azonosítódik itt, direkt módon mitikussá növesztve nagy ellenfélként, akit „tönkre kell tenni”.²² Toldy és Bajza egyaránt azt a riválist látják ugyanis Döbrenteiben, aki Toldy mellett szintén aspirált a Tudós Társaság titoknoki tisztjére, vagyis az akadémiai titkári állásra, mely státusz érdekérvényesítő presztízse és kultúrpolitikai hatalmi töltete mindegyikük számára világos volt.²³ Mint T. Erdélyi rámutat, Bajza mozgatja a szálat e pörben is, mely ilyenképpen kezdetben leginkább egy Döbrentei elleni hajsza: de Bajza ismeri fel a saját szövetséges kiadó, illetve a lexikont kiadni készülő Wigand közötti torzskoldásban rejlő lehetőséget is. Idővel aztán azt is egyre inkább átlátják egészen közeli bizalmasokként, hogy az akkori irodalmi élet vezére, Kisfaludy Károly veszedelmesen közeledő halála után „légüres tér” alakulhat ki, amelyet kihasználhatnak. A programot 1830 tájékán efféle tételmondatokban fogalmazzák meg egymásnak: „már most ki kell tűznünk a zászlót s világosan clubot formálnunk”.²⁴ Folyóiratuk, a Kritikai Lapok helyzetbe hozásának stratégiája szintén elég egyértelmű: „az első kötetbe a nagy híruket kell bántanunk, hogy a dolog lármát okozzon”.²⁵ A Conversation-pör mozgatója ebben a kontextusban – egy korabeli cenzor, Ochtinay Antal szóhasználatát, meglátását kölcsönvéve – egyértelműen a „kenyér- és hírnévirigység”: a fizetéssel és hatalommal járó pozíciók megszerzése, az „enhaszon”, egyáltalán, a haszon. Mert

²⁰ „[T]ekintélyvel alapulónak legföljebb a ránk hagyományozott beállítás láttathatja velünk, mely a pört mindmáig a Bajza által konstruált olvasatban, általa sugallt értelmezésben akarná megörökíteni.” DÁVIDHÁZI Péter, *Kritikatörténet és filológia: Szöveggyűjtemény A magyar kritika évszázadaiból*, ItK, 1984/4, 502–504.

²¹ Bajza mindazonáltal, mondja Dávidházi, sikeresen alakítja ki a pör eszmei ellentéteinek, minősítő szereposztásának dramaturgiáját, mely hatástörténetileg valóban győztes távlatként rögzített sokáig irodalomtörténeti jellegű torzításokat és megtévesztő értékítéleteket. *Vö. uo.*, 505.

²² T. ERDÉLYI Ilona, *Egy kései kiengesztelés kísérlete: Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán*, ItK, 1996/5–6, 634.

²³ *Uo.*, 638.

²⁴ Bajza József – Toldy Ferencnek, Pest, 1830. március 1. = BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1969, 489.

²⁵ Bajza József – Toldy Ferencnek, Pest, 1829. augusztus 24. = *Uo.*, 468–469.

haszonnal járt a Kritikai Lapok első száma körüli „lárma” megteremtése, hasznos volt a korábbi irodalmi vezér (Kazinczy) tekintélyének elhomályosítása, illetve a német nyelvű városi irodalomfelvevő piac megtépázása a saját lehetőségter optimalizálása érdekében a Pyrker-pörben. De hasznot hozott a sok látványos és attraktív polémia is, amelyek hírüket-nevüket öregbítették, megkerülhetlenné téve őket a pályán, s végül hasznos volt a „club” hatalomátvételének többoldalú tudatosítása is a kulturális közvéleményben. A Conversation-pör sem az „irodalom respublicájának” újabb magyarországi fejlődési szakasza tehát, hanem egészen egyszerűen a „hatalom hasznos koncentrációja”.²⁶

Tóth Orsolya is azt emeli ki, hogy bár az „irodalom respublicája” elgondolás közhely, Bajza jó érzékkel ismeri fel a vita szimbolikus kiaknázhatóságát, a Conversation-pör tehát nem véletlenül középponti, sőt korszakképző esemény Toldy Ferenc nagy irodalomtörténeti narratíváiban. Rámutat, hogy tulajdonképpen senki nem tudta megmondani a korszakban, pontosan miért is indult meg a polémia, Kölcsey például „az ég tudja mi miatt indult” perről beszél.²⁷ Ez az olvasat azt emeli ki, hogy voltaképpen nincs is Döbrentei-tábor; vagyis a vádló manipulatív teremtett itt meg egy ellenkoalíciót, retorikai szónoklatok jelentésképzésében. Kiemeli, hogy Bajzáék is készültek lexikon kiadásával, hogy az induló Kritikai Lapok eladott példányszámait is hatékonyan növelte a „botrány”, s hogy Döbrentei titkári állását Toldy ellenében minden eszközzel szerették volna meghiúsítani.²⁸

Fekete Norbert meglátása is az, hogy Bajza régi intézményeket igyekezett feltámasztani – köztük a „Res Publica Litterariát” –, mondván, hogy az irodalmat függetleníteni kell a mindennapokban uralkodó társadalmi viszonyoktól, ám az illető csoport minden kijelentését a „karrierépítési törekvés” szempontjából is érdemes szemügyre venni.²⁹ Bajzáék minden elképzelésének olyan színezete van ugyanis, mely számukra pozíciót, hatalmat és vitapartnereket eredményezett. Mert ezen elvek lehetővé tették azt is, hogy a Kritikai Lapok ifjú, feltörekvő munkatársai szembeszállhassanak a kor meghatározó irodalmi szereplőivel, és azok tudatos ellehetetlenítésére, hátrányba hozására törekedjenek annak érdekében, hogy saját maguk karrierjét kiteljesítsék, hatalmi, gazdasági és irodalmi befolyásukat pedig maximalizálják.³⁰

A Conversation-pör legátfogóbb, egyben legfrissebb elemzése Vaderna Gáboré, aki kiemeli, hogy kevés olyan polemikus korszaka van a magyar irodalomtörténetnek, ahol az „elképesztő harci metaforika”, a fenyegetés, az erőszak ilyen mértékben uralná a

²⁶ T. ERDÉLYI, *i. m.*, 646. Még Szalai Anna is kiemeli, hogy Bajzáék a vitával párhuzamosan készültek az Akadémia meghódítására. Vö. *Tollharcok, i. m.*, 565.

²⁷ TÓTH Orsolya, *A Conversations-Lexikon-i pör és az írásos hagyomány = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 89–90.

²⁸ *Uo.* A tanulmány számot vet többek között tehát a vita hatalmi és gazdasági értelmezési lehetőségeivel is, vagyis erősen figyel egyebek mellett azokra az aspektusokra is, hogy akár financiálisan, akár az intézményi feltételeket illetően milyen hasznuk származhatott Bajzáéknak e pörből.

²⁹ FEKETE Norbert, „Az éjjél' titkaiba leplezett areopagusi tribunal”: *A névtelenség és az álnév mint az interkulturális kommunikáció eszköze a Kritikai Lapokban*, *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, 2015/1, 93.

³⁰ *Uo.*, 95.

beszédrendeket.³¹ Ő is hangsúlyozza, hogy az esemény szimbolikus határpontja lehetett „régis és új harcának”, a lezáruló klasszicizmussal szembehelyezett romantika indulásának, a feudalizmus és polgárság, a maradiság és haladás, a tekintélyelv és érzervek ellentételezéseinek, bár az oly sokat emlegetett publikum, az *opinio publica* bölcsessége ebből valószínűleg vajmi keveset látott. Ahogy nem látta azt sem, hogy az egymással szemben álló felek, miközben látszólag semmiben sem, azonközben szinte mindenben egyetértettek egymással.³² Dessewffy írása Vadernánál is pozitív minősítésű: szatíra, Bajza-paródia, amennyiben Bajza beszédmódjának ironizált, kifordított mása. Az egész szöveg az ő nyelvi fordulatait variálja, s már eleve a mottó is játékos párbeszédet létesít írásaival.³³

Bajza írásmódja, elemez tovább Vaderna, a szüntelen hiperbolizálás. Jellemző rá a körkörös, rá-ráfogó érveléstechnika, mely rendszerint higgadtan indul, majd mint-ha szükségszerű lenne, eljut a vitapartner konkrét személyi megtámadásáig, a heves *ad hominem* érvelésig.³⁴ A vitát jellemzően úgy próbálja áthangolni, mintha semleges kérdésekre érkeztek volna agresszív válaszok, s az ő pozíciója az igazság közelebről sosem pontosított oldalán állt volna mindvégig. Az „irodalom respublikáját” Dessewffy tulajdonított arisztokratizmusával, a mágnási kényt és diktátorkodást az *opinio publica* ítéletével szembeállítani mindenestre Vaderna szerint is retorikai „terelés”, melynek nincsen köze a konkrét Conversation-ügyhöz. Bajza hírhedt sorai a született arisztokrácia szellemi despotizmusa ellen teljességgel értelmezhetetlenek is Dessewffy számára, bennük egyszerűen nem ismer magára.³⁵ Bajza az olvasók megszemenő manipulálásával koncepciózusan gyűjti rajongótáborát, növeli a felvevőpiacot, a minél kevesebb „*neutralis*” hozzáállás, a „*potioritas*” (többség) meghódítása, a „félelmetes *auctoritas*” kialakítása érdekében. A lexikon elleni támadás tehát „átgondolt manőverek sorozatának” tűnik e vizsgálódásban is, mely nem magáról a lexikonról szól, hanem a „harci tűz állandó életben tartása” egy tudománypolitikai stratégia része, mely az akadémiai pozíciókra figyel.³⁶ Az utólagos irodalomtörténeti beállítás

³¹ VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013, 327. Bajza a magyar literatúrát a „harc mezejévé” kívánja tenni, Döbrenteit „agyonverni”, „írva tönkre tenni”, Dessewffyt „öszve gázolni”, vele „valami szörnyűt csinálni”, „tüzes harcot” támasztani stb. (ezeket idézi: VADERNA, *i. m.*, 327, 338.) Vö. még: „Bajza kíméletlen pörölycsapásai szétzúzták Döbrenteit.” FÁBRI, *i. m.*, 459. Mint Vaderna megállapítja, példátlan a magyar irodalom addigi történetében, hogy valaki a már meglévő előfizetésekre visszavonására szólítja fel a közönséget, s ilyenformán igen konkrét és látványos lépéseket tesz egy nagyszabású kulturális üzleti vállalkozás bedöntésére, ugyanakkor rámutat, hogy az üzleti érdek aspektusát a pör nem egy résztvevője jól észlelte. Vö. VADERNA, *i. m.*, 307.

³² *Uo.*, 296.

³³ Dessewffy a goromba Bajzának válaszol Bajza hangján, miközben szakmai érvekkel érvel. *Uo.*, 311–312.

³⁴ *Uo.*, 309.

³⁵ *Uo.*, 338. De értelmezhetetlen például Kazinczy számára is; egyenesen „éretlen dölyfnek”, „sületlenségnek” nevezi, amit Bajza a grófságról mond. Vö. *uo.*, 340.

³⁶ *Uo.*, 327–332. Ezt nem mellékesen maga Döbrentei is érzékeli: „addig akarnak engem boszantani míg a Titoknokságot leteszem, s én azt gondolám, nemes türelemmel győzőm-meg őket, okot nem adva hogy a Titoknokot perlőnek hástörtnek ne kürtölhessék” A kéziratok levelet idézi Vaderna: *uo.*, 330. (Döbrentei Gábor – Pázmándi Horváth Endrének, Buda, 1831. június 4.)

Bajzaék egyértelmű győzedelméről pedig forráskritikailag itt is felettebb egysíkúnak és feloldalásnak minősül, hiszen ellenrészről, a Dessewffy–Döbrentei levelezésben szintén győzelmi beszámolókat olvashatunk, a publikum jóindulatáért folytatott harc kétségtelen megnyeréséről értesülhetünk.³⁷

Az itt és most bővebben szóba nem hozott Pyrker-pör felettebb hasonló lefutású: kiindulópontja a Kritikai Lapok első száma,³⁸ célja a kiszemelt ellenfél (itt Kazinczy) lejáratása, rejtett kontextusa pedig szintén hatalompolitikai színezetű. Bajzaék „aggályait” – német verses epikai művet magyarra fordítani prózában – ugyanakkor Kazinczy maga is osztja, tulajdonképpen trivialisásként, a respublica-elv és Dessewffyéék viszonylatának analogonjaként.³⁹

Összegezve: „Wigandianusok”, máskor „Döbrenteanusok”⁴⁰ nincsenek, csupán a *Bajzaiánusok* szövegeiben. Az, hogy Bajza az igazság „mindenkefeletti tiszteletének” pozíciójából perlekedik, eleve prejudikálja, hogy a vitapartnerek sunyik, hazugok. Az igazság ugyanakkor Bajza szövegeiben olyan kitöltetlen képzet, *üres deixis*, mely nem utal rámutatásszerűen referensekre, vagyis – akár eszmei – dolgokra (én, mi, ott, az stb.), hanem fikciókra mutat: imaginárius közösségekre, motivációkra és szándékokra, valamint – „igazságként” megnevezve – a saját perspektívára, álláspontra. Az igazság nyelvi kisajátításának retorikailag igen tudatosan véghezvitt folyamatában megy végbe a terep résztvevőinek felosztása „elagott bajnokokra”, „hamvatag reményű ifjakra”, „ízetlen papirosmázolókra”,⁴¹ illetve az igazság bátor kinyilatkoztatóira, az irodalmi respublica zászlót bontó harcosaira, miközben végig tudott: a vita fórumon zajlik és figyelik, sőt éppen a legnagyobb nyilvánosság keresése, kieszközlése a cél.⁴² Az előbbi szakmai kommentárokból kirajzolódó stratégia része az is, hogy Döbrenteit, tudatos nyelvi alázásként, következetesen „Döbinek” szólítják, de a kiszemelt ellenfél kikészítésének

³⁷ *Uo.*, 334. Korompay H. János is kiemeli, hogy a *Conversations Lexikon* pörében más volt Bajza szerepe, mint ahogy azt ő és Toldy megörökítették: „a barát és szerkesztőtárs emlékezése tehát ellenőrizendő és kiegészítendő, olykor helyesbítendő forrásként tartandó számon.” KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai – Universitas, 1998, 18.

³⁸ Vö. „A Kritikai Lapok első számában nemcsak a Pyrker-ügy, s nemcsak a Dessewffy ellen írt polémia, hanem a lap és szerkesztő programját megfogalmazó Vezérszó is nyilvánvalóvá tette, hogy a vita itt állandó szereplő lesz.” FÁBRI, *i. m.*, 480.

³⁹ Ő is teljességgel tisztában van tehát a prózai fordítás problematikájával, amit saját kötetbéli előszaván kívül például Pyrker titkárának is kifejti, jóval a polémia kirobbanása előtt. (Bővebben minderről: *Kazinczy Ferenc Művei: Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 856–860.)

⁴⁰ Vö. Bajza József – Toldy Ferencnek, Pest, 1830. március 1. = *Tollharcok*, *i. m.*, 9.

⁴¹ Vö. BAJZA József, *Figyelmeztetés pesti könyvtáros Wigand Ottó tudományi s mesterségi közönséges tárára* [Felső Magyar-Országi Minerva, 1830] = *Tollharcok*, *i. m.*, 13.

⁴² Ennek jó összefoglalása a következő Toldynak írt Bajza-levélrészlet 1830 tavaszán: „Micsoda lármát csinált ezen kis íráská [ti. Bajza *Figyelmeztetés* című cikke] itt a két városban, nem képzelheted, azt csak látnod és hallanod kellett volna. Mindenfelé a kávéházakban és Traiteurökben [kifőzdékben] beszéltek és disputáltak felőle, s már két hete, hogy publikum elébe jött s még mindig tárgya a beszédnek.” Bajza József – Toldy Ferencnek, Pest, 1830. április 9. = *Tollharcok*, *i. m.*, 34.

része a ritmikusan visszatérő, gunyoros „Úr, drága Döbrentei Úr” vokatívusz is.⁴³ Bajza Dessewffynek írott válasza, a Conversation-pör leghíresebb cikkeként számon tartott írásmű kapcsán is sokkal inkább látszik helytállónak Vaderna azon megállapítása, hogy ez egy igazi „karaktergyilkos” szöveg, az *ad hominem* lejáratás iskolapéldája, mintsem, hogy „frenetikus”, melyben Bajza „lehengerlő módon semmisíti meg, döngöli földbe” ellenfelét.⁴⁴ Akkor már sokkal inkább tűnik mindez lehengerlő szofizmusnak, a cikk választalansága pedig egyébként sem szükségszerűen jelenti az ellenfél *elhallgattatását*, amennyiben a Bajza-pörökben feltűnően sokszor visszatérő választalanság, *elhallgatás* könnyen lehet egy tipikus és jelentőségteljes reagálási mintázat is.

Aurora – az idő próbája

1821 elején, Trattner János Tamás könyvnyomtatónál a farsangi vacsorára összegyűlt urak elhatározzák, hogy nemcsak beszélnek egy minőségi magyar költői zsebkönyv szükségességéről – mint eddig –, hanem annak anyagi feltételeit meg is teremtik végre. „Pérez kell mindenk előtt a kiadandó almanachhoz. Ezt tegyük össze, s félig készen léssen [...] Nekünk mindenk előtt pénz kell s azután tanács” – ilyesféle közfelkiáltásszerű mondatokat archivál a kortárs emlékezet.⁴⁵ A *pérez* az Aurora-születés ősnarratívájának vezérmotívuma tehát, amely alapítványi (*fundus*) tőke formájában már e vacsorán jelentékeny. A fennmaradt levelek alapján az látható, hogy Kisfaludy Károly már ezt megelőzően tervez elindítani egy efféle kiadványt,⁴⁶ ám nem sikerül tervét önállóan megvalósítani, hanem ezen farsangoló urak közössége bízta meg vele. Ezek az adakozó urak pedig már nem a 18. század mecénásai, sokkal inkább „közkulturális” befektetők, ám közvetlen haszon nélkül. A pénz befektetésének formája itt az *alapítványi* forma (*fundatio*). Az „alapítványi Aurora” tulajdonképpen fikatív jogi személlyé válik, önálló jogalanyisággal felruházott célvagyonnal. Nem olyan szervezet ez, mint például a *részvénytársaság*, amely forma egyébként is csak húsz-szó évek múlva kezd elterjedni Magyarországon, s melynek betétese (részvényesei) a vállalkozás nyereségéből osztalékot kapnak vissza, vagyis effektíve profitorientált a

⁴³ BAJZA József, *Válasz Döbrentei Gábornak a Conversations-Lexikon ügyében* [aprónyomtatvány, Pest, 1830. április 16.] = *Tollharcok, i. m.*, 41–55. Tóth Dezső, természetesen, elismerőleg értékeli ezt a gúnyt: „Milyen gúnyos lejtést tud adni válaszában az »Úr, drága Döbrentei úr« szólam szüntelen közbeiktatásával[!]”. TÓTH, *i. m.*, 27.

⁴⁴ VADERNA, *i. m.*, 313. Vaderna azon elemzési eredményeivel megint csak könnyebben azonosulhatni, melyek szerint Bajza azt az érvelési trükköt alkalmazza itt, hogy tulajdonképpen kivégzi az iróniát: komolyan veszi Dessewffy szatirikus megjegyzéseit, s úgy beszél róluk, mintha azok egy komoly hangvételű tanulmányban és nem egy parodisztikus szövegben volnának olvashatóak. Vö. VADERNA, *i. m.*, 314.

⁴⁵ HORVÁT István, *Az Aurora-per* [Tudományos Gyűjtemény, 1834. II.] = *Tollharcok, i. m.*, 185.

⁴⁶ Bővebben erről: BOLDOG-BERNÁD István, *A 19. század elejének írói kapcsolatrendszere Magyarországon: Kisfaludy Károly levelezése*, PhD Disszertáció, Bp., 2020, 59–60.

működésmód.⁴⁷ Ám nem is az egyre inkább, főként a reformkorban oly divatosává váló *egylet* (vagyis *egyesület*, *unitas*), abban ugyanis bár valamilyen célkitűzéssel, akaratnyilatkozattal együttműködő tagoknak kell lenni, de javaknak nem feltétlenül, míg az alapítványnak mindenképpen rendelkeznie kell ilyennel, amennyiben az alapítvány definitíve valamilyen tartós cél eléréséhez rendelt vagyron. Ebben az esetben egy (vagy több) alapító vagyonának letétbe helyezésére van szükség, amiből a célt megvalósítja az alapítvány. A célvagyon esetünkben pár hónap alatt dokumentáltan 2500 forintra nő, ebből 1775 forintot a fundátorok, vagyis az alapítók helyeznek letétbe, 725 forint pedig Kisfaludy Károlynál gyűlik össze. Az alapítvány választott gondnokai, vagyis a *kurátorok* Kultsár István, Forgó György és Horvát István. A *kuratórium* az alapítvány felügyelő, irányító szerve, az alapítványi gondnokok testülete; dönt az alapítvány stratégiai kérdéseiben, az alapítvány működési irányáról, az alapítványi vagyon felhasználásáról, vagyis az alapítás után itt összpontosul az alapítványi célok megvalósulásának felelőssége.

Az alapítvány tagjai Kisfaludy Károlyt választják szerkesztőnek, akivel a kurátorok szerződést kötnek 1822 áprilisában, évi 700 forint díjazást szavazva meg neki. Kisfaludy az alapítvány forgótőkéjével az Aurora kiadásának vonatkozásában szabadon rendelkezhet 5000 forint összeghatárig (hogy ez az összeg kizárólag a fundusból ténylegesen finanszírozható legyen, a szerződés szerint három-négy év múlva válik reálissá). Az éppen szükséges pénzüsszegeket Kisfaludy Kultsár Istvántól, a *massae conservatortól*, a javak kezelőjétől veheti fel, kötelezvény (*obligáció*) mellett, vagyis váltóhitelezés formájában. Az „áttalvett tőkepénz megtérítésére” Kisfaludy köteles Kultsárhoz mint kuratóriumi elnökhöz eljuttatni az árultatás előtt az aktuális évi Aurora-példányokat a felvett pénz értékéig, plusz 1000 forintot letenni nyereségként, különben „szoros számadásra” kötelezhető. Amennyiben az 5000 forintos összeghatárt kihasználja a szerkesztő úgy, hogy magánpénzéből nem kell hozzá pótolnia, mert a fundus mindezt fedezi, az 1000 forintot további ötszázzal köteles növelni.⁴⁸ Az alapítvány tehát növekedő vagyonnal számol, melynek nyereségéből ugyanakkor a fundátorok közvetlenül nem részesülnek (nem részvényesek, még tiszteletpéldányokat sem kapnak), hanem az adott kulturális beruházás lehetőségfeltételeit növelik vele.

Mindezzel együtt tudható, hogy – papíron – igen hamar megváltozik az Aurora mint „jogi személy” tulajdonjogi szerkezete. A kiadókat igen sűrűn váltogató szerkesztő⁴⁹ az alapítástól számított harmadik évben az Aurora kiváltását kezdeményezi

⁴⁷ Egy korabeli, 19. századi részvénytársaság működésének mintaszerű leírásához lásd LIPTÁK Dorottya, *Kihívások és vonzások: Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályaíve az egyéni vállalatától a részvénytársaságig = A vállalkozó és a kultúra: Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó*, szerk. LIPTÁK Dorottya, Bp. – Eger, Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, 2012, 81–84.

⁴⁸ A kuratórium és a szerkesztő közötti megegyezés teljes szövegét lásd *Tollharcok, i. m.*, 188–190.

⁴⁹ Az első kötet Trattner János Tamás pesti műhelyében, a második és harmadik kötet az egyetemi nyomdánál, a negyedik kötet Landerer Lajosnál készül, a többi ismét Trattnernél jelenik meg. Az 1829-es és 30-as köteteket Kisfaludy a pesti Lichtl Károly mű- és zeneműkereskedőnél adja ki, de vele sincs megelégedve. „Végre is, hogy a kiadás gondját magáról teljesen elvesse, az 1831-iki »Aurora« kiadási jogát eladta Trattner János Tamás vejének, Károlyi Istvánnak, 700 váltó forintért.” STEINHOFER Károly, A

a „fundusnál”, a kurátorok pedig 1824 februárjában a szerkesztő személyére való tekintettel (vagyis *ad personam* jelleggel) közös megegyezéssel át is adják Kisfaludynak a tulajdonjogot, bizonyos szerződésben rögzített feltételekkel.⁵⁰ Mivel Kisfaludy az almanach aktuális 3000 forintnyi tőkepénzét nem tudja kifizetni, vagyis *insolvens* (s egyébként sem éppen a legjobb bonitású személy), egy váltócédulás egyoldalú kötelezettségvállalás formájában történik az átruházás. Eszerint Kisfaludy megkapja a kuratóriumtól az Aurora célvagyont minden felár nélkül (!), melyet három év alatt 1000 forintonként köteles törleszteni kamatmentesen (!), a szépirodalmi évkönyv három évi biztos kiadása mellett. A szerződés – tulajdonképpen adósságlevél – megadatlan tartozás esetén Kisfaludy „ősi jószágaira” terhelhet, ugyanakkor szabályos teljesítés vagy előtörlesztés esetén „a fundusnak az Aurórához való jussa egészen megszűnik”⁵¹ (de csak akkor). A képlet tulajdonképpen tehát egyfajta *kötött felhasználású személyi jelzáloghitel* formájában áll elő.

A kiadási jogot aztán 1830-ban Kisfaludy eladja Trattner Mátyás vejének, Károlyi Istvánnak 700 forintért, így többek között az előállítás költsége és a terjesztés gondja is a kiadóra hárul, aki a megszerkesztett anyagot vásárolja meg tulajdonképpen. Az „obligált” szerkesztő haláláig mindössze ezt a 700 forintot fizeti vissza a kuratóriumnak, melyet kiegészítve a fundus kasszájában még megmaradt 258 forinttal, Kultsár István kerekít 1000 forintra, amit kamatozó pénzüsszeggé tesznek 1825 áprilisában.⁵² Az 1832-es és 1833-as köteteket már Bajza szerkeszti, aki évenként adja el a kéziratokat Trattner-Károlyinak. Bajzával nem köt szerződést a kuratórium, az egyébként ma is élő joggyakorlat egy formuláját alkalmazva, a *tacitus consensus*, vagyis a hallgatólagos beleegyezés elvét követve. Ahogy Horvát István fogalmaz: mivel látták, hogy „a legtisztább szándékból alkatta intézet veszedelemben forog”, a társaság képviselői „édes örömet” vettek, hogy Kisfaludy halálának vákuumában (és anyagi káoszában) az illető nyomda magára vállalta a további kiadatást, már csak azért is, mert látták, hogy a hiányzó tőkepénz „ideig-óráig beszédhetetlen”.⁵³ Bajza azonban összekülönbözik a Trattner-Károlyi céggel, és 1834-ben már ifjabb Kilián Györgynél adatja ki az Aurorát. Ezzel egyet nem értve, a Szemere-féle, szintén 1834-es Aurora (továbbra is Trattneréknél) „egyenesen jóváhagyásunk mellett jelent meg” – írja Horvát István, a másik még élő kurátor, Forgó György ellenjegyzésével.⁵⁴

Mint látható, az Aurora kőkemény pénzügyi feltételek között működik, melyben a pénzmozgás logikája folytonos befolyásoló tényező: az Aurora-alapítvány örei figyelnek a kamatozásra, a határidőkre, a fedezetre egyaránt. Kisfaludy juttatása, a

könyv története, Bp., Lampel, 1915, I, 106. <http://www.elib.hu/09000/09078/pdf/09078ocr.pdf> (Letöltés ideje: 2021. június 21.)

⁵⁰ A megegyezés (*Obligáció*) dokumentálva: *Tollharcok, i. m.*, 192.

⁵¹ *Uo.*

⁵² *Uo.*, 191.

⁵³ *Uo.*, 194.

⁵⁴ *Uo.*

nyereséghez kötődő elvárások, a pénzügyi tervezés józannak és távlatosnak tartható. Mindemellett éppenséggel nem igyekeznek beleszólni a szerkesztés mikéntjébe, háttérben maradnak, megvan az alapos szerződésben lefektetett teljes körű szerkesztői „szellemi” szabadság, a jogok és kötelezettségek pontos rögzítésével együtt. Nyerészkedésről tehát nehezen beszélhetünk, vesződségekről annál inkább. Az más kérdés, hogy a redaktor Kisfaludyt mennyire érdekli mindez, mert a fellelhető források alapján folyamatos pénzügyi deficittel, újabb és újabb kölcsönökkel küszködik, olyannyira, hogy végül ki is árusítja tehát a kiadási jogokat.

Az alapítvány gazdasági tudatossága, gondossága egyértelműen a polgári formák és megoldások, a reformkori Magyarország felé mutat, melyet szándék szerint határozatosan jelez, hogy egészen modern szaknyelvezettel is elő lehet adni alapításának és működtetésének történetét – ez a metanyelv és távlat pedig, úgy tetszik, kiállja az idő próbáját. Vagyis éppenséggel nem összeegyeztethetetlen a mi világunkkal sem, hanem nagyon is ismerős, „otthonos” tud lenni. Ez a működésmód tehát igencsak nehezen nevezhető *feudális*nak. Nem „atyáskodó”, nem „patriarchális”, még csak nem is „mecenaturális”, sőt: a művészeti-esztétikai aspektusokat tudatosan kiszervező, azokat érintetlenül hagyó, a gazdasági faktoroktól a lehetőségekig elkülönítő, vagyis meglehetősen „autonómia-érzékeny” eljárásokat követ. De legalábbis nem „reakciós”; mert tulajdonképpen az egyik első markáns előképét jelenti a hitelezés, a kölcsönfinanszírozás, a célelvű közéleti-kulturális tőkés társulások nem sokkal később meginduló polgári világának.⁵⁵ Bajza József persze másként látja.

Az Aurora, „törvény és józan ész” előtt

Fekete Norbert filológiai aprómunkával gondosan rámutat, hogy az Aurora-pör (is) egy többlépcsős retorikai-kommunikációs stratégiába ágyazódott bele Bajzáék részéről, mely több periodikum „hadszínterén” folyt, mely az ellenfelek feltüzelésétől az önmagukat áldozatnak bemutató narratívaalkotáson át a teátrális „bírói ítélethirdetés” fináléjáig ívelt, s mely elsődlegesen az olvasók meggyőzését szolgálta, olyan személyek ellen irányulva, akikkel Bajzáéknak már a konkrét Aurora-vitát megelőzően is konfliktusuk akadt.⁵⁶ Az 1833 nyarán megjelent Kritikai Lapok harmadik füzetében Bajzáék elhelyezték azokat a szövegeket, melyeknek az volt a célja, hogy vitára kényszerítsék Horvátot.⁵⁷

⁵⁵ Ebbe a világba a már hivatkozott Heckenast-monográfia is kiváló betekintést nyújt.

⁵⁶ FEKETE Norbert, „...a névtelenség kárhóztatik főkép...”: A szerzői névhasználat és a magyar kritika intézményesülése a klasszikus századfordulón, PhD Disszertáció, Miskolc, 2018, 128. <http://midra.uni-miskolc.hu/document/30307/29316.pdf> (Letöltés ideje: 2021. június 21.)

⁵⁷ *Uo.*, 130. Ezen „kísérőszövegek” egyike volt Nemesapáti Kis Sámuelnek az Erdélyi Társalgóban megjelent cikke is [*Két Aurora*, 1834], amely végül megnyilatkozásra készítette a kérdésben Horvátot (bővebben *uo.*, 132.).

1834. május 1-én kelt, *Melyik a valódi Aurora, törvény és józan ész előtt? Feleletül Horvát Istvánnak* című írásában Bajza Horvát Tudományos Gyűjteményben publikált írására reagál, melyben a szerző a megőrzött Aurora-okiratok teljességre törekvő közreadásával igyekszik bizonyítani, hogy az Aurora tulajdonjoga nem Bajzáé, hanem az alapítványé.

Bajza módszere kevésbé a historikus dokumentálás, sokkal inkább egyfajta advokátusi karakterre törekvő érveléstechnika. Egy tőle ismerős manőverrel úgy kezdi, hogy nincs inyére „tollvitába” keveredni, s írása szükségtelen is volna, ha „az írói és könyvkiadói jussokról corpus jurisunkban törvények volnának”, hisz akkor egy tiszta törvényszéki helyzet állna fenn, így azonban a közönség a bíróság.⁵⁸ Vagyis az alapvetően jogi helyzet itt retorikai kontextusba oldódik át, a színtér pedig újra az *opinio publica*, mint számos másik korabeli pörben. Az írásmű a közösségi-retorikai és a jogi kontextusokat váltogatva építkezik a továbbiakban is. Bajza az őt ért *vádakat* „jussbitorlás”, „erőszakos elfoglalás”, „haszonlesés”, „pénzimadás” alakváltozatokban vezeti fel, melyek egyrésztől hiperbolikusan túlzóak, másrészt az egyébként békés természetű, ám most sarokba szorított igazságérzet megbántott, felbőszített, ugyanakkor mindent végérvényesen tisztázni akaró beszédpozícióját építik ki – vagyis Bajza otthonos terepét, az erőszakot erőszakkal bárki visszaverhet (*vim vi repellere quique licet*) elvének jegyében.

Miután Bajza megjegyzi, hogy az ő Aurorája mellett több nagynevű literátor – többek között Toldy és Vörösmarty – közös közleményben állt ki, s az ő Aurorája egyébként is jóval népszerűbb és jobban fogy, mint a Szemere-féle, háborús helyzetet ír le, melynek során több apró, áttételes támadás után Horvát István indított „egész csatarobajjal” rohamot személye ellen.⁵⁹ Bajza tézise, hogy az Aurora kiadási jussa töretlenül Kisfaludy Károlyé. Azzal érvel, hogy egyrészt a kivásárlási megegyezésben támasztott egyik feltétel maradéktalanul teljesült (ti. hogy az Aurora legalább három évig töretlenül jelenjen meg), másrészt a másik feltétel, vagyis a háromezer forintos célvagyon visszafizetése mint vételár eleve képtelenség, hiszen „ez kölcsönvett pénz volt, s ennek visszafizetése által mindenkor csak kölcsönt fizetett vissza [Kisfaludy], de nem vett volna semmit”.⁶⁰ De még ha ez a helyzet (halkan hozzátehetjük: ebben a formájában jogi nonszensz) nem is állna így, mondja az óvatos Bajza, akkor is (az immáron halott) Kisfaludyé maradt a „kiadási juss”, csupán kétezer forintos teherrel – emlékezzünk: hétszáz forintot sikerült Kisfaludynak „betörlesztenie” a háromezerből, amit a kuratórium kerekített fel ezerre –, ami ősi jószágaira be is van hivatalosan jegyezve (*intabulálva* van). A Bajzára leginkább jellemző érv ugyanakkor az, hogy még ha egyik feltétel sem teljesült volna, akkor is Kisfaludyé lenne az Aurora, hiszen nincsen benne a Horvát által közzétett kontraktusban *per expressum*, hogy

⁵⁸ BAJZA József, *Melyik a valódi Aurora, törvény és józan ész előtt? Feleletül Horvát Istvánnak* [Kritikai Lapok, 1834, 5. füzet toldaléka] = *Tollharcok, i. m.*, 195.

⁵⁹ *Uo.*, 198.

⁶⁰ *Uo.*, 200.

nem teljesítés esetén a „dolog visszaesik a régi állapotba”.⁶¹ A bajzai kazuizmus újabb csúcspontja, mikor így ír: „Kérem most Horvát Istvánt, nem ismerte-e el ő maga is, de facto azáltal, hogy intabulációhoz folyamodott, azt hogy a Kisfaludyval kötött egyezés még mindig áll a maga erejében?”⁶²

Bajza azt is kifogásolja, hogy a szerződésben minden kötelezettség szegény Kisfaludyt nyomja, a rosszlelkű alapítókat pedig semmi, hogy az „obligációban” szövegezeni kellett volna, hogy a kurátorok csak és kizárólag *Kisfaludy* személyére vonatkozóan mondanak le az Aurora tulajdonáról, s hogy – újabb retorikai csúcspont a „metsző” logikájú cikkben – Kisfaludynak „mint részvényesnek” egyébként is nagyobb jussa van az Aurorához valamennyi alapítóénál összesen.⁶³ Annak igazolása pedig, hogy Kisfaludy halála óráján rá testálta a szerkesztés jogát – amely, főként Toldy részéről evidenciaként kommunikált kulcsmotívum máig nem bizonyítható, sőt igen ellentmondásos információ, többek között mivel nincs *favor testamenti* (vagyis az örök-hagyó akarata szerint értelmezhető végrendelet)⁶⁴ – egyedül Kisfaludy örökösei előtt bizonyítandó, nem pedig Horváték előtt. Az is külön érv, hogy a kuratórium nem tanúsított rosszallást akkor, amikor ő adta ki Trattner-Károlyinál az 1832-es és 33-as Aurorát is, s hogy az 1830-as szerződés Kisfaludy és a kiadó Károlyi István között kétoldalú szerződés volt, nem pedig háromoldalú, vagyis nem jelent meg benne a kuratórium mint felügyelő szerv.⁶⁵ A sok jellemző, egzaltált mondat közül az egyik, ahhoz kapcsolódóan, hogy a kuratórium az 1832-es és 33-as számot hagyta Bajza által szerkesztetni: „Horvát azon időben hallgatott, nem mondott ellene tettemnek, mert akkor még tisztán látta, érzette, hogy neki ellenmondani nincs jussa.”⁶⁶

A Bajza által privát és nyilvános irataiban is oly nagyon favorizált „juridicai cognitio” nyelvét beszélve azt lehet mondani, hogy itt rájátszás történik a hallgattassék

⁶¹ *Uo.*, 201. Bajza itt egy jogi kategória (az eredeti állapot visszaállítása = *restitutio in integrum*) adott ügyletet érintő feltételeinek rögzítetlenségét használja ki, sőt lényegében szerződéskötés körüli vétkességgel (*culpa in contrahendo*) vádolja a kuratóriumot.

⁶² *Uo.*

⁶³ Nem mellékes: ha az alapítványi formánál nem létező részvényesség elvét komolyan vesszük, s nem eszmeileg értjük – s itt Bajza sem úgy érti –, akkor a Kisfaludy–fundátorok-arány dokumentáltan 725 az 1775-höz.

⁶⁴ Legutóbb erről: BOLDOG-BERNÁD, *i. m.*, 179, 182; FEKETE, „...a' névtelenség kárhoztatik főkép...”, *i. m.*, 140.

⁶⁵ *Tollharcok, i. m.*, 205–207.

⁶⁶ *Uo.*, 206. Fekete Norbert doktori disszertációjában úgy látja, hogy Bajza két narratívát vázol fel arról, hogy Horvát és Károlyi miért nem tarthat igényt az Aurorára. Az egyik az, hogy ő, mint „elhagyott jószágot” (*res derelicta*) foglalta el a zsebkönyvet, melyet a törvények megengednek. A foglalási igényét, melyekről Horvát is tudott, a sajtónyilvánosságban közölte, ami ellen ellenfele nem tett lépéseket. A másik narratíva szerint Bajza az örökösödés útján formált jogot az almanachra, Horváték tulajdonjogi alapállása helyett a szellemi tulajdon fogalmának bevezetésével igyekezvén lefegyverezni ellenfeleit (vö. FEKETE, „...a' névtelenség kárhoztatik főkép...”, *i. m.*, 139.). Fontos megismételni, hogy Horváték ellen-narratívájában egyáltalán nem a *res derelicta*, az uratlan birtok elfoglalása – vagy másképpen a *terra nullius* (senki földje) – esete áll fenn, hanem tehát a *tacitus consensus* elve működik.

meg a másik fél is (*audiatur et altera pars*) jogi alapelvére. A tulajdonjogról való lemondás (*abdicatio*) fel sem merül, sőt abban a képletben polarizálódik, hogy míg Szemere *ex lex* (törvényen kívül) szerkeszt, Károlyi pedig *ex lex* ad ki Aurorát, addig Bajza teljes joggal (*omni jure*) munkálkodik az eredeti folyóiraton. A vádolás (*inculpatio*) hangneme igen éles, s még az az érvnek – ugyanakkor sértésnek – szánt megjegyzés is többször külön elhangzik a vitairatban, hogy Horvát nem illetékes a jog dolgaiban (*incompetentia*).⁶⁷

Bajza érvei között kétségtelenül vannak relevánsak, bár hogy egytől egyik mindegyik „juridice” működjön, sőt, hogy mindegyik a jogban (is) oly fontos okozati összefüggésekből (*causalis nexus*) táplálkozna, azért jócskán túlzás. Noha utólagos nézőpontból, a Kisfaludy halála után történtek tükrében valóban elővigyázatlanok az Aurora-kontraktusok – valóban nem a kiadó, a szerkesztő és az alapítványi kuratórium viszonyrendszerében megfogalmazott *trilaterális* okiratok, s nincsen bennük minden evidencia *expressis verbis* rögzítve (például, hogy a korábbi kivásárlási ügylet kizárólag Kisfaludy Károly személyére vonatkozik) –, ám úgy is fogalmazhatunk, hogy *jóhiszeműek* (vö. *bona fide*). A hallgatólagos jóváhagyás, a *tacitus consensus* itt elsősorban tapintaton és a szerkesztői autonómia tiszteletén alapuló elvét mindazonáltal Bajza az utólagos érdekek miatt úgyesen támadja, noha a kurátorok itt tehát éppenséggel nem feudális „mindenbe-avatkozók”.⁶⁸ A „jogtalanság örvényének”⁶⁹ nevezni a másik fél álláspontját, amivel Bajza Horvátékat vádolja, mindenesetre erősen emlékeztet mindarra, ami Dessewffyvel a Conversation-pörben, vagy Kazinczyval a Pyrker-pörben történt. Nemkülönb a szöveg gúnyos, leckéztető hangneme, egész ál-defenzív beszédpozíciója, lehengerlő (nek tűnő) érveléstechnikája, publikumorientáltsága, koncentrikusan be-besűrűsödő szórszálhasogató szofizmusa, ugyanakkor rendkívül tudatos retorikai dinamikája, manipulativitása.

A legjelentékenyebb, hatásörténetileg legerősebb érveléssel külön is érdemes foglalkozni. Bajza felteszi a kérdést hosszú írása újabb retorikai csúcspontján: „az alapítá-e az Auróra-t valódi, ki hozzá pénzt ad, vagy az, ki elméjét?”⁷⁰ „Mindeneset elmeszülemény azé, kinek szelleme által létrehozott” – hirdeti.⁷¹ Vagyis a kiadó csak kiadó, amely szellemi terméket vásárol, nem lehet úgy jussa például az Aurorához sem, ahogy a szellemi alapítónak. Bajza itt tudatosan keveri az *alapító* és a *tulajdonos* fogalmait. Merthogy az „ellentábor” sem mondja egy szóval sem ebben a „háborúban”, hogy a Trattner-Károlyi cég lenne a tulajdonos, és az alapítás (közös) privilégiumából sem rekesztik ki Kisfaludy Károlyt: a vita a kiadási jog ellenőrzése fölött támad, amelyet a kuratórium a tulajdonjog-átruházási szerződés feltételeinek teljesületlensége, Kisfaludy halála és a tartozás beszédhetetlensége okán magának

⁶⁷ Vö. Tollharcok, i. m., 198, 203.

⁶⁸ Tóth, i. m., 21.

⁶⁹ Tollharcok, i. m., 212.

⁷⁰ Uo., 207.

⁷¹ Uo., 209.

tart fenn (jogi evidenciaként), s mindaddig nem támaszt alternatív igényeket, míg az átörökítés tényét bizonyítani konkrétan nem tudó, önhatalmúlag fellépő Bajza – aki ugyanakkor hallgatólagos beleegyezéssel feljogosított szerkesztő – meg tud egyezni a kuratórium által partnerként kezelt kiadóval. Vagyis a „kevély hatalomszó” azért nem olyan hangos itt, mint amilyenek Bajza hallja, azzal együtt, hogy minden részletre kiterjedő okiratok valóban nem készülnek az ügyben.⁷² Mindenesetre nem állja meg a helyét az a logikai-jogi érvelése Bajzának, hogy a szellemi alapító lenne automatikusan a tulajdonos (Kisfaludy többek között ezért is kísérel meg igen hamar kivásárolni a pénzügyekre kellemetlenül figyelő kuratórium vezette alapítványból az Aurorát), ahogy az sem evidens, hogy Bajza lenne automatikusan Kisfaludy (szellemi) örököse.

Az e kérdést illető passzusokhoz köti a szakirodalmi hagyomány azokat a tételmondatokat, melyek szerint Bajza e cikkben választja végre el végérvényesen a szerzői és kiadói jogokat, az ’írói tulajdon’, illetve a ’szerző’, a ’szerkesztő’, illetve a ’kiadó’ fogalmait.⁷³ Azon túl, hogy Bajza arányaiban bővebb terjedelmet szán cikke végéhez közeledve a „gondatlan” és „megbízhatatlan” kiadó, Károlyi István lejáratására, mint ezen fogalmak tisztázására, az látszik, hogy semmi olyat nem mond, amit a korszakban ne tudtak volna ezekről a kérdésekről. Sőt, hogy mennyire tudtak (s legalább olyan szinten differenciálták is mint Bajza), éppen a Horvát-cikk,⁷⁴ illetve az abban közzétett Aurora-okiratok tanúskodnak. Vagyis a helyzet kísértetiesen emlékeztet arra, amire az újabb szakirodalom az „irodalmi reszpublika” közhelye kapcsán jutott a Conversation-pörtre illetően. Bajza itt is úgy oktatja ki ellenfeleit – s tanítgatja közben publikumát –, hogy egyrészt a maga perspektivikus-motivált „igazságait” totalizálja igazságként, másrészt igazságai már jó ideje azok, vagyis ott és akkor már „eleve-igazságok”. Elmondja, hogy ’kiadó’, ’áruló’, ’Verleger’ csak mástól nyert jussot bírhat, hogy alkalomadtán csupán felkérni van joga egy íróval valamely munka megírására, megszerkesztésére, s hogy a munka mindig azé, aki elkészíti, akitől a kiadó aztán ezt megveszi.⁷⁵ Vagyis tulajdonképpen az 1832-es és 33-as Aurorának Károlyi csak megvevője, „árendás” kiadója, szerkesztője és tulajdonosa maga Bajza.⁷⁶

⁷² Bár az is elgondolkodtató, hogy a megszövegezések hibái csak retrospektív nézőpontból, a „megvalósult jövő” perspektívájából, vagyis Kisfaludy korai halála felől nézve változnak releváns hibákká.

⁷³ Pl. *Tollharcok*, i. m., 563, 583; TóTH, i. m., 21.

⁷⁴ Vö. pl. *Tollharcok*, i. m., 178, 184.

⁷⁵ Mindeközben ugyanakkor ügyesen emleget fel bizonyos kortárs megfogalmazásbeli anomáliákat (például, hogy a kiadványokon sokszor keveredik a ’szerkesztő’, a ’kiadó’ és a ’tulajdonos’ fogalma. Vö. *Tollharcok*, i. m., 212.). Ezek nyilvánvalóan valós korszakbeli következtetések, rendszerhibák, sőt felelőthetőek Bajza példánál súlyosabbak is – a fordítások például sokszor még ekkoriban is saját műként jelennek meg, a forrásszöveg szerzőjének mindenfajta feltüntetése nélkül –, ám a lényeg az, hogy mindezekre nem Bajza hívja fel a figyelmet először és utoljára, s nem is ő oldja meg ezeket a problémákat. (Hogy az ezzel kapcsolatos helyzet ugyanakkor – figyelmeztetett Főrizs Gergely konferencia-hozzászólásában – mennyire letisztult volt még az akkori közelmúlt, vagyis a 18. század végének német nyelvű területein is, vö.: Astrid DRÖSE, Jörg ROBERT, *Editoriale Aneignung und usurpierte Autorschaft: Schillers „Thalia”-Projekt*, Zeitschrift für Germanistik, 2017/1, 108–131.)

⁷⁶ *Tollharcok*, i. m., 213.

Nem csupán arról van szó, hogy éppen a „metsző” logikájú rétor mossza e pontokon össze a szerkesztői és szerzői jogokat, a szerzőség és a szerkesztőség koncepcióit – hisz mai fogalmainkkal legalábbis „kreatív” vagy „alkotó szerkesztője” lehetett mind Kisfaludy, mind Bajza a sokszerzős, antológiájellegű Auroráknak, nem pedig szerzője –, hanem, hogy tendenciózusan figyelmen kívül hagyja egy pont után minden egyes gondolatfutamában az ügy „háromoldalúságát”. Vagyis azt, hogy mint „jogi személy” az Aurora egy sikertelen kivásárlási kísérlettel együtt a kurátorok vezette alapítvány gondozásában maradt, vagyis „a fundusnak az Aurorához való jussa” nem szűnt meg, hanem jogfolytonos.⁷⁷ Vagyis, nem meglepően, Bajza a konkrét, adott kázusban (*hic et nunc*) képtelen összekötni a tulajdonjogot a szellemi javak, az eszmei alapítás kontextusaival.

A fixált perspektíva, a motivált beszédpozíció torzításai, egyoldalúságai mindenestre az itt kiemelt utolsó aspektusban másféleképpen is kidomborodnak: „[K]i az *Aurora*-nak valódi alapítója? Az-e, ki azt eszközölte, hogy az Aurora jó papirosn és tisztán legyen nyomtatva, aranyozott szélekkel, tokban csinosan kötve és képekkel felékesítve, vagy az, kinek köszönni lehet, hogy ezen *Aurora* a magyar költői elméknek évente termett legbecselesebb virágait foglalja magában[?]”⁷⁸, vagyis, hogy (mint már idéztük) az-e, aki „pénzt” adja hozzá, vagy aki „elméjét”? A szónoki kérdés erős, de egyértelműen megválaszolható, történetileg is: ebben az esetben – de rendszerint, vagyis korszakfüggetlenül – sincs meg ugyanis az egyik a másik nélkül. Az Aurora onnantól kezdve „intézmény”, hogy a fundátorok célvagyon által megalapították, azal együtt, hogy konkrétumot, manifeszt jelleget vitathatatlanul Kisfaludy „elméje” révén kapott. Az „elmeszülemény” tehát jó eséllyel valóban azé, „kinek szelleme által létrehozott”, országos jelentőségű, kívül-belül híresen igényes költői almanach azonban – mint az Aurora példája is mutatja – még nem lesz ettől belőle.

Az Aurora-pör anyagát megvizsgálva semmi nem mutat tehát egyértelműen arra, hogy Bajza lenne a „nyertes”, hisz tulajdonképpen egyik gondolatfutama sem tudja jogilag, de még retorikailag sem cáfolni, hogy Kisfaludy Károly soha nem volt az Aurora kizárólagos tulajdonosa. Még az is lehetséges, hogy számos fogalom elhatárolását kezdeményezi Bajza, ám semmiképp nem végzi el, a köztudalomhoz képest nem differenciálja tovább.⁷⁹ Olyan távlatok keverednek tehát itt, amelyek, még ha

⁷⁷ Az a sajátos helyzet állt elő ugyanis, hogy a kuratórium Kisfaludy haláláig nem tábláztatta be a vissza nem fizetett maradék kétezer forintot annak birtokaira, vagyis az adósságrendezés (a kivásárlási juss beteljesülésének feltétele) mintegy lógott a levegőben, s ez ellen Kisfaludy sem tiltakozott. Vagyis az intabuláció aktusával megvalósuló kizárólagos tulajdonjog legfeljebb *post mortem* lehetett volna a Kisfaludyé – ha behajtható lett volna.

⁷⁸ *Tollharcok, i. m.*, 207.

⁷⁹ Meglátásunk szerint ezt majd Toldy Ferenc fogja többek között elkezdni, pár évvel később, egy hosszan tartó folyamatban (az egyik első ilyen programszövege: D. S. F., *Néhány szó az írói tulajdonról*, Athenaeum, 1838/I, 707–717.). Hites Sándor és T. Szabó Levente később idézendő tanulmányain túl vö. mindehhez: BALOGH Gergő, *A modern magyar szerző előállítására = Iustitia meghallgat: Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. BODNÁR Kriszta, FEKETE Balázs, Bp., MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2018, 165–185.

kezdeményező erejük is, nem mutatják a diszkurzív többlet jeleit, ugyanakkor olyan manipulatív, koncepciózusan érdekérvényesítő, tehát minden tekintetben igen aszszertív hozzáállás kontextusában jelenik meg a mondanivaló, amely igencsak harmonizál az újabb szakirodalmak elsősorban filológiai „perújrafelvételekben” kibontott Bajza-képével, s kezd ki bizonyos régebbi (kultikus-tendenciózus) Bajza-képzetet.⁸⁰ Mindenesetre létezik az ügyben többek között egy olyasféle perspektíva is, amelynek nyelvezetében egészen egyszerűen nem prioritás a „szellemi alapítás”, az „elmeszüleményi jussok” gondolatalakzata.

Tulajdonképpen nincsen olyan távlat, melynek jegyében elítélhető, feudálisnak, antimorálisnak, hatalmaskodónak bélyegezhető az a viselkedésmód, amellyel a fundus vezetői kezelik a pör szituativitását, illetve kezelik előzetesen és mindvégig e közös történetben Kisfaludy Károlyt.⁸¹ Amellett a pontosítás mellett, hogy effektíve tehát nem egyedül Kisfaludy alapítja az Aurorát, és soha nem is lesz egyedül az övé, az hangsúlyozandó itt, hogy lehetséges olyan narratív logikában beszélni az Aurora-jelenségről, melyben a finansialitás egészen új, „irodalmat” szervező megvilágításba kerülhet. Mégpedig egy olyasféle semleges modalításban, mely által magunk mögött hagyhatjuk azt a fajta „romantikus” örökséget, melyben a pénz az esztétikum elnyomójaként és kizsákmányolójaként egyfajta konstans pejorativitásban kerülhet szóba csupán, a jók és gonoszok harcát pedig egy immár összetettebb távlat válthatja fel, a maga lehetséges tanulságaival.⁸²

Távlatok és tanulságok

A pénz és az elme polarizációjában, az anyagi és szellemi tulajdonjog éles distinkciójában Bajza megelőlegezi azt a sajátos, jócskán 19. századi, sok tekintetben romantikus perspektívát, mely a szerzővel mint a szellemi termék abszolút előállítójával foglalkozik, a többi szerepet pedig (előállítás, értékesítés) gyakran a technikatörténet másodlagos problémájává teszi. Mint a vonatkozó szakirodalom bemutatja, a szerzői jogról való egyre módszeresebb beszéd kodifikálta, egyben hierarchizálta azokat a tényezőket, amelyek egy irodalmi mű létrejöttében szerepet játszhatnak.⁸³ Ennek

⁸⁰ Fekete Norbert is arra jut, hogy Bajzáéknak mögöttes gazdasági, karrierépítési és irodalompolitikai törekvéseik megvalósítása, vagyis az almanach folytatása és Kisfaludy Károly örökségének kisajátítása volt a céljuk. Vö. FEKETE, „...a névtelenség kárhoztatik főképp...”, i. m., 140–141.

⁸¹ Sőt, egyfajta kimondott, de megalázónak nem tartható karitásjelleg is felsejlik az alapítók Kisfaludyhoz fűződő viszonyában: „[Kisfaludy Károlyt] már csak azért is minden mások fölött megtiszteltünk, mivel őt szép művészi tehetségein kívül is egyfelül szeretve szeretttük, másfelül pedig nem éppen kedvező helyzetetésén édes örömet ezáltal is könnyebbíteni akartunk.” *Tollharcok*, i. m., 186.

⁸² Minderről máshol: BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora. Hazai Almanach mint (zseb)könyvtárgy: Az újramondás lehetséges távlataihoz*, Alföld, 2017/2, 67–71.

⁸³ T. SZABÓ Levente, *A modern magyar szerzőség feltalálása és ideológiái: a szerzői jog első magyar törvényéről*, Helikon, 2011/4, 572.

a diskurzusnak pedig első feladata volt „letisztítani” az írói szerepet azokról a tényezőkről, amelyek tradicionálisan az irodalmi mű létrehozásában a szerzőével versengtek, vagyis az ihletői, kiadói, nyomdász, forgalmazói szerepekről.⁸⁴ A szellemi tulajdon így szükségszerűen „felstilizálódott”, mégpedig az akkor legfrissebb és leghatásosabb romantikus alkotáselméletekbe ágyazódva.⁸⁵ A *haszon* képzete ezekben a folyamatokban válik összeegyeztethetlenné az esztétikai tapasztalat idealisztikusságával, az esztétikai tárgy nem-anyagi hasznosságának elvével; így válik „kettős értékdiskurzussá”, sőt ellentéppárrá a *művészet* és a *kereskedelem*, a *teremtés* és a *termelés*.⁸⁶ A művészetnek mint a gazdaságtól és a politikától elkülönülő, autonóm világnak az eszméje a romantikától kezdve meghatározó, másfelől egyik legfontosabb modernizációs fejleménye éppen áruvá válása. Az autonómia, az önállósulás az irodalom emberei számára ugyanis paradox módon a konkrét és a szimbolikus piacok minél direkter urolását kezdi jelenteni: az irodalom és a gazdaság programszerű szétválasztása ellenére az irodalom autonómiájának megteremtése párhuzamos annak gazdasági tevékenységként és szellemi tulajdonformaként való elismertetésével.⁸⁷

A romantikus gyökerű piaccellenesség így aztán éppen a művészet piacosodására adott válaszként értékelhető, melyben jellemzően a leginkább „piaccellenes” figurák kezdenek „piacorientált” manőverekbe a műveik iránti kereslet maximalizálása végett, az irodalmi önreklám, az imázsépítés, a művészi-közéleti presztízs „ökonómiájában”, a mégoly romantizált „termelés” mind több lényegi mozzanatát kontrollálni igyekezve, adott esetben az *anyagi* piacon való sikertelenség vagy járatlanság miatt a *jelképes* piacokon.⁸⁸ S mivel a szerzőség fogalma a romantikus, zseni elvű szépirodalom-képzeteken iskolázódik, vagyis tulajdonképpen kirekesztőleg szerzőcentrikus, a szerzőség erős, markáns ellenségekkel szemben kanonizálódik, a szerzőt és az irodalmat a folytonos veszélyeztetettség állapotában lévőnek láttatva.⁸⁹ Mint Bajza és szövetségesei esetében.

Ennek konkrétabb és specifikusabb megvalósulása volt a közvélekedésben az a negatív előítélet, mely a magyar kiadókhöz kapcsolódott ezekben az időkben, miközben a kulturális piacon ezzel párhuzamosan uralkodott el a könyvkiadón és könyvkereskedőn keresztül történő piaci jelenlét egyre „személytelenebb” formája.⁹⁰ A legújabb magyar kutatások ugyanakkor meggyőzően hívják fel a figyelmet arra, hogy a könyvkiadás, könyvkereskedés igen igényes presztízs szakmának számít a tágan értett

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ HITES Sándor, *Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a New Economic Criticism*, Helikon, 2011/4, 489.

⁸⁷ HITES Sándor, *Magyar irodalom a 19. században: Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi kötetének színopszisa*, ItK, 2015/5, 665.

⁸⁸ HITES, *Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom, i. m.*, 490–492; HITES, *Magyar irodalom a 19. században, i. m.*, 665.

⁸⁹ T. SZABÓ, *i. m.*, 580, 587.

⁹⁰ Uo., 574–575.

korszakban, hogy a kiadóval kötött állandó szerződéseket (vagyis a kiadási jogok akár örökös eladását) éppen hogy keresik a literátorok (sőt, rangot jelent ilyennel rendelkezni),⁹¹ s hogy bár a korszak „könyvembereinek” óraműpontossággal kiépített, üzleti szellemű vállalati birodalmát jócskán uralja a pénz logikája, a képlet mégsem olyan egyszerű, hogy ők lettek volna a szegény művészberek szívtelen kizsákmányolói. A dolgot jól összefoglalja egy Heckenast Gusztávról szóló, újabb keletű konklúzió: „Többen úgy vélik, hogy »az üzleties szellem« sokszor felülkerekedett íróihoz fűződő viszonyában, és csupán józan megfontolás vezette, mikor szerződést kötött velük. A fennmaradt levelezések hangneme azonban jórészt túlmutat az író–kiadó–viszonyon.” Kisfaludy Sándor például többször barátilag panaszkodik neki a cenzúra miatt, de Arany János is mindig tudja, mikor fordulhat kölcsönért kiadójához. Ő maga is figyelemmel kíséri kliensei sorsát. A „jó kereskedő” tehát párhuzamosan élt az „atjai kiadóval”, egyfajta „összetett érzelmi viszonyban”.⁹² Párhuzamként lehetetlen itt nem utalni az Aurora-kurátorok, illetve Kisfaludy Károly kezdeti „érzelmi-atjai” viszonyára, a megállapodások tiszta, sőt baráti jellegére (vö. *clara pacta, boni amici*). A „feudálisnak” titulált finanszírozás pedig éppenséggel Heckenast felé látszik folytonosnak, mindenféle anakronizmus nélkül.

Az Aurora-pör mint markáns *ősjelenet* jól szemlélteti, hogy amit a szerzők saját magukról, a saját fontosságukról állítottak, hogyan válik piaci tényezővé, s egyben dominánssá az irodalmi eszmék piacán is, egy olyan szerzőfogalmat kanonizálva, amelynek esetében az irodalmi műalkotás (úgy is mint éves sokszerzős szépirodalmi almanach) inkább szellemi, mint technikai folyamat eredményeként mutatkozik meg, létrehozója és jogos birtokosa pedig leginkább és elsősorban írója („megszerkesztője”), és csak utána kiadója, nyomdásza, forgalmazója.⁹³ Pedig a költőinek szánt, az úgynevezett *esztétikai idealizmus*⁹⁴ látásmódját megelőlegező bajjai kérdés, hogy kié az árusítható műalkotás: azé aki materiális megvalósulását eszközli vagy aki zsenyszerű „elméjét” adja hozzá, abban a kultúratudományi illetőségű kontextusban válaszolható meg leginkább (akkor is és most is), mely szerint a kettő – mint már az előbbieken is leszögeztük – értelmezhetetlen egymás nélkül. A műalkotás olyan *hibrid*, amely nem csupán a szerző kreatív szellemi teljesítménye, hanem a mindenkori kulturális-technikai környezet műterméke is.

A Tizek Társaságának tagjai esztétikai autonómiájuk harcos kinyilvánítása mellett törekedtek saját gazdasági erejük felmérésére és érvényesítésére, figyelmeztet a

⁹¹ Bővebben lásd LIPTÁK, *i. m.*, 49, 105.

⁹² *Uo.*, 128.

⁹³ T. SZABÓ, *i. m.*, 572, 575.

⁹⁴ Az „esztétikai idealizmus” az esztétikai tapasztalat önértékébe, lényegi médiumfüggetlenségébe és a szellemi szféra absztrakt önállóságába vetett hit. Kritizálói az elvont irodalmiság definíciós kísérletei helyett az olvasás anyagi, testi vagy éppen technológiai összetevőit hangsúlyozzák. Bővebben: MOLNÁR GÁBOR TAMÁS, *Az irodalomtanítás elméleti problémái a digitális médiumok korában: Vitairat – Fűzfa Balázs Mentés másként című könyve kapcsán = Szakpedagógiai körkép I.: Anyanyelv- és irodalompedagógiai tanulmányok*, szerk. ANTALNÉ SZABÓ ÁGNES, LACZKÓ KRISZTINA, RAÁTZ JUDIT, Bp., ELTE, 2015, 163. http://metodika.btk.elte.hu/file/TAMOP_BTK_BMK_2.pdf (Letöltés ideje: 2021. június 21.)

szakmai kommentár,⁹⁵ s bár ez esetben már 1847-ben vagyunk, megint csak nem nehéz észlelni a korrelációt a Bajza-pörökkel. A lényeg ráadásul – úgy tetszik – éppen abban a belátásban áll, hogy bizonyos hatalomvezérelt irodalom-gazdasági képletek mennyire azonosak tudnak lenni az Aurora idején és évtizedekkel később is. Margócsy István Petőfi-monográfiájában a Tizek Társasága kapcsán, az előzőekhez hasonlatosan, tudatos konkurenciaharcokról, pártalapításokról, markáns csoporttudatról, küzdőtéréről beszél.⁹⁶ Ám nem csupán itt rajzolódna ki az egyértelmű korrelációk a Petőfi- és Bajza-korszak között.

Mint Margócsy kifejti, Petőfi működésének alapja az állandó részvétel, a pillanatnyi szünet nélkül való jelenlét (a Bajzáé is). Attól a pillanattól kezdve, hogy Petőfi mint segédszerkesztő letelepedik Pesten és elkezd kiépíteni saját pozícióit az irodalmi életben, tevékenysége folyamatosan az irodalmi nyilvánosság előtt zajlik, vagy tőle származó, vagy róla szóló írások tükrében (Bajzánál is). Petőfi stratégiája a folyamatos figyelemfelhívás, a már-már agresszív *önreklám* (a Bajzáé is). Folyamatosan „kiprovokálja”, hogy róla legyen szó, akár kihívóan, időnként megbotránkoztatóan szokatlan „személyességével, őszinteségével” (Bajza is). Az állandó *önfelhajtás* mellett további alapjellemező Petőfinél, hogy *eseménygenerátor*: mindenkivel hajlandó sajtópolémiába keveredni. Alighanem azért is olyan élesek és sokszor nyerseks a kritikákra adott válaszai, hogy hergeljék az irodalmi nyilvánosságot. Mindig mindent máshonnan nézni, egyéniesíteni, mindig progresszívnek mutatkozni: a cél a fogyasztói figyelem felkeltése (a Bajzáé is). Margócsy hangsúlyozza Petőfi jogérzékét, amennyiben íróként olyan „jogalany”, aki vehemensen és szakadatlanul figyeli a jussait; olyan figura, aki saját jogosítványait folyamatosan érvényesíteni akarja és tudja (Bajza is). Petőfi egyik jellemző védjegye az összetéveszthetetlenség, az egyértelmű azonosíthatóság (a Bajzáé is).⁹⁷

Mindemellett ugyanakkor Margócsy arról is beszél, hogy „az a később uralkodóvá vált gesztusrendszer, mely az irodalmi életet elsősorban az éles konkurenciaharc tereként fogja fel, s a különböző intézményeket és fórumokat az egyes versengő irodalmi irányzatok hadállásaként állítja be, alighanem itt, a negyvenes években érte el először modern kiteljesedését”.⁹⁸ Nos, úgy tűnik, mindehhez nyugodtan hozzátehetjük: és Bajzáékkal körvonalazódott markánsan először. Petőfi bekerülése a pesti irodalom centrumába lényegében hitelből megy végbe; első kötetének finanszírozása nem mecénási ajándék, hanem polgári, megelőlegezett kölcsön alapján történik⁹⁹ – ez megint csak kísértetiesen hasonlít az Aurora-történetre, itt inkább Kisfaludy, mint Bajza vonatkozásában. Petőfi mint „irodalmi iparlovag”, mint mind jogi, mind anyagi értelemben vett „self-made-man” a reformkori magyar „polgári fejlődésnek” az egyik

⁹⁵ HITES, *Magyar irodalom a 19. században*, i. m., 665.

⁹⁶ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999, 64–65.

⁹⁷ *Uo.*, 53–66.

⁹⁸ *Uo.*, 67.

⁹⁹ *Uo.*, 71.

legrokonszenvesebb modelljét állította elő – értékel Margócsy.¹⁰⁰ E ponton pedig a Bajza- és Petőfi-féle hatalomtechnikai, gazdasági-érdekérvényesítő stratégiákat, kontextusokat összekötő analogizálás véget is ér – amennyiben Bajza „modellje” bizonyosan nem a legrokonszenvesebb.

Bajza lelke

Közhely, hogy mégoly gazdagon archivált szöveges anyagból is igen bajos pszichológiai profilt készíteni. Itt profilozásról szó sem lehet, az mégis érdekes és beszédes tud lenni, hogy – az önleírásokat és a kortársak leírásait most háttérbe szorítva – az eddigi szekunder irodalom miféle „Bajza-pszichét” állít elénk. Többek között azért, mert igencsak úgy tűnik, hogy a szóba hozott pöröknek egytől egyig kritikus faktora ez az egyéni személyiségdimenzió. Korompay H. János, aki maga is hangsúlyozza, hogy a magyarázó lélektaniség milyen veszélyes tud lenni, példaszerű korrektséggel beszél Bajza kapcsán „összetett személyiségről”, akinél mindazonáltal „a külső rettenthetetlenség belső gyengeségeket takar el a közönség elől”.¹⁰¹ A „szerkesztő magatartásának rekonstruálásáról” beszélni módszertanilag azért kifejező Korompay részéről, mert finoman reflektál a szövegesülve fennmaradó *mondás* és a múlt ködébe vesző *cselekedet* létmódjainak különbözőségeire. Mindenesetre fontosnak tartja kiemelni, hogy Bajza „félelmetes” hírű közszereplő, akinek számos fontos gesztusa igencsak teátrális.¹⁰² Ő is nyomatékosítja, hogy Bajza az emberekkel és nem a szövegekkel való konfrontálódás gyakorlatát követi, alapmetaforájaként pedig a párbaít (a dühöt, illetve a másik megsebzését) azonosítja.¹⁰³ Hangsúlyozza, hogy a Kritikai Lapok egyik deklarált célja, hogy „agyon fogjuk verni mind ezeket a huncfutokat”,¹⁰⁴ de a későbbi, negyvenes évekbeli Athenaeum folyóirat szerkesztésének korszakát is az jellemzi meglátása szerint, hogy a saját periodika biztosította megélhetés a tudatosan szított polémiák számától és intenzitásától függött, az Athenaeummal történő 1843-as szakítás gondolata pedig bár a retorika szintjén a „küldetés bevezettségének” érzetével közvetítődik Bajza részéről, voltaképpen az előfizetők csökkenéséből adódó anyagi gondokhoz köthető.¹⁰⁵ A szenttelen bírói szerep, a „harag és részrehajlás nélkül” (*sine ira et studio*) éthosza, a kérlelhetetlen és kemény kritika maximái a maguk

¹⁰⁰ *Uo.*, 73.

¹⁰¹ KOROMPAY, *i. m.*, 22.

¹⁰² 1828-as dilemmáját például – mely abban áll, hogy felhagyjon-e az akkor még nem kifizetődő irodalmi próbálkozásokkal konkrét szakmája, az ügyvédség melletti végső elköteleződéssel – Bajza úgy fogalmazza meg (felettebb érzékenyítően), hogy a literatúrától megválni a pénz miatt olyan, mint „a szeretett leánytól” megválni. Bajza József – Toldy Ferencnek, Pásztó, Pest, 1828. szeptember 26. Idézi: KOROMPAY, *i. m.*, 23.

¹⁰³ *Uo.*, 22.

¹⁰⁴ Bajza József – Toldy Ferencnek, 1829. augusztus 24. Idézi: KOROMPAY, *i. m.*, 21.

¹⁰⁵ *Uo.*, 15, 24.

rejtett módján igenis heves, elragadtatott intenciók Bajzánál,¹⁰⁶ a szenttelen nyugalom tehát „gonosz nyugalom”, amelyet például Kazinczy felismer, és irtózik is tőle.¹⁰⁷

Tóth Dezső, nem meglepő módon, máshogyan szemléli a bajzai lélektant. Kiindulópontja az az ellentét, amely Bajza vidéki pátriájának szűkössége és Pest páratlansága között feszül, s amely tátongó különbség egy életre elkötelezi Bajzát az utóbbi mellett: soha többé nem akarja feladni a várost, miután odakerül.¹⁰⁸ Az antik történelem nagy példáin önmagát heroikussá nevelő karakter példája, a „hivatássejtő készülődés az eljövendő nagy harcokra” már ifjú korában kialakul benne e narratíva szerint, vagyis egyfajta „antik mintájú polgári heroizmus” válik itt Bajza vezérlő elvévé.¹⁰⁹ Jogon csiszolódott éles, lényeglátó elme, önmagát páratlan logikai világossággal kifejezni tudó stílus jellemzi. Szelleme gyakorta van vadul „átihtelve” a szabad gondolkodástól, „megátalkodott republikánus”, akit az „igazság részrehajthatatlan szeretete” hajt.¹¹⁰ Ugyanakkor folyton kétségek gyötrik, hogy a „polgári világban” viszi-e valamire, jellege sokszor embergyűlöletbe fordul, fanatikus, kérlelhetetlen bírása önmagának is, érvelése pedig a logika tisztaságán túl „beképzeltséggel határos biztonságérzetet” is mutat.¹¹¹ Bajza „személyeskedésekkel vegyes” korszaka programszerűen vállalt pörök sora, melyet aztán a „polgárosodás” jegyében lezár (vagyis a „pörlekedés” azért még Tóth Dezső szemében sem éppen polgári), a Kritikai Lapok időszakában mindazonáltal még jócskán az „elrezzentő kritika” híve.¹¹² A legbeszédesebb összefüggés ugyanakkor itt talán ez: a „szüksös anyagi helyzet keserűsége” a húszas évek végén, „jó időben” találkozott a „literatúrai lehetőséggel”.¹¹³

Fenyő István szintén egy kettősségből indul ki, a „taszítás-ráhatás” dialektikájából: Bajza édesapja még *homo novus*, vagyis friss nemes, amely rétegtől Bajza ösztönösen függetlenné akar válni, éppen azért, mert belülről látja. A vad és műveletlen testvérek kiváltképp meggyűlöltetik vele ezt a „provinciális újnemesi” életformát, amelytől Bajza minden eszközzel távolságot próbál tartani amint lehetősége van rá, még úgy is, hogy kezdetben Pesten „kínosan” szegényen él.¹¹⁴ Város és vidék, polgári és feudális életforma kontrasztja mindvégig Bajza viszonyítási pontja, gondolkodásában pedig ennek jegyében kezdettől fogva elkülönül mindenfajta társadalmi tekintélyelvűségtől.¹¹⁵ Az egyetemista Toldy és Bajza „telve vannak a türelmetlenség érzetével”, bár

¹⁰⁶ Vö. FEKETE, „Az éjjél' titkaiba leplezett areopagusi tribunal”, *i. m.*, 327.

¹⁰⁷ T. ERDÉLYI, *i. m.*, 637.

¹⁰⁸ TÓTH, *i. m.*, 8–9.

¹⁰⁹ *Uo.*, 10, 12.

¹¹⁰ *Uo.*, 11, 13, 16.

¹¹¹ *Uo.*, 9–11.

¹¹² *Uo.*, 17–18.

¹¹³ *Uo.*, 14.

¹¹⁴ FENYŐ, *Az irodalom respublikájáért*, *i. m.*, 359–360.

¹¹⁵ FENYŐ, *Bajza József politikai értékvilága*, *i. m.*, 515. Vö.: A jurátusi éveit alatti megtapasztalt országgyűlési élmények hatására az ellenzékiesség „életelemévé” válik, mint a „levegő”. *Uo.*

olykor még Toldynak is sok Bajza szenvedélyessége,¹¹⁶ sőt nem egyszer inti nagyobb szerénységre is.¹¹⁷ Ugyanakkor T. Erdélyi Ilona úgy fogalmaz, hogy magát Toldyt is Bajza „formálja” leginkább, kettejük közül ő az „igazi stratéga”.¹¹⁸

Bajza „aggálytalan élessége”, „megsemmisítő” tónusa, csak az ügyre tekintő „megvesztegethetetlensége” mindazonáltal egy új korszak „jelzőtüze”, melynek eseményei során Bajza ellenfelei állításait sorozatosan „összeveti az igazsággal” – fogalmaz Fenyő.¹¹⁹ Számára az irodalom ideálvilága „harcis szféra” a közvetlen társadalmi realitás ellenében, ahol a „feudális közéletiség” szabályai érvényüket veszítik.¹²⁰ Bajza északultúszával és haladáseszményével a felvilágosodásnak is hű utódja, miközben szabadságideje és egyéniségével a romantika képviselőjévé is avatja egyben.¹²¹

Bajza apja tehát *homo novus*, de azt lehet mondani, hogy tulajdonképpen a fia is az. Első generációs, „nincstelen értelmiségi” (Fenyő), egyfajta „kulturális betelepülő” a nagyvárosban, aki felméri a terepet és a helyzetet, és meglátja benne önmaga kibontakoztatásának adott távlatú és minőségű lehetőségeit, amelybe belefér, hogy a másikat – még ha jelképesen is, ám a verbális agresszió minden erejével (*per vim*), egyfajta plebejus dühvel, sőt a nyelvi *executio* radikalitásával – „zúzzuk” és „agyonverjük”. Bajza valóban a felvilágosodás embere, valóban „megátalkodott” aufklärer, amennyiben valóságos jakobinus, abban az átvitt szótári értelemben, hogy radikálisan egyenlőségpárti, a „homo novusok” minden, irigységet sem nélkülöző, kompenzatorikus kisebbségi komplexusával, ám ezzel együtt ügyes tanultsággal is a *ráció*, a kulturális *köztársaság* jelszavaira hivatkozva (amelyekben esetlegesen még őszintén hisz is). Bár csak az „írók republikáján” *belülre* pozicionálja az egyenlőség világát tüzes cikkeiben – hisz jó realitásérzéke van –, azt a világot egészen magának akarja. Plasztikus élvezettel leckézteti a grófot, a „jakobinusok” minden haragos göggyével, folyamatosan apellálva az elégedetlenség kinyilvánításának, a kritikának, a „nép morgásának” jogára (*jus murmurandi*), hogy „grófoknak szolgáljon tanulságul”: hogy az ügy *precedens* értékű legyen. Amikor a szakirodalomban előkerül az 1848-at idéző „forradalmi hang”,¹²² a már-már Petőfit idéző republikánus erkölcsi kényesség és öntudat vonatkozása Bajza vitairatait illetően,¹²³ annak, úgy tűnik, ez az általános szociokulturális és egyéni-életkori

¹¹⁶ FÁBRI, *i. m.*, 409, 462.

¹¹⁷ „[O]ly formán szólász, mintha felvigyázó volnál a literatúrában” – figyelmeztetgeti olykor. Toldy Ferenc – Bajza Józsefnek, Párizs, 1830. május 29. Idézi: KOROMPAY, *i. m.*, 22. (Kettejük, mondjuk így, változatos viszonyát kiválóan tükrözi kiadott levelezésük. Erről kicsivel bővebben: BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora-kör témájának forráskritikai lehetőségeihez: A bor és a kör*, ItK, 2017/2, 192.)

¹¹⁸ T. ERDÉLYI, *i. m.*, 637–638.

¹¹⁹ FENYŐ, *Az irodalom republikájáért, i. m.*, 372.

¹²⁰ FENYŐ, *Bajza József politikai értékvilága, i. m.*, 516.

¹²¹ TÓTH, *i. m.*, 24; FENYŐ, *Bajza József politikai értékvilága, i. m.*, 516.

¹²² „Híres felkiáltásban már valami érződik 1848 forradalmas zúgásából.” FENYŐ, *Bajza József politikai értékvilága, i. m.*, 518. (Vö. még Vaderna Gábor értékelésével: „szinte forradalmi hang” VADERNA, *i. m.*, 342.)

¹²³ TÓTH, *i. m.*, 27.

lélektani szituativitás a legfőbb motiválója.¹²⁴ A felnőttkorba lépő, önmagát nagyon is komolyan vevő, erősen nélkülöző, ám helyzetbe kerülő, messziről jött első generációs értelmiségi fiatalember demagóg érdekérvényesítése, mely önmagával szemben nem túri az „arisztokrata iróniát”, s mely alapjaiban és eleve kötődik a *pénz* és a *kenyér* gazdasági motívumaihoz: megélni mindebből, *self made man* módjára. Mindez pedig arra enged következtetni, hogy bizonyos szempontból nagyon is polgári mindaz, amit Bajza tesz, bizonyos tekintetben viszont nagyon nem az.

Mérlegen a valóság

Bajza *ideális közönséget* toboroz. Tematizál, diskurzusokat gyárt, s közben egész kis „médiabirodalmat” alakít ki szövetségeseivel.¹²⁵ E stratégia nem csupán arra hivatott, hogy az eladott példányszámokból megéljenek, hanem hogy biztosítsa kulturális térfoglalásaikat lépésről lépésre (mely lépéseket aztán a szakma az irodalomtörténet egy-egy fontos állomásának tekint), s hogy közvetítse az ő realitásukat.¹²⁶ Valamint, hogy afféle rendhagyó *valóságpróbák* (reality testing) egészen tudatosan megtervezett sorozatainak segítségével folyamatosan tesztelgesse is szándék szerint egyre növekvő táborukat (felvevőpiacukat) ebben a valóságban.¹²⁷ Az *ész* nevében, az *igazság*

¹²⁴ Nem véletlen, hogy Dessewffy József is elsősorban Bajza ifjonti hevületét figurázza ki neki szóló pamfletjében, már a címadással is: *Az országszerte ösméretes fiatal tudós Zajbaj Úrhoz, egy csupán józan eszű, ősz hajjú, békét szerető tudatlan* [Pest, 1830, különnyomat]. Mindezek tükrében kevésbé értünk egyet azzal a nagyon is méltányos állásponttal, miszerint Bajza a *Respublica Litteraria* neohumanista képzetét modernizálta volna egy felvilágosult antropológiai gondolkodásmód keretében, a modern nyilvánosság szellemében (vö. VADERNA, *i. m.*, 340.). Sokkal inkább *kisajátította* ezt a premodern (!), ám ekkor még aktívan a kulturális emlékezetben élő, szép hagyományú képzetkört, privát céljaira, ön- és csapatépítésre használva fel. Adódna a lehetőség, hogy Dirk van Miert koncepcióját alkalmazzuk Bajzáéra, miszerint e hagyomány 19. századi, korszerű változata a *Republic of Belles-Lettres*, tehát egyfajta, immár „szépirodalmi/belletrista” közösség (vö. Dirk van MIERT, *What was the Republic of Letters? A brief introduction to a long history*, Groniek, 2014/5, 278–279.). Ám ennek ismérvei kevésbé meggyőzően korrelálnak Bajza speciálisan helyzeti fogalomkezelésével, s annak specifikus (magán)céljaival.

¹²⁵ Vö. TÓTH, *i. m.*, 15.

¹²⁶ Az úgynevezett *párhuzamos világok*, valamint a *vágy* és a *hatalom* nyelvi működésmódjainak effektusai itt egyébként is a posztmodern elméleteket megszegyenítő relevanciával állnak elő.

¹²⁷ A „valóságpróba” (*reality testing*) a pszichológiában az a képesség, amely lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük a nem-valóságot (a fantáziákat, a múltbeli emlékeket, a gondolatkísérleteket) az „aktuális” valóság reprezentációitól, vagyis azoktól a mentális reprezentációktól, amelyek elsősorban az érzékelésből keletkeznek. A „valóságos” és a „nem-valóságos” megkülönböztetésének képessége fejlődés és gyakorlás kérdése; az éjszakai álmok történések közben nincsenek valóságvizsgálatnak alávetve, az álmodozás viszont magán viseli a valótlanág „pecsétjét”. (Joseph SANDLER, Humberto NAGER, *Aspects of the metapsychology of fantasy*, *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1963/1, 159–194.) Az úgynevezett *kognitív térképek* magukba foglalják mindazokat a nézeteinket, amelyek arra vonatkoznak, hogy kik vagyunk, mi fontos a számunkra, illetve azt, hogy hogyan, milyen eséllyel küzdhetünk meg azokkal a helyzetekkel, amelyekkel az élet szembesít. A viszonyulási mintázatok, amelyek alapján alkalmazkodunk, ugyanúgy sematizáltak, mint ahogy a térképek is. Amikor megfogalmazunk egy hipotézist arra

nevében, a *respublika* nevében. Ezért az *opinio publica* „szüntelen tanúul hívása”, a „lehető legnagyobb nyilvánosság” tudatos keresése, s hogy folyamatosan a publikum nevében beszélnek.¹²⁸ Ez hozza létre azt a *beszédközösséget* (discourse community), amely végül meghódítja számukra az akadémiai magasságokat is.¹²⁹ S ez magyarázza azt a retorikailag mozgósító (*movere*) bajzai írásmódot, amely hol az „ég felé fordul gúnyos fohászokkal”, hol „vátesként süvölt”¹³⁰ – mindkét esetben a manipulatív véleménybefolyásolás, a delejező hatáskeltés érdekében. Ezek a „pörök” nem bírósági eljárások, szöveganyagai nem „törvényszéki” iratok, mint azt Bajza láttatni szeretné. Nem perek, sokkal inkább pörlekedések, a heves szóváltás, lármás szidás, vagyis a perpatvar, a botrány szótári jelentéstartományában.

Ebben az összefüggésrendszerben ugyanakkor többletjelentőséggel töltődik fel a viták hangneme és minősége is. Az *inszinuációk* (Dávidházi), vagyis a ráfogások, rágalmazások kigondolt, öngerjesztett dinamikája „csatapiaccá” változtatja folyóirataikat,¹³¹ melyek kapcsán Kölcsey „kegyetlenséget” és „közörjögést” emleget,¹³² de amelytől voltaképpen minden komolyabb vitapartner elképed. Ez utóbbi pedig azért fontos aspektus, mert egyáltalán nem biztos, hogy az elhallgatás Bajzáék utolsó szavának győzelmét jelenti a Conversation-pörben, az Aurora-pörben, vagy éppen a Pyrker-pörben. A választalanság nem az *elhallgattatás*, nem az *elnémítás*, hanem az *elhallgatás*, az *elnémulás* mintázatát is kirajzolhatja ugyanis. Mert nem véletlen, hogy Bajza vitairatai után mind Döbrentei, mind Dessewffy, mind Horvát, de még

a helyzetre vonatkozólag, amellyel szembesülünk, hajlamosak vagyunk azt le is ellenőrizni. Ez a kognitív folyamat is valóságpróba. (Robert C. CARSON, James N. BUTCHER, *Abnormal Psychology and Modern Life*, New York, Harper Collins Publisher, 1992.) Hangsúlyozandó, hogy e fogalom Bajza esetén tehát rendhagyóan, mintegy metaforikusan értendő.

¹²⁸ TÓTH, *i. m.*, 26.

¹²⁹ Az egyes szám első és többes szám első személyű névmások észrevétlen felcserélésében rejlik az a retorikai fogás, amely a hallgatóság identitását újból és újból kicseréli a szónokéval. A szövegen kívüli a „valóságos” vagy „aktuális” hallgatóság, ám a rétor hallgatósága mindig fikció is, a szövegen belül, amelyet „ideális” hallgatóságnak nevezhetünk. A szónok tehát egyszerre szólítja meg és teremti meg hallgatóit. Fontos helye van itt a „beszédközösség” (*discourse community*) fogalmának, amelynek elvárásait, igényeit a szónoknak ismernie kell, ám ezeket létre is lehet hozni. (James E. PORTER, *Reading presences in texts: audience as discourse community = Oldspeak/newspeak: Rhetorical transformations*, ed. Charles W. KNEUPPER, Arlington, Texas, Rhetoric Society of America, 1985, 242–251.)

¹³⁰ TÓTH, *i. m.*, 27. Vö. még: „[A Kritikai Lapok *Vezérszava*] hatásának el nem hanyagolható tényezője volt a megformálás is. Ily erőlyes, karakterisztikus hangon, ennyire agitativ, sőt, purifikatori céltudatossággal, eszméltető-mozgósító lendülettel, ugyanakkor áradó személyességgel magyar író a megelőző évtizedekben prózában ritkán szólalt meg.” FENYŐ István, *Az első füzet: A Pyrker- és a Conversationslexikoni pör = A magyar sajtó története, I, i. m.*

¹³¹ Ez Kölcsey minősítése, lásd Kölcsey Ferenc – Bajza Józsefnek, Pozsony, 1833. április 1. KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990, 147. Vö. még: „A Kritikai Lapok éles fegyver lesz a kezükben, rajta keresztül irányítja a triumvirátus [Bajza, Toldy és Vörösmarty] az irodalmi életet. Az új folyóirat a harcra született, ez az éltető eleme.” FENYŐ, *Az Aurora, i. m.*, 101.

¹³² Kölcsey Ferenc – Szemere Pálnak, Cseke, 1832. augusztus 3. KÖLCSEY Ferenc *Minden Munkái, Levelezés, III.*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Balassi, 2011, 67–70.

Kazinczy is a választalanság mellett döntenek, jó eséllyel az efféle „vita” folytathatatlanságának felismerését jelezve.¹³³

Csakúgy, mint a Conversation-ügyben, az Aurora-történetben sem látszik meggyőzően tehát, hogy Bajza olyasféle újdonságokat mondott volna, amit ekkoriban nem tudtak. Semmi sem bizonyítja meggyőzően, hogy megnyerte ezt a pert. Ami viszont biztos, hogy az Aurora mindvégig nagyon fontos számára, ahogy igen fontos volt Kisfaludy Károly számára is, minden anyagi ráfizetés, pénzügyi küszködés ellenére. Mégpedig nagy valószínűséggel azért, mert az Aurora. Hazai Almanach olyan „irodalom-gazdasági” jelentőségre tett szert, szerkesztése olyan *társadalmi tőkét* halmozott fel, amely még ha áttételesen is, de a valamiféleképpen megtérülés reményével kecsegtetett. Ez az eset mintapéldája a *szimbolikus tőke* hasznosulásának gazdaság és hatalom egymást átjáró kölcsönösségében, a *szimbolikus erőszak* kontextusában.¹³⁴ Emellett pedig iskolapéldája annak az összefüggésnek is, miszerint az *autonómia* – még a Bajza-féle világgá kürtölt, csúcsra járatott „autonómia” is – mindig csak *heteronóm* közegek környezetében létezhet valamennyire: minél inkább megvalósulva, annál inkább kiszolgáltatva amazoknak. A szabadság ára tehát a biztonság szertefoszlása és az önerő gyötrelme: a függetlenség éppenséggel a hatalom-gazdasági környezeteknek való hatványozott kitettséget jelenti.¹³⁵

Az illető almanach „pénze” effektíve nem jelentett egzisztenciát, mégis olyan befektetésként adódott, amiért érdemes volt harcolni még annak a Bajzának is, aki ekkoriban már, több hasonló „győztes” pörrel a háta mögött, kezdte uralni a terepet, és ezekben az években már/még realitás volt számára, hogy a literatúrából, pontosabban a fizetőképes olvasókból éljen meg.

¹³³ A Conversation-pör egyik résztvevőjét idézve: „A többit elhallgatom, s csak afelől teszem még bizonyossá a figyelmeztetőt [Bajzát], hogy ennek utána senkinek ellenem szóló koholmányait olvasni s időmet ily nemtelen csatára vesztegetni nem fogom.” CSERNECZKY József, *Bajzának = Tollharcok*, i. m., 30. Fenyő nézőpontja: „Bajza [...] cikkére nem érkezett válasz. Érvelésének kristálytisza logikája, igazsága miatt valóban nehéz is lett volna ellenérveket keresni. Horvát és Szemere visszavonulót fújtak.” FENYŐ, *Az Aurora*, i. m., 103.

¹³⁴ Pierre Bourdieu alapfogalmai kiváltképpen produktívak itt, abban a vonatkozásban, hogy a „társadalmi tőke” többek között a képviselési elv, a közösség nevében történő megszólalás felhajtóerejét biztosítja, míg a „szimbolikus tőke”, „szimbolikus erőszak” a domináns pozícióba kerülők olyan technikáit teszi lehetővé, amelyek a saját szimbolikus produktumokat hathatósan a társadalom többi részére ruházzák, a hatalmi viszonyok újrendezésének folyamatában – olyan immateriális tőkeként, amely anyagi tőkét termel, azzal már eleve kölcsönhatásban.

¹³⁵ *Autonómia és heteronómia* kérdéseiről hasonló összefüggésekben: RÁKAI Orsolya, *A szférák zenéje és a mocskos anyagiak: Az autonóm és heteronóm hierarchia kérdései a 20. század első harmadának hazai irodalmi életében*, Híd, 2016/6, 69–71. (E dolgozat testvér tanulmányában mindezt a luhmanni rendszerelmélet nyelvén villantottuk föl. Vö. BODROGI, *Az Aurora*, i. m.) Fenyő István konklúziója – miszerint Bajza „[m]agatartásával gyakorlatilag végérvényesen befejezi az esztétikai közeg autonómmá válását” (FENYŐ, *Az irodalom republikájáért*, i. m., 372.) – tehát erőteljes árnyalásra szorul.

BODROGI FERENC MÁTÉ
egyetemi adjunktus
DE BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
bodrogi.ferenc@arts.unideb.hu

József Bajza and the Aurora Money
(*The Power-economic Reading of the Aurora Lawsuit and Bajza's Character*)

Abstract: After the death of Károly Kisfaludy, the founder-editor of the ground-breaking literary almanac titled *The Aurora*. National Almanac, the so called Aurora Lawsuit broke out, which aimed to settle the control over the future fate of the publication. The literary consensus so far concluded that the polemics were won by József Bajza, who triumphed over his opponents, furthermore it was him who separated the hitherto confused definitions of author, editor and publisher, as well as the division of the rights of the publisher, author and editor, and he also managed to improve the recognition of the latter. The paper “reinterprets” the Aurora Lawsuit with a more critical view of József Bajza than before. Besides its purpose to prove that there was no superior triumph, it also aims to point out the basic motivation behind the situation, which was not discussed properly before, the aspect of power-financial gain.

Keywords: Aurora, József Bajza, Károly Kisfaludy, Aurora Lawsuit, aesthetic idealism, reality testing, symbolic capital

DOI: [10.37415/studia/2021/3-4/71-98](https://doi.org/10.37415/studia/2021/3-4/71-98).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Vörösmarty könyvkiadási gyakorlatának néhány jellemzője

I.

A reformkori könyvkiadás milyen formái, változatai figyelhetők meg az időszak legjelentősebb alkotójának, Vörösmarty Mihálynak az életművében? Mennyiben érinti, van-e bármiféle lenyomata nemzeti költői státuszának a piaci, értékesítési viszonyokban, illetve könyvkiadás és életrajz kapcsolatának vizsgálata változtathat-e az eddigi, alapvetően az egyes művekre, politikai eseményekre, intézményrendszerre épülő, meghatározó pontjain nagyrészt máig Gyulai Pál 19. századi összefoglalására alapozódó életrajzi narratíván?¹

A kérdéskör szinte teljesen feldolgozatlan, a kritikai kiadás elszigetelt, gyakran a rögzítésre szorítózkodó adatokat közöl csupán a Vörösmarty-kötetek megjelenése kapcsán, szemlélete tulajdonképpen bibliográfiai jellegű. Az életmű kiterjedt szakirodalma sem figyel fel például arra a szembetűnő és irodalomtörténeti szempontból is értékelhető tényre, hogy már a kortársak által is a reformkor legnagyobb lírikusának tartott Vörösmartynak egyetlen önálló, csupán lírai műveket tartalmazó kötete, válogatása sem jelenik meg több mint harmincéves pályafutása során. Lírai műveit minden kiadásban más műfajokkal *együtt* jelenteti meg, s nem találunk adatot arra sem, hogy ezen a következetesnek látszó szerzői gyakorlaton kiadói vagy akár baráti felkérés próbált volna – piaci szempontokra, költői státuszára építő megfontolások alapján – változtatni. Mindez természetesen meghatározta, hogy az egyébként is szórványos kortárs kritika viszonyulása a gyűjteményes kötetek bírálatára, értékelésére, azaz mindig az egészre, mintegy az (addigi) életmű teljességére irányult. Erőteljesebb kifejezéssel azt mondhatjuk, hogy Vörösmarty mindig „klasszikusként”, lezárt szakaszokat bemutató, összegző korpusszal jelent meg az irodalmi térben, s ez még akkor is igaz, ha egy-egy műve, leginkább természetesen a *Szózat*, rendkívüli, a magyar irodalmi életben korábban példátlanul tekinthető ismertséget jelentett számára. Kiadói gyakorlatán a kortárs folyamatok, az irodalmi térben való jelenlétnek új, karakterisztikusan érzékelhető módosulásai sem változtattak: Petőfi – Vörösmartyhoz képest különösen – rövid pályafutása alatt sajtó és könyvkiadás korábban ismeretlen, rendkívül erős szimbiózisát teremtette meg, irodalmi sikere nyilvánvalóan ennek is köszönhető. Mint életművének ezekre a szempontokra is figyelő feldolgozása jelzi,

¹ A kérdéskör új, intézménytörténeti szempontú feldolgozása: SZILÁGYI Márton, *A „nemzeti költő” szereplehetőségei és válságai: Vörösmarty társadalmi státuszáról*, ItK, 2015/1, 62–70.

Petőfinek egy-egy évben akár négy kötete is megjelent, köztük gyakran ciklust alkotó lírai anyaggal, ami az egységesség mellett határozott világgépet is közvetített. Másrészt Petőfi gyűjteményes kötetei előszavakkal, értelmező lírai versekkel igyekeznek az aktualitás, a párbeszéd kontextusát megteremteni, belső fejlődési íveket felmutatni.²

Vörösmarty lírai műveket közlő, a műfajiság, s azon belül kronológiai felépítésű kötetei lényegében klasszicista kiadáselvet követnek, azaz mintha lírai munkássága nem került volna termékeny kapcsolatba ezekkel a tendenciákkal, s egy jóval korábbi, Berzsenyire, Virág Benedekre jellemző felfogást mutatnak. Holott, mint majd látjuk, az üzleti szempontokat pályája kezdetétől szem előtt tartotta, s már első megjelent kötetének, a *Zalán futásának* a kiadási és a bevételi költségeit pontosan rögzíti, barátaival folytatott levelezésének vissza-visszatérő témája a kötet eladásából befolyó haszon.³

Az előbbiekkal, vagyis a lírai életmű kiadói háttérre épülő publikálásáról elmondottakkal szemben szinte teljesen ellentétes Vörösmarty drámai munkáinak kiadástörténete: drámai műveinek szinte *mindegyikét* igyekszik önállóan, a korai időszak kivételével akár a prenumerációt is mellőzve, saját költségén, illetve új kiadási formákat keresve kiadni. S ez annak ellenére válik az életműben folyamatos gyakorlattá, hogy néhány esettől eltekintve szerzőként, befektetőként tetemes anyagi veszteséget, évekig elhúzódó, megrekedő értékesítést kénytelen elszenvedni. Vörösmarty tanulóútasa, később barátja, kéziratainak másolója jegyezte fel, hogy Vörösmarty lakásában „az üres konyha egy részét saját költségén kiadott drámáinak el nem kelt példányai foglalták el”.⁴ Adatok hiányában ma már megítélhetetlen, hogy mekkora példányszámról van szó, de annyi kijelenthető, hogy a saját költségű kiadások tetemes, évekig halmozódó példányairól írt Sallay Imre.

Vörösmartynak szinte kizárólag a drámakiadásra koncentrálnó könyvpiaci jelenléte különösen szembetűnő az Akadémia, illetve a drámakiadás helyzetét a színházi bemutatóval járó ismertség, s az előadási jutalék létrejötte miatt alapvetően megváltoztató, a Pesti Magyar Színház megalapítása előtti időszakban. Az alábbiakban a két időszakot különválasztva tekintem át a drámák kiadásából levonható tanulságokat, s a színház megnyitója utáni időszakból, egyedi jellegük miatt, együtt tárgyalom Vörösmarty és Szigligeti Ede egy-egy bemutatott drámájának kiadástörténetét.

Önálló kötetben, előfizetőkön keresztül, a március 19-i József-napi vásárhoz igazodva jelenik meg Vörösmarty *Salamon király* című drámája 1827. február közepén, s maga az *Előfizetési Jelentés* felhívása is Pest vármegye november 15-i Lipót-napi „sokadalmához” kapcsolódik, mint azt az 1826. szeptember 4-én közzétett szöveg megfogalmazza: „Az előfizetés határnapja jövő [következő] Novemberi vásár.”⁵ Vagyis Vörösmarty, más szerzőkhöz hasonlóan, könyvpiaci szempontból a legfontosabb

² MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999, 48–75.

³ VÖRÖSMARTY Mihály, *Nagyobb epikai művek*, s. a. r. HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András = VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei* (a továbbiakban: VMÖM) 4, Bp., Akadémiai, 1963, I, 355–361.

⁴ GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 124.

⁵ VMÖM 7, *A' belső háború, Salamon király, Hábador*, s. a. r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1971, 332.

eseményhez, a pesti vásárokhöz igazodik. Az egy hétig, tíz napig tartó vásárok, különösen a nyári munkákat megelőző, illetve követő márciusi és novemberi alkalmak jelentőségét Kerényi Ferenc foglalta össze.⁶ Tanulmányából megtudható, hogy például Petőfi legtöbb kötete (*A helység kalapácsa*, *Versek 1842–1844*, *János vitéz*, *Sze-relem gyöngyei*, *Versek 1844–1845* stb.) ugyancsak a vásári napokhoz igazodva kerül könyvpiaci forgalomba, de a sokadalmak nem csupán könyv-, hanem politikatörténeti jelentőségét mutatja, hogy az 1848-as forradalom kirobbanása előtt a *Nemzeti dal* is eredetileg a március 19-i József-napi vásár idejére tervezett, úgynevezett „reformlakomára” íródott március 13-án, s csak az események miatt vált a forradalom központi, szimbolikus szövegévé.⁷ Ez a típusú kiadási gyakorlat a terjesztés és a reklámozás változó, korszerűbb formái között is rendkívül sokáig fennmaradt, sőt a Nemzeti Színház megnyitása után a drámák színpadi bemutatójának időpontja is próbált igazodni a vásárnapok miatt megnövekedett közönség igényeihez.

Vörösmarty a *Salamon király* előfizetői felhívásában, hasonlóan a *Zalán futása* Jelentéséhez, a műfajnak a nemzeti irodalom kifejlődéséhez nyújtott nyelvi és kulturális jelentőségét emeli ki, szempontrendszere rendkívül emelkedett: míg a dráma írója magával a művel, a vásárló a könyv megvételével járul hozzá a nemzeti kultúra kifejlődéséhez. Miután Vörösmarty kijelenti, hogy a dráma – Kölcsey értekezéseire, a *Nemzeti hagyományok* zárlatára emlékeztető módon – a leghatásosabban fejezi ki „az emberi, de kivált nemzeti lelket”, rátér a korszakban erőteljes, a nyelv felvirágoztatására, „kifejlésére” irányuló szempontra, amelyen keresztül a szerző „szép pályát nyithat szép hangú nyelvének virágoztatására”.⁸ Ez a piaci szempontokat háttérbe szorító, s első-sorban a műveltebb, a „nemzeti ügyért” áldozni tudó és akaró olvasókat kitüntetetten kezelő retorika akár azt is sugallhatná, hogy elsődlegesen a jómódú, sőt arisztokrata olvasókat kívánja elérni a kiadás, azonban a szokásos módon, a kötet végén megjelentetett⁹ előfizetői névsor rendkívül vegyes, széles körre kiterjedő képet mutat. Míg az „előfizetést elfogadó Urak” nagyrészt Vörösmarty ismeretségi köréből (például volt tanítványai, „Perczel Sándor, Móricz és Miklós urfiak” vagy Klivényi Jakab, Czuczor Gergely stb.) kerülnek ki, illetve könyvkereskedéssel foglalkozó neveket találunk, a kötetre előfizetők már jelentős szóródást mutatnak társadalmi szempontból. Találunk közöttük „Posta Expeditor”-t, táblabírót, ügyvédeket, concipistát, azaz fogalmazót, számtisztet, egyetemi hallgatót, jegyzőt. Alighanem a *Zalán futása* jelentős irodalmi (tehát nem piaci-olvasói) sikerének, Toldy Ferenc erőteljes kanonizációs törekvéseinek¹⁰ tudható be, hogy Vörösmarty első drámakötetének kiadásakor egyedülálló

⁶ KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1837)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002, 11–13.

⁷ SZILÁGYI Márton, *A vers napja. Petőfi Sándor: Nemzeti dal*, It, 2015/3, 307–319.

⁸ VMÖM 7, i. m., 332.

⁹ Uo., 335–344.

¹⁰ TOLDY Ferenc, *Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály' épikus munkájáról*, Pesten, Eggenberger és Müller, 1827.

előfizettséggyűjtői összefogás figyelhető meg: az előfizetések száma 370–380 között mozgott, ami majdnem négyszerese a *Zalán futása* előfizetői számának, s a későbbi Vörösmarty-dramák kiadásakor megfigyelhető számot is többszörösen meghaladja. Mindez – hiszen az első drámakiadásról van szó – bizonyára alapvetően befolyásolhatta Vörösmartyt abban, hogy a későbbiekben is ezt műfajt preferálta könyvpiaci szempontból. Sajnos adatok, források nélkül nem tudjuk feldolgozni, sőt értelmezni sem igazán Toldy Ferencnek azt a Bajzához írott levelét, amely a nyomtatási kérdésekre tér ki.

Toldy 1827. március 13-án azt írja Bajzának, hogy a kötet az előzetesen kalkulált költségekhez képest többre került, mégpedig a kiadó, Trattner Mátyás miatt: „Vörösmartynek a könyv sokba került, mert Trattner megcsalta”.¹¹ Annyi bizonyos, hogy a várt, tulajdonképpen írói pályáját, pesti megélhetését megalapozó összeg nem gyűlt össze, s ezt Vörösmarty későbbi életrajzi eseményei, illetve Sallay Imre már részben idézett visszaemlékezése is igazolja. Sallay a következőket írja a kötetkiadásról:

előfizetések meglehetősen számmal gyülekeztek ugyan, mindazonáltal a reménynek és a várakozásnak, melyeket e művet megelőző *Zalán futásának* közkedvességben lett részletetése ébresztett az ifjú költőben, távolban sem lelhetek meg; az aprónkint befolyt összeg a munka nyomtatására és minden kellékei kiállítására tökéletesen fölment. De nem is örvendhetett érdem szerinti kelendőségnek. E körülmény Vörösmartyt igen lehangolta, annyival inkább, mivel anyagi jobbléte fölsejlesztésére a művéből méltóbb jutalmat s némi jövedelmet várt.¹²

Mindezzel együtt különösen figyelemre méltó, hogy Vörösmarty egész írói pályáján jelentős energiákat mozgósítva, a művek kiadásának-értékesítésének anyagi veszteségeit háttérbe szorítva kitartott drámairói munkásságához kapcsolódó piaci magatartásánál. Sőt, minden jel szerint ez a műfaj volt az, amelyen keresztül kiegészítő jövedelmeit igyekezett megteremteni. További vizsgálatokat kívánna, hogy ebben a törekvésében mennyire volt jelen írói társának, barátjának, Kisfaludy Károlynak a példája. Kisfaludy életművében ugyanis a drámairás, drámakiadás valóban meghatározóvá vált, drámáinak száma meghaladja a húszat, s volt olyan év (1820), hogy hat drámát is megjelentetett nyomtatásban. A 19. századi székesfehérvári színház legfontosabb szerzőjévé váló Kisfaludy példája mindenképpen meghatározó volt Vörösmarty számára, de arról nem tudunk, hogy darabjait megpróbálta volna bemutatni a fehérvári színpadon. Dráma és színházi előadás kapcsolatának megteremtése majd csak a Pesti Magyar Színház megnyitása után történik meg, de ekkor sem válik jellemzővé, hogy kifejezetten színpadra, előzetes felkérésre¹³ írná drámáit, bár ter-

¹¹ VMÖM 7, i. m., 344.

¹² Uo.

¹³ Természetesen kivételt jelent a színházi megnyitóra írott *Árpád ébredése*, de ebben az esetben valóban egyszeri alkalomról van szó.

mésztesen alkalmazkodik a színház közönségigényre épülő műfaji elvárásaihoz, s új törekvésként a vígjáték műfajában is próbát tesz.

A *Salamon király* megjelenését követően Vörösmarty már a következő év elejére tervezi, de a többszöri átdolgozás, s a felmerülő anyagi problémák miatt végül csak 1830 májusában teszi közzé *A' bujdosókat*. A *Salamon király* megjelentetéséhez még hozzá kell fűzni azt az életrajzi ténytet, hogy – a Vörösmarty-levelezéssel és a szakirodalommal egybehangzóan – az 1826–27-es év rendkívül erőteljes, a pesti letelepedést, az irodalmi élettel való közvetlen(ebb) kapcsolatot is veszélyeztető anyagi válságot hozott. Vörösmarty folyamatosan azt fontolgatta, hogy Fehérvárra költözik, ügyvédi munkát vállal megélhetésének biztosítására. A helyzetet végül – baráti közbenjárásra – a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői állása jelentette. A kiadó, Trattner Mátyás halála után az új tulajdonos, Károlyi István 1827 végén Vörösmartyt bírta meg a szerkesztői teendőkkal, s 1828-tól töltötte be a szerkesztői állást. Barátaival, főleg Bajzával és Toldyval folytatott levélváltásából kiderül, hogy így is rendkívül gyakran utazik el a „drága” Pestről Fehérvárra, Kiskeszibe, s a szerkesztői munka egy részét, a hivatali teendőket barátai végzik el helyette.

Bizonyára a *Salamon király* csalódást jelentő (tisztá) bevétele, s az elhúzódo értékesítés miatt *A' bujdosók* megjelentetésekor Vörösmarty szakít a korábbi, prenumerációra építő előfizetői formával, és új, korábban ismeretlen megjelentetési móddal kísérletezik: a kötet kiadásához 20 váltóforint értékű, két év után 4 forint kamatot hozó részvényeket (*actia*) bocsát ki, s a kötet – nyilván a 25%-os kereskedői hasznot kikerülendő – a könyv-árusi forgalomban sem jelenik meg ismereteink szerint, legalábbis Vörösmarty Stettner Györgyhöz írott levele erre ad utasítást.¹⁴ Először kerül nyomtatandó Vörösmarty-kötet vidékre, Számmer Pál székesfehérvári nyomdájába. Meglátásom szerint ebben a személyes ismeretség mellett az anyagi megfontolások is fontos szerepet játszottak, hiszen a szerényebb technikai feltételekkel (például képek, metszetek nyomtatására nem is volt alkalmas a nyomda) dolgozó kiadónál olcsóbbá vált egy-egy kötet megjelentetése. *A' bujdosók* esetében ugyan fontos a budai vagy a pesti cenzúránál enyhébb engedélyeztetési folyamat, de nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Vörösmarty beadta volna a kéziratot akár a pesti, akár a budai cenzorhoz.

A' bujdosók actiákkal való megjelentetésének tervét Vörösmarty Bajzától veszi át, aki egy könyvsorozathoz, a *Külföldi Játékszín* megjelentetéséhez találja hosszú távon legalkalmasabbnak a részvényesi formát. A magyar könyvkiadás történetében ez az első alkalom, hogy egy könyv(sorozat) kiadását megkíséreljék részvényesi alapra helyezni. Az elgondolás lényege, hogy a részvényes (*actionarius*) a prenumerációhoz képest lényegesen nagyobb példányszám nyomtatását fizeti meg előre az actia megvásárlásával, s a hasznot vagy bizonyos várakozási idő után („az actionarius két vásárlás után a munka megjelenése után vagy pénzét 4frt kamattal fogja visszakapni, vagy

¹⁴ Vörösmarty Mihály – Stettner Györgyhöz, Pest, 1830. április 26. = VMÖM 17, VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése 1, 1816–1830*, s. a. r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965, 269.

ha inkább akarandja pénz helyett példányokat 30 frt váltóig¹⁵) kapja meg, vagy maga is kereskedhet a könyv példányaival. A részvényesi forma feltételezhető előnye, hogy a nyomtatási költségeket figyelembe véve elegendő akár néhány részvényt (ez természetesen attól függ, egy részvényes hány részvényt vásárol) találni a kötet kiadásához,¹⁶ tehát a szervezési folyamat lényegesen lerövidülhet, viszont a kamatfizetési kötelezettség miatt új kockázati tényező, felelősségvállalás jelentkezik a kiadói oldalon. Vörösmarty barátja, Fábíán Gábor meg is jegyzi – s ebből a kiadás 400 pengőforintos költségére is tudunk következtetni –, hogy „Kontod [A' *bujdosók*] kijövetelének örvendek és ha módomban állana a' hozzá szükséges 20 actiát mind magamnak tartanám”, de aztán hozzáteszi, hogy „[e]nnyi tőlem nem kerül”,¹⁷ azaz természetesen nem tudja a kiadáshoz kibocsátott összes részvényt megvásárolni.

A kiadás, mivel tulajdonképpen üzleti szempontok alapján kerültek ki a részvényesek, a korábbi gyakorlatot is megváltoztatta: a műhöz nem íródott olyan előfizetői felhívás, amely a dráma – korábban megfigyelhető – kulturális jelentőségét, nemzeti vonatkozásait hangsúlyozta volna. Sajnos szinte semmilyen dokumentum nem maradt fenn az értékesítés részleteiről, a „két vásár” elmúltával esedékes kamat kifizetéséről, s hogy az elsőként alkalmazott részvényesi forma milyen előnyöket jelentett a hagyományos prenumerációhoz képest. A későbbi kiadások inkább azt mutatják, hogy nem bizonyult hosszú életűnek, kifizetődőnek, s Vörösmarty röviddel később, következő művénel visszatért az előfizetőkkel megszervezett, a pozsonyi országgyűlés és a már említett, pesti vásárok időpontjához igazodó terjesztéshez.

Még a remélt, számottevő anyagi sikert szintén nem hozó A' *bujdosók* megjelenésének évében, 1830 legvégén –1827-es előzmények után – megkezdődik a *Csongor és Tünde* kiadásának előkészítése, a kiadás azonban már a következő év első hónapjaira helyeződik át. Mindez már az Akadémia működésének évében, Kisfaludy Károly halála után történik, amikor Vörösmarty elhunyt költőbarátja helyett a nyelvészeti osztály vezető helyére kerül: „Az Akadémia' tagjai ki vannak nevezve. A' Philológiára: Kisfaludy, Te és Schedel; s' mivel Kisfaludy meghalt, már most 500 Convent frt. fizetéssel Te”¹⁸ – írja Vörösmartynak Stettner György 1830. november 22-én.

A félezres példányszámmal ugyancsak erőteljes üzleti megfontolásokat sejtető mű, a *Csongor és Tünde* előfizetési, terjesztési formáiról rendkívül keveset tudunk, maga az előfizetési felhívás példánya is csak a kritikai kiadás megjelenése után került elő Kerényi Ferenc jóvoltából. A kritikai kiadás jegyzetanyagát kiegészítendő, jómagam egyetlen, nem releváns, de a valós helyzettől bizonyára nem túl távol álló, mindenképpen megemlítendő kortárs adatot találtam egy későbbi vitaanyagban: Csató Pál 1838-as, Vörösmarty és a *Marót bán* színházi jutalmazásának megtámadása kapcsán írott cikke azzal érvel, hogy az eredeti drámák első három színházi

¹⁵ Vörösmarty Mihály – Horváth Ferenchez, Pest, 1830. február 1. = *Uo.*, 259.

¹⁶ Összesen húsz részvényt bocsátott ki Vörösmarty 20 pengőforintos áron.

¹⁷ VMÖM 8, A' *bujdosók: Színmű öt felvonásban* (1830), s. a. r. FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai, 1962, 365.

¹⁸ VMÖM 17, i. m., 280.

előadásából kapott jutalék rendszere „emlékeztet arra az elenyészettnek hitt időre, amikor a Csongor és Tündérnek [sic!] 3 előfizetője volt”,¹⁹ s igazgatóként Bajza, íróként pedig Vörösmarty a harmincas évek második felének megváltozott könyvpiaci, intézményi viszonyait a húszas évek végéhez, az Akadémia előtti időkhöz tartják hasonlónak, ezért szorgalmazták az írók anyagi támogatását. A mű, bár azt bizonyosan tudjuk, hogy az előfizetők gyűjtése megindult, sőt – baráti segítséggel – előfizetőket a pozsonyi országgyűlésen is próbáltak szerezni, előfizetői névsor nélkül jelenik meg, a nyomtatási költségek döntő részét a szerzőnek kellett állnia. S bár Csató ebben az időben már támadó, költői tekintélyét minden eszközzel leépíteni igyekvő viszonyban állt Vörösmartyval, ironikus megjegyzése bizonyára nem állt távol a valóságtól, s Vörösmarty – bár Csató vádjaira válaszolt – a *Csongor és Tündét* ért megjegyzésre nem tért ki. Pontos adataink ugyancsak nincsenek a dráma bevételeivel kapcsolatban, ám a (valószínűleg) rendkívül alacsony előfizetői szám alapos okot ad arra, hogy a művet ugyanúgy az üzleti veszteséget, elhúzódó értékesítési folyamatot mutató kötetek közé soroljuk, mint a korábban ismertetteket. Erre utal az is, hogy Vörösmarty akadémiai munkája mellett még 1832-ig vitte a Tudományos Gyűjtemény szerkesztését is, vagyis a sokszor nyűgnek, elláthatatlan teendőnek érzett lapszerkesztés anyagi bevételeire szüksége volt a megélhetéshez; a *Csongor és Tünde* tehát nemigen járt számottevő haszonnal. A lapszerkesztésről való lemondás után pedig újra gondoskodnia kellett az elmaradt jövedelem pótlásáról: ez – a nem állandó, alkalmi bevételek mellett – két területen történik majd meg.

Vörösmarty 1832. augusztus 21-én írja alá Károlyi Istvánnal a szerződést munkáinak („apróbb versezetei”, a *Zalán futása* és kisebb epikus munkái, a drámák tehát nem) tíz évre szóló eladásáról. Az összeg megközelítőleg egy évi pesti megélhetésére elegendő, a kialakult 1100 pengőforint (pft) kevesebb, mint akadémiai tiszteletdíja és szerkesztői jövedelme összesen. Ugyancsak ebben az évben, 1832-ben vállalja el Toldy Ferencsel a Magyar Tudós Társaság *Zsebszótára*, azaz a német–magyar, magyar–német szótár megírását. Az Akadémia gondozásában megjelenő, Toldy szorgalmazására és üzleti terve alapján íródott *Zsebszótár* jelentős „tisztá hasznot” hozott, a bevételből pedig az Akadémia és a szerzők egyaránt részesültek.²⁰ Ugyanez mondható el a *Vérnász* című dráma kiadásáról is: mivel a dráma 1833-ban elnyerte az intézmény drámai jutalmát (száz arany), a művet a következő évben meg is jelentetik az Akadémia kiadásában, s ebben az esetben is Vörösmartyt illette a tiszta haszon egy része. Az Akadémia által gondozott kiadásoknál a források szerint a bevétel harmada került kifizetésre a szerzőnek.²¹

¹⁹ VMÖM 10, *Drámák*, s. a. r. FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai, 1971, V, 627.

²⁰ A *Zsebszótár* anyagi vonatkozásainak, tiszteletdíjainak áttekintése feldolgozásra vár, állításaimat az Akadémia kéziratos jegyzőkönyveire alapozom.

²¹ Erről szintén az akadémiai ülések kéziratos jegyzőkönyve (XXXIII.) a következőket írja: „levonván a Vérnász darabból bekerült haszonból, mely 300 f 5 ½ kr. 10% vagyis 30 f 30 ½ kr a tiszta haszonnak, u.m. 274 f 35 krnak egy harmadát, ugymint 91 f 31 2/3 krt fizessen ki [Vörösmartynek az Akadémia].”

Az Akadémia, ha nem is teljes mértékben – hiszen mint láttuk szükségessé vált az addigi életmű egy jelentős részének viszonylag hosszú, tíz évre szóló, kizárólagos jogokat átadó könyvkiadói értékesítése –, de kétségtelenül meghatározó állomás Vörösmarty életében és munkásságában is. Hasonló, Vörösmarty életformájának egészére kiható változást ugyancsak gyűjteményes munkáinak hosszabb időre, könyvkiadói szerződéssel biztosított eladásakor rögzíthetünk: a Károlyi Istvánnal 1832-ben kötött szerződés 1843 elején járt le, s így lehetősége nyílt az életmű újraértékesítésére, beleértve az eltelt tíz év alatt írott műveket is. Munkáinak nyomtatási és kiadási jogát ezúttal Kilián György vásárolta meg nyolc évre, s Vörösmarty valamivel több mint ötévi akadémiai tiszteletdíját kapta meg az egyes kötetek megjelenéséhez kapcsolódó szakaszos fizetéssel. Ez a kiadás teremtette meg az 1843 májusában Csajághy Laurával kötött házasság anyagi hátterét. A szerződésben vállalt kötetek előkészítése, nyomdai átadása viszont több mint egy évet csúszott, az utolsó kötetek csak 1845-ben jelentek meg,²² ezért újabb gyűjteményes kiadásra Vörösmarty csak 1854-ben gondolhatott. Utolsó éveinek közismert anyagi nyomora, s az, hogy a pénztelenség miatt Pestet is el kellett hagynia, alighanem annak tudható be, hogy ezt követően – bár Heckenstall tárgyalt az anyagi feltételekről – már nem sikerült új szerződést kötnie.

A fentiek azt mutatják, hogy Vörösmarty megélhetése, anyagi bevételei az akadémiai jutalmak, szerkesztői munka s egyebek mellett döntő mértékben a könyvkiadásra épültek, viszont tartósabb, valóban életformaváltást jelentő események kizárólag műveinek huzamosabb időre szóló értékesítésekor figyelhetők meg. Az 1850-es években egy ilyen szerződés elmaradása korábbi életformájának végleges és visszafordíthatatlan módosulását okozta.

Óvatosan, hipotetikus jelleggel – s további, elsősorban az anyagi következményekre rákérdező vizsgálatokat igényelve, de a drámakiadások 1827–1831 közötti számát és az egyértelműen piaci szempontú törekvést is tekintve – megkockáztatható az a kijelentés, hogy nem kizárólag az irodalmi intézményrendszer hiánya okozhatta azt az életrajzban némileg túlhangsúlyozott momentumot, miszerint Vörösmarty 1827-ben az írói „hivatás” helyett az ügyvédi pályán való elhelyezkedést, illetve a Pestről a Fehérvárra való visszaköltözést fontolgatja, s ettől a szándékától csupán a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői állása tartja vissza. Az 1827–1831 közötti években három önálló drámakötet kiadására is sor kerül, de jelenlegi tudásunk szerint mindhárom kiadás kisebb-nagyobb anyagi veszteséggel zárul. Eltérő szervezési-kiadási fázisokban ugyan, de Vörösmarty egyik alkalommal sem várta ki a nyomtatáshoz, terjesztéshez elegendő előfizetői, illetve részvényesi számot. A kiadásokat saját megtakarításból, barátaitól kért kölcsönökből finanszírozta, azaz ha törekvéseit, megélhetését az irodalmi közeg kontextusában próbáljuk értelmezni, a későbbi akadémiai fizetésnél nagyobb állandó összeg állt rendelkezésére, azonban folyamatos drámakiadási-üzleti

²² A kiadás történetét összefoglalja: VMÖM 1, *Kisebb költemények I. (1826-ig)*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960, 331–339.

törekvése hullámmzó, s az egzisztenciális ellehetetlenülést is magában hordozó eseteket vont maga után. A tendencia azonban még a harmincas évek elején is fennállt: Vörösmarty első, a kiadási, nyomtatási, terjesztési jogokra vonatkozó, Trattner-Károlyi Istvánnal 1832 augusztusában, tíz év időtartamra kötött, *Munkái* három kötetére vonatkozó szerződése nem közöl drámai műveket, az első kötet lírai munkáit, a második és a harmadik pedig eposzi költeményeit tartalmazza. A fennmaradt szerződés²³ alapján egyébként feltűnő, hogy az epikus munkák (a *Zalán futása* és a kisebb epikus művek) kötetekért Károlyi egyaránt ötszörös árat fizetett a lírai kötetekhez képest – mindez valamelyest érzékelteti az utóbbi műfaj piaci értékét is.

A drámák kiadástörténetében a Pesti Magyar Színház létrejötte hoz alapvető változást: az intézmény a drámák színpadi adaptációján keresztül átformálja, s újszerű, rendkívül érzékeny kapcsolatot teremt a műfaj és a könyvkiadás viszonylatában. Vörösmarty ezzel összefüggő tudatosságát mutatja, hogy 1837. december végén az ő javaslatára, még a színháznak a Pest vármegyei választmányi-részvényesi működése idején, Bajza igazgatása alatt elfogadják, hogy a drámai művek *első három* bemutatója után a tiszta haszonból arányos jutalékban részesüljön a szerző:

Minden új eredeti színdarab mely a' pesti színpadon leendő előadás végett nyujtatik be az igazgatóhoz, egy e' végre kinevezett választmány által szigoruan megvizsgálatván, ha hatást [sikert] igér, előadása meghatározatik, s ekkor az író az előadási tiszta haszonból egy egész bevételt nyer, illy felosztással: Az első előadásból 1/5, a' másodikból 2/5, a' harmadikból ismét 2/5 része fizettetik ki a' tiszta haszonnak.²⁴

Látható, hogy a színházi előadás lehetősége anyagilag is érdekeltté tette a szerzőt drámájának színházi benyújtására, s a bemutató jelentős haszonnal is járhatott. Mindez egyébként fokozta a színházi vezetés és a részvényes választmány közötti, már kezdetől, a színház megnyitásakor is érzékelhető feszültséget: Bajza és Vörösmarty – főleg a nemzeti-irodalmi nyelv „csinosítása” miatt – elsősorban a prózai darabok dominanciáját próbálták elérni a bemutatandó darabok között, azonban a választmány az előkelőbb, fizetőképesebb, az alkalmi nézők mellett a bérletet váltó közönséget a színházba vonzó zenés rendezéseket, főképp az operaelőadásokat²⁵ preferálta, annak ellenére, hogy a színház a nyitás után még nem rendelkezett ehhez megfelelő zenekari kísérettel, énekesi gárdával, s megteremtésük tetemes anyagi teherrel járt. Azonban, ha már megjelent mű bemutatása került sorra, a jutalék – beleértve akár a második vagy a harmadik előadást is – nem illette meg a szerzőt.

²³ Uo., 315–316.

²⁴ VMÖM 14, i. m., 512.

²⁵ A téma legkiválóbb feldolgozása: KERÉNYI Ferenc, *Az operaháború: Egy színháztörténeti jelenség komplex leírása*, Színháztudományi Szemle, 1978/1, 107–142.

Az új kontextus, egy színházi előadás sikere jelentősen befolyásolta a nyomtatott mű eladható példányszámát, színpadi bukás esetén viszont a mű könyvformátumban való megjelentetése (legalábbis az előadáshoz közeli időben) szinte értelmét veszti. A műsorpolitikai feszültségek háttérében üzleti és kulturális megfontolások kerülnek szembe, s mind az irodalom-, mind a színháztörténeti szakirodalom erőteljesebben érzékelteti az utóbbi háttérbe kerülését, holott nyilvánvaló, hogy a prózai darabok erőltetése esetén maga a színház működése került volna veszélybe, sőt: a Pesti Magyar Színház alig több mint kétéves működése alatt ez végbe is ment. A veszteséges intézményt az állam vette át, anyagi háttéréről az országgyűlés gondoskodott a továbbiakban. A feszültségek Bajza rendkívül korai, kikényszerített lemondásához vezettek, s később pereskedésig, a közönség előtti sajtóvitáig fajult az ellentét a vezetőség és az Athenaeum szerkesztői között. Kerényi Ferenc így foglalja össze a kialakult helyzetet: „A választmány anyagi érdekeltségét, a színészet önellátását az internacionális formanyelvű operajátszás révén reméli elsősorban megvalósítani. A két nézet, a liberális-nevelő színház eszméje és a szórakoztató játékszín törekvései (politikai, esztétikai, személyes indítékokkal összekapcsolódva) az ún. operaháborúban válnak éles viták forrásává, Bajza mihamarabbi lemondását és az egymást gyakran váltó választmányi igazgatók kormányzását eredményezve.”²⁶ A Kerényi Ferenc által említett, személyeskedésig fajuló vitáknak Vörösmarty is célpontja, a másik oldalról viszont szerzőként is érintve aktív, vitacikkekben megnyilvánuló részese volt.

A kezdeti időszak szimptomatikusnak tekinthető szerzői gyakorlata azt mutatja, hogy a művet az előadásokat követően, s még az előadásoknak a könyvpiaci *hatása* idején kellett megjelentetni, úgyelve arra, hogy lehetőség szerint közben mindhárom előadás részesedését is megkapja a szerző. Természetesen mindez, hiszen az első és a harmadik előadás között többnyire rövid, egy-két hónapnyi idő telt el, a nyomtatáshoz szükséges összegnek a prenumeráció gyakorlatához (vidéki előfizetők, helyi felhívások stb.) képest sokkal *gyorsabb* megteremtését követelte meg, vagy a szerzőnek magának kellett rendelkeznie befektethető összeggel. (Ezt egyébként – elviekben és kockázatos módon – a bemutatókért kapott jutalék is biztosíthatta, bár a jutalék kifizetésének ütemezéséről nem ismerek adatot.) Bizonyára ez az új helyzet indokolta, hogy a színház kezdeti honorálási rendszerében *elsőként* előadott és szinte azzal párhuzamosan megjelentetett két dráma, Vörösmarty *Marót bán* és Szigligeti Ede *Gyászvitézek* című munkája deklaráltan is újszerű kiadási formát kapnak, illetve megjelenési módjuk a szerzői jog kérdéséhez is érdekes adaléku szolgálnak. Főleg Szigligeti esetében lesz feltűnő, hogy a megjelent mű a paratextusok szintjén is milyen erőteljesen kötődik a színházi kontextushoz, jelöli a bemutató idejét, s a szerepeket játszó színészek nevét is közli a kiadásban, holott ennek semmi jelentősége nincs egy olvasásra szánt kiadás esetében. Az alábbiakban ennek a kérdéskörnek a főbb vonalait tekintem át Vörösmarty és Szigligeti említett műveivel összefüggésben.

²⁶ KERÉNYI Ferenc, *A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban (1838–1840)*, It, 1976/8, 166.

II.

A kritikai kiadás jegyzetanyaga szerint a *Marót bán* megjelentetésével Vörösmarty „400–500 forint bevételhez juthatott, feltéve, hogy a rendelők nem maradtak adósok [adósak] a szerzőnek”.²⁷ A megadott összeg bizonyosan téves, s elsősorban nem annak nagysága, hanem a kalkuláció hagyományos előfizetői sémát alkalmazó logikája miatt, s ezért azt a folyamatot sem teszi láthatóvá, hogy a kiadás szervezője, Bajza által közzétett szöveg szerint hasonló könyvmegjelentetésben „még egy hazai író sem részesült” – Vörösmartyt „jutalmazza” először ez a „megtiszteltetés”.²⁸ A kiadás módja, író és közönség ilyen jellegű, kiemelt figyelmet mutató kapcsolata bizonyára ösztönzőleg hatott Vörösmarty *Újabb munkái*²⁹ önálló megjelentetésére, de hatása nem elhanyagolható kiindulási alapot ad egy kevésbé ismert, Vörösmartynek a magyarországi könyvkiadással és -kereskedéssel foglalkozó elméleti munkájához, illetve a Nemzeti Kör elé terjesztett, Petőfi 1844-es kötetének kiadására vonatkozó tervezetéhez³⁰ – ezért is érdemes hosszabban idézni a szöveget.

A Jelenkor 1838. június 13-án, alig három héttel a *Marót bán* második színházi bemutatója után számol be a mű megjelentetésének híreről:

Vörösmarty Mihál koszorús költőnket olly *megtiszteltetés* jutalmazza az írói rögös pályán tett fáradozásáért, minőben még egy hazai író sem részesült, 's minőre a' most élők közt ő egyike a' legérdemesbeknek. Néhány buzgó tisztelője nemzeti literaturánknak ugyanis Pesten aláírási ivet nyitja meg, olly szándékkal, hogy a' begyülemdő pénzből Vörösmartynek legközelebb nemzeti színházunkban *kétszer* ismételve eljátszott »Marót bán« című eredeti szomorujátékát *kinyomatják*, 's valamennyi példányt árultatás végett a' szerzőnek *ajándékozandják*, mint csekély jelét azon méltánynak, mellyel érdemei iránt viseltetnek. Alig juta keringésre az aláírási ív, 's a' vetélkedve aláíróktól azonnal összegyűlt az érintett szomorujáték *díszes* kiadására megkívántató mennyiség. E' szerint a' munka legközelebb sajtó alá kerülend. A' kiadásra felügyelést, az *aláírók kérelmére* Bajza József volt szíves elvállalni. – Szép buzdítás, nemcsak a' megtiszteltnek, hanem *minden hazai írónak*, a' választott pályán lelkesen haladásra.³¹

²⁷ VMÖM 10, i. m., 593.

²⁸ Jelenkor, 1838/47, Pest, június 13, 185. (A címlapon közölt, *Vörösmarty megtiszteltetése* című írás fölött szerepel a Bajza igazgatósági lemondásáról és Szentkirályi Móricz megválasztásáról szóló hír.)

²⁹ Az *Újabb munkái* kiadástörténetét egy korábbi tanulmányomban részletesen feldolgoztam: GERE Zsolt, *Életrajzi és keletkezéstörténeti hátterek egy Vörösmarty-vershez*, Irodalomismeret, 2019/4, 4–39.

³⁰ VÖRÖSMARTY Mihály, *Javaslat szépirodalmi könyvkiadóvállalkozás alapítására* = VMÖM 16, *Publicisztikai írások: Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok*, s. a. r. SOLT Andor, FEHÉR Géza, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1977, 474–477.

³¹ Jelenkor, 1838/47, Pest, június 13, 185. (kiemelés tőlem)

A kiemelt szövegrészek szerint a nemzeti irodalom és Vörösmarty „buzgó tisztelői” nem előfizetőknek, hanem – nyilván a szerző bejegyzésével, s nyelvi szempontból *jogi* értelemben is – átmenetileg a mű *kiadójának* minősülnek, akik a kiadás teljes megszervezése és finanszírozása után, kötelező ellenszolgáltatás nélkül, a terjesztési jogokat, s az abból befolyó anyagi hasznot mintegy a szerzőnek „ajándékozzák”.³² Bajza a kiadáshoz csatolt *Végszóban*, mint akit a „nemzeti” irodalom tisztelői a kötet „nyomatási gondjaival megbízni szíveskedtek”, felhatalmazás nélkül ugyan, de a közönség erkölcsi elismerésének reményében és igényével, csatolja a kiadást megvalósító *134 „műbarátnak”* a nevét. Fontos kiemelni: a prenumerációval megjelent kötetek is közölnek előfizetői névsort, azonban ennek itt más a funkciója: a rögzítés erkölcsi, hazafias okok miatt történik, a *műbarát* pedig – szemben az *előfizetővel* – nem jogi fogalom. Bajza a szöveg retorikája szerint a felkérés és az elvégzett szerkesztői feladat által válik, mintegy a végponton, az irodalmat önzetlenül, áldozatosan támogató „műbarátok” körének tagjává. Az esetet akár az írói támogatás speciális formájának is tekinthetnénk, azonban áttekintve a megjelentetés körülményeit és Bajza szerepvállalását, más tényezőt, a színházi vezetés és a szerző közötti feszültséget is figyelembe kell vennünk.³³

Lényeges, hogy a prenumeráció alkalmával közölt névsorokkal szemben a *Marót bán* esetében nem tudjuk megmondani, hogy a *Végszóban* felsorolt személyek *mekkora* összeggel járultak hozzá a kiadáshoz – hiszen támogatókról, „buzdítókról” van szó –, s mindez hogyan aránylik a mű nyomtatási, terjesztési költségeihez. A kötet nyomdai szerződésének, illetve az összegeket rögzítő aláírási ívnek a hiányában még közelítő tételt sem érdemes adni, csupán azt valószínűsíthetjük, hogy az bizonyára lényegesen meghaladta a kiadás tényleges költségeit. Mindezt alátámasztja a két hónappal később, 1838. augusztus 22-én szintén a Jelenkorban közzétett híradás, amely Szigligeti Ede *Gyászvitézek* című drámai művének Vörösmarty munkájával azonos, aláírási ívekkel történő megjelentetéséről számol be. A Jelenkor híradása ezúttal valamivel részletesebb magyarázattal szolgál, mint Vörösmarty esetében, illetve a kiadás – valószínűleg maga Szigligeti – az adományozók névsora mellett közli majd az *adományozott összegeket* is.

A Jelenkor névtelen szerzője kiemeli, hogy Vörösmarty művének sikeres példája után az „aláírás végett keringett iv csakhamar annyira megtelt, hogy az igen csinos kiadás költségén kívül még *nem megvetendő* mennyiség is juta *tiszteletdíj*ul e’ munkás fiatal írónak”.³⁴ A beszámoló alapján „három féle nyereség” vezérli a kezdeményezést:

³² A kérdés eldöntéséhez fontos lenne tudni, hogy ki kötött szerződést a nyomdával a mű megjelentetésére, illetve hogy megjelenik-e a szerző jogi értelemben vett személyként ebben a folyamatban. Az Egyetemi Nyomdával kötött szerződés viszont vagy elveszett vagy lappang.

³³ A dráma megjelentetésének körülményei számos ponton kapcsolhatóak az 1837-ben alakuló, később egyesületté váló *Kör (irodalom és művészet barátainak egyesülete)* törekvéseihez, a Bajza által közölt adományozók névsora viszont nem mutat elég egyértelmű átfedést ahhoz, hogy kizárólagosan a *Kör*hez kapcsoljuk a kiadást. A kérdés további vizsgálatot érdemelne.

³⁴ Jelenkor, 1838/67, Pest, augusztus 22, 265.

az író „némi jutalmát látja” munkájának, a közönség hozzájuthat a műhöz, az aláírók pedig azon túl, hogy a magyar dráma és nyelv „előmozdító” lesznek, a könyvből kapott „*egyíngyen* [sic!] példány [...] *majd* egészen kifizeti azon csekély mennyiséget, mellyet a szép célra áldozának”.³⁵ Szigligeti a kötet végén közli azoknak a *Névsorát*, akik „e munka közrebocsátását aláírás útján eszközölték”.³⁶

Bár mind a nyelvhasználat, mind az adományozott összegek közzététele a prenumeráció mintáját idézi (szemben Bajza tudatosabb, a helyzethez igazodó, az *előfizetők* fogalmát kerülő megfogalmazásával), pontos adatokat kapunk a befolyt összegről, illetve annak megosztásáról. Szigligeti művének megjelentetését – szemben Vörösmarty 134 támogatójával! – 88-an tették lehetővé, s az 1 pengőforint kereskedelmi áron megjelenő kötetre a következő összegeket fizették ki: egy forintot negyvenhatan, kettőt tizenkilencen, hármat heten, négyet ketten, ötöt tizenketten, nyolc és tíz pengőforintot pedig egy-egy aláíró.³⁷ Az aláíróknak tehát valamivel több mint a fele a hagyományos előfizetői logikát követ(het)te, az adomány összege megegyezik az „ajándékként” kapott kötet piaci árával, viszont jelentős azoknak a száma is, akik lényegesen nagyobb, többszörös összeggel járultak hozzá a kiadáshoz. A Jelenkor már idézett megállapítása szerint a szerző „nem megvetendő” *tiszteletdíjhoz* jutott a nyomdai költségek levonása után, s őt illette meg az ajándékkötetek után maradó példányok értékesítéséből származó haszon is.

Szigligeti művének példája, bár a *Gyászvitézek* esetében nem ismerjük a megjelent példányszámot, arra enged következtetni, hogy a *Marót bán* 134 aláírója a mű nyomdai költségeinél lényegesen nagyobb összeget jelentett Vörösmartynak, s legalább ilyen fontos, hogy az összeg a kezdeményezéshez képest rövid idő, mintegy két hónap alatt, magas létszámú aláíróval gyűlt össze. A „látványos” sikerhez hozzá kell tenni, hogy a kezdeményezés viszont szorosan kapcsolódott a színházi előadás kulturális kontextusához, bemutatott színdarabok válnak kötetben olvasható szöveggé. Mindez különösen egyértelmű Szigligeti esetében, aki igyekszik ebből a színházi kontextusból a kötetbe is minél többet átmenteni: a darab szereplőinek felsorolásával együtt, a színlapokkal *meggyező* módon, közli a szerepeket játszó (az aláírók között is teljes számmal rögzített!) *színészek* nevét, a címlapon az első előadás helyét és idejét, vagyis a kiadás mintegy írásos lenyomatát, visszaidézhető *emlékjelét* próbálja adni az előadásnak. Vörösmarty kötetében ezek a közvetlenül a színházra utaló jegyek a nyomtatásban nem jelennek meg, semmi nem utal a bemutatóra, s az aláírók között sem találunk senkit a darabot előadó színészek közül. Mindkét kiadásról megtudjuk, hogy az aláírási ívet kizárólag Pesten tették közé („keringett”), s nincs szó olyan szélesebb körű terjesztésről, mint egy hagyományos kiadásnál, s ezt a már említett, a harmadik előadáshoz igazított megjelentetés sem tette volna lehetővé. Vörösmarty esetében nincs róla adatunk, de Szigligeti

³⁵ Uo.

³⁶ SZIGLIGETI Ede, *Gyászvitézek*, Pesten, Fűskúti Landerer Lajosnál, 1838, [101–104.]

³⁷ Uo.

művéről az is tudható, hogy a kötetet a színház pénztárában³⁸ is meg lehetett vásárolni, ami nyilván óriási előnyt jelentett az eladás szempontjából, hiszen a célközönséggel való közvetlen kapcsolat teremtdött meg.

A két kötet terjedelme és formátuma (8^é) pontosan megegyezik (a *Gyászvitézek* 102+2 lap névsor, a *Marót bán* 100+4 lap névsor, 6³/4ív a *Végszóval*), s bár más a kiadó, illetve nem tudjuk a *Gyászvitézek* példányszámát, a kiadásra összegyűlt 191 forintból a cikk szerint, mint már idéztem, „tiszteletdíj” is jelentékeny összeg maradt a szerzőnek. Mivel az aláírási íveken, szemben a prenumerációval megjelenő köteteknél, nem kellett feltüntetni a nyomdai jellemzőket (papír minősége, oldalszám, képek stb.), más piaci lehetőségeket is lehetett érvényesíteni: a *Marót bán* fűzött és fűzetlen példányban is megjelent, előbbi – akárcsak a *Gyászvitézek* – 1 forintért, utóbbi pedig 48 krajcárért volt megvásárolható, bár elég valószínűtlen, hogy valaki ennyit adományozott volna a megjelentetéshez, sőt az aláírási ív csakis „díszes” példányokat említett. Az ajándékkötetek után maradó, valamivel több mint hatszáz példány értékesítésének lefolyásáról semmilyen adatunk nincs, s még ha (némi kétellyel) el is fogadjuk az *egyetlen* forrásra, Sárosy Gyula 1839. március 10-én kelt levelére alapozott piaci sikerességet,³⁹ az 1838 augusztusában megjelent kötetnek legfeljebb a következő évre, 1839-re is átnyúló, szakaszos és elaprózódó bevételként való rögzítése tekinthető reálisnak.

A két mű megjelentetésének időpontja rendkívül szorosan kötődik a színházi bemutatóhoz: a *Marót bán*t először 1838. május 19-én, másodszor május 23-án játsszák, s mint idéztem, június 13-án már arról számol be a *Jelenkor*, hogy a munka hamarosan megjelenik. Szigligeti drámáját először június 8-án adják a Pesti Magyar Színházban, ezt követi nem sokkal később, június 19-én a második, s az augusztus 23-i harmadik színrevitelt megelőző napon, augusztus 22-én számol be róla a *Jelenkor*, hogy a Vörösmarty-kiadás példáját követve hamar összegyűlt a kiadáshoz, sőt még némi szerzői „tiszteletdíjhoz” is elegendő összeg.

A két kiadás tulajdonképpen példátlan sikertörténetnek is tekinthető: hetek alatt, nagyrészt ugyanabban a kulturális közegben, a színházi előadáshoz kapcsolódva sikerül két eredeti magyar dráma kiadásához támogatókat gyűjteni. A megjelentetési forma ennek ellenére a két kötet után elhalt. A hazafias gesztus mögött látszólag alig lehet érzékelni azt a színházpolitikai vitát, amely a vármegyei részvényesek és az első igazgató, Bajza között kezdődött, s lényegében az 1840-es évek közepéig elhúzódott, annak ellenére, hogy fontos cezúrának, nyugvópontnak tekinthető a színház 1840-es állami intézménnyé alakulása.

³⁸ „A darab igen csinos kiadásban, melly valóban díszére válik Landerer könyvműhelyének, a' színházi pénztárnál egy pgő forinton mindenkor megszerezhető” *Jelenkor*, 1838/68, Pest, augusztus 25.

³⁹ „egy 1839-ből fennmaradt levél szól a kiadás hatásáról. Sárosy Gyula ismeretlenül fordul a költőhöz [...]: »A' napokban bizonyos helybeli hölgyek' körében Kegyednek Marót bánját felolvasnom szerencsémül jutván, a' remek mű előttök oly tetszést aratott, hogy felszólítatnám, azt több példányban, 's egyenesen Kegyedhez intézendő soraimnál fogva meghozatnom«. VMÖM 10, i. m., 593. (Sárosy a levélben tíz példányt rendel a kötetből.)

Az eredeti magyar drámát, prózai darabokat előtérbe helyező Bajza a feszültségek miatt 1838. június elsején mond le az igazgatói posztról, s ebben a köztes helyzetben (még az ő igazgatása alatt megy végbe a *Marót bán* rendezése, s a darab kétszeri bemutatója) vállalja el a felkérést (a Jelenkor alig két héttel későbbi szövege szerint) a mű kiadására. Nehéz megítélni, hiszen a bevételek alapján a kritikai kiadás mindkét előadást sikeresnek ítéli, hogy gazdasági megfontolások miatt, részvényesi nyomásra (Csató Pál és mások mellett a későbbi részvényes-igazgató, Nyáry Pál is rendkívül elítélően ír a darabról) vagy személyes okokból, de a *Marót bán* a még szerzői nyereséget jelentő harmadik bemutatóját hosszabb időre (1838. szeptember) elhalasztják.⁴⁰ A Jelenkor névtelen cikke viszont – az irodalomtörténeti elsőség, Vörösmarty tisztelői, a magyar irodalom buzgó barátai stb. – mintha mindenben Bajza irodalom- és színházzszemléletét tükröznék, azaz véleményem szerint alapos indokkal kereshetjük őt magát a könyvkiadás megszervezésének hátterében.

A prenumeráció és az írói támogatás hagyományos formái kerülnek lényegében újszerű keretbe, képlekeny narratívába, s igazodnak az aktuális, burkoltan konfrontatív célokhoz. Ennél is fontosabbnak vélem, hogy a Jelenkorban közölt szöveg retorikája, érvelése – mint erre már részben ki is tértem – igyekszik jogi szempontból határozottan elválasztani a szerzőt és a művet: Vörösmarty egyetlen alkalommal sem jelenik meg cselekvőként; a híradás egyszerűen átsiklik az olyan problémákon, mint például az, hogy tisztelői hogyan jutottak a kézírathoz, átruházta-e a szerzői jogokat Vörösmarty és Szigligeti, történt-e erről megegyezés közöttük? A *tisztelet* – még ha csupán erkölcsi, s nem anyagi haszon származik is belőle, hiszen a „kiadók” a szerzőnek „ajándékozzák” a nyomtatott példányokat, illetve Szigligeti esetében a kapott, költségeiket piaci szempontból csak majdnem fedező „ingyen példánnyal” beérik – *feljogosít-e a kiadásra?* A vázolt kiadási konstrukció mindemellett legfontosabb kérdése, hogy a kötet szerzői kiadásnak számít-e vagy sem, s ezáltal milyen viszonyba kerül a színház azon szabályzatával, miszerint, ha a szerző a bemutatók előtt megjelenteti a művet, elesik a jutaléktól. A színházigazgatói vezetésről lemondó Bajzának volt-e tudomása arról, hogy az első két előadás után úgy dönt az új vezetés, hogy hosszabb időre leveszik a *Marót bán*t a színpadról, azaz egy szorosán megtervezett, a bemutatókhoz a hármas bevétel reményében is kötődő kiadás ezzel elesik a bemutató után járó harmadik részlettől?

A későbbi események azt mutatják, hogy Vörösmarty nem szerzői kiadásnak tekintette a kötetet, s igényt tartott volna a bevételre, de az új vezetés ezt nem ismerte el. Ezt a felfogását mutatja az is, hogy a jutalék rendszerét módosító, második, 1842-ben megjelenő új szabályozás vitájában is sérelemmel teszi szóvá, hogy elesett a harmadik előadás után járó jutaléktól.

⁴⁰ A Szigligeti-dráma második előadásáról tudjuk, hogy nem aratott sikert, ennek ellenére a vezetőség vállalja a harmadik előadást is, szemben Vörösmarty sikeresnek minősülő drámájával, amit ennek ellenére levettek a műsorról: „Szigligetinek »Gyászvitézék« című drámája 2ik előadatását e' héten kevés néző tekinté meg.” Jelenkor, 1838/50, Pest, június 23.

III.

Milyen konklúziókat vonhatunk le az eddigiekben elmondottakból Vörösmarty könyvkiadási gyakorlatára, s ami lényegesebb: milyen életrajzi, irodalomtörténeti következtetések adódhatnak ezekből a látszólag távoli, szépirodalmi szövegeken kívüli kontextusokból? Gyulai Pál óta hangoztatott vélemény, hogy Vörösmarty rosszul gazdálkodott, csekély jövedelmét – részben életformája miatt – rosszul osztotta be, ezért folyamatosan anyagi gondok között élt.⁴¹ Mindezt visszaigazolja az áttekintett anyag, hiszen veszteséggel járó kiadások sorát lehet említeni az életműből. Fontos azonban megjegyezni azt is, hogy a Vörösmarty-művek megjelentetésének kiadási tapasztalatai természetesen beépülnek a kérdéskörrel írott elméleti munkájába, illetve elfogadásra, bevezetésre kerülő javaslataiba, s ezért érdemes a folyamatokat ilyen módon, egységben is látni. Másrészt megállapítható, hogy Vörösmarty már az 1820-as években rendelkezett befektethető, a remélt haszon függvényében mozgósítható pénzzel, még ha minimális összegről van is szó.

A Pesti Magyar Színház kapcsán már volt szó drámakiadás és színházi előadás írói jövedelmeinek a kérdéséről, s hogy hosszú ideig Vörösmarty javaslatai határozták meg a hármas jutalék rendszerét. Ugyancsak fontos Vörösmartynak – Toldy Ferencsel együtt – a szerzői jog kérdéséhez való elméleti-gyakorlati hozzájárulása.⁴² Az életműnek ez a része viszont jól feldolgozott, s nem is tartozik hozzá szorosan a gondolatmenetemhez.

Sajnálatosnak tartom azonban, hogy nem kerül be a szakirodalmi gondolkodásba Vörösmartynak egy, a könyvkiadást, s főleg a fiatal, pályakezdő írók könyvkiadásának támogatását a középpontba helyező tanulmánya. Az írás – *Javaslat szépirodalmi könyvkiadóvállalkozás alapítására* – a Kisfaludy Társasági iratok közé sorolódott be a kritikai kiadásban, de a jegyzetanyag csupán néhány, tulajdonképpen ötletszerűnek tekinthető sort ír a szöveghez, miszerint házassága miatt Vörösmarty „igyekezett megszabadulni anyagi gondjaitól, s ettől a könyvkiadói vállalkozástól remélt némi bevételt”.⁴³ A kijelentés nem számol azzal, hogy Vörösmarty 1843 májusában adja el összes műveinek kiadási jogát, a kortárs feljegyzések szerint is „igen előnyösen”, másrészt – ebből következően – nem is állt rendelkezésére olyan mennyiségű új szöveg, ami lehetővé tette volna, hogy saját kiadást tervezzen. De azt hiszem, az állítás más szempontból is cáfolható: a vállalkozás könyvsorozatban – közönség és író nem ad hoc jellegű, hanem folyamatosan fenntartott kapcsolatában – gondolkodik, s koncepciója szerint a minőség és a piaci igények kényes egyensúlya alapján egy tőkével

⁴¹ Ezzel ellentétes véleményt fogalmaz meg SZALISZNYÓ Lilla, *Pennával teremtett egzisztencia: Vörösmarty Mihály és Bajza József megélhetési viszonyai 1837–1843 között*, ItK, 2012/2, 189–209.

⁴² VISZOTA Gyula, *Vörösmarty véleménye az írói tulajdonjogról és a titkos szavazásról*, Akadémia Értesítő, 1912/6–7, 400–406; LEGEZA Dénes, „Egyszer mindenkorra és örökáron”: *A szerzői jog és forgalomképessége Magyarországon a reformkortól 1952-ig*, PhD Disszertáció, Szeged, 2017.

⁴³ VMÖM 16, i. m., 802.

rendelkező, állandó bíráló bizottság döntene a benyújtott kötetek megjelentetéséről, lehetséges terjedelméről, a piaci viszonyoknál némileg alacsonyabb áráról. Az írásnak nincs személyes, saját kötetek kiadására vonatkozó utalása, általánosságban keresi a kapcsolatot író és közönség között: Vörösmarty a kortárs irodalom tekintélyes szerzőjeként szeretne változtatni a pályakezdők helyzetén.

A tervezet szerint a legfontosabb feladat kapcsolatot találni „írók s olvasók között”, s ha a két pólus között „idegenség vagy hanyagság helyett élénkebb viszony, szorosabb szövetség köttetik”, mindez javítani fog a jelen, különösen a szépirodalom „legpangóbb” állapotán. Vörösmarty szerint (s ez dokumentumokkal is igazolható)⁴⁴ az akadémiai támogatás megoldatlan Magyarországon, s ezért nem tud átfogó segítséget nyújtani a szépirodalmi művek kiadásához. A könyvadások pedig csak egy szűkebb, s nem is a „legmagyarabb”⁴⁵ közönséggel állnak kapcsolatban, az eladható példányszám nem tud annyi hasznot hozni, hogy író és kiadó is kölcsönösen elégedett lehessen a megosztott bevétellel. A vállalkozás kiinduló pontján egy bíráló bizottság áll, amely dönt a kiadásra érdemes művekről, majd könyvsorozatot indítanak el, a vidéki „ügybarátok” segítségével pedig folyamatossá válik a kiadások megszervezése. Vörösmarty tervezete szerint a vállalkozás a szervezők számára nem járna anyagi haszonnal, azonban a vállalkozás biztosítani tudná egy-egy író pályakezdését.

Mivel a tervezet nem jelent meg nyomtatásban, s létrejöttének ideje is bizonytalan, csak a későbbi irodalomtörténeti kapcsolódáson keresztül tudunk hipotézist megfogalmazni a tervezetről: az írás tulajdonképpen előzménye a városi polgárokból, értelmiségiekből álló, a nemzeti irodalom és művészet támogatását célul kitűző Nemzeti Kör által, Vörösmarty javaslatára és vezetésével, 1844-ben megkezdett könyvkiadási programnak. A Nemzeti Kör tagjainak száma ekkor már meghaladta a 250-et, s a reformkor legkiválóbb művészeit, íróit (Bajza József, Fáy András, Egressy Gábor, Szigligeti Ede, Eötvös József stb.) tömörítette magába. Az 1844. január 23-án tartott választmányi ülés határozata célkitűzésében, formájában szinte pontosan megegyezik Vörösmarty korábbi írásának gondolatmenetével:

Fényes Elek másodelnök irodalmunk nehézkes haladását némileg gyorsítani, – s az olvasóközönség számát pedig szaporítani ohajtván, – indítványozá, – mikép a Nemzeti Kör, minden a két magyar honban létező olvasó, cassinói vagy bár mi néven nevezendő egyesületeket, mint szinte az irodalmat buz-

⁴⁴ Az Akadémia az 1830-as évek végére tetemes adósságot halmozott fel az Egyetemi Nyomdánál kifizetetlen kiadványai (könyvek, folyóiratok) miatt, s erről a Széchenyi Istvánhoz írott, kiadatlan levelek szerint a nyomda igazgatója, Tressinszky Ferenc folyamatosan tájékoztatta is az Akadémia vezetését, sőt az uralkodóval is megpróbált kapcsolatot találni a helyzet rendezésére, illetve gyakran szüneteltette, „megakasztotta” egy-egy kiadvány nyomtatását. (A dokumentumok a nyomda gazdasági anyagában találhatóak, kiadásukat megkezdtem.)

⁴⁵ Vörösmarty bizonyára arra céloz, hogy a kiadók könyvterjesztési köre Pest-Budára, illetve a nagyobb városokra terjed ki, ahol az olvasóközönség tetemesebb része német anyanyelvű.

gón pártoló egyeseket is, maga nevében szólítana fel az iránt: hogy a Nemzeti Kör a hozzá beadott bárminémű kéziratot, tagjai közzől kinevezendő, vagy önkéntesen ajánlkozó, sőt szükség esetében egyesületen kívüli szak értők által is előlegesen megvizsgáltván, – ha ezen megvizsgálók minden motivált birálat nélkül azon kéziratot bármi tekintetből is kinyomatásra méltónak találnák; – a Nemzeti Kör a nevezett Egyesületekhez, s egyesekhez aláírási íveket küldhessen el, – s ez által főként olly ifju írók, kik elme szülöttjeiket, – mellyek pedig gyakran az irodalomra nézve nyereségül szolgálának – az irodalom s olvasó közönség jeleni állapotjában sok tekintetektől ki nem nyomathatják, – segéd karokkal ápoltsanak.⁴⁶

A határozat szövege lényegében megegyezik Vörösmarty kéziratosa tervezetével. Irodalomtörténeti szempontból feldolgozott, hogy a Nemzeti Kör első megjelentetett kötete Petőfi gyűjteményes munkája, a *Versek (1842–1844)*. Mind a Petőfi-életrajzban, mind Petőfi visszaemlékezésében, mind a kettejük kapcsolatát tárgyaló szakirodalomban ismert a kötetnek a Petőfi-életműben betöltött rendkívül jelentős szerepe, azonban eddig nem történt meg a kapcsolatteremtés a kéziratosa szöveg és a Nemzeti Kör gyakorlata között: a korán elhaló vállalkozás a köztudattal ellentétben nem a Petőfi-kötet kiadása miatt jött létre, hanem egy valamivel korábbi, Vörösmarty által megalkotott vállalkozás-tervezet maradt folytatás nélkül a *Versek* megjelenése után.

Vörösmarty drámakötetei, gyakran kísérletező jelleggel, a reformkori könyvkiadási formáknak szinte mindegyikével kapcsolatba hozhatóak. A bevételi oldalt tekintve valóban elmondható, hogy „rosszul” gazdálkodott, s többnyire ráfizetéssel, adóssággal jártak a kiadások, de az irodalom piaci szemlélete véleményem szerint mélyebben áthatja Vörösmarty életművét, mint azt eddig gondolhattuk – s mindez további vizsgálatokhoz ad alapot.

GERE ZSOLT

egyetemi adjunktus

SZTE BTK, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet

gerezsolt.hu@gmail.com

Some Characteristics of Vörösmarty's Book Publishing Practices

Abstract: The literary publishing practices related to Mihály Vörösmarty are among the least well-researched subjects of the author's oeuvre, even though Vörösmarty himself was hoping

⁴⁶ A határozatot idézi: PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1844. január-augusztus)*, s. a. r. KISS József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán = PETŐFI Sándor *Összes Művei*, Bp., Akadémiai, 1983, II, 109.

for a substantial amount of his income to come from this source. This paper aims to focus on three major questions regarding Vörösmarty's publications: did the published texts garner any substantial income, and did it affect his way of life in any way; what sort of funding was chosen by him (subscriptions, stakeholders, etc.); and on what genres was he focusing most intensely? In conclusion, the paper also focuses specifically on the question of whether the establishment of the Pesti Magyar Színház (Hungarian Theater of Pest), otherwise known as Nemzeti Színház (National Theater) and the staging of his dramatic works brought about any changes in these former practices.

Keywords: Hungarian Reform Era, publishing industry, publication of dramatic works, theater

DOI: [10.37415/studia/2021/3-4/99-117](https://doi.org/10.37415/studia/2021/3-4/99-117).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

„Vásáron vagyunk az irodalomban”

Az 1840-es évek divatlapjainak gazdasági aspektusai

Sajtótörténeti és irodalmi pozíció

Az 1840-es évek divatlapjai több szempontból is izgalmas kutatási területet jelentenek. Ezek a kiadványok a korszak népszerű sajtótermékeinek számítottak, viszonylag széles körben olvasták őket, az irodalom terén pedig különösen meghatározó szerepük volt. A bennük publikált szövegek többféle vizsgálati kérdéshez nyújtanak forrásanyagot, művelődés-, sajtó-, valamint irodalomtörténeti jelentőségük egyaránt figyelembevehető. „A divatlapok nem csak divatlapok”, hanem a kor fontos dokumentumait őrzik – ahogyan sokrétűségükre Korompay H. János rámutatott az egyes lapok irodalomkritikáját elemző munkájában.¹ Lényeges, hogy ezek a kiadványok gazdaságilag egészen más pozíciót foglaltak el a piacon, mint a korábbi hasonló lapok, ezzel összefüggésben pedig kiemelt szerepük volt a korszak irodalomból élő (vagy részben abból élni próbáló) szerzőinek munkásságában. A divatlapok piaci szerepe – valamint az évtized során az abban bekövetkező változások – fontos adalékokkal szolgál az írói hivatás kérdéskörének a vizsgálatához is.

A különböző divatlapnak nevezett kiadványok egyre nagyobb népszerűsége tettek szert a 19. század első felében Európa-szerte. Vonzerejük egyfelől a színes divatképekben rejlett, melyek gyakori publikálását a tömegnyomtatás fejlődése tette lehetővé; másfelől pedig abban, hogy széles körben élvezhető, nem kizárólag az irodalomban jártas művelt közönségnek szánt, populáris műveket tartalmaztak. Az első Magyarországon megjelenő divatlapok a külföldön népszerű, hasonló jellegű kiadványok² mintájára jöttek létre. Az első Pest-Budán kiadott divatlap a német nyelvű Spiegel³ volt, mely 1828-tól jelent meg, az első magyar nyelvű kiadvány pedig a Regélő, mely 1833-tól 1841-ig működött.⁴ Ugyan már az 1830-as évek során kezdtek népszerűvé válni a divatlap típusú kiadványok Magyarországon,⁵ ezek még kiforrotlanabb, valamint mind a piaci, mind az irodalmi szintéren betöltött szerepüket tekintve kevésbé

¹ KOROMPAY H. JÁNOS, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai, 1998, 289.

² Például a *Le Journal des Dames et des Modes* (1797–1839), a *Journal für Kunst, Literatur, Luxus und Mode* (1786–1827), illetve a *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* (1816–1849) című kiadványok.

³ *Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode* (1828–1852), szerkesztői Franz Wiesen (1828–1841) és Samuel Rosenthal (1841–1852).

⁴ *Regélő* (1833–1841), szerkesztője Mátray (Róthkrepf) Gábor.

⁵ A *Regélő* mellett említhető még a Munkácsy János szerkesztette *Rajzolatok* (1835–1839).

jelentős típust képviseltek, mint az 1840-es évek darabjai. Az ebben az évtizedben működő lapok bár továbbra is követték a külföldi mintákat, de nagyobb hangsúlyt helyeztek arra, hogy már ne kizárólag azok magyar nyelvű utánezetei legyenek. A mintául szolgáló idegen nyelvű lapok mellett támaszkodtak a korábbi magyar irodalmi periodikumok hagyományára, irodalmi pozíciójuk pedig az Athenaeum 1843-as megszűnése után különösen jelentőssé vált. A hasonló külföldi lapokkal ellentétben nem elsősorban könnyen fogyasztható szövegek publikálására törekedtek, hanem meghatározó irodalmi orgánumok kívántak lenni. Ugyan divatlapnak nevezték magukat, lényegesen nagyobb hangsúlyt helyeztek az irodalomra, mint a kultúra bármely más területére (a színházra, a zenére vagy a divatra). Ez nem kizárólag az irodalmi művek túlsúlyát jelentette, hanem azt is, hogy fennállásuk alatt fokozatosan egyre több teret adtak az irodalomkritikának és az irodalmi vitáknak. Természetesen fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a szóban forgó lapok összetett kiadványok voltak, tudományos cikkeket, szórakoztató műveket, viccvortot, pletykákat, báli tudósításokat egyaránt tartalmaztak – az irodalomhoz való viszonyuk és az erre helyezett hangsúly azonban különösen lényeges a gazdasági vonatkozásaik értékelésében.

Az 1840-es években működő magyar nyelvű divatlapok, név szerint a Regélő Pesti Divatlap, a Pesti Divatlap, a Honderü és az Életképek,⁶ egymás konkurenciájának számítottak, mind az előfizetők megnyerése, mind az elismert írók adott laphoz való szerződtetése terén. Gazdasági szempontjaik alapján számos következtetés levonható a piaci működésükre, valamint az irodalomra gyakorolt hatásukra nézve. Ennek a vizsgálatához áttekintem, hogyan értékelhető az előfizetőktől származó bevétel az egyes lapok esetén, valamint milyen költségekkel kellett számolniuk a szerkesztőknek. A divatlapok ebben az időben újfajta megélhetési lehetőségnek számítottak, hiszen az újságírók, a rovatvezetők vagy a szerkesztők számára egyaránt lényeges bevételi forrást jelentettek, melyet néhány kiemelt példán keresztül kívánok bemutatni.

Az előfizetők kérdése

Azt, hogy pontosan hány előfizetővel rendelkeztek a különböző divatlapok, meglehetősen nehéz meghatározni. Korábbi folyóiratok gyakorlatával ellentétben egyik 1840-es évekbeli divatlap sem közölt előfizetői listát, a számokat egyfajta üzleti titokként kezelték. A pontos adatokkal kapcsolatos nehézségeket már Bisztray Gyula is kifejtette,⁷ munkájában szerkesztői megjegyzéseket, visszaemlékezéseket jelölve megkapaszkodóként. Konkrét előfizetői számok hiányában valóban maguknak a lapoknak a

⁶ A Regélő Pesti Divatlap (1842–1844) szerkesztői Erdélyi János és Garay János; a Pesti Divatlap (1844–1848) szerkesztője Vahot Imre; a Honderü (1843–1848) szerkesztője Petrichevich Horváth Lázár; az Életképek szerkesztői Frankenburg Adolf (1844–1847) és Jókai Mór (1847–1848).

⁷ BISZTRAY Gyula, *Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 50-es években*, Magyar Könyvszemle, 1967/2, 177–183.

megjegyzései, valamint levelezések és emlékiratok szolgáltatnak információt. Ezeket azonban érdemes a kontextust figyelembe véve vizsgálni, s mérlegelni, hogy mennyiben tekinthetők túlzásnak (vagy éppen a nehézségeket hangsúlyozandó alulbecslésnek) a megjelölt számok, illetve mennyire kezelhetők tényleges adatként.

Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy a Regélő közölt az indulásakor előfizetői listát, melyen nagyjából 470 tétel szerepelt.⁸ Ez a lista több meghatározási nehézségre rámutat, például nem egyértelmű, milyen időszakra fizettek elő a rajta feltüntetett személyek (negyedév vagy félév), ahogy az sem, hogy bizonyos adatoknál (például közösségeknél) ténylegesen egy előfizetőről van-e szó. A Regélő felsorolása azt is kiválóan illusztrálja, miért kell másképpen kezelni az olvasóközönség és az olvasók körének kérdését, mint az előfizetőkét. Ennek a fontosságát Fábri Anna is hangsúlyozza: a divatlapok hatóköre sokkal nagyobb volt, mint azt az előfizetői adatok mutathatják.⁹ A Regélő listáján olvasóegyesületek, kaszinók, hivatalok, intézmények is szerepelnek – ezeken a helyeken feltehetően többen forgatták a lapot. Ugyanez természetesen elmondható kisebb közösségek, családok esetén is, itt sem feltétlenül az volt a lap egyetlen olvasója, akinek a nevére postázták a kiadványt, sőt, a divatlapoknak kifejezetten célja volt, hogy a család több tagjának olvasmányául szolgáljanak (részben ebből fakadt a rovatbeli sokszínűség).

A tárgyalt folyóiratok népszerűségének számos oka volt (cenzúratörvények, magyar nyelven való olvasás iránti igény megnövekedése), az egyik ezek között éppen az olvasási szokások és a sajtó viszonyának átrendeződése,¹⁰ habermasi fogalommal élve a társadalmi nyilvánosságban bekövetkezett változás volt.¹¹ A divatlapok rovatainak, publikált szövegeinek összeállításában a szerkesztők nagy figyelmet fordítottak erre, ahogyan ez szintén tükröződik az olvasóikkal való kommunikációban. Lényegesnek tartották, hogy nyilvános közegben forgatták a lapokat, szorgalmazták, hogy folyamatos párbeszéd alakuljon ki a publikált munkák körül. A közönségre gyakorolt hatásuk ennek megfelelően jelentős volt, mely az írókat és költőket szintén arra ösztönözte, hogy nagyobb hangsúlyt fektessenek a sajtóban történő publikálásra. Az olvasóközönség kiterjedt szerepe azonban gazdaságilag kevésbé volt mérvadó, a bevételt tekintve az eladott példányok száma bizonyult fontosnak.

Hivatalos adatokkal tehát nem rendelkezünk a divatlapokra nézve, különböző forrásokból kiindulva azonban nagyjából megbecsülhető, mennyi előfizetővel számolhatunk az egyes kiadványok esetén:

⁸ A Regélő időnként később is közölt listát, bár ezen főként az új előfizetőket vagy adott esetben kifejezetten a női neveket tüntették fel, így nem kapunk pontos képet a teljes aktuális előfizetői köréről.

⁹ FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848*, Bp., Magvető, 1987, 7, 559.

¹⁰ Ennek az áttekintéséhez lásd SZAJBÉLY Mihály, *Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban = A magyar irodalom története*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, II, 73–90.

¹¹ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, ford. ENDREFFY Zoltán, Bp., Osiris, 1999.

Regélő	500 → 700
Rajzolatok	650
Regélő Pesti Divatlap	1200 → <800
Pesti Divatlap	800
Honderü	700–800
Életképek	800 → 1200 → 1500 → 300
Magyar Szépirodalmi Szemle	<400

A Regélőnél támpontot ad az induláskor kiadott lista ötszázat megközelítő felsorolása, mely később feltehetően még bővült. T. Erdélyi Ilona már az első évben 700 előfizetőről ír,¹² Fábri Anna ellenben ugyanezt a teljes fennállás maximumaként határozza meg.¹³ Frankenburg Adolf az emlékiratában 500 előfizetővel számol a Regélő, valamint 650-nel a Rajzolatok esetén.¹⁴ Az Életképek későbbi szerkesztőjének nincs oka torzítani az adatokon, itt az 1830-as évek sajtójáról ad képet, ekkor pedig még nem volt saját lapja, melynek jelentőségét hangsúlyozhatná a többi kiadvánnyal szemben. Frankenburg adatai annyi kitételrel vehetőek viszonylag biztosnak, hogy a Regélőnél mindenképpen érdemes az 1830-as évek végén, illetve az 1840-es évek elején növekedéssel számolni, hiszen a Regélő Pesti Divatlap ennek folytatásaként indult meg, kezdetben ezer előfizetővel (sőt, eleinte még utánnymásra is szükség volt),¹⁵ az pedig nem valószínű, hogy kétszer annyian fizettek volna elő az új lapra, mint az elődjére.

A Regélő Pesti Divatlap saját bevallása szerint az első év alatt több, mint 1200 előfizetőre tett szert,¹⁶ később azonban ez jelentősen lecsökkent (feltehetően a többi divatlap megjelenése miatt). T. Erdélyi Ilona Vahot Imrét sokkal sikeresebbnek ítéli az előfizetők szerzésében,¹⁷ így a Regélő Pesti Divatlap prenumerálóinak száma a fennállása végén 800-nál kevesebb lehetett, átlagosan ugyanis ennyire becsülhető a Pesti Divatlapot vásárlók száma. Vahot Imre emlékiratában ugyan azt írja, hogy Petőfivel közös munkájának köszönhetően az 1845-ös évben a korábbi 1500-ról 3000-re nőtt az előfizetői szám,¹⁸ ez igen nagy túlzásnak tűnik: az Életképek a sikerének csúcán érte el az 1500-as számot, mely kuriózumnak számított egy divatlapnál, ennek a kétszerese 1845-ben (már volt három magyar nyelvű, egymással versengő lap, a

¹² T. ERDÉLYI Ilona, *Az irodalmi divatlapok = A magyar sajtó története I.: A kezdetektől a fordulat évéig*, szerk. BUZINKAY Géza, KÓKAY György, Bp., Ráció, 2005, 450.

¹³ FÁBRI, *i. m.*, 559

¹⁴ FRANKENBURG Adolf, *Emlékiratok*, Pest, Emich Gusztáv, 1868, II, 12.

¹⁵ Pesti Hírlap, 1842. febr. 13., 108.

¹⁶ [GARAY János], *A' Regélő' erkölcsbirájának*, Regélő Pesti Divatlap, 1842. szept. 1., 697–698.

¹⁷ T. ERDÉLYI Ilona, *Irodalom és közönség a reformkorban: Regélő Pesti Divatlap*, Bp., Akadémiai, 1970, 204; UÓ., *A negyvenes évek divatlapjai = A magyar sajtó története, i. m.*, 599.

¹⁸ VAHOT Imre *Emlékiratai*, kiad. AIGNER Lajos, Bp., Khór és Wein, 1881, 250.

népszerűségük azonban még nem volt olyan magas, mint az azt követő években) szinte kizártnak tekinthető.¹⁹

A Honderü előfizetőinek megítéléséhez szintén nem találunk túl sok kapaszkodót. Az tudható, hogy az 1843-as induláskor 1500 példányt nyomtattak belőle,²⁰ ennyi azonban biztosan nem kelt el. A második félévre történő felhívásban azzal hirdették a lapot, hogy aki előfizet rá, az ingyen megkapja az első félvé lapszámait is, így feltehető, hogy nem kevés maradt az eredetileg nyomtatott példányokból. Frankenburg az emlékiratában azt írja, hogy bár Petrichevich Horváth Lázár eleinte üdvözölte az Életképeket, később megharagudott rá, mert az előfizetői kétharmaddal múlták fölül a Honderü megrendelőit.²¹ Azt, hogy ez pontosan mit jelent, illetve mennyire akarja hangsúlyozni Frankenburg a saját lapja népszerűségét, nehéz megmondani. Az azonban feltételezhető, hogy a Honderü a Pesti Divatlaphoz hasonló, vagy attól valamivel kisebb előfizetői táborral rendelkezhetett.

Az Életképek számainál mindenképpen érdemes figyelembe venni, hogy a korszak legnépszerűbb lapjaként tartották számon, Petőfi (valamint a Tizek Társasága több tagjának) laphoz szerződöttese kifejezetten sikeressé tette.²² Frankenburg azt írja, hogy a Magyar Életképek című 1843-as kiadványa, mely havi rendszerességgel kiadott irodalmi füzetekből állt, nyolcszáz előfizetővel rendelkezett, de a kiadó így is meg akarta szüntetni.²³ Ezt alakította át az Életképek című divatlappá, melyre 1844-ben az ismert írók miatt többen előfizették, így már hasznot is hozott a lapot nyomtató Landerernek,²⁴ 1846-ban pedig 1200 körüli előfizetői számot tudott elérni.²⁵ A legmagasabb bevételre azonban 1848-ban tett szert a lap, mely azonban az év végére jelentősen lecsökkent, ahogyan erről Jókai beszámol: „A legnagyobb erkölcsi diadal közepett megbuktunk anyagilag. A szabad sajtó dicső esztendejében a mi lapunk leszállt háromszáz előfizetőre; az első félvében, a cenzúra idejében, volt ezeröttszáz, úgy hogy a kiadónk év végére felmondott [Petőfivel] mind a kettőnknek.”²⁶ Jókai a divatképek elhagyását nevezi meg a csökkenés okaként, bár ez aligha fogadható el kizárólagos magyarázatként, már csak azért sem, mert a második félvében közöltek divatképeket,

¹⁹ A három párhuzamos divatlap közül ráadásul a Pesti Divatlap fizette a legalacsonyabb honoráriumot, ez is arra enged következtetni, hogy kevesebb bevétellel rendelkezett. Vahot emlékirata ugyanitt számos más valótlan állítást is tartalmaz, melyre még Petőfit érintően kitérek.

²⁰ T. ERDÉLYI, *A negyvenes évek divatlapjai*, i. m., 611.

²¹ FRANKENBURG, i. m., 232.

²² Az Életképekben Frankenburg nyilvánosságra is hozta a szerzőknek írt levelét. Vö. FRANKENBURG Adolf, *Ismét egy pár szót, de örvendetest lapunk ügyében*, *Életképek*, 1846. nov. 21., 671–672.

²³ FRANKENBURG, *Emlékiratok*, i. m., 140.

²⁴ *Uo.*, 164.

²⁵ *Uo.*, 235. Ezt a számot veszi alapul Goriupp Alisz is, azzal a kommentárral, hogy a két másik lapra, a Pesti Divatlapra és a Honderüre összesen nem fizettek ennyien elő. Ez a korábban ismertetett adatok alapján azonban hibásnak tűnik. Vö. GORIUPP Alisz, *Az Életképek szerkesztőváltása 1847-ben*, Magyar Könyvszemle, 1930/3–4, 282.

²⁶ JÓKAI Mór, *Petőfi Sándor élete és költeményei (1892)* = J. M., *Írói arcképek*, Bp., Művelt Nép, 1955, 236.

az előfizetők számán ez mégsem változtatott, és a lap 1848 végén megszűnt. A csökkenés mögött inkább a forradalom alatt megváltozott cenzúraviszonyokat, valamint a közönség szépirodalmi kiadványok iránti érdeklődésének visszaszorulását kell feltételeznünk.²⁷ Azt, hogy milyen mértékben esett le az Életképek előfizetőinek száma, nem lehet biztosan tudni,²⁸ a háromszáz akár a nehézségeket hangsúlyozandó túlzás is lehet Jókai leírásában. Mivel eredetileg volt terv az Életképek folytatására, melyet Nagy Ignác szerkesztett volna, ehhez pedig előfizetői felhívás is megjelent, így azt feltételezhetjük, hogy valamivel magasabb (400–500) előfizetője még lehetett ekkor a lapnak. Összehasonlításként érdemes a Magyar Szépirodalmi Szemlére gondolni, melynek éppen ennyi előfizetőre lett volna szüksége a fönmaradáshoz, a négyszázas számot azonban nem érte el.²⁹ Nyilvánvalóan más típusú, kevesebb bevétellel rendelkező, ugyanakkor kevésbé költséges előállítású lapról volt szó, de ez a szám támpontot jelenthet ahhoz, mekkora előfizetői bázissal tudott volna működni egy irodalmi lap.

Az előfizetők kérdésénél érdemes azt is mérlegelni, hogy a három egyidejű divatlap olvasói között mennyire lehettek átfedések. Sok esetben elképzelhető, hogy egy adott személy, vagy éppen a korábban említett intézmények, kávéházak, kaszinók mindháromra előfizettek. Mivel az évtized során egyre több egymással vitázó, válaszoló cikk jelent meg a lapokban, ez növelhette az olvasói érdeklődést egyszerre több sajtótermék iránt. Ennek ellenére az előfizetők nagy része feltehetően a három divatlap közül egyet forgatott rendszeresen, ezért izgalmas megfigyelni, a szerkesztők és kiadók hogyan igyekeztek megnyerni az olvasókat a saját lapjukhoz. A piaci verseny kérdésében azonban azt szintén hangsúlyozni kell, hogy mindegyik magyar divatlap számára lényeges konkurenciát jelentettek a külföldi, valamint a hazai német nyelvű lapok. Itt különösen a már említett, Pest-Budán megjelenő Spiegelre érdemes gondolni, mely túlélte az összes jelen tanulmányban tárgyalt divatlapot és átlagosan több előfizetővel rendelkezhetett valamennyinél.³⁰

²⁷ Margócsy István is ezekre a tényezőkre hívja föl a figyelmet: MARGÓCSY István, *Petőfi és az irodalmi gépezet* = M. I., *Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 77–78. Az olvasók Életképekhez való viszonyát továbbá Petőfi megítélése, valamint a Jókai-val való kapcsolatában bekövetkezett változások szintén befolyásolhatták. Amíg az első félévben kifejezetten vonzónak tűnt a ket-tejük szerkesztésével hirdetett lap, később ez más megvilágításba került. Petőfi a lapban egy nyilatkozatot is megjelentetett Jókai ellen, melyben egyben közölte az olvasókkal, hogy fölmondta a kiadónál a szerkesztést, decemberrel befejezi a munkát. PETŐFI Sándor, *Első és utolsó fölszólalásom egy igen piszkos dologban*, *Életképek*, 1848. szept. 10., 351–352.

²⁸ Állítása szerint szintén Jókai megjegyzéseire alapozva Bisztray Gyula négyszázra, T. Erdélyi Ilona pedig ötszázra teszi ezt a számot. Vö. BISZTRAY, *i. m.*, 181; T. ERDÉLYI, *A negyvenes évek divatlapjai*, *i. m.*, 621.

²⁹ *Uo.*, 645.

³⁰ T. Erdélyi Ilona szerint abban az időben, amikor a három német lapra, a Pesther Tageblattra, az Ungarra és a Spiegelre összesen háromezren, addig a három magyar divatlapra kétezeren fizettek elő. T. ERDÉLYI, *Az irodalmi divatlapok*, *i. m.*, 440.

Díjak és bevételek

Bár a divatlapok kiadását nem kizárólag az előfizetésekből származó bevétel fedezte, különösen az indulásnál további támogatókra (vagy a szerkesztő, kiadó saját befektetésére) is szükség volt, mégis érdemes áttekinteni, az ismertetett számokból kiindulva mekkora összegeket tudhattak összegyűjteni az egyes lapok. Az 1840-es években működő kiadványok díjai hasonlóak voltak, időnként azonban a kiadók eltérő megoldásokkal próbálkoztak az előfizetők megszerzésére, illetve a költségek fedezésére.³¹

Ezen a ponton ismét érdemes a Regélő előfizetői díjaiból és annak alakulásából kiindulni. 1833-ban a féléves előfizetés helyben 3 forint 12 krajcárba, postán pedig 4 forintba került. Ezen túl a pestiek évnegyedes előfizetést is válthattak postán, borítékoltanul, melynek ára 1 forint 36 krajcár volt. Később azt is hirdetni kezdték, hogy egyes számok megvásárolhatók 24, egyes képek pedig 12 krajcárért. A Regélő sikerét mutatja, hogy a következő évtől kezdve nőtt a féléves előfizetői díj, mely változatlan maradt egészen az 1841-es megszűnésig: helyben 5, postán 6, képek nélkül pedig egy forinttal olcsóbb volt az ára. A külön megvásárolt számokra azonban feltehetően nem volt nagy a kereslet: 1835-től már nem a korábbi áron, hanem egyes számot vagy egyes képeket lehetett darabonként 12 krajcárért megvásárolni. Mivel 1836-tól a kép nélküli opció már nem szerepelt a hirdetésben, ez azt mutatja, hogy ebben az időben a színes divatképek valóban nagy vonzerővel bírhattak, kevesebb volt az érdeklődés kizárólag a szöveges tartalom megvásárlására.

A Regélő tulajdonképpen megalapozta, milyen előfizetői díjakkal és gyakorlatokkal számolhat egy magyar nyelvű divatlap. Ugyan voltak kisebb eltérések, de átlagban elmondható, hogy az 1840-es évek lapjai ugyanennyit kértek a féléves előfizetésért: helyben 5, postán pedig 6 forintot. Ennek alakulását a következő táblázat mutatja be:

³¹ A divatlapok szinte mindig pengő forintban, néhány kivételes esetben pedig ezüstben adták meg az előfizetői díjakat. Mivel ezek között az átváltás 1 pengőforint = 1 ezüstforint, ez a bevételek mértékének áttekintésében nem jelent különbséget. A korszakban használt másik pénzegységet, a váltóforintot (ennek átváltása 1 pengőforint = 2,5 váltóforint) a tárgyalt kiadványok egyszer sem használták a felhívásokban. A tanulmány további részében tárgyalt források kiadásokra, honoráriumokra vonatkozó megjegyzései szintén mind pengőre vonatkoznak, így a forintot a munka egészében minden esetben pengőforint értelemben használom.

Cím	Időszak	Féléves díj (helyben / postán)	Évnyegyedes díj (helyben / postán)
Regélő	1834–1841	5 ft / 6 ft	2 ft 30 kr / –
Regélő Pesti Divatlap	1842–1844	5 ft / 6 ft	2 ft 30 kr / –
Pesti Divatlap	1844	5 ft / 6 ft	2 ft 30 kr / 3 ft
	1845–1848		3 ft / 4 ft
Honderü	1843	6 ft / 7 ft	3 ft / –
	1844	6 ft 40 kr / 7 ft 40 kr	3 ft 20 kr / –
	1845–1848	5 ft / 6 ft (12 kr)	–
Életképek	1844–1848	5 ft / 6 ft	3 ft / 4 ft

Látható, hogy mindegyik divatlap a Regélő által megszabott díjakat vette alapul, annak ellenére, hogy kiforrottabb laptípust képviseltek, irodalmi szempontból elismertebbek voltak, a divatlapok iránti érdeklődés pedig (ahogyan ezt az összes előfizető száma mutatja) megnőtt. Fontos megemlíteni a díjaknál, hogy a helyben történő, valamint a postán váltott előfizetések mellett a Regélő Pesti Divatlap rendszeresen hirdetett egy harmadik lehetőséget is, mely szerint a postán, borítékkal együtt, ugyanakkor postázás nélkül lehetett (5 forint 48 krajcárért) megvásárolni a lapot. Feltehetően ezen a módon fizettek elő a legkevesebben a divatlapokra, a Pesti Divatlap és az Életképek egyáltalán nem, a Honderü pedig csak az első éveiben hirdette ezt a vásárlási lehetőségek között.³²

A megjelenés gyakorisága, valamint a lapok terjedelme szintén érdekes ezen a ponton. A Regélő hetente kétszer jelent meg 16 oldalon (ebből nyolc oldalt a társalap, a Honművész foglalt el). A Regélő Pesti Divatlap tartotta ezt a gyakoriságot, a terjedelme pedig szintén 16 hasábos oldal volt (nyolc oldal alkotta a főlapot, nyolc pedig a tárcát), egyedül az utolsó évben (mikor a Landerer nyomda helyett már a Trattner-Károlynál készültek a példányok) módosult ez 8 oldalra (mivel az ekkori kiadás jóval kisebb betűket tartalmazott, a tartalom mennyisége nem csökkent lényegesen).

A későbbi divatlapok ugyan hetente egyszer jelentek meg, ugyanezért az árért jóval hosszabb terjedelműek voltak. Az összetételén és a kinézetén a Pesti Divatlap változtatott a legtöbbet: az először 16 hasábos oldalból álló lap előbb 32, később 20, végül pedig 36 oldal terjedelemmel jelent meg. 1845-ben egyetlen negyedévre a heti kétszeri megjelenéssel és kisebb alakkal is próbálkozott – ez azonban sikertelennek bizonyult és a második évnegyedtől visszatért a ritkább, két íven történő megjelenéshez. A Pesti Divatlap ilyen szintű ingadozásai (miközben a féléves előfizetői díja változatlan maradt) azt mutatják, hogy ez a lap találta a legnehezebben a helyét a piacon és próbált újabb

³² A Honderünél egyedül lehetett a félévhez hasonlóan évnegyedre, borítékkal, postázás nélkül előfizetni, ennek az ára 1843-ban 3 Ft. 15 kr., 1844-ben 3 Ft. 35 kr. volt.

üzleti fogásokkal élni. Az említett 1845-ös első negyedév díszesebb kiadása a versenyhelyzetnek volt köszönhető, az eddigi (a Regélő és a Regélő Pesti Divatlap által is képviselt) egyszerűbb, olcsóbb kivitelezés helyett egy igényesebb, a Honderüt utánzó forma kialakítására törekedett,³³ mely azonban nem hozta meg a várt eredményeket.

Az évnegyedes előfizetői díjakat abból a szempontból érdemes megnézni, mert látható, hogy amíg eleinte ezek mindössze a félévre kért összeg felét jelentették, 1844-től az Életképek, 1845-től pedig már a Pesti Divatlap is drágábban kínálta föl ezt a lehetőséget. Azzal, hogy három, illetve négy forintba került egy évnegyed, a féléves megrendelés jobban megérte, arra ösztönözve az olvasókat, hogy hosszabb időre váltssanak előfizetést. Ez mindössze egy apró változás a díjakat illetően, mégis azt mutatja, hogy a gazdasági szempontok egyre inkább előtérbe kerültek.

A három divatlap versenyhelyzetét, a többitől való elkülönülést illusztrálják a Honderü próbálkozásai is. Látható, hogy ez volt az egyetlen, mely az indulásánál magasabb előfizetői díjat szedett be, a második évre pedig még ezt is megemelte, a következő indoklással: „a Honderü előáll és tisztán kimondja: divatképeink silányak voltak: (noha legjobb s legdrágábbak, miket Budapest kiállítani képes) fölemeljük tehát néhány garassal az előfizetést, hogy Párisból hozathassunk számatokra képeket, mellyeknél szebbeket az európai művészet alig ismer.”³⁴

A Honderü eddig is drágább előállításával és díszesebb kiadással dolgozott, mint a többi divatlap, a következő évtől azonban a még jobb minőségű képek indokolták az áremelést, melyekre külön, négy forintért is elő lehetett fizetni.³⁵ Bár a Honderü 1844-es évfolyama láthatóan a legszebb kivitelezésű a divatlapok között, a vállalkozás mégsem volt sikeres, feltehetően nem nyert annyi előfizetőt a lap, mint amennyivel megérte volna a drágább nyomtatás. A következő évtől a lap visszatért a korábbi minőséghez, az előfizetői díjai pedig a párhuzamos két divatlaphoz igazodtak, azoktól egyedül 1848-ban tért el, amikor a fölemelt postadíjra hivatkozva 12 krajcárral többet kért a vidéki megrendelőktől.

Az Életképek volt az egyetlen lap, mely eleinte ritkábban, mindössze kéthetente jelent meg. Ezt a Magyar Életképekre kiadott engedély indokolta, a második féltévtől azonban a többi divatlaphoz hasonlóan ez is heti rendszerességű lett. A Honderühöz hasonlóan (mely később hasábos formára és 16–20 oldalas terjedelemre váltott), 36 oldalból állt, ezt azonban további, rózsaszín borítónak nevezett oldalak,³⁶ illetve 1845 második felétől egy éven át az Irodalmi Őr című kritikai melléklet is kiegészítették. Az előfizetői díja se a terjedelmi, se a munkatársak körében bekövetkezett változások után nem módosult, az 1849-re kiadott felhívás szintén az eddigi árakat tartalmazta.

³³ T. ERDÉLYI, *A negyvenes évek divatlapjai, i. m.*, 599.

³⁴ PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár, *Pesti Salon' heti szemléje*, Honderü, 1843. dec. 30., 826.

³⁵ Azt, hogy a képeket a nyomtatásukra fordítandó költséggel együtt milyen nagyra értékelték, mutatja az is, hogy a Magyar Szépirodalmi Szemle féléves előfizetési díja néhány év múlva hasonló volt: helyben 3, postán pedig 4 forint.

³⁶ Ezekon legtöbbször a *Mi hír Budán?* című rovat, illetve Frankenburg Adolf nyílt levelei kaptak helyet.

Az előfizetói díjak áttekintése után fölmerül a kérdés: mit tudunk mindezek alapján a divatlapok bevételéről elmondani? A válaszadást azonban az előfizetők meghatározásánál már bemutatott problémák nehezítik. Amennyiben különböző feljegyzések alapján becsléseket teszünk az egyes lapok megrendelői számáról, pontos listák nélkül azt továbbra sem tudjuk, mekkora részük tartózkodott helyben, illetve mekkora részük élt a borítékon vagy postán történő előfizetéssel.³⁷ A divatlapokban publikált levelezésekből tudható, hogy jócskán voltak vidéki és külföldi levelezőik, ugyanakkor a Pest-Budán élőkre helyezett figyelem arra enged következtetni, hogy az olvasók nagyobb része a fővárosból került ki. Az azonban könnyen kiszámítható, hogy az átlagos 800 előfizetőnél egy divatlap előfizetésekből származó bevétele 4000–4800 forint között lehetett, míg 1500 megrendelővel akár a 7500–9000 körüli bevételt is elérhette. Természetesen nem tudni, hogy (amennyiben ez is a lehetőségek között szerepelt) az előfizetők egy része adott esetben csak képeket vagy egyes számokat vásárolt-e meg, illetve az időnként változó díjak hogyan módosították a bevételt.

Összehasonlításként szintén érdekes, hogy a már említett német nyelvű Spiegel alacsonyabb előfizetói díjjal is működőképes volt. Bár a Regélő indulásakor a versenyhelyzet miatt néhány oldallal bővítették a kiadványt, a működése alatt olcsóbb volt a magyar divatlapoknál: helyben 4, postán pedig 5 forintba került. Ugyanakkor a Spiegel egy drágább, velin papíros változatban is megjelent, mely ugyanannyiba került, mint a magyar lapok. Ez a tény jól mutatja, miért is bizonyult jelentős konkurenciának a Spiegel: a divatképek iránt érdeklődők számára jobban megérte erre előfizetni, hiszen ugyanannyiért jobb minőséget kaphattak, mint a magyar lapoktól. A magyar divatlapok így elsősorban nem a jó minőségű képekkel vagy a díszes kidolgozással tudták megragadni a közönséget (ahogyan ezt egyes lapok sikertelen próbálkozásai is aláhúzzák), hanem ismert szerzők műveinek publikálásával.

Honoráriumok és írói hivatás

A divatlapok előállításának költséges vállalkozás volt, már az elinduláshoz jelentős tőkére volt szükség. A nyomtatásra vonatkozó szabadalmat sem volt egyszerű megszerezni (annak, hogy a helytartótanács hogyan bírálta el a kérvényt, természetesen nem csak gazdasági buktatói lehettek), ennek nehézségeiről Frankenburg Adolf is beszámol.³⁸ A kérdés azért lényeges, mert ez szerepet játszott abban, ahogyan a Regélőből Regélő Pesti Divatlap, majd abból Pesti Divatlap lett, illetve ahogyan a Magyar Életképek című kiadvány az Életképek című divatlappá változott – a szerkesztőváltás vagy a lap

³⁷ Akár számolhatnánk csak az 5 forintos előfizetói díjjal, arra gondolva, hogy a másik két lehetőség pluszköltsége a boríték, illetve a postaköltség fedezésére szolgált. Azonban nem biztos, hogy ezt az összeget kizárólag erre fordították (tehát adott esetben buktató volt-e a példányoknál 1 forintnyi postaköltségre), vagy ennek egy része szintén a divatlapok bevételéhez járult hozzá.

³⁸ FRANKENBURG, *Emlékiratok*, i. m., II, 155–157.

strukturális átalakítása (akár a kiadói jog eladásával és az arról szóló megegyezéssel együtt) egyszerűbb és kevésbé költséges megoldás volt, mint új lapot indítani. Az Életképek ilyen módú kiadása (tulajdonképpen szabadalom és a kaució kifizetése nélkül) később még gondokat okozott Frankenburgnak, de elmondása alapján a tárgyalóképességének és a lap sikerének köszönhetően ezzel sikerült megbirkóznia.³⁹ Azt, hogy ez a beszámoló mennyire hiteles, már többen megkérdőjelezték,⁴⁰ az azonban biztos, hogy az Életképek a vitatható kiadás ellenére nem szűnt meg, hanem (feltehetőleg a valóban jelentősnek számító előfizetőre és az ebből származó bevételre való tekintettel) megkapta utólag az engedélyt a rendes divatlapként történő működésre.

A divatlapok népszerűek voltak ugyan, fenntartásuk összességében mégsem tekinthető kimondottan jövedelmezőnek. Jól mutatja ezt, hogy még Petrichevich Horváth Lázárnak is kölcsönt kellett fölvennie a Honderü német párjának, a rövid életű Morgenröthének a kiadásához.⁴¹ A cenzúra okozta nehézségek szintén vezethettek anyagi veszteséghez, ahogyan erre Vahot Imre föl hívja a figyelmet.⁴² Az előfizetőktől származó bevétel az előállítási költségekre volt elsősorban elég,⁴³ ezen túl az, hogy mennyi fizetést tudtak biztosítani a munkatársaknak, laponként és évfolyamonként eltérő volt. Frankenburg egyenesen úgy számol be erről, hogy az előállítás akkora költségekkel járt, hogy „az év végén ezerkétszáz előfizető után nem maradt anynyi [sic!], hogy tulajdon lapomra előfizethettem volna”.⁴⁴ Ennek a nehézségeiről már 1846-ban az Életképekben is írt – meglehetősen ritka módon, mert a lapban szinte sosem jelentek meg előfizetői adatok vagy konkrét költségekre vonatkozó információk: „Csak egyet szabadjon röviden megemlítenünk ’s pedig némelly jó barátink megnyugtatóására, kik mintegy 1150 tiszta előfizető után croesusi kincseket keresnek, sőt látnak is szekrényünk rejtett fiókjában [...] – mondjuk, ezek megnyugtatóására szabadjon őszinte, becsületes ember módjára, kinyilatkoztatnunk, miszerint azon, nem tudom, hány ezer forintnyi öszvegből, mit említett jó barátink az ‚Életképek’-ből megtakarítottaknak állítanak, e’ félév végével – egy batka sem maradt[.]”⁴⁵

A cikk szerint okiratokkal alátámasztható, hogy a bevételből 2400 forintot papír- és nyomdaköltségre, mintegy 700 forintot tiszteletdíjra, 150–160 forintot műmellékletekre, a maradékot pedig egyéb szerkesztői kiadásokra kellett fordítani.⁴⁶ Összehasonlításként T. Erdélyi Ilona a Regélő Pesti Divatlap negyedévi előállítási költségét (ebben

³⁹ *Uo.*, 232–240.

⁴⁰ GORIUPP, *i. m.*, 283; TAMÁS Anna, *Örségváltás az Életképeknél*, It, 1959/3, 377.

⁴¹ T. ERDÉLYI, *A negyvenes évek divatlapjai*, *i. m.*, 617. A Honderü történetének erről a szakaszáról és az anyagi nehézségekről részletesen: DEZSÉNYI Béla, *A Honderü válsága 1847 decemberében*, Magyar Könyvszemle, 1966/2, 152–156.

⁴² VAHOT, *i. m.*, 197.

⁴³ T. ERDÉLYI, *Az irodalmi divatlapok*, *i. m.*, 441.

⁴⁴ FRANKENBURG, *Emlékiratok*, *i. m.*, II, 240.

⁴⁵ Életképek, 1846. jún. 27., 826. (*Mi hír Budán?* című rovat.)

⁴⁶ *Uo.*

fizetés és honoráriumok nincsenek) 907 forintban állapítja meg,⁴⁷ tehát a féléves előállítás itt is kétezer forint körül lehetett, ahogyan azt Frankenburg állítja az Életképekkel kapcsolatban. Ezek az adatok, ha nem egészen pontosak, illetve még ha feltételezünk is egy kis túlzást az Életképek minden profitot kizáró kijelentései mögött,⁴⁸ akkor is arra engednek következtetni, hogy az előfizetőktől származó bevétel jó része pusztán a divatlapok nyomdaköltségét tudta fedezni. Ugyanakkor az szintén látható, hogy a beérkező összeg egy részét a lapnak dolgozó munkatársak fizetésére fordították.

Az újságírásból való megélhetés, illetve a honoráriumok rendszere viszonylag új jelenségnek számított az irodalmi színtéren, abban pedig, hogy a korszak egyes írói meg tudtak élni az irodalmi tevékenységből, nagy szerepe volt a divatlapoknak. Az írói hivatás kérdésében szintén nagy a különbség az 1830-as évek lapjaihoz képest: amíg ott ritkaságszámba ment, hogy ha egy közölt szöveg után fizettek a szerzőnek (csak kivételes esetben, mint például Vörösmarty műveiért), addig az 1840-es években már lényeges bevételi forrást jelenthetett a publikálás. A sajtó irodalmi szerepe olyan szempontból is megnőtt, hogy a művek jelentős része itt jelent meg először,⁴⁹ a művek egy része kimondottan a sajtó közegébe készült.⁵⁰ Az itteni megjelenés és az ezzel szerzett népszerűség jó kiinduló helyzetet jelentett a könyvek megjelentetésére (erre példák Jókai Mór *Vadon virágai* vagy Petőfi Sándor *Cipruslombok Etelke sírjáról* című kötetei).⁵¹ A lapok továbbá nem kizárólag a művek után kapott honoráriumok terén jelenthettek bevételi forrást. A szerkesztőségben végzett munka – a segédszerkesztői pozíció, vagy egy-egy rovatért felelős munkatárs szerepköre – állandó fizetést biztosíthatott a szerzők számára.

A párhuzamosan futó divatlapok honoráriumai nem volt teljesen egyforma. A Pesti Divatlap lehetett ezen a téren a legnehezebb helyzetben, az Életképek a több előfizető miatt nagyobb bevétellel, a Honderü pedig eleve gazdagabb alaptókével gazdálkodhatott. Amíg a Regélő Pesti Divatlap legfeljebb 12, addig a Honderü és az Életképek 16 forintot tudott fizetni egy ívért.⁵² Kivételes esetekben Petrichevich Horváth Lázár

⁴⁷ T. ERDÉLYI, *Irodalom és közönség, i. m.*, 80–81.

⁴⁸ Ha elfogadjuk a feltüntetett adatokat, 1150 előfizető után még akkor is több mint kétezer forintos bevétellel számolhatunk, mely a cikk szerint „egyéb szerkesztői kiadásokat” fedezett. Azzal, hogy Frankenburg nem nevezi meg ezeket az egyéb kiadásokat (bár lehetnek sejtéseink, például egy szerkesztői hivatal fenntartásának költsége vagy kölcsönök visszafizetése), éppen arra enged következtetni, hogy ennek egy része ténylegesen nyereség volt.

⁴⁹ Vö. SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010, 16.

⁵⁰ Erre példa Jósika Miklós *Az Isten uja* című, kifejezetten az Életképek számára írt levélregénye, melyet folytatásokban közöltek 1844 második félévében.

⁵¹ A sajtóban, valamint a könyvpiacra egyszerre jelen lenni anyagilag, illetve az irodalmi pozíció szempontjából sem volt elhanyagolható, ahogyan ezt a tárgyalt időszakban Petőfi meg is valósította. Vö. MARGÓCSY, *i. m.*, 73, 75.

⁵² T. ERDÉLYI, *Irodalom és közönség, i. m.*, 61. Máshol T. Erdélyi Ilona 10–15 forintos ívdíjat ír az Életképek esetén: Uő., *A negyvenes évek divatlapjai, i. m.*, 621. Ahhoz, hogy a honoráriumok, valamint a divatlapoktól kapott állandó fizetések mennyit értek a korban, lásd BÉLAY Vilmos, *Adalékok az ár- és bérvviszonyok történetéhez Pest-Budán (1790–1848) = Tanulmányok Budapest Múltjából, XIV*, főszerk. PESTA László, Bp., Akadémiai, 1961, 363–407.

egy-egy versért kettő,⁵³ novellánál pedig akár ívenként 3–7 aranyat is adott.⁵⁴ Az írói díjakkal kapcsolatban lényeges azt is leszögezni, hogy az ismert adatok a korszak legnépszerűbb szerzőitől származnak. Bár tudható, hogy a divatlapok fizettek a közölt szövegek után, mivel egyre fontosabbá vált ebben az időben a neves szerzők szerződése, a megnyerésüknél pedig a szerkesztők feltehetően nem egy bárkinék felajánlott honoráriumot neveztek meg – mindenképpen érdemes szem előtt tartani, hogy a bemutatott példák kiugró eseteknek, nem pedig általános gyakorlatnak tekinthetők. Azonban éppen ezeknek a szerzőknek a sikeressége mutatja, hogyan tudták az írók megragadni a divatlapok kínálta üzleti lehetőségeket.

Az 1840-es évek irodalmi kiadványai elsősorban bizonyos szerzők laphoz kötésével igyekeztek megnyerni az olvasóközönséget. Az előfizetési felhívásokkal együtt a következő félévre tett ígéretek között kiemelt helyen szerepelt azoknak a szerzőknek a listája, akiktől az olvasók rendszeresen várhattak műveket. A szerzők nevének kiemelése így lényeges szerepet töltött be a lapok arculatának kialakításában. Itt különösen érdekes, hogy adott esetben hogyan pozícionálták magukat a neveket (mennyire éltek monogramok, vagy akár az álnevek gyakorlatával). Kiugró példája ennek az Életképek 1848-as évfolyama. Ekkor Jókai Mór volt a lap szerkesztője, melyet minden szám elején feltüntettek. Feltehetően a márciusi eseményeknek és Petőfi növekvő népszerűségének köszönhetően április 30-án azonban a címlapon már „Jókai Mór és Petőfi Sándor” szerepelt szerkesztőként, mely május 7-ét követően a „Petőfi és Jókai” megnevezésre módosult, és ebben a formában került a borítóra egészen a lap megszűnéséig. Petőfi valóban részt vett az Életképek szerkesztésében, az ő nevének előre kerülését azonban sem a kezdőbetű, sem a munkában betöltött szerepe (a lap jóval kisebb részéért felelt) nem indokolja. Az ok egyértelműen Petőfi irodalmi és közéleti pozíciója, melyet az Életképek minél feltűnőbbben akart közvetíteni.

A divatlapok közötti versenyhelyzetet a hozzájuk köthető viták is remekül illusztrálják. A gazdasági szempontok nem különíthetők el az évtized során egyre nagyobb teret kapó polémiától, a cikkeket sok esetben piaci féltékenység motiválta. Ugyanakkor lényeges, hogy a gyakori megjelenés, a sajtó közegében zajló viták, a gyors reagálás lehetősége nagyban növelte a divatlapok jelentőségét az irodalmi színtéren,⁵⁵ az egymásra válaszoló cikkek nyomán követése fokozhatta az olvasói érdeklődést. A lapok irodalomkritikai pozíciója a saját szerzői kört helyezte előtérbe, mindegyik kiadvány a benne megjelent művek jelentőségét igyekezett hangsúlyozni a többivel szemben. Az írói hivatás megítélésében az egyik különösen érdekes pont Vahot Imre és Jókai

⁵³ Ennyit kapott Vörösmarty Mihály és Garay János is egy-egy versért, miközben a másik két párhuzamos divatlap csak 5 forintot tudott fizetni. VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei: Levelezése*, s. a. r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965, II, 329.

⁵⁴ T. ERDÉLYI, *Az irodalmi divatlapok, i. m.*, 441.

⁵⁵ Ezt Margócsy István a Petőfi költészete körüli vitákkal kapcsolatban fejtette ki: MARGÓCSY, *i. m.*, 61–63.

Mór szépirodalom és piac viszonyát tárgyaló vitája 1847-ben,⁵⁶ melynek szerepét már Margócsy István tanulmánya is bemutatta.⁵⁷ Amíg Vahot Imre egész irodalmi működése alatt nagy hangsúlyt helyezett az üzleti tényezőkre (bár lapjában közölt szövegeiben ezt nem nyomatékosította), addig a piaci szempontok előtérbe helyezésével, „iparlovagsággal” vádolta a Petőfi körüli írókat. Jókai válasza arra a pozícióra világít rá, mely szerint az író hivatása nem különíthető el a megélhetéstől, a kereslet szem előtt tartása a szerzői munka része. A vita tényreése a hivatáshoz való viszony eltérő megközelítéséhez nyújt szempontokat, mely a divatlapok és az írók megélhetését lényeges kérdéssé tette (miközben lényeges, hogy Vahot Imre cikke szintén a gazdasági tényezők, valamint az ismert szerzők laphoz kötése miatt született, nem véletlenül szól az Életképeknek nem azonnal elígérkező Tompa Mihályhoz).

Konkrét esetek (Jókai, Petőfi, Arany és Tompa)

Az említett cikkel összefüggésben szintén érdekes megnézni Jókai Mór és a divatlapok viszonyát gazdasági szempontból. A szerző egyfelől tökéletes példa az írói fizetések áttekintéséhez, hiszen többfajta munkakörben is tevékenykedett, ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a sajtóban, valamint az irodalmi életben betöltött szerepe a korban egészen kivételes volt. Jókai meg tudott élni az írói honoráriumokból,⁵⁸ az 1840-es évek során pedig Petőfihez hasonlóan – és részben a kettejük közös munkájának köszönhetően – gyorsan vált ismert és a közönség által kedvelt íróvá. Jókai novellái a Pesti Divatlapban és az Életképekben jelentek meg, melyekért eleinte ívenként 15, illetve 16 forintot kapott, ahogyan arról levelei és az író későbbi feljegyzései is említést tesznek.⁵⁹ Publikációit számba vevő feljegyzéséből az derül ki, hogy 1847-től kezdve már ívenként többet, 20 vagy akár 30 forintot is kapott egy szövegért – azonban ezt a listát érdemes fenntartásokkal kezelni, egyrészt, mert időpontok és ívhosszak terén is vannak benne pontatlanságok, másrészt, mert Jókai jóval a tárgyalt időszak után, visszaemlékezésből készítette azt. Azonban mindenképpen érdekes, hogy már a még ismeretlennek számító Jókai is megkapta a 15 forintos ívdíjat a *Nepean szigetért* (ez az adat biztosra vehető, több egyidejű feljegyzés található róla), mely képet ad a divatlapok honorárium-rendszeréről és a publikálással járó lehetőségekről.

⁵⁶ VAHOT Imre, *Irodalmi levelek Tompa Mihályhoz*, Pesti Divatlap, 1847. jún. 13., jún. 20., jún. 27., 741–749, 773–780, 805–812. JÓKAI [JÓKAI] Mór, *Irodalmi levelek Vahot Imréhez*, Életképek, 1847. jún. 23., 831–835.

⁵⁷ MARGÓCSY, *i. m.*, 54–57.

⁵⁸ SZAJBÉLY, *Jókai Mór, i. m.*, 19.

⁵⁹ Jókai Mór – özv. Jókay Józsefnének, Pest, 1846. december 27. = JÓKAI Mór *Összes Művei: Levelezése (1833–1859)*, s. a. r. KULCSÁR Adorján, Bp., Akadémiai, 1971, 39; OLTVÁNYI Ambrus, *A novellista Jókai az 1840-es évek irodalmi életében* = JÓKAI Mór *Összes Művei: Elbeszélések (1842–1848)*, s. a. r. LENGYEL Dénes, NAGY Miklós, Bp., Akadémiai, 1971, 482–485.

Jókai 1847 első félévében az Életképek színházi kritikusaként is havi 15 forintos bevételre (valamint az ezzel járó zártszékre) tett szert, majd Frankenburg Adolf bécsi ki-nevezése után ő lett a második félévtől a lap szerkesztője. 700 forintos félévi fizetésben állapodtak meg, ahogyan erről egy levelében is beszámolt.⁶⁰ Ugyan kevés szerkesztői fizetésre vonatkozó adat áll rendelkezésünkre a korszakban, összehasonlításként érde-mes figyelembe venni, hogy Erdélyi János 600 forintot tudott felvenni a Regelő Pesti Divatlap után 1842-ben, ebben azonban kiadói haszon is volt.⁶¹ Mátray Gábor az 1830-as években még kevesebb, mint 200 forintot fizetett a segédszerkesztőjének félénként, Erdélyi pedig ettől nem sokkal többet, egy félévért 240 forintot adott Garay Jánosnak 1844-ben.⁶² Jókainak a korszakban magasnak számító szerkesztői fizetése minden bi-zonnyal az Életképek ekkori népszerűségével függött össze. Akár az a kérdés is fölme-rülhet, hogy a kezdeti megállapodás módosult-e a következő évben – ekkor ugyanis Petőfi havi 100 forintos fizetést kapott egyedül az Életképek versrovatának szerkeszté-séért.⁶³ Mivel ez nem sokkal kevesebb Jókai 1847-es fizetésénél, az egész lapért felelős szerkesztő ebben az évben a korábbinál akár többet is kereshetett. Mindenképpen lé-nyeges, hogy Jókai bevételének nagy részét feltehetően az írói honoráriumok (itt nem-csak a sajtóban közölt szövegekre, hanem a drámákra, a *Hétköznapok* című regényre és a *Vadon virágai* kötetre gondolhatunk), nem a szerkesztői fizetés tette ki, bár ez sem volt elhanyagolható része. Szerkesztői munkája során ráadásul nemcsak elbeszélései, hanem egyéb írásai után is kapott szerzői díjat a laptól.⁶⁴

A honoráriumok és az írói hivatás kérdésében a korszak legmeghatározóbb alakja kétségtelenül Petőfi Sándor volt. Petőfi nemcsak az általa publikált szövegek, hanem a költészetéről szóló viták miatt is folyamatosan a divatlapok hasábjain zajló diskurzus középpontjában állt. A költő pályájának lényeges pontja volt a Pesti Divatlapnál folyta-tott segédszerkesztői munka.⁶⁵ Vahot Imre minden bizonnyal üzleti szempontból is jól döntött, amikor Petőfit szerződtette. Emlékiratában sokat ír a költőhöz fűződő viszo-nyáról, a segédszerkesztői állással pedig egyenesen azt mutatja be, hogy neki köszön-hető Petőfi felfedezése és irodalmi sikere.⁶⁶ A Pesti Divatlapnál végzett munka kétség-telenül hozzájárult a népszerűséghez, de túlzás lenne azt állítani, hogy minden érdem Vahot Imréhez fűződne, a költő neve nem volt teljesen ismeretlen a segédszerkesztői pozíció előtt sem.

⁶⁰ Jókai Mór – özv. Jókay Józsefnének, Pest, 1847. május 23. = JÓKAI *Levelezése*, i. m., 47.

⁶¹ T. ERDÉLYI, *Irodalom és közönség*, i. m., 81.

⁶² Uo.

⁶³ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Bp., Osiris, 2008, 374.

⁶⁴ Jókai számos cikket írt a lapnak, bár azt a gyakorlatot, melyet később a *Szerkesztői kuriózumok* című írásában megörökít, mely szerint az Életképek egy-egy lapszámának szinte teljes tartalmát ő írta volna különböző álnevek alatt, mindenképpen írói túlzásnak tekinthetjük. Vö. JÓKAI Mór, *Szerkesztési kurió-zumok* = J. M., *Életemből*, szerk. LUKÁCSY Sándor, Bp., Unikornis, 1997, I, 193–196.

⁶⁵ A segédszerkesztői tevékenység részletes bemutatásához lásd FERETE Sándor, *Petőfi, a segédszerkesztő*, Bp., Akadémiai, 1958.

⁶⁶ VAHOT, *Emlékiratai*, i. m.

Vahot visszaemlékezése szerint 15 forintot fizetett havonta Petőfinek, ezenkívül külön díjazta a lapban megjelent verseket, továbbá „szállást, jó magyaros táplát, kiszolgálót” is biztosított neki – mindez nagyjából havi 100 forint költséget jelentett.⁶⁷ Azt is leírja, hogy mivel Petőfi csak a Pesti Divatlaphoz kötötte le magát, sokan irigykedtek rá, ezért maga Vahot tanácsolta, hogy írjon máshova is.⁶⁸ A szerkesztő visszaemlékezése ezen a ponton torzít: nem valószínű, hogy Vahot a többi lap kibékítése miatt szorgalmazta volna a máshol történő publikálást, miközben Petőfi vágya az lett volna, hogy kizárólag a Pesti Divatlapnak dolgozzon. Szintén túlzónak érződik az az állítás is, mely szerint a költőt megviselte a gépies munka, Vahot ezért inkább elállt az alkalmazásától: „Petőfi nem mondott föl nekem, sőt én magam bocsátám őt szabad szárnyra, magam szabadítam őt fel a segédszerkesztői állomás lekötve tartó bilincseiből.”⁶⁹ Bár ezzel kapcsolatban csak sejtéseink lehetnek, de a Pesti Divatlap szerkesztésénél feltehetően nem érezte magát annyira jól Petőfi, mint ahogyan azt Vahot állítja. Az elbocsátásáról is egészen másként számol be egy későbbi, Aranyinak írott levelében.⁷⁰ Aranyt kifejezetten óvja attól, hogy Vahot kizárólagos munkatársa legyen, éppen saját tapasztalatai alapján. Petőfi elmondása szerint Vahot kérlelte, hogy 1845-ben egy darabig csak a Pesti Divatlapba dolgozzon, ezért elég csúnyán összeveszett mind Petrichevich Horváth Lázárral, mind Frankenburg Adolfal. Amikor azonban több pénzt kért Vahot Imrétől („mert addig nyomoruság volt, amit fizetett”⁷¹), azt a választ kapta, hogy a Pesti Divatlap nem fog tőle minden számban verset közölni, viszont cserébe innentől más lapokra is írhat. Petőfi ezek szerint a Vahottól kapott fizetéshez is másképpen viszonyult, mint ahogyan arról a szerkesztő ír. Azt, hogy a kért magasabb honoráriumot miért nem tudta vagy akarta megfizetni Vahot, nem tudjuk; talán ez is a Pesti Divatlap kevesebb előfizetőjére enged következtetni. Petőfi leírásából ugyanakkor kitűnik, hogy bár a másik két divatlap szerkesztőjével összeveszett, Vahottal sem lehetett felhőtlen a viszonya, ez a konfliktus pedig még inkább kiéleződött a Tizek Társasága ügyénél.

Petőfi Pesti Divatlaptól való eltávolodása – valamint a hír, hogy a Vahot szerkesztette kiadvány megszűnik – indította el a Tizek Társasága lapalapítási kísérletét.⁷² Nem sikerült engedélyt szerezniük – Frankenburg Adolf ezt a lehetőséget használta ki, és ajánlotta föl az Életképeket az írói kör kizárólagos fórumául, minek következtében

⁶⁷ VAHOT, *Emlékiratai*, i. m., 232–233. Kerényi Ferenc munkája szerint Petőfi publikációs bevétele ekkor (a Pesti Divatlapon kívüli publikációkat és a könyvkiadást is beleszámítva) jóval meghaladta a segédszerkesztői fizetést, összbevétele 1844-ben 535 váltóforint (= 214 pengőforint) volt. Vö. KERÉNYI, i. m., 126.

⁶⁸ VAHOT, *Emlékiratai*, i. m., 250.

⁶⁹ Uo., 255.

⁷⁰ Petőfi Sándor – Arany Jánoshoz, Pest, 1847. március 31. = PETŐFI Sándor *Összes prózai művei és levelezése*, kiad. MARTINKÓ András, Bp., Szépirodalmi, 1974, 223.

⁷¹ Uo.

⁷² „Nemsokára azt nyilatkoztatja Vahot, hogy csak az év közepéig szerkeszt. Jól van, mondok, hát én is csak addig írok lapba, aztán végkép elvonulok a zsurnalisztikától. Ezt elmondtam másoknak is, kik azt mondták, hogy szint’ azt teszik, s ebből keletkezett a Tizek társasága.” (Uo.)

jelentősen nőtt a lap iránti olvasói érdeklődés.⁷³ Vahot Imre érthető módon nem örült a konkurencia erősödésének, és azután, hogy sokan már az Életképek munkatársának ígérkeztek – köztük Petőfi is –, közölte a hozzá már beadott verseiket a Pesti Divatlapban.⁷⁴ Vahot ezzel még inkább magára haragította a Tizek Társasága tagjait, a lapok közötti konfliktus jobban kiélesedett, mely a már említett polémiát eredményezte.

A Petőfihez kötődő szerződések és viták tárgyalásában szintén érdekes az Életképekhez fűződő tevékenysége, valamint Arany János és Tompa Mihály laphoz kötésére tett kísérlete. 1847 második félévétől Jókai vette át az Életképek szerkesztését, melynek ekkor Petőfi is állandó munkatársa volt, elfogadva Frankenburg korábbi felkérését. Jókai szerette volna, ha mellette Aranytól és Tompától is közölhet verseket, ezért mindhármuknak egyenlő díjazást, két versenként tizenöt forintot ajánlott.⁷⁵ Arany azonban nem tudta elfogadni még ekkor a felkérést: a *Toldi* sikere után Vahot Imre volt az első, aki megkereste. Azonnal publikálta *Rózsa és Ibolya* című költeményét,⁷⁶ Arany pedig a Pesti Divatlapnak ígérte 1847-ben a verseit. A szerkesztő azonnal jó üzleti lehetőséget látott a *Toldi* szerzőjében, az volt a célja, hogy népies költőként –tulajdonképpen Petőfi ellenében – szerepeltesse a lapban. A levelezésből látszik, hogy Vahot nem tett egészen egyértelmű ajánlatot: 25 forintot ígért egy ívért, miközben a versekért fizetett honoráriumot rendszerint nem ívben számolták. Arany csak később kért pontosítást, erre Vahot azt válaszolta, hogy Tompához hasonlóan 4 forintot fizetne Aranynek egy versért (amennyiben kizárólagos munkatárs lenne, akár többet is, de ezt nem pontosította).⁷⁷ Jókai ajánlata tehát kedvezőbb lett volna, azonban ennek, valamint Petőfi sértődöttségének ellenére Arany nem akarta megszegni a Pesti Divatlapnak adott szavát. Petőfinek írt levelében kifejezetten keserűen írt a honoráriumokhoz való viszonyáról, valamint arról, hogy fog ugyan az Életképeknek dolgozni, de csak a következő évtől: „[V]ásáron vagyunk az irodalomban, úgy van m—a—vásáron [...]. Én kedvedért Jókayhoz csatlakoztam, s ha tüzes vasvillát köpdősnek is érte rám, megállok. [...] Mindazáltal nem akarok gorombán válni meg Vahottal, inkább, ha ez életemnek, ingyen irok lapjába az idén. De kétkulacsozni nem fogok.”⁷⁸

Petőfi Arany fenntartásainál sokkal sértőbbnek érzi Tompa álláspontját. Miután Tompa vonakodik elfogadni Jókai ajánlatát, Petőfi „határtalanul gyanús”-nak nevezi a másik Vahottal való viszonyát, és azt is megkérdőjelezi, vajon Tompa kapna-e egyáltalán

⁷³ FRANKENBURG, *Emlékiratok, i. m.*, III, 1, 7.

⁷⁴ Vahot emlékiratában ezt jó szándékú tréfaként állítja be. Vö. VAHOT, *Emlékiratai, i. m.*, 258.

⁷⁵ Az elképzelés szerint Petőfitől havonta kettő, Aranytól és Tompától 1–1 vers jelenne meg: Jókai Mór – Arany Jánosnak, Pest, 1847. jún. 18. = ARANY János *Összes Művei: Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975, 98.

⁷⁶ Vahot Imre – Arany Jánosnak, Pest, 1847, február 1. = *Uo.*, 49; Vahot Imre – Arany Jánosnak, Pest, 1847. március 5. = *Uo.*, 63.

⁷⁷ Vahot Imre – Arany Jánosnak, Pest, 1847. július 6. = *Uo.*, 104–105.

⁷⁸ Arany János – Petőfi Sándorhoz, Szalonta, 1847. augusztus 11. = *Uo.*, 117. Arany itt Tompa véleményét közvetíti Petőfi felé, az ő állításaira reagál (vö. Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Beje, 1847. augusztus 1. = *Uo.*, 106–109.)

7 forint 30 krajcárt egy verséért, ha ő nem járna közben az érdekében.⁷⁹ Különösen érdekes Petőfinek ebben a levelében, hogy Tompát olyannak festi le, mint „aki csak haszonért áll a szent zászlóhoz. Ez minden bitangtól kitelik. Nekem Vahot Imre ígért négyszáz forintot, Horváth Lazi is adna négyszáz forintot, sőt megadna a kettő évenként 400 pengőt, és nem kell!”⁸⁰ Annak ellenére, hogy a gazdasági szempontok Petőfi pályájánál is lényeges szerepet játszottak, itt éppen ennek a másodlagosságát hangsúlyozza a megfelelő irodalmi orgánnummal szemben. Lényeges, hogy itt Petőfi sértettség-ből beszél, s nem veszi figyelembe Tompa egyéb, sajtóviszonyokat érintő érveit.

Tompa levelezésében szintén találhatók érdekes adalékok az ügghöz kapcsolódóan. Ezt megelőzően több alkalommal írt arról Szemere Miklósnak, milyen rossz viszony fűzi a divatlapokhoz. Eleinte kifejezetten örült annak, hogy a Honderü munkatársnak hívta,⁸¹ és különösen remélte, hogy ez, valamint az Életképek fogja közölni néhány versét, „mert a Regelőben karmolásomat nem látandja meg senki!”⁸² Később kifejezetten durván nyilatkozott azonban mindkét lapról, azt fájlalva, hogy nem hajlandóak a verseit közölni, legfeljebb a rövidebbeket, miközben mindkét divatlap tele van gyenge költeményekkel. Az Életképekkel kapcsolatban egyenesen azt írja: „Legközelebb fogom Petőfi Sándort megkérni hogy Frankenburgnál lévő verseimet kérje vissza, s ha addig élnék, mig Matusalem, – s ha úgy irnék mint Shakespeare, Hugo és Byron egy személyben még se irnék ő kegyelmének egy sort is többé.”⁸³ Ennek ellenére, amikor megkapja Frankenburg Tizek Társaságának szóló felkérését, ezt köszönettel elfogadja és azonnal küld egy szöveget a lapba.⁸⁴

Mindezeknek a tényezőknek a vizsgálata azért lényeges, mert pusztán a felkínált írói díjakból nem látszik, hogyan zajlott le egy vita vagy egyes szerzők laphoz szerződtetése. Miközben Petőfi a költői hármasság elképzelését helyezte előtérbe, Tompa döntését korábbi rossz tapasztalatai befolyásolták, Arany pedig nem akarta az ígéretét megszegni. Azonban minden bemutatott levél és feljegyzés alátámasztja, hogy az írói díjak és a gazdasági szempontok mennyire meghatározó részét képezték a diskurzusnak. Nem meglepő ezek alapján, hogy Tompa nem akarta egy kéthavonta 15 forintot jelentő honoráriumért lekötni magát, miközben Petőfi csak a verseivel kétszer ennyit keresett volna az Életképeknél, ahonnan ráadásul más címen is szerzett bevételt.

* * *

Tanulmányomban az 1840-es évek divatlapjainak gazdasági aspektusait kívántam bemutatni. A források alapján megállapítható, hogy a piaci verseny, az előfizetők megszerzéséért folytatott küzdelem az évtized során egyre kiélezettebbé vált. Ezt

⁷⁹ Petőfi Sándor – Arany Jánoshoz, Szatmár, 1847. augusztus 17. = PETŐFI, *i. m.*, 232.

⁸⁰ *Uo.*

⁸¹ Tompa Mihály – Szemere Miklósnak, Sárospatak, 1843. december 14. = TOMPA Mihály *Levelezése*, kiad. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964, I, 32.

⁸² *Uo.*, 33. Tompa megjegyzése szintén képet ad a három párhuzamos divatlap olvasottságáról.

⁸³ Tompa Mihály – Szemere Miklósnak, Kásmárk, 1844. augusztus 22. = *Uo.*, 38–39.

⁸⁴ Tompa Mihály – Frankenburg Adolfnak, Beje, 1846. december 12. = *Uo.*, 61.

támasztják alá az előfizetési díjakat érintő változások, valamint a szerkesztők által alkalmazott különböző stratégiák is. A beszedett díjak alakulásából jól látszik, hogy a drágább és esztétikusabb kivitelezés kevésbé volt sikeres anyagi szempontból, hiába képezték a színes divatképek és illusztrációk a lapok szerves részét.

A legnagyobb népszerűsége az Életképek tudott szert tenni azzal, hogy jelentős irodalmi műveket publikált és ismert írókat szerződtetett. A divatlapok felhívásai-
ból kitűnik, hogy az olvasókat elsősorban bizonyos nevek kiemelésével igyekeztek megnyerni. Számos esetben a sajtónál végzett munka, valamint az írói honoráriumok lényeges bevételi forrást jelentettek, mely hozzájárult az irodalmi piac átrendeződéséhez. A korszak szerzősége és az irodalmi hivatást illető kérdéseiben a divatlapok megkerülhetetlennek számítanak, néhány szerző példáján így azt is igyekeztem bemutatni, irodalmi pályájuk hogyan alakult a divatlapok összefüggésében. A szerződésekre és a honoráriumokra vonatkozó ígéretek egyre nagyobb szerepet játszottak a korszakban, a kapcsolódó „vásárok” és viták pedig számottevően hatottak a 19. század irodalomról való gondolkodására.

FAZEKAS JÚLIA

PhD-hallgató

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

fj.fazekasjulia@gmail.com

“In Literature, We are on the Market”

Economic Aspects of Fashion Magazines in the 1840s

Abstract: Several economic factors contributed to the success of the Hungarian fashion magazines of the 1840s. They were widely read periodicals and they focused mainly on literature. The magazines competed to gain more subscribers and sign well-known authors. Journalism and working as an author were often tied together. Writers could make a living from publishing their works in these magazines, which was unprecedented in Hungarian literary history. Editing or working on a periodical also provided a significant source of income. This paper examines the Hungarian fashion magazines from an economic standpoint: the profits and the expenses of each periodical, the tactics publishers used to appeal to the public, while also focusing on the earned royalties and questions related to the authorial profession.

Keywords: fashion magazine, periodical research, market, authorship, Hungarian Reform Era

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/118-136.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

„Nem ölhetik meg jobban a magyar embert!”

Tompa Mihály és az 1851-es dohányrendelet

A dohánytermesztés vizsgálatának aspektusai

„A’ Dohánynak részszerént füstje, – a’ Dohányosoknál, – részszerént pora, – a’ Tobákosoknál – a’ világ minden Nemzeteinek olly elkerülhetetlen szükségévé vált, hogy az avval való éléstől őket megfosztani annyit tenne, mint őket nyavalákba dönteni”¹ – írja Deyák M. József pesti dohánykereskedő 1826-os könyvében. A dohányzás egyfelől olyan luxustevékenység volt, amelyet általános elterjedése miatt nem a luxussal azonosítottak, hanem a fogyasztó szempontjából alapvető szükségletként, másfelől épp emiatt a társadalom minden rétegét érintő kérdés. A termelő szempontjából a javítandó és javítható tevékenységként, a gazdaság szempontjából pedig kiemelt ágazatként tekintettek rá, a lehetséges állami bevételt tekintve és „a majoroskodó jobbágyok”² anyagi felemelkedésének eszközeként is. Fenix Farkas az 1850-es, köznépek és ifjaknak szánt természetrajz tankönyvében állapítja meg, hogy „[i]gen is, a’ dohány is majd első iparága a’ gazdaságnak”³.

A monopólium bevezetése körüli viták nem csak a magyar korona országainak a Habsburg birodalomban fennálló különleges jogi státuszát és annak problémáit, hanem az ezek mentén kialakult különböző politikai irányzatokat, gazdasági-politikai célokat is felszínre hozták. A dohánymonopólium bevezetését közvetlenül megelőző időszakban abban egyetértettek a piaci résztvevők, hogy a korábbi rendszer több okból sem megfelelő. Szontagh Gusztáv például az adminisztrációs akadályokat (a vámhoz szükséges útlevel nem drága, de Bécsbe kell érte menni és sokáig tart a beszerzése) is említi, de a legnagyobb problémának azt látja, hogy ez a rendszer kizárólag a mennyiségi termelésre épül. A dohánybeszedést a császári *abaldo* számára tisztviselők, a gyárosoknak többnyire zsidók intézik, ennek során pedig a kincstár és a gazdagabb gyárosok egész községekkel szerződnek előre, így a dohány olcsó, de nincs minőségi garancia: a lényeg a mennyiség, a rossz termést is átveszik ugyanannyiért.

¹ DEYÁK M. József, *Gyökeres Rendszabások a’ Dohánynak termesztéséről, és a’ Dohány és Tobák Leveleinek megneveléséről, rendszeres útmutatás szerént mint a’ két nemű Levelekre nézve, különösen Magyar Ország’ hasznára, egy Tanítással együtt, hogy mikép lehessen mind a’ két rendbeli Dohányleveleket három külömbféle nemüekre felosztani, és melly tulajdonságokkal kellessék ezeket birni*, Pest, Trattner Mátyás, 1826, 3.

² Vö. *Elöljáró beszéd, Dohány-termesztésről való rövid oktatás, melly a nemes magyar-haza- és galitziaibéli dohány-termesztők kedvéért ki-botsátot (sic) Budán, A’ Pesti Királi Fő Oskolák betűivel 1790dik Esztendőben és Dohány-termesztésről való rövid oktatás, melly a nemes magyar haza, és galitziaibéli dohány-termesztők kedvéért ki-botsátott*, Buda, Egyetemi Nyomda, 1822.

³ FENIX Farkas, *Természetrjz: gazdálkodást kedvelő köznép és serdülő ifjúság használatára*, Győr, Streibig Nyomda, 1850, 113.

Ennek a gyakorlatnak pedig egyéb káros hatása is van: a kocsmát bérlőtől a jobbágy a dohányért cserébe bort, sört, pálinkát, sót kap – tehát keveset, és az is csak káros.⁴ Ennek szerinte az is az oka, hogy (a magyar nemesekre nem túl hízelgő módon) „a gyáros nem akar más dohányszedőt, mint zsidót, szerinte csak ő bír e tekintetben elegendő ismerettel és ügyességgel; a magyar nemes birtokostól pedig óvakodik, még a cs. kir. kincstár tisztje is”.⁵

Hogy a mennyiségi helyett miért (lett volna) szükséges a minőségi alapú termelést bevezetni, emellett pedig átalakítani a szabályozást, valamint hogy mindez valóban összefüggésben állt a vámpolitikával, arra többek között Dessewffy Emil kimutatásából következtethetünk.⁶ A leírásból kiderül, hogy a külföldi szivarokból „Magyarország – ezen dohánytermesztő ország, – majd egyedül maga az egész monarchia bevitelét elfogyasztja!”⁷ Ezen kívül a szivar mellett a török dohányt fogyasztó pipázás és a szivargyártás külföldi dohányból is emelkedik, a császári, állami dohánygyárak még Amerikából is importálnak kész szivarokat és a rengeteg behozatal mellett a hazai is ugyanúgy fogy.⁸

De az átalakítás módjáról már eltérő elképzelések voltak. Egyszerre következett a kormányzat felőli igény a dohánytermelésből származó jövedelem becsatornázására, és ennek érdekében a termelés fenntartására illetve növelésére, egyúttal a dohányt felvásárló kereskedők kiiktatására, ugyanakkor a magyarországi termelők – és természetesen a felvásárló kereskedők, dohánygyárosok – részéről a saját haszon növelésére, lehetőleg az adózás és az állami kontroll elkerülésével,⁹ de legalábbis a hazai gazdaság erősítésére.¹⁰ Ez az ellentét a monopólium behozatalával a kincstár javára dőlt el, ugyanakkor az ötvenes években a termelők motiválatlansága miatt nem sikerült az elvárásoknak megfelelő minőségi termelést megvalósítani. A motiválatlanságon

⁴ SZONTAGH Gusztáv, *Útmutatás az okszerű dohánytermesztésre: értekezés*, kiad. a Magy. Gazd. Egyesület, Buda, Egyetemi Nyomda, 1846, 47–48.

⁵ *Uo.*, 49.

⁶ DESSEWFFY Emil, *A magyar vám és kereskedési ügy és annak végeligazítási módja*, Pest, Landerer és Heckenast, 1847.

⁷ *Uo.*, 113.

⁸ *Uo.*, 113–114.

⁹ „kiviláglik, milly fontos a honi szivargyártás, s milly szükség ezen adóztatást megszüntetnünk.” SZONTAGH, *i. m.*, 46.

¹⁰ „Sok dohány terem tehát hazánkban, több mint belfogyasztásra szükséges, s e termesztés jövedelmező is; mert a hol az éghajlat és föld e termesztést elősegítik, nagyban most is a repcze után, a gazdaság legtöbb hasznot hajtó ágának lehet tekinteni, s jövendőre még kecsagetőbb. Nyilván meg csak közösléseink, készüljenek el kő- és vasutaink, csatornáink, rendeztessék el külkereskedésünk. – Magyarország még tömérdek eddig egyedül marhalegelőnek használt pusztákkal bír, melyeken sokkal jövedelmezőbben dohányültetvények állhatnának; többet, még sokkal többet termeszthetünk, s e nagyobb mennyiséget el is adandjuk; mert olly olcsón, mint mi, Európában senki sem képes dohányt termeszteni, tehát velünk a versenyt kiállani, ha – ésszel és szorgalommal megérdemlendjük az ég és föld áldásait, nemcsak az eddigi mennyiségnél több dohányt termeszten, hanem – a mi itt főtekintet – jobbat is.” *Uo.*, 4–5.

ugyan a Magyar Gazdasági Egyesület¹¹ már korábban is próbált segíteni:¹² a bukott szabadságharc után még inkább igyekeztek a dohánytermesztést minden egyéb gazdasági tevékenységgel együtt a nemzet javára tett szolgálatként, a hazafiúság mércéjeként megfogalmazni. Ezzel együtt szorgalmazták a könyvekből, folyóiratokból elsajátítható tudás megszerzését,¹³ és ez alapján az új módszerek és technológiák alkalmazását,¹⁴ és továbbra is¹⁵ a kistermelők felemelkedésének eszközeként láttatták a dohánytermesztést.¹⁶ Az eredménytelenség valószínűleg annak volt köszönhető, hogy

¹¹ Az egyesület 1845-ös alapszabályában „kertészeti”, 1851-esben pedig „szőlőművelési, kertészeti és gyümölcstenyésztési” osztály szerepel. Vö. *A Magyar Gazdasági Egyesület alapszabályai*, Pest, Beimel Ny, 1845; *A Magyar Gazdasági Egyesület alapszabályai*, Pest, Lukács Nyomda, 1851.

¹² „Azon körülmény, hogy a magyar dohány akár mint belfogyasztási cikk, akár mint kereskedelmi kivitel tárgya, napról napra kitűnőbb jelentőségre vergődik; annak tapasztalása továbbá, hogy a dohány nemcsak bizonyos fajták szerint, hanem a föld minőségéhez ’s mivélése módjához képest is egy vagy más célra, nevezetesen burnótnak, szivarnak, vagy pipába, tárgyismeret ’s helyes kezelés által lényegesen javítható, tökélytesíthető, ’s mint piaci árú jövedelmezési értékében sokszorosan emelhető, – már három év előtt egy pályakérdés kitűzésére ösztönözé a M. Gazd. Egyesületet, mellynek helyes megfejtése alapos vezérfonálul szolgáljon, miszerint a magyar dohánytermesztő helybeli körülményeihez képest a lehető legjobb, legelőbb, ’s legdrágább terményt kiállítani képes legyen. –” SZONTAGH, *i. m.*, III.

¹³ Vö. „*Nem könyvből kell gazdálkodni; a tapasztalás teremti a jó gazdát*: azt mondja a világszája és a példabeszéd; én is ezt mondom; – mert szent igaz és mindig is az marad, hogy legjobb tanító mestere a gazdának a gyakorlat és tapasztalás. [...] Azonban a jó könyveknek is megvan a magok hasznok, valamint minden tudományra és mesterségre nézve a világon, úgy a gazdaságra nézve is [...] *A jó könyvek kincstárjai az ismeretnek és tudományoknak*. És most annyival inkább érdekben áll minden gazdának a szorgalmas tanulás, mert most már szabad a föld, melyet eddig az urbériség terhe nyomott, szabad a régi jobbágy nép, melly azt miveli.” GALGÓCZY Károly, *Mezei gazda népszerű gyám- és vezér-könyve, az új rendszer kívánatai szerint*, Pest, Heckenast, 1854, Előszó.

¹⁴ DEYÁK M. József 1826-ban még a tanulatlan parasztok helyett a művelt nemességtől várta a dohánytermesztés fellendülését, az 1840-es, 1850-es években a cél már az alsóbb rétegek kiművelése volt. Vö. „a Dohány természetéből a Nemzetre háramló [sic!] haszon sokkal nagyobb lehetne, mint a milyen voltaképpen; ha a gazdálkodásnak ezen ága, nem egyedül a képzetlen paraszt önkényére bízattatnék, hanem inkább a tudományosan kiművelt és okoskodó jószágok Birtokossaira.” DEYÁK, *i. m.*, 4; „itt az ideje felhagyni valahára az elavult szokások és előítéletekkel, miknek sulya alatt mezei gazdaszatunk tessed, és az idő intő szükségeinek engedve, földének mivélését akkint eszközölni, miként az értelmes nemzetünkhöz illik, hogy így hazánk polgárai is részesei lehessenek azon áldásnak, mely minden értelmesen és szorgalmasan munkálódó nemzetek fáradozásait koszorúzza.” HECKENAST Gusztáv kiadó közszerzője = KENESSEY Kálmán, *Miként gazdálkodjunk? vagyis A kis birtokosok jóllétének előmozdításáról: a magyar földművesek számára*, Pest, Heckenast, 1857, 3–4.

¹⁵ A 40-es évekhez hasonlóan: „A pusztai gazdaság egyedül a viszonyok mostohaságából eredvén, átmeneti állapot, ’s idővel ha az emberek elszaporodnak, a birtok kisebb osztályokra szakad, ’s tőkepenzeink kifejtettebb ipar és kereskedés által megszaporodnak, önként ’s szükségkép kertire változik át. Jó, hazai viszonyainkat szem elől nem vesztő elméletnek tehát, ezen átalakulást eleve tekintetbe kell vennie, ’s vele együtt a kor kívánságait is.” SZONTAGH, *i. m.*, 9.

¹⁶ Vö. például: „Elvégre tehát a magyar dohány mivélés is, mint a hollandi, kis birtokosok kezébe fog kerülni, kertivé alakuland, s ezáltal jövedelmezőbbé, áldásosabbá váland: mert sok aprólékos munkába és kevés erőbe kerülvén, a kis gazda általa, családjának másképp veszendőbe menő munkásságát értékesítheti.” *Mezei gazdaság könyve*, Stephens Henry „*The book of the farm*” című munkája nyomán a hazai körülményekhez alkalmazva, kiad. KORIZMICS László, BENKŐ Dániel, MORÓCZ István, Pesten, Herz J. Nyomda, 1857, V, 60.

a korábban sikeresen elutasított monopólium „az absolut korszak egyik boszantó eszközének tekintett”,¹⁷ a termelés haszna pedig természetesen nem közvetlenül Magyarország, hanem az udvar jövedelmét növelte. Egyebek mellett főleg ez lehetett az oka, hogy a létrehozott mintagazdaságok kivételesek maradtak,¹⁸ és hogy a gazdaság egyéb ágazataiban is csak lassú és kikényszerített volt a változás.¹⁹ Ahogy Kohút Sára fogalmaz disszertációjában, a dohánytermesztés története ezeken kívül is számos aspektusból vizsgálható.²⁰

Az elmondottak kontextusában jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a dohánytermesztést mint Tompa Mihály gazdaságának egy – a költő számára kiemelkedően fontos – elemét mutassa be.

¹⁷ *Dohány és dohányjövedék Magyarországon: történeti és statisztikai ismertetés*, szerk. NATORP Tivadar, OROSZI BÁLVÁNYI Gyula, Bp., Magyar Királyi Tud. Egyetemi Könyvnyomda, 1896, 98.

¹⁸ A minőségi termelés meghonosítására tett kísérletek sora a külföldi tanulmányutaktól a magas minőségű magok behozatalán át a mintagazdaságok létrehozásáig terjedt. Vö. például: „Kormányunk a dohánytermesztés ügyét honunkban előmozdítani kívánván, Postulat urat küldte Hollandba e termelés mód megtanulására, és Szászberken (Szolnokmegyében), s Apátfalván (Csanádmegyében) állítottat hollandi módra dohányültetvényeket, pajtákkal s minden hozzá kívántató eszközökkel felszerelve. Volt alkalmunk ez e helyekről beküldött dohánymostrákat látni, az amerikai szintugy, mint honi dohányváltfajkából. A termés pompás és minden czélnak megfelelő.” *Mezei gazdaság könyve, i. m.*, 61.

¹⁹ Vö. „Ha honunk mezei gazdasági állapotára tekintünk, el kell ismerünk azt, hogy igen hátramaradtunk. Ennek oka egyrészt saját közönyösségünkben (indolentia) másrészt az ország körülményeiben fekszik. Természete a magyar földmivelőnek, hogy tanulni nem szeret, s az ősei által követett ószerű gazdálkodási modortól elválni nem tud, még akkor sem, ha tökéletesebb rendszert követni módjában volna is; miért minden újítás és haladás iránt közönyös, sőt ellenszenvvel viseltetik.” TÖRÖK Sándor, *Gyakorlati útmutatás a mezei gazdaság nemesítéséről földmivelők számára*, Pest, Beimel-Kozma Ny., 1857, I; „A magyarországi kisebb földbirtokosok előmenetelének akadályai részint az egyes személyek hibáin és fogyatkozásain, részint a társas élet ferdeségén alapulnak. Az egyesek hibáin alapúl e körülmény ott, hol életfeladat lévén a mezőgazdaság, az ennek üzésére megkívántató sokoldalú ismereteket és tapasztalásokat az illetők elfelejtették vagy nem akarták sem előbb sem utóbb megszerezni, mint a gazdálkodáshoz fogtak, hanem gazdálkodni kezdtek azon ismeretes jelszóval: »Apám sem tanulta még is jó gazda volt,« s e mondat értelme szerint üzik a gazdálkodást a szokás és hagyományok után, megtörhetlenül ragaszkodva a régihez s állhatatosan üldözvén az életre valóbb újításokat.” *A magyar földmivelő nép javának előmozdításáról: Dicséretet nyert pályamű Sallay Páltól, Mátyás diák könyvesháza: közhasznú házikönyv a magyar nép számára*, szerk. VAHOT Imre, I. füzet (1857), 5/6. füzet (1857), Pest, Müller Gyulánál, 1857, 1–8, II/2 1–8. 1-2; „Midőn tehát a szegényebb földműves osztály gazdasági tudatlanságán utasítás adással segíteni akarunk, nem elegendő részökre csak gazdasági rendszert vagy vetésforgást javasolni, hanem legyőzendők először is: a tagosítás ellen táplált ellenszenv s balhiedelmek, le azon félelem, melylyel köznépünk az újítások ellen viseltetik.” MÁRTONFFY Károly, *Utasítás a nép számára, miként kell a birtokot tagosításkor felosztani, s abban minémű gazdasági rendszert követni?*, Eger, Lyceum, 1858, I-II.

²⁰ KOHÚT Sára, *A dohánymonopólium előzménytörténete Magyarországon*, PhD-disszertáció, Debrecen, 2015, 10. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/225011/disszertacio.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltés ideje: 2021. június 11.)

Az 1851-es dohányrendelet közvetlen előzményei

Az 1851-es dohánymonopólium közvetlen előzményeivel az imént idézett Kohút Sára doktori disszertációja foglalkozik részletesen.²¹ A dolgozat sorra veszi azokat az alkalmakat, amelyek során felmerül a monopólium bevezetésének szándéka, illetve az erre adott reakciókat is ismerteti. Mindezek alapján három jellegzetesség figyelhető meg: 1) az udvar mindvégig a nyersanyagtermelő szerepét szánta Magyarországnak; 2) a kormányzat terveinek és intézkedéseinek *ad hoc* jellege (amelyet a kincstár anyagi gondjai hoztak felszínre, és amely mindig attól függött, hogy az aktuális döntéshozók melyik variációt tartották követendőnek); 3) a negyvenes években egyrészt a vámhatárok felszámolása miatt fordulat következett be az udvar addigi dohánypolitikájában (mivel a közteherviselés mellett ez is elengedhetetlenül szükségessé vált), másrészt pedig a nemesség és a kereskedők számára összeforrt a dohány a vámpolitikával, ezáltal sérelmi ügyként értelmeződött, nem pedig önálló mezőgazdasági ágazatként.

A rendi alkotmány következtében az országgyűlés jóváhagyása feltétele volt az örökös tartományokban érvényben lévő egyedárúság bevezetésének. 1841-ben titkos határozat született Magyarországnak és Erdélynek a Monarchia egységes vámrendszerébe való beolvasztására, és ennek megfelelően a vámsorompók felszámolása után kivitelezhetetlenné válik a magyar dohánytermesztés és -kereskedés jövedék alóli mentessége. A legfelsőbb politikai körök számára ettől kezdve nem az volt a kérdés, hogy bevezessék-e az dohányegyedárúságot a Magyar Királyságban, hanem az, hogy mikor és milyen feltételekkel tegyék meg azt.²² A 40-es években megpróbálták úgy behozni a monopóliumot, hogy az a magyarok önkéntes választásának tűnjön. Ahogy Natorp Tivadar fogalmaz:

A felállított kérdés megoldására nézve egyébiránt pedig az tartatott, hogy minden siker attól függ, vajon miképpen készítetik elő a közvélemény a tervbe veendő rendszabályt illetőleg és e tekintetben okvetlenül szükségnek látszott arra figyelmeztetni, hogy az új rendszabály nem a kormány javaslatának, hanem mintegy önkéntes eredménye valamely befolyásos közeg okozta nyilvános hangulatnak tűnjék fel és ily módon a közönség az eszmével mindinkább megbarátkoztassék.²³

1846-ban a kormányzat a gyakorlatban is megkísérelte kiépíteni a trafikrendszert, árusító helyeket nyitottak.²⁴ Ez kiélezett konfliktushoz vezetett, ugyanakkor a konfliktus megoldását megint elhalasztották, amelyhez hozzájárult a szabadságharc is.²⁵ Mindez

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ *Dohány és dohányjövedék Magyarországon, i. m., 74.*

²⁴ KOHÚT, *i. m.*, 121, 127–147.

²⁵ Uo., 148–149.

együtt járt a negyvenes években a szivar elterjedésével és a szivargyárak meghonosodásával. Szivargyárak már a 30-as évektől épültek, elsősorban természetesen Pesten.²⁶ Bár a Budapesti Hírlap Széchenyinek tulajdonította²⁷ a szivar elnevezést,²⁸ a Magyar Nyelvőr szerint a szót Vörösmarty találta ki, a szivárog igéből, elvonással, 1837-ben.²⁹

A szivarozás terjedéséről Szontagh így ír: „A’ szivarozás divata rögtön elterjed, ’s egyetemivé válik. [...] És a’ szükségtől felélesztve, szivart készített boldog ’s boldogtalan, elegendő ismeret és tőkepénz nélkül”³⁰ – ami egyrészt a gazdag termés ellenére bevétel helyett importot és kiadást jelent, másrészt a fogyasztók elpártolását eredményezi. A szivargyárakkal kapcsolatban két – csak közvetve idetartozó – jelenséget hozok példaként. Az egyik, hogy Szendrey Júlia szivarozását érdemes ebben a kontextusban is elhelyezni, a másik pedig a nők munkába állásának lehetősége: a pesti gyárakban nagy számban alkalmaztak nőket, a tevékenység pedig „olyannyira jó hírnévnek örvendett, hogy még a jobb módú pesti polgárok is szívesen küldték oda leányaikat munkába, hol tisztességes keresetre tehettek szert”³¹ (A dohánygyári munka egészségkárosító hatásairól sokáig nem tudtak, illetve nem akartak tudni.³²)

Tompa Mihály számára már költői pályafutása elején is ihletet jelentett a dohány, erre példa az 1842-ből származó *Csalánok* ciklusnak *A vitéz fiú* című részlete:

„Fiam! lejártak napjaim...
Mely védte a magyar honát:
Őrizd meg kardom, a család
Hatszázados tulajdonát!
És – mert ki tudja a jövőt? –
Ha zúgna tán a harcvihar:
Honért, királyért hősileg
Villogtasd, mint igaz magyar!”

– És függ a kard, de béke van,
S henyélve hogy ne függjön ott:
Belőle a vitéz fiú
Dohányvágót csináltatott.³³

²⁶ Vö. *Dohány és dohányjövődék Magyarországon, i. m.*, 40–47; MINÁROVICS János, *A dohányzási tilalom története*, Bp., B. M. Orsz. Tűzrendészeti Parancsnokság, 1962, 33.

²⁷ Budapesti Hírlap, 1891, 156. sz., szerkesztői üzenetek.

²⁸ MINÁROVICS, *i. m.*, 33.

²⁹ Vö. Magyar Nyelvőr, 1896, 461, 507–508. http://real-j.mtak.hu/5968/1/MagyarNyelvor_1896.pdf (Letöltés ideje: 2021. június 15.)

³⁰ SZONTAGH, *i. m.*, 7.

³¹ *Dohány és dohányjövődék Magyarországon, i. m.*, 43.

³² Vö. HOHENBERG József, *A dohány és a dohányzás: a dohányzás története, a dohányzás hatása az emberi szervezetre, küzdelem a nikotin ellen*, Bp., Szerző-Novák, [1928 után], különösen: 25–81, 69–73.

³³ TOMPA Mihály *összes költeménye*. <https://mek.oszk.hu/01100/01101/html/01.htm#17> (Letöltés ideje: 2021. június 11.)

1847-ben aztán már egy egész elbeszélő költeményt szentelt a témának, *Pipás kántor* címen.³⁴

A rendelet bevezetése és a következmények

A dohánymonopólium bevezetése nem váltotta valóra a negyvenes évekbeli magyarországi, többek között Szontagh Gusztáv által megfogalmazott álmokat, melyek szerint a cél, hogy az ország bevételeinek növelése érdekében Magyarországon jó minőségű és olcsó dohányt állítsanak elő, amit a termesztő közvetlenül a gyárosnak ad el, ezzel egyidőben pedig a fogyasztók is ezt várják el és vásárolják, ne pedig a külföldit.³⁵ A századvégen készült statisztikai kimutatásokból,³⁶ és az azokat elemző Konek Sándor bírálatából egyértelműen kiderül, hogy „midőn pedig az egyedáruság a magyar korona országaira is kiterjesztetett, az ár még mélyebbre szállt alá [...] mely különbség az előbb szokásos piaczi árhoz képest tagadhatatlanul némi adót képvisel, melyet a dohánytermeléssel foglalkozó még ugyanazon termény használása után járó adóterhen kívül, mint termelő visel”.³⁷ Az állam a termést és a dohánygyárakat egyaránt felvásárolta,³⁸ így a monopóliummal nemcsak a termelők és a gyárak között közvetítő kereskedőket iktatta ki, hanem a gyárak dohánytermékekből származó jövedelmét is megszerezte.

A dohány beszédésére a cs. kir. dohányhivatal kerületi és állandó fiókhivatalokat állított fel, az első átvételt pedig kiküldött bizottságok végzik. Illy kerületi hivatalok léteznek: Pesten, Szolnokon, Aradon, Debreczenben, Nagy Károlyban, Vásáros Naményben, Tolnán, Baracson, Sz. Mihályon (Szerbvajdaság) és Maros-Vásárhelyen, Erdélyben. Az ár, mely a beszedett dohányokért fizettetik, előre meg van határozva, miről a közönséget nyomtatott árjegyzékek tudósítják. Legjobban fizettetnek a pipadohányok, mert ezekből legkevesebb terem egy holdon, s a kerti levelek átalában, melyek legszorgalmasabban műveltetnek s azért nemesebbek is. Továbbá jobban fizettetik a szagos dohány, mert ez csak némelly vidéken terem.³⁹

A fentiekből is látható, hogy a dohány termesztése még saját használatra is tulajdonképpen komoly megtakarítást, jövedelemkiegészítést jelenthetett, az írói gazdálkodás

³⁴ Uo.

³⁵ SZONTAGH, *i. m.*, 50.

³⁶ Vö. *Adalékok Magyarország nyers terményeinek ártörténetéhez a tizenkilencedik században a pesti piacon történt jegyzések szerint: Graphikus táblák*, Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Bp., Pesti Nyomda, 1873.

³⁷ KONEK Sándor, *Adalékok Magyarország nyers terményeinek ártörténetéhez a 19. században: Bírálva ismerteti Konek Sándor*, Bp., Grill, 1873, 26.

³⁸ Vö. *Dohány és dohányjövedék Magyarországon*, *i. m.*, 105–130.

³⁹ *Mezei gazdaság könyve*, *i. m.*, 1856, III, 289.

szempontjából tehát bevételként értékelhető. Azonban a rendelet a saját használatra történő dohánytermesztést is szigorúan szabályozta, hiszen „[d]ohánygyártmányok, nevezetesen szivarok fogyasztására nagyobbrészt csak a városi lakosok voltak utalva, mert különben a fogyasztók zöme maga termesztette tetszése szerinti mennyiségben és fajban a pipázáshoz való dohányát”.⁴⁰ Ez pedig a dohányfogyasztás elterjedtségének okán gyakorlatilag mindenkit érintett, így Tompa Mihályt is. „Tehát pipás ember vagy? gratulor! de úgy sajnállak is egyszersmind, ha meggondolom: hogy az a kedves monopolum mint veszi ki szánkból nem sokára a csutorát! Nem ölhetik meg jobban a magyar embert!” – írja Tompa Mihály Arany Jánosnak 1850 októberében.⁴¹ Arany válaszából kiderül, hogy bizony ő is pipás ember. Innentől kezdve fel-felbukkan a levelezésben a dohány, akár a termés minőségére vonatkozó megjegyzésként, akár a tervezett találkozások egyik programjaként, akár Tompa aktuális lelkiállapotának érzékeltetésére.⁴² „A dohányplántám idén nem igen szép; tán érzi, mi sorsra jut azért nem akar nevelkedni? meglehet, hanem azért volna még nekem a padon egy hordóban harmadévi, abból szeretnék megkínálni!”⁴³

Tompa aggodalma nem volt teljesen alaptalan: a *Népszerű oktatás a dohánygyedárusság iránt, különösen a dohánytermesztésre vonatkozólag* című ismertető szerint ha a dohányrendelet

egész szigorúságában hozatnék be, akkor életbe léptetése napjától fogva senkinek sem volna szabad dohányt termesztetni, dohánylevelekkel vagy gyártmányokkal kereskedést űzni, annál kevésbé dohányt gyártani. Azonban Ő Felsége a császár különös tekintetbe vévén az elősorolt országok körülményeit a dohánygyedárusság kivételére nézve több nevezetes engedményeket méltóztatott helybenhagyni; nevezetesen a dohány-termesztés föltételénül meg nem tiltatik, hanem engedelem mellett továbbá is üzethetik.⁴⁴

Innentől vagy kizárólag a kincstár számára lehetett dohányt termelni, vagy csak saját használatra. Az engedélyezett dohánytermesztéshez kérelmet kellett benyújtani a

⁴⁰ *Dohány és dohányjövődék Magyarországon, i. m.*, 53.

⁴¹ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Kelemér, 1850. október 27. = ARANY János *Összes Művei, XV., Levelezés I., (1828-1851)*, s. a. r. KERESZTURY Dezső et. al., Bp., Akadémiai, 1975, 294, 295. (A továbbiakban: AJÖM XV)

⁴² „Édes jó barátom! Alig tudok rámenni, hogy válaszoljak leveledre. Pedig tehetném sűrű dolgom felől, mert hónapok óta éppen semmit se csinállok; nem írok, nem tanulok, nem olvasok még szórakozás kedvéért sem. Olyan unalmas az nekem, azon gondolkodni: mit akar más mondani? aztán nem is érdekel, bármit akar s bármit mond. Hanem mérem egész nap a tornácot és pipázom annyit, hogy gyakran csak mikor elszédültem és a gyomrom felémelyedett, akkor veszem észre.” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1858. május 3. = ARANY János és TOMPA Mihály *levelezése, 1847–1868*, s. a. r. KICZENKO Judit, HORVÁTH Anna, KASZAP-ASZTALOS Emese, Bp., Ráció, 2018, 249. (A továbbiakban: ATLev.)

⁴³ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. április 24. = AJÖM XV, 292, 363.

⁴⁴ *Népszerű oktatás a dohánygyedárusság iránt, különösen a dohánytermesztésre vonatkozólag*, Buda, Egyetemi Ny., 1851, 3.

járásbeli pénzügyigazgatóságához, a termelési év január elsejéig, amelyben a kérelmezőnek igazolnia kellett, hogy korábban is saját használatra termelt dohányt, hogy a termelésre szánt föld saját birtoka, hogy ez a földrész vagy házi kert, vagy a lakóhelyhez közeli, és el van kerítve.⁴⁵ Az engedélyért kizárólag a családfő (tehát férfi) folyamodhatott. Mivel dohányozni csak a férfiaknak volt szabad (nőknek csak alkalmanként, legfeljebb gyógyászati célra volt megengedett), a kérelemben a vezeték- és keresztnéven kívül a lakhely, község és a termesztésre szánt földterület megnevezése mellett a férfi családtagok számát, nevét és korát is fel kellett tüntetni. Az engedélyt a férfi családtagok figyelembe vételével adták ki, a termesztésre szánt földterület azonban családonként legfeljebb 70 négyszögöl lehetett.⁴⁶ Az engedélyt csak egy évre adták meg, az utána fizetett illeték összege négyszögölenként két krajcár volt.⁴⁷

Tompa Mihály és a hozzá hasonlók helyzetét különösen az nehezítette meg, hogy a saját használatra termelt dohány csakis pipadohánynak volt felhasználható, és abból bármilyen kis mennyiséget másnak átengedni vagy eladni szigorúan tilos volt.⁴⁸ Elvileg tehát még vendégségben sem kínálhatták volna meg egymást dohánnyal.⁴⁹ Nagy valószínűség szerint a dohányrendelet is közrejátszhatott abban, hogy Tompa egy ideig felhagyott ezzel a szokásával.⁵⁰ Mindez nem csak Tompa számára volt elkeserítő.

⁴⁵ A korábbi összeírásokban szereplő jellegzetes dohánytermesztési helyek (általában 2-20 négyszögölnyi területen): „lakóház végében”, „udvar szélében”, „puszta belső funduson”, „kert”, „káposztásföld”, „a háznál kerített kertben”, „házi kert vége”, „háznál lévő házi kert”, „pagony nevezetű árokkal kerített hely” (232), „házi udvar”, „kerített belkertben”, „a helységen kívül árokkal kerített helyen”, „mindenkinek saját örökje”. TAKÁCS Lajos, *A dohánytermesztés kibontakozása a jobbágykor végén a nyomásos gazdálkodású területeken*, Ethnographia, 1959/1-3, 207-251, 232-233.

⁴⁶ *Dohány és dohányjövedék Magyarországon, i. m.*, 78. Galgóczy Károly már hivatkozott *Mezei gazda népszerű gyüm- és vezér-könyve 72 négyszögölről* ír.

⁴⁷ *Dohány és dohányjövedék Magyarországon, i. m.*, 79. Vö. *Népszerű oktatás, i. m.*

⁴⁸ Vö: „30) Az engedély a' termesztett dohány használatára nézve bizonyos föltételekhez van kötve. Ezek következők:

a, csak pipából szabad szívni, és tilos azt szivarra vagy burnóra átalakítani.

b, csak azon személyek által használható el, kik az ültetési engedélyért beadott folyamodványban világosan családtagonként meg vannak nevezve.

31) Saját használatra dohánytermesztésre adott engedellyel visszaélés pénzbeli büntetés alá esik. Általában mindenki, ki saját használatra dohányt ültetett, 's abból valamit családjához nem tartozó személyeknek átenged, éppen úgy fog büntettetni, mint azon dohányültető, ki dohányt eladás végett termeszt, 's abból olly személyeknek ad, kik dohány-vásárlási engedellyel nem bírnak. A' büntetés minden fonttól 1 pftől egész 4 pftig terjedhet, 's ezen büntetés alá esik nemcsak az adó, hanem az elfogadó is.” *Népszerű oktatás, i. m.*, 12.

⁴⁹ A tiltott dohánytermesztés felfedezése pedig valós veszély volt. Vö. „Bánfalváról rossz hírt hallottunk; mintha az a tavalyi óriás Samu inas beadta volna őket: hogy dohány van padjokon, hol csakugyan találtak volna is mintegy két mázsányit. Nem tudom: igaz e a hír.” Tompa Mihály – Lévy Józsefnek, Hanva, 1863. október 1. = TOMPA Mihály *levelezése*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964, II, 29-30. (A továbbiakban: TMLév.)

⁵⁰ „[Hanvay Péter] ma pedig rám haragudott meg; ez úgy történt, hogy én a jó arany időn a kertben olvasgattam, ő pedig nagy mosolyogva, egy hosszú csibukkal (annak a szarát is tőlem kérte el ad usum) bejött a kertbe, s szörnyen dicsekedett, hogy ő milyen jó dohányt szí; s nagyobb bizonyosság okáért, mellém ülven, rám bocsátgatta a füstöt; én arra azt mondtam, felkelvén mellőle, hogy én ebben semmi különös

A monopólium „az absolut korszak egyik bosszantó eszközének tekintetett”, és „a termelők egy része az egyedáruság iránti ellenszenvből kifolyólag hagyott fel ezen gazdasági ág művelésével”.⁵¹ Ennek egyik ékes példája Bálint Sándor *A szegedi táj dohánykultúrája* című könyvében olvasható, amelyben egy Kálmány Lajos által feljegyzett apácai nótát idéz:

Finánc, zsandárt hoztál reánk, haja, ja
 Hogy a magyart ez bosszantsa haja, ja
 Az adót mög fölemelted
 ... a némöt szentödet! Haja, ja.

Hát annak mög ki az oka, haja, ja,
 Hogy a dohány ilyen drága haja, ja.
 Eztet is csak mind te tötted,
 ... a némöt szentödet! Haja, ja.

Az anyádnak a ... haja, ja,
 Lögyön a ... trafikja, haja, ja
 Te mög lögyél benne dohány,
 Száradj mög az akasztófán! Haja, ja.⁵²

A nótának számos változata van, az eredeti „Dégh Linda kutatásai szerint Losonczy Lászlónak, Arany János nagykorösi tanártársának költeménye, illetőleg ennek folklorizált változata”.⁵³

Gazdaság és irodalom Tompa Mihály levelezésében

Tompa nemcsak a dohánynal kapcsolatban, hanem általában egyéb gazdasági ügyeiről is beszámol Aranyinak vagy más levelezőpartnerének. Tompa számára a megélhetést egyértelműen a papi hivatás biztosította, amely a levelezés tanúsága szerint

örömet nem találok, sőt óhajtanám, hogy kiméljen meg tőle! ő megharagudott, s elment mondván: *nem akartalak megsérteni!* pedig akart, mert tudja, hogy rosszul esik *nem-pipás* embernek az ilyen tréfa, mégis bosszantott. Igen, igen, Jánoskám! az volt az utolsó pipadohány, melyet Kazán a *zacskódból* töltöttem, azóta füst nem volt a szájamban” (Aranyék meglátogatták őket aug. 20–szept. 23-án) Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1855. szeptember 28. = ATLev., 164.

⁵¹ *Dohány és dohányjövődék Magyarországon, i. m.*, 98, 99.

⁵² BÁLINT Sándor, *A szegedi táj dohánykultúrája*, Szeged, Szegedi Nyomda, 1964, 9. Egy másik példa a gyűjteményből a dohány-tematikára: „Végigmöntem Galabárgyi udvarán, / Elejtöttem a szivarom, barna lány, / Barna kislány, ad’ föl a szivaromat! / Min’ te érted szenvedöm a harcokat. (Apácza)” KÁLMÁNY Lajos, *Koszorúk az Alföld vad virágaiból*, Arad, Réthy, 1877–78, 125, 128.

⁵³ BÁLINT, *i. m.*, 10.

fokozatos előmenetelt és kiszámítható jövedelmet jelentett a számára. 1851. október 4-én már Hanváról ír Aranyinak, akinek ugyan új szolgálati helyét úgy jellemzi, mint ami Kelemérnél még „nagyobb nulla”,⁵⁴ de Aranyinak arra a megjegyzésére, hogy azt hallotta kálvinista papoktól, akinek Hanván van parókiája, az valóságos Krózus,⁵⁵ azért a következőt válaszolja:

Annyi igaz az egész dologban: hogy meg nem éhezem, de évről évre egy fillér félretenni valóm sem marad. – Anyi is igaz hogy emergáltam: első parochiámon volt 28; másodikon 60; ezen a harmadikon 120 köből fizetésem, per 10 forint 1200, széna 300 forint áru = 1500 forint. Szénám igaz hogy több is van, de mennyi kell magamnak és vendégeimnek, az az hogy lovainknak és szarvasmarháinknak!⁵⁶

Tompa lassú, de biztos anyagi gyarapodása Hanván is folytatódott, hiszen 1856-ban új, a korábbinál sokkal nagyobb házba költöztek; a ház épüléséről is részletesen beszámol a levelezésben.⁵⁷ A lakhatási körülmények a dohánytermesztés módját is érintik: a Falusi Gazda egyik szerzőjének szülei „jó dohány termesztő létükre néhány napig előbb a magot kendercsepű közt folytonos nedves melegben a gerendán (mert hiszen a szegény kálvinista papnak többnyire ma is csak gerendás szobája van) gidelgették, s hol nagyobb hol kisebb csirájában elszórták, melly aztán vagy kikelt vagy nem.” Az ehelyett javasolt módszerrel (üveges melegágy) a dohánymag legfeljebb 60 óra alatt kikel, ennek eredményeképpen pedig „mikor másnál a mag kelt, én ültettem, mikor más ültette, enyim már kapálva volt, mikor más elsőre kapálta, én szedhettem”.⁵⁸

Tompa arra is ügyelt, hogy megkapja a neki megítélt járandóságokat: „Azután ha a papi fizetés nem akar bejönni, s midőn curator és egyházfi kifárad az executióban,

⁵⁴ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1851. október 4. = AJÖM XV, 312, 386.

⁵⁵ Arany János – Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1851. november 12(?), elveszett. = AJÖM XV, 332, 411.

⁵⁶ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1851. december 9. AJÖM XV, 339, 425.

⁵⁷ „[A]bban a csendes öreg házban, melyről én neked írtam valamikor, nem fogadhatunk többé benneteket, e napokban abból végképp kiköltözünk; az egyház építkezni akar részemre, zsellérségre szorulunk; hol lesz? hogy lesz lakásunk? még magunk sem tudjuk [...] Még a legrosszabb esetben is lesz kirándulásunk: Murány vára, az aggtelki és szilicei barlang, a híres hámorok, egypár kisebb fordó stb., aztán saláta, rántott csirke stb., aztán még ma elteszek számodra vagy 8 csomó legfáinabb hároméves dohányt. – csak jöjj, jöjj!” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1854. május 1. ATLev. 122; „Azonban 40 000 téгла már a parókia udvarán áll, a többi is majd megjön. Csekély személyem szinte vet a latba valamit, később Szemere is eljön; de azon felül van itt csirke, saláta; bor és savanyúvíz; dohány és szivar, van jó kis szekere s két lovam, ez visz bennünket, mint a szél, ahova menni akarunk sat., sat., sat. –” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1854. június 17. ATLev. 128.; „Házunkat már építik, lesz benne 5 szoba[.]” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1855. május 6. ATLev. 154; 1856. május 24-én már az új házból ír, „melybe egy héttel ezelőtt végre-valahára beköltöztünk” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1856. május 24. = ATLev., 189.

⁵⁸ DEBRECZENI M., *Dohánymívelés*, Falusi gazda: vezérlapok a kisebb birtokosok és földművesek számára, szerk. FÉNYES Elek, 1. évf. 1. sz. (1856), 2. évf. 8. sz. (1857), Pest, Heckenast, 1856-1857, 1857, 2. füzet, 59–61.

magam fogok a dologhoz, s ijesztegem [sic!] kedves hiveimet, hogy ha meg nem fizetnek, majd be fizettetek én nekik itt alatt a szolgabíróval, az örökkévalóságban pedig az uristennel. Használ probatum est.”⁵⁹ Amikor Arany szegénységére panaszkodik, rendre kiderül, hogy Tompa jobb helyzetben van nála, például volt miből vendégséget szerveznie 1852-ben (még ha el is maradt végül a mulatság) – ez alkalomra is félretett dohányt: „Tele vannak a méhkasok, szépen meghíztak a pulykák és kacsák, de legszebben a frisling [süldő malac] [...]. Aztán szereztem kártyát is; hozattam egy nagy verschlag savanyuvizet, megtartottam harmadévi dohányomból a legjobb s legnagyobb csomókat.”⁶⁰ Később aztán még azt is beismeri, hogy valójában nem a jövedelme kevés, hanem a gazdálkodáshoz nem ért igazán: „Nekem szép állásom van, de rossz gazdák vagyunk feleségestül együtt, soha sincs semmink; napról napra eltart, az igaz, de szegények vagyunk; a jövőről, megtakarításról semmi szó. Innen gyakran van kedvetlen óránk, s némi szemrehányásféle beszéd köztünk.”⁶¹

Ehhez még hozzátartozott az is, hogy Tompa szenvedélyes kártyás volt, de apját is támogatta anyagilag.⁶² A beszámolók pedig néha irodalommal kapcsolatos megjegyzésekké, helyzetértékelésekké válnak:

Tehát édes barátom mióta nem láttalak, a vetés szépen megnőtt, elvirágozott, sőt ledőlt, megdőlt, annyira, hogy az uristen tudja hogyan kerül fel; túl nőtte a fris fű és gaz mint a lenyomott magyar irodalmat az ifju költő urak serege.⁶³

Én itt a gömör-panyiti asszonyoknak szoktam eladni rendszeren a búzámat; szerdán elviszik hitelbe; csütörtökön, pénteken Rozsnyóra viszik, szombaton ott eladják; vasárnap fizetni eljönnek. Még soha meg nem érhettem, hogy ne panaszkodtak volna: hogy bele vesztettek! mindig olcsóbban adják ott, mint tőlem vették; mindig belebuknak szegények; de azért ismét elvisznek egy-egy teherrel. Vajjon nem ilyen panyiti asszony-e Fr. testvérünk és barátunk?!⁶⁴

Tehát nálatok templom is van! luxus az, barátom, olyan félre helyen, olyan istenháta megett (vagy mint Frankenburg egyszer *isten háza megettnek* nyo-

⁵⁹ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1852. március 8. = AJÖM XV, 363, 34.

⁶⁰ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1852. szeptember 15. = AJÖM XV, 405, 93.

⁶¹ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1857. március 28. = ATLev., 227.

⁶² „Nagy meglepetéssel olvastam soraidat, még nagyobbval vettem ki leveledből a 10 pengőt; épen jókor jött! ünnep harmadnapján elkártyáztam 8 huszast, a legközelebbi vasárnapon 12-öt, öreg édes apámnak küldöttem ünnepi segedelemre 9 huszast, – így egy hiján kivan! Visszaküldeném, ha »ösmeretes szerénységedet« megsérteni akarnám, így azonban csak hadd maradjon.” Tompa Mihály – Pákh Albertnek, Hanva, 1855. április 25. = TMLev. I, 281, 232.

⁶³ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. július 13. = AJÖM XV, 302, 375.

⁶⁴ Tompa Mihály – Lévay Józsefnek, Hanva, 1856. június 17. = TMLev. I, 339, 262.

matta, nem mervén *háta* megettet nyomatni, mivelhogy nem tudott jó magyarául a lelkem), jobb, ha korcsmának fordítjátok, avagy dohányaboldónak, nincs most a vallás módiban.⁶⁵

Ami az irodalommal való egyéb kapcsolatot illeti, nagyon feltűnő, hogy Tompa sokáig panaszkodik a megbecsülés hiányára, és ezen anyagi megbecsülést is ért. Az fel sem merül, hogy az irodalom megélhetést biztosító tevékenység legyen, de az igen, hogy a költészetnek igenis kellene, hogy legyen anyagi elismerése is. Tompa többnyire a közönséget részvétlenséggel, a szerkesztőket, irodalmi embereket pedig fukarsággal vádolja. A levelezésben időről időre felmerül a költői tevékenységgel való szakítás gondolata, amely a motivátlanságból fakad, és Tompa ezért a motivátlanságért, fásultságért mindig az irodalmi tevékenység megbecsülésének – vagyis erkölcsi, szellemi és anyagi – elismerésének hiányát okolja.⁶⁶ Odáig azonban sosem jut, mint

⁶⁵ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. március 27. = ATLev., 40. (A jegyzetben a 'dohányaboldó' kifejezésre dohányszárító szerepel megoldásként, de valószínűbb, hogy Tompa a Szontagh által is emlegetett dohánybeszedő helyre gondolt.)

⁶⁶ „Barátom ez a tárgy elkéséíti az embert, – és nem lessz csuda, ha én másik tervemet is rövid időn végre hajtom, t.i. leteszek örökre az íróskodásról! Én a mennyire lehet elfogúlatlanul igyekszem ítélni másokról és magamról; én tudom hogy a költészet világában epochat nem csinálók; de írtam eddig, Petőfivel tartván, az az csak egy versével: hogy *a költészet legalább, a míg élek hűs árnyéket ad*, hanem miután tapasztalatom hogy hűs árnyéket sem ad biz az, mért írjak tovább? sat.” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Kelemér 1850. november 30. = AJÖM XV, 304–309, 307; „Barátom most mit se nyomtass, mert ha csupán *dal, szerelem és hőldvilág* lesz is benne letartóztatják. Irtóztató! Igy Vahot *Reményéből* sem sok lett, azt hiszem; én sem egyeztem meg vele; de ha fogok én per 5 pengőjével kérem egy versért tőle a díjt; ehhez tartsd magad; vagy ha mind a 12 füzetbe írok, legalább 50 pengőt kérek tőle. – Bizonyosan tudom, hogy *megcsal* de ha felszólít még is egyezkedem, mert mit csináljak? Semmi irodalomgazdászati pros-as-res-pectusaim nincsenek mint szakasztott neked; hanem despectusom kezd jönni az egész komisz komédia íránt; s korán se véld igen komolytalan históriának a mit írtam a *visszalépésről*; én egy sohajtás nélkül hagyom ezt a hálátlan munkatért oda, azt hidd el nekem; lellem testem restül, látom a czélt melly irodalmunk megölésére törekszik; ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publicumot; mondd mit sajnáljak? Garaynak 12 előfizetet (!) szereztem; 24szeri pirulás és 48szori izzadás után, *A magyar nem irodalmi nemzet*. Sohsem volt, hát még most! Az 50 példányos honorarium teljesen igaz; de többet mondok: most írtam Lukácsnak: *Men(n)yiért nyomatja ki az en Regeimet? rögtön és kész pénzzel fizetek*. Barátom nem is válaszolt, mint Emich neked; tehát még pénzért sem akar nekem nyomatni, annyira fáj multkori miattam történt bukása. Igy megy a világ, a mi világunk édes barátom! mond(d) meg aztán: miért függjön az ember ezen nyomorúlt pályán? Okvetlen kellene vagy *anyagi* vagy *erkölcsi* jutalomnak lenni; de semmi sincs!” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. január 10. = AJÖM XV, 268, 323–324; „Úgy fáj nekem valami, ha verset akarok írni. Gyengeség, egyéni kishitűség, azt hiszem, szeretem azt hinni, denique úgy van. Vedd hozzá még azon körülményt, hogy amit nyomatni lehet, *érdektelen*, ami érdekelné a közönség lelkét, nem kiadható. A hatalom keze, a közönség hidegsége, a szerkesztők nyomorúsága, az íróársak gazsága egyesül megsemmisítésünkre.” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. február 10. = ATLev., 36; „[E]szembe sem jut írni [...] közönség és irodalom annyira alászallotnak tetszik nekem: hogy nem érdemlik a figyelmet; amaz a gyalázatosságig részvétlen; ebben pedig nem tudom én minemü örült demon lakik; az irodalom alig él, csak az imádság tartja benne a lelket, megfogytak elbujdostak sok jelesek; hatravonult elnémult szinte sok, és új sarjadék igen kevés nőtt valamire való; még is olly veszett viczkáncózás marakodás van! [...] nincs is írni kedvem. Kinek?

Gondol Dániel, aki teljesen felhagyott az írással, és gazdálkodó lett.⁶⁷ Mindehhez hozzájárulhatott a többieknek azon meggyőződése, hogy mivel Tompának jól megy a sora, már nem is szükséges költői munkáját megfizetni, hiszen nincs rászorulva.⁶⁸ Ennek legszélsőségesebb példája az volt, mikor Bónisné Pogány Karolina férje halála esetén Tompa fiára (!) szándékozta hagyni a földjét, és mikor a végrendelet ténye megjelent a sajtóban,⁶⁹ a köztudatban már úgy terjedt el, hogy a költő „földesúr” lett.⁷⁰

Tompa irodalommal kapcsolatos anyagi helyzetének, irodalomhoz való viszonyának, és mindezekkel összefüggésben közérzetének megváltozásához Arany János pozíciójának megváltozása kellett. Tompa a versírás fölöslegességéről és a pályaelhagyásról akkor szűnik meg írni, amikor Arany Pestre kerül, és neki köszönhetően Tompa rendszeres publikálási lehetőséghez és honoráriumhoz jut. A levelezés tanulsága szerint nemcsak Arany igyekezett nagyon (többek között pontos elszámolással),⁷¹ hogy Tompa érezze a korábban hiányolt megbecsültséget, megkapja az elégségesnek tartott

Minek? Kiért? Miért? – Azért hogy egy némely szerkesztő egyék igyék kurválkodjék a dolgozótársaitól elvont pénzből? mig a szegény vidéki írónak szép szóval szurják ki a szemét! Sz-m! nekem nem kell több dicsőség mint a mi van! vagy van elég és ekkor jó; vagy ha nincs, a mostani működéssel bizony nem lesz több!” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1851. október 4. = AJÖM XV, 386–387; „Azt a néhány forintot elgondolva, melyet érték kapok [ti. összegyűjtött verseiért]: különben sincs nekem miért vesződnöm velök. Legkevésbé sem függök rajtok, de nem az egész irodalmon s költészetem sem. Nekem mostohaanyám volt a sajtó, kezelőit utálok, megvetem, s ezzel vége!” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1857. március 28. = ATLev., 227.

⁶⁷ „Hogy ösmerem-e Gondol Danyit? Söt szeretem is! kérdésemből látható hogy ti nem is emlegettek engem hálátlan zsványok! mert ha szóba hoztatok *volna* kisült *volna* hogy kérdésed felesleges, és hogy mi Dankóval igen fainul ösmerjük egymást! Hogy felhagyott, jóllakott az irodalmaskodással ne csudáld! azt hiszem hogy első munkája is megszámadolatlan s kifizetetlen van a könyvadások kezében; nem minden ember olyan szerencsés mint te *Murány ostromával* ecsém!” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1852. április 13. = ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI, XVI., *Levelezés II.*, (1852-1856), s. a. r. KERESZTURY DEZSŐ, SÁFRÁN GYÖNGYI, Bp., Akadémiai, 1982, 46.

⁶⁸ Vö. „Megbocsáss, hogy eddig pénzt nem küldtem. Sok én tőlem nem telik, de a mi telik, ezer örömmel. Számat vetve tárczámmal, azt határoztam, hogy minden *két* versedért fizetek te néked 15 *pfot* Hogy elsőnek díját eddig meg nem küldém, oka

lör mert mindig a másodikra vártam;

2or mert az első hónap kikopasztott mindenemből, ezer sáska várván reá, desperatus éhenhalási jelenetek között.

3or mert azt is hallottam, hogy minden csűröd tele van. És végre

4er Emich! - Ebből elég ennyi.” Pákh Albert – Tompa Mihálynak, Pest, 1853. február 3. = TMLev. I, 180.

⁶⁹ A Vasárnapi Újság és a Politikai Ujdonságok fogalmaz túlegyszerűsítve, később az előbbi helyesbít. Vö. Vasárnapi Ujság 1856. jan. 6., 3. évf. 1. sz. 8; Politikai Ujdonságok, 1855. dec. 26., 1. évf., 51. sz.; Vasárnapi Ujság 1856. jan. 20., 3. évf., 3. sz., 22.

⁷⁰ Vö. „A dolog ennyi: a megboldogult Bónisné *fiamnak* hagyott férje halála után 100 hold földet, ha fiam meghalna: kapja a *Magyarakademia*. Láthatod, mily boszantó rám nézve e kiabálás, sőt anyagilag káros; az irodalomból eddig még cseppent legalább húsravaló; most már nem kapok semmit, hiszen *ur* vagyok, még én adhatok másnak.” (kiemelés az eredetiben) Tompa Mihály – Szemere Miklósnak, Hanva, 1856. február 12. = TMLev. I, 258.

⁷¹ Vö. A versekért járó összegek Arany levelében a következők: Forr a világ 10 f, Tavasz 5 f, Régi történet 10 f, Ebéd után 10 f, összesen: 35 f. Arany János – Tompa Mihálynak, Pest, 1861. május 2. = ATLev., 320.

honoráriumot,⁷² hanem ennek eredményeként Tompa sem panaszkodhatott már az őt korrekten foglalkoztató barátjának a szerkesztők fukarságára és nemtörődömségére.⁷³ Tompa ennek köszönhetően nagyobb munkakedvvel dolgozik, így rendezni tudja az adósságait is.⁷⁴ Arany nemcsak kéri, de buzdítja is a versírásra a barátját, s Arany személye egyben garanciát is jelent a lehetőségig méltányos fizetésre: a kifizetések hivatalos pénzügyei ráadásul rendre összefonódnak vagy más hivatalos pénzügyekkel,⁷⁵ vagy a magánügyletekkel, mint például gombok és zöld tinta vásárlása,⁷⁶ és a szabó kifizetése.⁷⁷

Tompa nem akármilyen dohányt termesztett, hanem dúlházit. (Dúlháza Hanvától közúton mintegy 17 km-re van, légvonalban közelebb.) Szontagh Gusztáv szerint a dúlházi a kitűnő szagos dohányok közé tartozik,⁷⁸ a dohánytermékek közül a pipadohány a legdrágább, ezen belül pedig a szagos változatok: egyrészt azért, mert nem terem mindenhol, másrészt mert a vásárlók ehhez ragaszkodnak. Mindezt pedig szintén a levelezésből tudjuk, mégpedig egy olyan esemény kapcsán, amit Lévy József még 1880-ban is felemlített: „Emlékszel-e még, hogy valaha, még a mi dicsőült Miska barátunk életében, mily kegyetlen örömet és meglepetést okoztunk neked,

⁷² Vö. például: „Oly járatlan vagyok Izraelben, oly régen nem honoráltak nekem semmit, hogy hozzá sem tudok vetni, mit adjak egy oly versért, mint a tied és neked! A szerkesztői kassza oly arányt mutat, hogy lapom egy-egy számára 30 forint esik. Ebből én nem szakíthatnék versre 10-nél többet. Ennyit küldök mostan: örömmel küldenék 10-annyit, ha lehetne! Nyomorú história ez az enyém.” Arany János – Tompa Mihálynak, Pest, 1860. november 15. = ATLev., 313; „Barátom, *míg* én szerkeszték, Heckenast engem fizet, s én is fizethetek habár nem sokat, írónak.” Arany János – Tompa Mihálynak, Pest, 1861. február 23. = ATLev., 317.

⁷³ „János, a díjazással különösen vagy! sohase láttam ily csökönységet barátok közt; én azt hiszem, ez *bosszú*, mert igaz: hogy eleitől fogva nem kellett volna *tőled pénzt venni el*. Most nekem sokat kell írni, hogy a kötet kilegyen, és így adhatok neked is elég verset, azonban várj, míg én Pestre megyek, akkor számolunk.” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1862. január 15. = ATLev., 328.

⁷⁴ „És nem nevensz-e: hogy én mégis verseket firkálok? értsd meg: kénytelen vagyok! nem a génusz ösztönöz belőlről... oh majd mit mondat magának ez a génusz! – hanem tartozom. Először resteltem ezeket az ingyenlapokat évekig isten nevében kapni; Azután Pákhól vagy inkább Heckenastól pénzt vettem fel, mikor Pesten voltam. Le kell dolgozni, adósa senkinek nem szeretek lenni.” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1860. február 1. = ATLev., 299–300.

⁷⁵ Például szerezze meg Arany Keménytől a korábban megígért 50 forintot, vagy más lapoknak küldött versek honoráriumát: Vasárnapi Újság, Hölgyfutár. Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1861. december 18. = ATLev. 326; Vasárnapi Újság, Családi Kör. Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1861. augusztus 24. = ATLev., 322.

⁷⁶ A gombok árát a versekért fizetendő összegből vonta le Arany, lásd 63. jegyzet. Arany János – Tompa Mihálynak, Pest, 1861. május 2. = ATLev., 320; a kis üveg zöld tinta, amit Tompa kért, 80 krajcárba került. Arany János – Tompa Mihálynak, Pest, 1861. április 16 és 18 között. = ATLev., 319.

⁷⁷ „Azóta ismét küldtem lapodba 3 verset, nemcsak azért, mert figyelmembe ajánlottad a Figyelőt, hanem mert azt a Figyelő oly rettenetesképpen megérdemli!!! [...] felteszem rólad: hogy számlát és honoráriumot küldesz Hanvára, azért ebben megelőzni kívánván, kérlek: Fizess október 1-ső napján Lukácsi Ferenc szabómesternek (Fehérhajó utca, 5-ik szám) 38 osztrák forintot, s legyünk kvittek, ha úgy tetszik.” Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1862. augusztus 28. = ATLev., 338.

⁷⁸ „kitűnő szagos dohányaink: szentandrászi, csetneki, dúlházi, hosszúpáli sat” SZONTAGH, *i. m.*, 44.

mikor postán küldve, az illatos dúlházi dohánynyal kedveskedtünk? Hamarább, és tovább füstölt attól a te szegény fejed, mint a pipád; mi pedig titkon keseregtük bányáságunkat itt a falun!”⁷⁹ Lévay tévedett, az eset már Tompa halála után történt, 1869 év elején:

Tegnap adtam fel egy ládácskát Lichtenstein és Frész helybeliszállítók irodájába, nevedre címezve. A ládácskát néhány nappal ezelőtt Tompáné küldte hozzám a te részedre. Azt írja, egy kis jó dohány van benne, a mint gondolom, még szegény Miska természetménye vagy veteménye a mult esztendőből. A feladásnál aszszugyümölcsnek adtam fel 5 frt értékben, saját nevem alatt. Öt hat nap mulva talán megnézethetnéd a vasut szállítási irodájában.⁸⁰

Az ajándék ijedtséget és bosszúságot okozott Aranynak, ami azt mutatja, hogy az 1851-ben hozott rendelkezések még 1869-ben is közvetlen ráhatással voltak az egyes emberek életére:

Amennyire megörültem rég nem látott soraidnak, annyira meghökkenem azok tartalmán. Bajt küldtök nekem, bizonyos. Szegény barátunktól, még életében, Szász Károly kapott volna hasonló küldeményt: felbontották, s nagyon megfizettették volna, ha egyik hivatalnok véletlenül nem ismeri s el nem símitja a dolgot. Ily előzmény után másodszer megkísérteni – vakmerőség. Már nem tudom, hogy lesz, ha utban van; de szeretném, ha még ott heverne és visszavétnéd. Annyi bizonyos, hogy ha ide érkezik, szárazon nem kapjuk ki onnan. Cerberus áll őrt. Szegény komámasszony még decemberben írt volt erről, de azt, hogy már utnak indította. Azóta damocles-kardként függni véltem fölöttem; nem tudva, mi történt vele. De a mint az idő haladt, azt hittem; vagy felakadva valahol; vagy nem lelnek gazdáját, szóval, hogy talán ment vagyok már tőle. Most – állnom kell elébe! Ha én azt tudom, hogy csak jan. 14-én indul, még decemberben megírtam volna k. komámasszonynak, hogy köszönöm szívességét, de ne küldje.

Pest 1869 jan.16. Arany János fordíts!

Jan. 18.

Megírtam e levelet, de nem küldöttem el, mert a vasúti avisot még 16-án, tehát leveleddel egy napon, megkaptam, és így hiába lett volna minden óvatosság. Mit volt tennem? ki küldöttem a packkért egy hordárt – s az történt, a mit bizonyosan vártam. Felbontották, confiscálták. Laczi fiam dicséri, hogy igen szép dohány, látta a fináncz asztala alatt: de én már abból egy füstöt sem

⁷⁹ Lévay József – Arany Jánosnak, Miskolc, 1880. május 13. = ARANY János *Összes Művei*, XIX., *Levelezés V.*, (1866-1882), s. a. r. KOROMPAY H. JÁNOS, Bp., Universitas, 2015, 454.

⁸⁰ Lévay József – Arany Jánosnak, Miskolc, 1869. január 14. = *Uo.*, 210.

szippantok. De szivhattam az orromat a fizetéstől. Előleg már le fizettem egy öszszegecskét, a végleges fizetés nem tudom mennyi lesz; az még hátra van, s itélettől függ. Ahhoz még sok herczehurcza után jutok. Így küldjetez nekem dohányt, ti boldog, vidéki naiv emberek, a ti jószívúségtekbzen! Nem panaszlom, de nem is ohajtom, hogy ismételjétek.⁸¹

Tompa Mihály tehát élete végéig természetett saját használatra dohányt. Ez a tevékenysége pedig a nem éppen kiemelkedő, de a levelezés tanúsága szerint a mindenki mást is sújtó nehézségeket (mint például az aszály vagy a marhavész)⁸² leszámítva nem is elkészerítően alacsony életszínvonalának fenntartásához nagyban hozzájárult; a dohányszermesztés írói gazdaságának egyik igen fontos eleme volt.

PATONAI ANIKÓ ÁGNES
irodalomtörténész
Országos Széchényi Könyvtár
patonai.anikoagnes@gmail.com

*“They can’t kill the Hungarian man any better!”
Mihály Tompa and the Tobacco Decree of 1851*

Abstract: Tobacco products were extremely widespread in Hungary, cultivation and trade functioned as a key sector of the economy, and they also reflected the complex and contradictory relationship between the imperial government and the Orders. Like many of his compatriots, Mihály Tompa used self-grown tobacco, which formed a significant part of his farming, so he was also directly affected by the tobacco monopoly introduced in 1851. Based on the poet’s correspondence, the study seeks to present this involvement and to map how it all related to Tompa’s literary activity.

Keywords: Mihály Tompa, cultivation of tobacco, tobacco monopoly, 19th century, economy

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/137-153.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

⁸¹ Uo.

⁸² Vö. „egész erővel kiütött a marhadög; be vagyunk zárva falustól” (nem tudják etetni sem őket: szénájuk nem volt, zab-, árpaszalma nincs, és nincs ruhájuk sem) Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1863. július 27. = ATLev., 360–361.

A „cudar porkoláb”

Az irodalom „mellékállásainak” kritikai következményei a 20. század elején

Tartós anomáliák hasznáról és káráról

Kiindulópontom egy alapjaiban véve kritikátörténeti kérdés: nevezetesen, hogy az irodalom elitpozíciójának megőrzési szándéka hogyan befolyásolta a *munka*, a *termelékenység* és a *haszon* fogalmait az írói pálya értékének megítélésében. A nagyralátó célt, e kérdés megválaszolását azonban csak akkor lenne remény kritikai utóéletek összehasonlító vizsgálatán keresztül elérni, ha előbb valamiféle hipotézist tudnánk alkotni egyrészt arról, hogyan alakul a kritikai értékelés, a gazdaság, a politika kapcsolatrendszerének szerkezete (minimum) az általam pillanatnyilag vizsgált időszakban, tehát a 20. század első harmadában; másrészt arról, milyen nézőpontból tudnánk ezt a bonyolult kapcsolatrendszert megfigyelni.

Látszólag fölösleges szörszálhasogatásnak tűnhet ez, de számomra a legérdekesebb kérdések ebben a problémakörben épp azok, amelyek az említett hipotézisek, nézőpontok hiányában folyamatosan kisiklanak a fókuszunkból, a megválaszolásra tett kísérletet is ellehetetlenítve. Azok a kérdések tartoznak ide, amelyeket egy nagyon markáns, érthetetlennek tűnő ellentét strukturál: hogyan lehetséges, hogy a társadalom hihetetlen mértékben transzformálódik, a gazdasági rendszer átalakul, egymással ellentétes elveket valló politikai rendszerek jönnek-mennek, ám az irodalom gazdasági-politikai kapcsolatrendszerei (mindenekelőtt a protekciónizmus avagy az állami-centralizált mecenatúra) és ennek „rendszeren belüli”, vagyis az irodalmi intézmények működését érintő hatásai látszólag alig-alig változnak 150–200 éven át? Minek köszönhető vajon ez a hihetetlen tartósság? Még hozzá úgy, hogy ezt a működést az irodalom modern esztétikai-kritikai kánonja anomáliaként írja le és éli meg, olyasvalamiként, ami az említett kánon értékszerkezetével összeegyeztethetetlen.

Könnyű dolgunk volna, ha pusztán arról lenne szó, hogy a modern irodalmi intézményrendszer létrejötte során kulcsszerepet játszó *elitirodalom-tömegirodalom* különbségtétel képeződik le a pénzzel és általában a gazdasággal való ambivalens kapcsolatban, illetve, hogy a még nem autonóm, valamint az autonómia legitimálásához a nemzet identitásképző elbeszélését segítségül hívó irodalomfelfogás idejétmúlttá válván avítottá, érvénytelenné tette a politikával való kapcsolatot is. A helyzet ugyanis ennél jóval összetettebb és érdekesebb. Hiszen – hogy csak egyetlen példát emeljünk ki a paradoxonok közül – mintha a tömegirodalom pólusán éppúgy az lenne a jellemző, hogy a szerző „művei után”, azaz a művekért kapott honoráriumából él, mint az irodalmi kánon legtetején, ahol mintegy társadalmi elvárás is, hogy az igazán jónak ítélt szerzők írói tevékenységükből tudjanak megélni, ne kelljen szétforgácsolni

magukat egyéb munkákkal. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy legalább abból a szempontból egyértelmű a különbség a két eset között, hogy a sikerszerző saját piaci boldogulásának köszönheti megélhetését, míg a magasra értékelt kanonikus szerző „közadományak”, vagyis állami támogatásnak, ösztöndíjnak, közpénzből finanszírozott forrásoknak, azaz végső soron az állami protekcionizmusnak. Hiszen ez utóbbi póluson is igen jelentős a kiadás, az irodalom piacán való tartós és lehetőleg anyagilag is jövedelmező jelenlét szerepe, még ha a magyar piac mérete miatt ez a jelenlét nyilván nem is mérhető feltétlenül a sikerszerző piaci eredményességéhez. Ugyanakkor az sem tűnik egyértelmű dicséretnek, ha egy magasra törő szerző nem vállalja az írói pálya bizonytalanságát, és egyéb polgári foglalkozása van az írás mellett. Ez általában nem a (politikától, gazdaságtól való) írói függetlenség zálogaként jelenik meg: számos példát találni a kritikátörténetben arra, hogy az efféle „hibrid” megoldások kényszerülte, átmeneti helyzetként kerülnek az életrajzi narratívába, akadályként, ami az írói kiteljesedés útjában áll. A hasonló paradoxonokat hosszan sorolhatnánk.

A kultusz kutatással kapcsolatban is az „anomáliának” ez a masszív, tartós jelenléte volt számomra az egyik legérdekesebb kérdés, s amellel próbáltam érvelni, hogy a kultusz nem „rendszerhiba”, hanem a modern irodalmi működés sajátos, ám funkcionális változata, amely a modern (izálódó) társadalom önálló területeként elkülönülő irodalom rendszerközi kapcsolatainak fenntartásában fontos szerepet játszik. Avagy mezőelméletileg megfogalmazva: olyan heteronóm diskurzustípus, amely az autonóm pólus elveivel ellentétesnek látszhat, ám annak működéséhez elengedhetetlen.

Alaposabban megvizsgálva a professzionalizáció önleírásait, két dolgot mindenképp érdemes szem előtt tartani. Az egyik, hogy valóban van egy „hosszú folyamat”, amelynek során egyfajta teljes átértékelés megy végbe, ami az irodalomból való egzisztenciális megélést illeti: a folyamat (feudális) elején a dilettantizmus jele, ha valaki pénzért ír, s a valódi, magas művészet csak az anyagi ellenértéktől való függetlenségben létezhet, a végén pedig a (kapitalista) siker fokmérője, ha az illetőnek már nem kell „pénzért mást” csinálnia „valódi hivatásán” kívül, mivel neve olyan „árúvédjegygyé” vált, hogy immár művészi tevékenysége anyagi elismeréséből is meg tud élni. (Ez természetesen csak abban a ritka esetben esztétikai értékmérő is, ha a „magas irodalom” produktumaiként, kritikailag is magasra értékelt művekből való megélésről van szó.) A másik azonban az, hogy a „szimbolikus tőke” soha nem tűnik el a rendszerből, végig nagyon fontos legitimációs tényező marad, rengeteg olyan szereppel, aminek segítségével az irodalmi érték különböző diskurzív terekben újra leírhatóvá válik.

Ehhez pedig hozzátehetnénk még egy problémát, amit talán nem felesleges bevezetésként kicsit részletesebben felidézni. A hazai szakirodalomban meglehetősen gyakran történik utalás Pierre Bourdieu elméletének különböző központi fogalmaira. Mindenekelőtt a *szimbolikus tőke* és a *heteronómia* tűnnek különösen hasznosnak az irodalomtörténet-írás számára. Ám elég ritkán történik, hogy e kifejezések használata túllépne a metaforikus utalás szintjén. Például nemigen tesszük fel a kérdést, hogy miért „tőke” a szimbolikus tőke, milyen strukturális rendszerbe illeszkedik,

hogy kapcsolódik az autonómia–heteronómia–különbségtételhez, és mi a jelentősége annak, hogy Bourdieu ezt a szót használja. Mint ahogy azt sem, hogy valóban ugyanabban az értelemben használjuk-e az irodalom esetében (arról már nem is beszélve, hogy mi a helyzet a többi immateriális tőketípussal ebben a helyzetben). Fontos megjegyezni, hogy Bourdieu tőkét illető fogalmi rendszerével kapcsolatban, bár roppant termékenynek és nagyszerűen adaptálhatónak bizonyult, számos, a továbbgondolást és a tisztázást sürgető kritika is felvethető, illetve felvetődött. Bourdieu, mint köztudomású, a kabil paraszti társadalom szinkrón vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy a nem anyagi, sőt, látszólag anyagilag veszteséges döntések is bizonyulhatnak hosszabb távon értelmesnek és nyereségesnek, sőt, a pusztá anyagi nyereségre törekvés önmagában nem eredményez tartós tőkét, illetve ennek működéséhez nem anyagi jellegű „tőké” kialakulása-felhasználása is szükséges. Ennek eredményeként mutatott rá, hogy a modern nyugati társadalmakban is létezik a tőkének e sajátos beágyazottsága, még ha nem is reflektálunk rá, mivel a kapitalizmus domináns önleírása (a *self made man* narratíva, illetve a „korlátlan lehetőségek” elbeszélése) ezt elfedi. Lényegében ennek a beágyazottságnak az érzékeltetésére vezeti be a *habitus* fogalmát, ami egyszerűs mind a modern nyugati és a kabilhoz hasonló posztkoloniális „hibrid” társadalmak közti különbség felszámolását biztosító „együtthatóként” működik a rendszerében, másrészt pedig dinamizálja, diakrón aspektusban is megfigyelhetővé teszi a különböző tőkefajtáknak a társadalom működésében, alakításában játszott szerepét.

Ebből több dolog is következhet számunkra. Egyrészt látható, hogy ez az elképzelés elsődlegesen a jelen felől, úgymond prezentista módon épül (hiszen céljainak ez felel meg a legjobban), a különböző társadalmi berendezkedések közti eltérések történeti vizsgálata nem alkotja szerves részét. Tehát például nem vetődik fel hangsúlyosan, hogy mi a különbség egy törzsi-szegmentáris, egy feudális vagy kasztjellegű és egy modern demokratikus társadalom között a gazdasági működés szempontjából, s e különbségek hogyan élnek tovább a jelenkori társadalmakban, hogy befolyásolják és hogyan alakítanak ki egyedi „anomáliaváltozatokat”, disszeminatív másolatokat például a modern kapitalista demokrácia fogalmi ideáltípusához képest. A leírás nyelve, viszonyítási alapja Bourdieu-nél ennek megfelelően a kapitalista gazdasági működés nyelve, melynek középpontjában természetesen a tőke áll, s az immateriális tőkék lényegében azért kerülnek e fogalmi rendszerbe, hogy egyfajta kulturális fordításként kezelni tudják a modern kapitalista társadalom nem gazdasági illetve „rendszeridegen” (mert például korábbi, feudális vagy szegmentáris jellegű működés sajátosságait őrző) elemeit is. E fordítás nagy erénye, hogy segít rámutatni arra, ahogyan a modern kapitalista gazdaság kvázi magához hajlítja, saját maga számára értelmezhetővé teszi, újraleírja-disszeminálja a tőle idegen társadalmi területek működését. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ettől ez még (kapitalista) gazdasági nyelv marad, vagyis csak akkor működik érvényesen, ha abban a logikai összefüggésrendszerben használjuk, ami alapeleme (enélkül ugyanis leírásunk elszigetelt metaforákra esik szét). Vagyis ha arra vagyunk kíváncsiak, hogyan épül fel a tőke (miből, ki „fizeti a

számlát”, azaz hogyan történik a tőkefelhalmozás, és igen, a kizsákmányolás), hogyan termelődik a profit, hogyan stabilizálódik a „vagyon”, mi biztosítja az ehhez szükséges folyamatos tőkemozgást, és mi a „tőkepiac” ebben a viszonyítási rendszerben. Nem arról van szó, hogy egy ilyen leírás ne lenne lehetséges az irodalom működésének szinkrón vagy diakrón megfigyelésében, de az biztos, hogy nagyon erőteljes és hagyományos irodalomtörténeti megközelítésmódjainkhoz képest határozottan politikainak tűnő kritikai redukciót eredményezne, s kérdés, hogy irodalomtörténeti közmegegyezéseink tolerálnának-e egy ilyen, sok szempontból a baloldali kultúrákritika színeiben megfestődő képet, legyen bár az mégoly érdekes és tanulságos is.

Másrészt az is fontos következmény, hogy Bourdieu tőkeelméletében az egyes immateriális tőketípusok – köztük a nagy karriert befutó *szimbolikus tőke* – nevükből is következtethetően nem önállóak: mindegyikük annyiban eredményes, amennyiben segíti a valódi, materiális tőke létrejöttét és halmozódását. Gazdasági elismertség és hatalom nélkül – sugallja e modell a közhelyszerű hétköznapi tapasztalat igazságát – nincs tartós siker a (modern kapitalista) társadalomban, a szép szavak és az erkölcsi elismerés, sőt, még a politikai törekvés is súlytalan és instabil, ha nem áll mögötte mégoly áttételesen is, de pénz. A társadalmi elismertségből származó szimbolikus tőke tehát azért tőke, mert az így szerzett pozíció értékes: azért értékes, mert adott esetben átváltható reális gazdasági előnyökre. Vajon mondhatjuk-e, hogy az irodalom esetében a szimbolikus tőke így működik, illetve hogy a kritikátörténet számára a szimbolikus tőkének nevezett jelenségcsoportnak ez a legrelevánsabb sajátossága? Nem inkább arról van-e szó, hogy – jobb híján – e kölcsönzött fogalommal nevezünk meg egy olyan kritikai jelenséget, amelynek ugyan (hasonlóan a kultuszhoz) fontos eleme lehet, hogy az irodalmi értékelést „átfordíthatóvá” teszi más társadalmi rendszerekbe (például pénzre legyen váltható), de inkább arra használjuk, hogy a művészet, illetve az irodalom kritikai megfigyelése során konstruált értéket egyfajta rendszeren belüli kvázi-gazdasági kommunikáció segítségével forgathatóvá, „jövedelmezővé” tegyük?

Végül pedig szintén a bourdieu-i tőkeelmélet rejtett fordításpotenciáljából következik, hogy segít meglátni, hogyan válik a gazdaság adott működési módja (jelen esetben a kapitalizmus) a modern társadalom minden részrendszere számára formáló, adott esetben akár a kérdéses részrendszer autopoietikus működését veszélyeztető (mert azzal összeegyeztethetetlen célok szolgálatában álló) erővé. Az immateriális tőkefajták befolyásolják és átformálják a kommunikációs rendszereket az intézményektől akár egészen az informális, interperszonális kapcsolatok szintjéig – minden „bányává”, tétté válik, mivel a tőke létrehozásának és működtetésének narratívája mindig a minél teljesebb kohézió és minél tökéletesebb koherencia felé törekszik. E tőkefajták emellett segítenek megmutatni és a gazdaság fogalmi rendszere számára is láthatóvá tenni épp azokat a „vonal alatti” láthatatlan szegmenseket, amelyeket a kapitalizmus önleírása tudatosan és következetesen ignorál: a nem tőkejellegű illetve nem szerződéses bérmunkaviszonyból származó értékeket, melyek közvetlenül tehát nem

válthatók pénzre, a „vonal feletti” gazdaság olyan, nem honorálandó (illetve pusztán „szimbolikus jövedelemmel” – dicsérő szavakkal, erkölcsi elismeréssel honorálandó) és nem visszapótlandó (hanem kisajátítható, „joggal járó”, így szabadon kizsákmányolható) forrásként kezeli őket, ám működésüképtelen volna nélkülük.

Visszatérve az irodalom kérdésköréhez: talán szerencsésebb (különösen a jelen téma szempontjából), ha Bourdieu elméletének inkább ez utóbb felidézett, az immateriális tőkefajták változatos szerepeire vonatkozó sajátosságát hívjuk segítségül az irodalom és gazdaság, illetve az írói gazdálkodás vizsgálata során. Elképzelhető ugyanis, hogy e tanulságok szem előtt tartásával és az irodalom fentebb említett belső gazdasági kommunikációjának megfigyelésével talán érthetőbbé válhat, miért léteznek és miért olyan tartósak a bevezető kérdésben felidézett paradoxonok és anomáliák. E témakörnek a dolgozat további részében egyetlen aspektusát szeretném megvizsgálni, nevezetesen azt, miért tűnik úgy, hogy „sehogy se jó”; hogy a professzionális irodalmi alkotó életpályának egyszerűen nincsen adekvát finanszírozási modellje – se a jövedelemszerző munka mellett való írás, se az írásból mint jövedelemszerző munkából való önfenntartás nem tűnik ugyanis ideálisnak. Hipotézisem az, hogy ennek okához talán közelebb juthatunk, ha a tőke (tőkék) fogalmát nem kiragadva, hanem funkcionális kontextusával együtt értelmezzük. Az egyenlőtlenség-kutatások az utóbbi évtizedekben egyre több diszciplína irányából, s egyre gazdagabb adatokra támaszkodva mutatják ki, hogy a kapitalizmus – a mindenki számára elérhető boldogulást és a hosszú távú nivelláló, a szélsőséges egyenlőtlenséget a folyamat logikája szerint magától felszámolódként ábrázoló, demokratikus önleírásaival szemben – végletesen egyenlőtlen társadalmat hoz létre lokálisan és globálisan is.¹ Ez az egyenlőtlenség strukturális eleme is a rendszernek, hiszen egyszerre stressz forrása és a lehetségesnek mutatott jó pozíció iránti vágy keltője lévén folyamatosan fenntartja annak mozgását. E mozgás azonban rengeteg energiát felemészt, az energiával arányos profitot a befektetés síkján pedig gyakorlatilag nem eredményez, pontosabban nem ott eredményez, hanem a csúcst teszi még sikeresebbé, gazdagabbá – és elérhetetlenebbé. Ezt a szintén sokak által megfogalmazott dinamikát igazolta és állította a közelmúltban új összefüggésrendszerbe a hálózatelmélet is.² Utóbbi elmélet fényében pedig kézenfekvőnek tűnik a gondolat, hogy ne a gazdaság médiában írjuk le a kapitalizmus jelenségét a gazdaságtól idegen rendszerekben (például az irodalomban), hanem válasszunk egy általánosabb közös nevezőt: a figyelmet. Azt a

¹ Lásd például Amartya SEN, *Inequality Reexamined*, Cambridge, MA, Oxford University Press, 1992; Göran THERBORN, *The Killing Fields of Inequality*, Cambridge, Polity Press, 2013; Thomas PIKETTY, *A tőke a 21. században*, ford. BALOGH-SÁRKÖZY Zsuzsanna, Bp., Kossuth, 2015; Branko MILANOVIĆ, *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2016.

² BARABÁSI Albert-László, *Behálózva: A hálózatok új tudománya – Hogyan kapcsolódik minden egymáshoz, és ez mit jelent a tudományban, az üzleti és a mindennapi életben*, ford. VICSEK Mária, Bp., Libri, 2003. A „szimbolikus tőke” szempontjából különösen az 5. fejezet (63–74.), a kapitalista gazdaság skálafüggetlen modellbe rendeződő végletes egyenlőtlenségével kapcsolatban pedig a 7. fejezet (90–106.) tartalmaz megfontolandó állításokat.

figyelmet, amely relevanciakritériumként egy-egy elfoglalt diskurzív pontot kijelöl, és értékesebbé tehet a többinél, amennyiben több figyelem irányulván felé, több él, tehát több továbbvezető út indul belőle, így információterjedési és kommunikációs szempontból előnyösebbé válik. Ez a figyelem jobban „fordítható” akár a gazdaság, akár a politika, akár az irodalom kritikai vagy történeti leírásának nyelvére is, s talán jobban láthatóvá teszi a gazdaság és irodalom közti összeegyeztethetlenségek jellegét és lehetséges okait is, emellett pedig később további nagyon tanulságos vizsgálatokat is lehetővé tesz a modern társadalom működésével, dinamikájával és fenntarthatóságának kérdésével kapcsolatban.

Ki finanszírozza a professzionalizmust?

Az irodalom esetében a „nincs jó megoldás”-helyzetet tehát egyrészt az eredményezheti, hogy a szimbolikus (vagy talán inkább metaforikus) tőke szempontjából való jelentőség még a csúcson sem eredményez feltétlenül (a kapitalista) gazdaságba való átfordíthatóságot, hiszen a művészet rendszerén belül a gazdasággal a legkevésbé gyümölcsöző kapcsolatot számos ok miatt talán a (magas) irodalom mondhatja magáénak. Ezt tovább bonyolítja a már említett alapdilemma, amely szerint a népszerű, nagy közönséget vonzó, tehát potenciálisan eladható művek metaforikus tőkeértéke általában csekély, és viszont – amint ezt a 20. század tömegirodalommal, tömegkultúrával foglalkozó, általában élesen kritikus szakirodalmi igen hangsúlyosan leszögezte. Emellett pedig a modern szépirodalomnak ugyanez az esztétikai önleírása az írás mint munka kérdésében is igen ambivalens, sőt, paradox válaszokat ad: az irodalom mint „kemény munka”, sőt, akár egyenesen emberfeletti szenvedés ugyanúgy lehet a produktum értékességének jele, mint a „zseniális, szinte elsőre hibátlan, erőfeszítés nélkül születő” jelleg (ami lényegében akár felfogható a tehetség tőkeként való „forgása”, működése eredményeként is). Úgy tűnhet, hogy a munka klasszikus (gazdasági) fogalmai segítségével nem is érdemes a magas esztétikai tőkeértékű alkotást eredményező folyamatot megközelíteni, ám ez nem azt jelenti, hogy a kreatív folyamat ne igényelne éppúgy időt és energiát, csak épp ez nemigen számszerűsíthető és formalizálható. Gyakorlatilag *minden* rendelkezésre álló időt fel tud szívni anélkül, hogy úgymond „időarányos” hozadéka lenne, s az effajta munka nemigen illeszthető a folytonos, kiszámítható növekedésben érdekelt kapitalista modell keretei közé, melynek szigorúan kompartmentalizált időfelfogása nem honorál, úgymond, „életformát”. Ebből adódik az a különös helyzet, hogy akár maga az irodalomból való anyagi boldogulás is megélhető az irodalmi alkotás gátjaként: amennyiben az irodalmi alkotás a megélhetést biztosító termeléssé kell, hogy váljon (vagyis végső soron kapitalizálnia kell és fenn kell tudni tartania „piacépességét” mind kritikai, mind anyagi értelemben), éppen olyan kreativitást korlátozó kényszerként értelmeződhet, mintha valami más munkát kellene a szerzőnek a professzionális alkotómunka egzisztenciális feltételeinek megteremtése érdekében végeznie.

Az írói életforma professzionalizálódása és intézményesülése kezdettől szembetűnően magától a problémával, hogy amennyiben az írói pálya foglalkozásként értelmeződik, nem pedig saját vagyonnal, jövedelemmel rendelkező emberek szabadidős tevékenységként, akkor valahogyan meg kellene oldani a finanszírozás problémáját. A nemzeti nyelvvel való foglalkozás szent szolgálattá stilizálásával a társadalmi legitimitás biztosítása mellett e kérdés is megoldódni látszott: ahogyan a hívek papjaikat, úgy a nemzet hű gyermekei is tartásuk el e legszentebb kötelesség munkáit. Magyar területen ekkor még, a 19. század elején, a feudális berendezkedés jellemzi a társadalom működését, s e működés számára az magától értetődő megoldásnak tűnhet, hogy a hűségért a hűbérúrtól elismerés jár. Ám a nemzetnek az a fogalma, amelynek „papjai” az írók, már nem a nemzet feudális fogalma, még akkor sem, ha szerkezetében, szimbólumrendszerében, identitásnarratíváiban a nemesi-feudális nemzetkép rengeteg elemét vitte és viszi tovább e modern nemzetfogalom. Ennek a modern „elképzelte közösségnek” nincs jogi személyisége sem még, ahogyan nincs vagyona sem (nem azonos az állammal, s így nem rendelkezhet a gazdaság felett), amit e feladat megoldására szánhatna. A „nemzet” nincs tehát abban a helyzetben, hogy reálisan, anyagi értelemben finanszírozhassa „papjai” tevékenységét, s az a néhány újonnan születő nemzeti intézmény (mindenekelőtt az akadémia), amely megélhetést kíván biztosítani tudósainak, íróinak, már a korban is csak igen kevesek számára volt elérhető. A kapitalizálódó elemekkel kiegészülő gazdaságban azonban megjelentek új életpálya-lehetőségek, melyek szintén azzal kecsegtettek, hogy biztosíthatják az írói, irodalmi munkából való boldogulást a szépirodalmi művek iránti megélénkülő kereslet és a születő folyóiratok révén, bár még ekkor is szinte minden esetben szükség volt valamilyen mértékű egyévi vagyoni alapra, amely alapot biztosított akkor is, ha a piaci források nem voltak elegendőek.

A magyar irodalomtörténetnek régóta fontos meglátása, hogy a 19. század végére végképp átalakul a „normál írói karrierút”, amely a 19. század első felének írói életpályáit még jórészt jellemezte: az, hogy a társadalmi helyzetből adódó vagyoni segítséggel az írói munkához szükséges szabadság és szabadidő megteremtését. Bár néhány neves példa már a század első harmadának végén-közepén volt arra, hogy többé-kevésbé kizárólag írói tevékenységből tartsa fenn magát egy szerző és közben a születő új kritikai értékrendben is magas pozíciót tudjon szerezni (mindenekelőtt Kisfaludy Károly vagy Petőfi példájára gondolhatunk), a század második felében sem ez lett az uralkodó minta. A születő tömegsajtó lett az a (közkeletű korabeli metaforával élve) „házsártos feleség”, aki a hétköznapi élet kereteit biztosította azért, hogy az író-költő „szeretőjével”, az irodalommal is tölthessen lopott, ám boldog órákat. E metafora elemzése egyébként önmagában is sok tanulsággal szolgálhatna az irodalom finanszírozásának új rendszerével kapcsolatban, különösen ha összevetjük azokkal az elemzésekkel, melyek a hosszú távú párkapcsolat átalakuló legitimitációjával foglalkoznak: vagyis azt a folyamatot vizsgálják, amelynek végére általános legitimitásigényként vált elfogadottá a nyugati társadalmakban, hogy a házasság alapja a kölcsönös szerelem, nem pedig olyan, egyéb társadalmi részrendszerek nyelvén megfogalmazódó elvárás, mint a hatalmi pozíció

(politika), gazdasági erő (gazdaság) vagy az erkölcsi kötelesség (vallás).³ Az irodalmi-művészi alkotás önmagát finanszírozni képtelen, modern, gazdasági értelemben fenntarthatatlan, ám az élet egészét igénybe vevő és átható, s annak mintegy magasabb értelmét jelentő új, autonóm, a filozófiai esztétika segítségével megalapozódó fogalma igen hasonló módon siklik ki és próbál ugyanakkor értelmeződni a modernizálódó, egyszersmind kapitalizálódó és demokratizálódó, szerepkörök szerint elkülönülő társadalomban, mint a romantikus szerelem modern fogalma.

A sajtó minden értelemben fontos gazdasági kerete lett az irodalomnak a 20. század elejére, és bár a „tipikus” író szerkesztőségekben keresi a pénzt, vagyis egyszerre van jelen az irodalom autonóm és heteronóm mezején is, ez a minta távolról sem volt kizárólagos. Sok szerzőnek egyéb, adott esetben az írással nehezebben összeegyeztethető munkára volt szüksége az öfenntartás biztosításához, ám e pénzkereső foglalkozások megítélése nem egyforma a szerzőkről szóló leírásokban. A címben szereplő „cudar porkoláb” kifejezés Kaffka Margit egy verséből származik, és tanári munkájára utal; ám tanári munkáját hasonlóképpen száműzetésként élte meg Babits Mihály is, s mindketten igyekeztek mielőbb felhagyni ezzel a pályával. Az irodalom műveléséhez szükséges szabadság azonban nemcsak az írói munkára fordítható energia növelése miatt volt általános tendencia. Legalább ilyen lényeges, hogy a modern, autonóm irodalom a 20. században is megőrizte a pénzkereső tevékenységtől való elválasztottság követelményét. A dolgozat második felében arra a kérdésre keresem a választ három kanonikus 20. század eleji modern szerző, Kaffka Margit, Babits Mihály és Móricz Zsigmond példáján keresztül, hogy miként értékelődik pályájuk leírásában a nem irodalmi munkavégzés, illetve adott esetben a „termelésként” művelt írás.

Változatok megoldhatatlanságra

1. Újságírás

Már a 20. század elején született visszaemlékezések, leírások is gyakran úgy beszéltek a 19. századi újságírásról, mint ami az időszaki sajtó sajátos követelményei ellenére lényegében írói, művészi munka volt, a szerkesztőségek pedig művészeti műhelyekké stilizálódtak fel. Az 1870-es és 1880-as évekről írva Rákosi Jenő a magyar társadalom „kedves hagyományának” nevezte, hogy a lapoknál „nagy írók voltak a szerkesztők, kisebbek, de mind csupa író és költő voltak a munkatársak”,⁴ de még a századelőről író Kosztolányi híres leírását is felidézhetjük, aki szerint (szemben a cikke megírásának

³ A szerelem átalakuló fogalmával és társadalmi megítélésével kapcsolatban ebből a szempontból lásd Niklas LUHMANN, *Szerelem – szenvedély: az intimitás kódolásáról*, ford. BOGNÁR Virág, Bp., Józsvöveg Műhely Kiadó, 1997.

⁴ RÁKOSI Jenő, *Emlékezések*, Bp., Franklin, 1926, 36. Idézi SÍPOS Balázs, *Irodalom és újságírás viszonya a 20. század első felében Magyarországon*, Médiakutató, 2002/tél.

https://mediakutato.hu/cikk/2002_04_tel/06_irodalom_es_ujsgagiras (Letöltés ideje: 2021. június 14.)

idejével, a 20-as évek végével) akkoriban a Budapesti Napló szerkesztőségében tehetőes és tájékozott „költők, regényírók és novellisták dolgoztak”.⁵

Mindamellet a nosztalgikus visszaemlékezéseknek már ebben az időben is fontos eleme volt az írói önképformálás, s a kortársak is tisztában voltak a születő tömegsajtó és a szépirodalom igényei közti alapvető különbségekkel. Sokkal inkább e különbségek tudatos kicsinyítéséről, elfedéséről van szó, hiszen az eltérés épp az irodalmi érték alapjául szolgáló tényezőket, az időn felül emelkedő fontosságot és a szerzői név kiemelkedését érintették. Ezt már Thienemann Tivadar is kiemelte, hangsúlyozva, hogy az „idő-sajtó [...] egyre jobban eltávolodik a könyvirodalomtól, amelyből kiszakadt”, egyrészt mert a szerző névtelenségbe rejtőzik, másrészt e kommunikációtípus „nem akar az idő örökkévalóságán át mindenkor jelenlévőkhöz szólni”, ahogy a szépirodalom.⁶

Itt részletesen nincs mód foglalkozni azzal, hogy ugyanezek a kortársak felfigyeltek arra is, hogy az újságírás és a szépirodalom az írásnak két nagyon különböző célrendszerét alakítja ki, melyek sok szempontból szintén egymás diametriális ellentétei.⁷ Míg ugyanis például az autonóm magas irodalom értékfogalmának alapja a retorikai harmadik stádium, a *movere* elemének indirektté válása – vagyis az, hogy az értékes szépirodalom ne mozgósítson konkrét gyakorlati (például valláserkölcsei vagy politikai) célok érdekében és ne tanítson direkt módon, hanem a mozgósító elemet mintegy az értelmezői tevékenységben szublimálva általánosabb, belső, individuális változásokat indítson el az olvasóban –, addig az újságírás, különösen a születő tömegsajtó esetében épp ez, vagyis a direkt, azonnali tájékoztatás és a minél közvetlenebb hatás elérése válik a hírérték egyik legfőbb kritériumává.

Ez a különbség azonban a lapokba író szerzők irodalmi alkotásmódját is befolyásolta, amint azt a 19. század második felének, utolsó harmadának tárcairodalmával, illetve folytatásos regényeivel foglalkozó, az utóbbi néhány évtizedben megélenkült szakirodalom szemléletesen bemutatta.⁸ A 20. század elejének leírásában visszatérő elem a krikat, rövid esszéket, jeleneteket gyors anyagi viszonzásra szorulva „lekenő” szerző, aki a megírást követően azonnal odaadja a szöveget a szerkesztőnek, s egyből megkapja az érte járó honoráriumot is, melyek nem az örökkévalóságnak szólnak, és sem mód,

⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Írók, festők, tudósok: Tanulmányok magyar kortársakról*, szerk. Réz Pál, Bp., Szépirodalmi, 1958, 275–276. Idézi SIPOS, i. m.

⁶ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia, 1931, 181, 186.

⁷ Lásd például SIPOS, i. m.

⁸ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: SZAJBÉLY Mihály, *Ch[olnok]y [Viktor], az újság[ot]író [író]*, Vár ucca tizenhét, 1993/1, 81–90; KERESZTÚRSZKI Ida, „...de azért nem írok gyárilag...”: *A folytatásos regényközlés megjelenése a kultúrtermékek 19. századi magyar piacán = klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj, 2003, 171–193; TÓTH Benedek, *Élet és/vagy irodalom: a heti csevegés (tárca) a 19. század második felének elkülönülő sajtórendszerében = klasszikus – magyar – irodalom – történet*, i. m., 215–233; TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege: Média- és társadalomtörténeti elemzés*, Bp., Ráció, 2011; HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014.

sem szükség nincs elmélyült irodalmi megformálásukra.⁹ Ez a napi szintű íráskényszer a sajtóba pénzért „szórt” szövegek irodalmi-kritikai létmódját is problémássá teszi és a szerző irodalomtörténeti utóéletére is hatással van, amint az mindenekelőtt Krúdy művésze kapcsán többször megfogalmazódott.¹⁰ Kosztolányitól, Karinthytól is számos olyan kijelentést ismerünk, amelyek a kétfajta írásmód összeegyeztethetlenségére, a kényszerzsurnaliszta létmód alkotást nehezítő voltára vonatkoznak, és a sort hosszan folytathatnánk.

Mindennek ellenére azonban még a 20. század első negyedének a végén is makacsul és következetesen élő maradt az az elképzelés, hogy egy szerkesztőségbe, különösen egy fővárosi szerkesztőségbe bekerülni lényegében az írói pálya első lépése és a siker záloga.¹¹ Hogy ez mennyire általános vélekedés lehetett, azt jól mutatják például a Móricz Zsigmond levelezéséből származó információk is. E levelekből az derül ki, hogy az újságírói pálya (illetve pályakezds) nem elsősorban romantikája miatt volt vonzó, bár kétségtelen, hogy a magát megszervező újságírószakma számos előnyt és könnyítést jelenthetett képviselői számára: gondolhatunk például a politikai vagy kulturális eseményeken való részvétel könnyebb, illetve ingyenes voltára, a vasúti szabadjegyrendszerre és egyéb intézkedésekre is. Sokkal inkább az újság mint tömegmédiium előnyös hálózati pozíciójának felismerése alakította e vélekedést: Móricztól például – miután elismert fővárosi szerzővé és lapok szerkesztőségével jó kapcsolatban álló íróvá válik – a legkülönfélébb kérések érkeznek akár ismeretlenektől is. Nemcsak újságoknál való elhelyezkedéshez, szövegek elhelyezéséhez illetve véleményezéséhez kéri a segítségét, de a legkülönfélébb ügyekben, ügyintézésben, kérvények útjának megkönnyítésében is közbenjárására számítanak. Az újságírói munka illetve a sajtó médiiumában való tartós jelenlét tehát elsősorban nem megélhetési, anyagi vonzatai miatt tűnik fontos mintának, hanem a „kapcsolati tőke” szempontjából előnyös hálózati csomóponti helyzet kiépítésének lehetősége miatt. Ez pedig már jóval kedvezőbb lehet az irodalmi tevékenység szinkron beágyazottsága, érdeklődést, figyelmet vonzó képessége szempontjából is, mint a munka konkrét anyagi „hozama”.

⁹ „[A] hírlapíró munkája nélkülözni kénytelen a gondosan pepecselő, szavakat százszor latolgató részletességet, amely a szépíró sok tévedéstől megmenti: a hírlapíró nem ér rá a kifejezés formáján tűnődni, mondanivalóját villámsebessen kell papírra vetnie, vagy éppen írógépbe mondanía, mert a rotációs gép nem vár. A szépíró otthon éldegélhet könyvei között és örködhetik nyelvének választékos tisztaságán, a hírlapíró a pesti nyelven beszélő tömeg hétköznapi életébe sodorja mestersége.” L. HARSÁNYI Zsolt, *A sajtó magyarsága*, A Sajtó, 1930, 6. sz., 290.

¹⁰ Vö. például KELECSÉNYI László, *Krúdy-ásatások. Öreg szó az ifjakhoz: Publicisztikai írások*, I-II, Könyvilág, 1995/5; KELECSÉNYI László, *Lappangó átdolgozások*, ItK, 2003/4-5, 528-531; [BÁN Zoltán András], *Háromezer új szöveg (beszélgetés Bezeczy Gábor irodalomtörténéssel)*, Magyar Narancs, 2005/21. (május 26.), 32-33; BEZECZY Gábor, *Kultusz és szakirodalom: Krúdy fogadtatása*, Jelenkor 2012/12, 1207-1216; Uő., *Ady és Krúdy éjszakái*, Kalligram, 2020/10, 72-84.

¹¹ Kellér Andor például 20-as évek eleji pályakezdsére visszatekintve írja, hogy „az újságírás romantikus mesterségnek számított és maguk a hírlapírók is erőteljesen akcentuálták regényes jellegzetességeiket. A pályára fiatalon, többnyire írói hajlamaik miatt sodródtak. Az első törést az okozta, hogy megette őket az újságírás, nem mindet, de igen sokat”. KELLÉR Andor, *Az újságírás inasévei egykor: Újságírók szakmai előadásai és vitái a Magyar Újságírók Országos Szövetségében*, Kézirat, 1954, 8. Idézi SÍPOS, i. m.

2. Tanári pálya

A század elejének egy másik jelentős „mellékállástípusa” a tanárként való pályakezdeményezés. Ez sokkal kevésbé szignifikáns ugyan, mint az újságírói indulás, ám ennek ellenére mintaeértékű. A tanári pálya a társadalmi átalakulásra reagáló, illetve azt segíteni kívánó ismétlődő oktatási reformok következtében jelentősen kiszélesedik, differenciálódik és pozíciót változtat a századfordulón. A középiskolai rendszer átformálása és a lányok (egyelőre középfokú) oktatásba való bevonása eredményeként a középszintű oktatásban való részvétel egyrészt társadalmilag nyitottabb pályává vált, másrészt még megtudta őrizni viszonylagos presztízsét a 19. században felértékelődő tudományhoz való közelsége révén. Nagyon kevésbé kutatott téma, hogyan hatottak a középiskolai oktatási kánonok a társadalmi narratívák, mindenekelőtt a közösségi identitásnarratívák formálódására és megszilárdulására a század első harmadában, holott ebben az időben az érettségi elérése még komoly társadalmi emelkedést jelentett a középiskola, a polgári esetében négy, a gimnáziumok esetében nyolc éve alatt. E kamaszkorban szerzett információk és kollektív önképek pedig a visszaemlékezések tanúsága szerint is meghatározóak voltak az érintetteknek nemcsak a további sorsára, de akár – polgári-kispolgári szemléleti hagyományként – több generációval később, a leszármazottak önmeghatározására is.

A tanárság tehát nagy hatású, társadalmi szemléletformáló erővel is bíró pályaként jelenhetett meg, amely különböző hálózatok közötti átjárást is lehetővé tehetett (mindenekelőtt az oktatás, a tudomány és a művészet sorolható ide). Stabil, kiszámítható jövedelmet és nyugdíjat jelentett, még ha nem is túl magasat, átlátható (vagy annak tűnő) időbeosztással, ami mellett akár az alkotómunka is elfér. Két olyan jelentős, a Nyugat első nemzedékéhez tartozó szerző is tanárként indult, akik gyorsan elismert íróvá váltak, s akik a későbbiekben saját tapasztalataik alapján jelentősen módosítani kényszerültek a tanári pálya művészi tevékenységgel való összeegyeztethetőségéről alkotott elképzeléseiket: Babits Mihály és Kaffka Margit.

Babits egyetemi bölcsészdoktori diplomával kezd gimnáziumban tanítani. Tanári pályafutása során végig olyan tárgyakkal foglalkozik, amelyek nem állnak túl távol az irodalomtól (stilisztika, retorika, poétika, irodalomtörténet, történelem, görögpótló irodalom, latin nyelv). A visszaemlékezések kiemelik, hogy szeretett tanítani, komoly szerepet tulajdonított munkájának, ám az ennek ellenére sem volt zökkenőmentes. Nemcsak a hatóságokkal való összeütközések (a középiskolai erkölcsi nevelés ügyében kifejtett nézeti miatti fogarasi „száműzetés”, illetve a *Játszottam a kezével* című vers háborúellenessége miatti felfüggesztés) okozta ezt, hanem a tanári munka napi realitásával való szembesülés is. Az aktív tanársága alatti és a közvetlen utána tett megjegyzései jól mutatják ezt, míg későbbi visszatekintései rendre megemelik és jóval pozitívabbnak, harmonikusabbnak írják le ezt az időszakot. „Szeretem a tanárságot, sok pedagógiai akarat volt bennem, de fárasztó munka volt. Kétféle munkát nem lehet végezni, ezután már teljesen az irodalomnak élhetek” – írta közvetlenül

felmentése után, 1918-ban.¹² 1923-ban már a munka magas erkölcsi értékét hangsúlyozta: „A tanárság szívem szerint való pálya volt: a görög szellemből van bennem valami szokrateszi is [...]. Kis lámpásnak éreztem magam [...], mely a sötétségben ég. Messzi kultúrák világító olajait szívtam és égettem magamban. Szépségeket akartam teremteni, teljesen elvonatkoztatva az unt és vérszegény kortól [...]”¹³ S megjelenik az a gondolat is, amely majd József Attila megfogalmazásában válik szállóigévé: „derék tanítványokat neveltem, akikre büszke vagyok. Mégis, itt a fővárosban hamar éreztem, hogy az iskolától válnom kell, mert egy nagyobb iskola vár, melynek padrosaiban egy egész nemzet ül.”¹⁴ Ez az új szintézisnarratíva a magas irodalom, a nemzetnevelés és a kulturális szolgálat közt viszont jól láthatóan segítette Babits tanári működésének írói-költői pályáivba építését. Az életrajzok, visszaemlékezések gyakorlatilag kivétel nélkül elfogadják látens alapként ezt a leírást. Babits tanári éveit nem kitérők, hanem szervesen illeszkednek az értékelésbe, a személyiségrajzba; még amikor negatív előjellel kerül elő Babits „tanáros”-ként leírt attitűdje, akkor is ez a narratíva nyer megerősítést. A koherens narratíva pedig nagyon erőteljesen segíti a stabil kanonikus pozíció kialakítását és fenntartását.

Annak ellenére is így van ez, hogy a tanári munka szépirodalmi ábrázolása Babitsnál sokkal közelebb áll a pálya szinkron tapasztalata során megfogalmazottakhoz. Sátorfy Imrus tanári munkájáról a *Halálfiak*ban például egy teljes fejezet szól, leírva „egész napját behálózó, rengeteg idejét lekötő iskolai elfoglaltságról”, mivel miután „pontosan leadta óráit” és „elvégezte a dolgozatjavítás folyton megújuló danaidamunkáját”, végül „az órarend kiáradt az iskolai délelőttől s elöntötte az egész napot”.¹⁵ Ez megidézti azt az ambivalenciát is, amely a tanári munka idealizált, megemelt, heroikus, megfizethetetlen, ezért pusztán szimbolikus tőkével („szent szolgálatért” szép szavak) honorálható voltát hangsúlyozó külső, és a munka napi realitását és nehézségeit bemutató belső leírásai között kialakult.

Kaffka Margit nőként még nem férhetett hozzá bölcsészdoktori diplomához, a kor nők számára elérhető legmagasabb fokozatát megszerezve is jóval kisebb erkölcsi és anyagi presztízsszű volt az a tanári munka, amelyet lehetősége volt végezni. Tevékenysége is jóval szerteágazóbb, az irodalmi-művészeti szférától jóval távolabbi volt: számtalan tantárgyat kellett tanítania, egy időben még földrajzot, háztartástant, sőt, szépírást is. Ugyanúgy érdekelték a pedagógiai kérdések, pedagógiai reformokat vezetett be, illetve írt olyan tervezeteket, mint Babits, s ugyanúgy érzekelte azt is, hogy az órarend „kiárad keretei közül, s elfoglalja az egész napot”. Annál is inkább, mivel ezekben az években családfenntartó, elvált nőként egyedül neveli kisfiát, ahogy ezt az állandó hajszoltságot, rohanást, a feladatoknak és az elvárásoknak való megfelelés

¹² BOROS Ferenc, *Beszélgetések Babits Mihállyal*, Élet, 1918, II, 1105–1106.

¹³ F. J., *Írók vallomásai – Babits Mihály*, Magyarország, 1923. december 8., 5.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Vö. BABITS Mihály, *Halálfiak*, MEK. <https://mek.oszk.hu/05300/05361/05361.htm> (Letöltés ideje: 2021. június 17.)

lehetetlenségét és az ebből adódó folyamatos lelkifurdalást és feszültséget *Örökkön a mérlegen* című versében igen szemléletesen meg is fogalmazta.

Nyilván e különbségek is okai annak, hogy Kaffka igen hamar végleg elveszti az illúzióit, és nem képzelel, hogy ilyen körülmények közt a világot váltaná meg vagy a művészet lángjához vinné közelebb tanítványait: a reformálhatatlanság elcsüggeszti, hamar kiég, s innentől a tanítás már csak robot valóban, amelytől mielőbb szabadulni igyekszik. Mindamellett azzal is tisztában van, hogy ha kizárólag az írásból kellene megélnie, az nemcsak anyagilag tenné nehezebbé helyzetét, hanem tárgyalási pozícióit is rontaná: alárendeltté és az irodalmi szféra hatalmi viszonyainak jóval kiszolgáltatottabbá tenné. Így ír féltestvérének, amikor 1910-ben sikerül kiharcolnia egy év (fizetetlen) szabadságot: „Csak győzzem a munkát. Mig nem kell tanítani isteni dologom van, de ha most jön a megbízás, elvisz az ördög. Azért úgy vagyok, hogy kérem és forszírozom, pedig titokban félek tőle és nem bánám, ha még vagy egy hónapig tartana ez a gyönyörű állapot. – Bizony, Sárrikám, a tanítás nem elsőrendű életöröm; de anélkül felkopna az állam ezért; meg az irodalmi emberekkel sem beszélhetnék akkor olyan könnyedén, ha tudnák, hogy csak őrájuk vagyok szorulva. Muszáj, hiába.”¹⁶

A tanítás mellett is rá volt szorulva azonban írói honoráriumokra, s e munkáit nem is tartotta túlságosan sokra, legalábbis Szabó Dezsőnek írt egyik leveléből következően, ahol arról ír, hogy munkája mellett „novellákat nyúzó magából”¹⁷ – éjjelenként. Később, amikor cikkírással igyekszik a hiányokat kiegészíteni, szintén a kizárólagos anyagi célkitűzést hangsúlyozza egy Bauer Ervinnek írt levélben: „Ma mindjárt nekiduráltam magam és két cikket megírtam; egyet a könyvtárról s egyet arról, hogy miből öltöznek a nők s hogy addig nem lesz vége a háborúnak, mig tart a lepedőkből, amit két ruhának lehet festetni. Mindkettő silány, mint az én egész újságírói működésem; nivóm alatti – de ezt csak úgy pénzért és sietve írom, hogy aztán a regényt csinálhassam.”¹⁸ Az írói honoráriumával kapcsolatos tárgyalásairól a pályája második feléből fennmaradt levelek viszont nagyon tudatos és kemény tárgyalópartnernek mutatják.

Kaffka esetében a tanárság nemcsak önmeghatározásának nem vált pozitív, megőrzött elemévé: a „tanítónő” (kizárólag nőnemben) minden esetben lesajnáló, gunyoros jelző esetében, tulajdonképpen a „nőietlen kékharisnya” szinonimája, a „tanárnős lépés”, a „tanítónőcipő” felelgetése nem dicséret és semmi magasabb szellemi-erkölcsi tartalomra nem utal (jórészt egyébként a már említett Szabó Dezsőnél találhatóak meg e kitételek igen nagy számban, ám onnan rengetegen tovább idézik őket). Bár tehát Kaffka maga sem formálta olyan módon identitása részévé a tanárságot, mint

¹⁶ ROLLA Margit, *A fiatal Kaffka Margit*, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, új sorozat, 10, 1980, 50.

¹⁷ Kaffka Margit – Szabó Dezsőnek, 1910. = BUDAI BALOGH Sándor, *Kaffka Margit levelei Szabó Dezsőnek*. <https://szabo-dezso.webnode.hu/szabo-dezsol/budai-balogh-sandor-megtorom-a-villamokat/a07-kaffka-margit-levelei-szabo-dezsonek/> (Letöltés ideje: 2021. június 14.)

¹⁸ ROLLA, *i. m.*, 173.

Babits, kérdés, hogy számára ez a narratíva egyáltalán elérhető lett volna-e. Női tanárok esetében az egyetlen, akinél (jóval később) a narratíva „tanáregyéniség”-eleme érintőlegesen felvetődik, az Nemes Nagy Ágnes, de egyrészt nem teszi koherensebbé a Nemes Nagyot leíró irodalomtörténeti identitásnarratívákat (talán részben a tanári pálya értékének az időközben eltelt fél évszázadban történő radikális zuhanása miatt), másrészt főleg annak köszönhető, hogy volt egy gimnáziumi tanítványa, akit Tandori Dezsőnek hívtak. További vizsgálatokat igényelne tehát annak megállapítása, mitől függ, hogy ez a nagyon erőteljes, kánonépítőként időnként nagyon hatékony narratíva elérhető, kisajátítható, felhasználható-e valaki számára identitáselemként – és kitől, mikor, hogyan fogadja el, illeszti be a kritikai kontextus ezt az illető irodalomtörténeti pozicionálása során.

3. „az igazi pálya – az irodalomból élni”

Móricz Zsigmond már a 10-es évek elején kap olyan, enyhén irigykedő leveleket, melyekben felmerülnek a „milyen szerencsés vagy, hogy abból élhatsz, amit szeretsz csinálni – az írásból” típusú megjegyzések. A korábban tárgyalt vagy említett szerzők pályája is minden esetben a kizárólag irodalmi alkotásból való boldogulás irányában formálódik. Móricz nagyon tudatosan készült arra, hogy ő nem kíván semmi más lenni, csak író, ahogyan ez Szilágyi Zsófia monográfiájában hangsúlyosan meg is jelenik.¹⁹ A monográfiának igen fontos szálát alkotja azonban annak bemutatása is, hogy ez mennyi nehézséget okozott még úgy is, hogy számos kortársával szemben Móricz tudatosan szembenézett az irodalom üzleti vonatkozásaival. Pályája későbbi szakaszában kifejezetten sokat foglalkozott a kérdés általánosabb aspektusaival is, számtalan nyilatkozatában, írásában, naplóbejegyzésében töpreng azon, hogyan lehetne az irodalom és a gazdaság viszonyát, az irodalom finanszírozásának kérdéseit tartósan és a művészet szabadságának biztosítása mellett megoldani. Móricz nehézségeihez természetesen hozzájárult, hogy rengetegen „éltek belőle”, így valóban jelentős mennyiségű pénzt kellett hónapról hónapra előteremtenie. Ahogy egy 1934-es naplóbejegyzésében írja: „Tegnap szombat volt. Szombaton muszáj személyesen menni be pénzért, mert muszáj. Itt ragyogó boldog kép: itt a Gyöngyi Simonja, itt a Lili Bélája, érkezőben a Mária bátyja feleségével, váratlan vendég Pallaghy Kálmán (Gyula bátyám fia): 12 évő boldog ember, akik az élet teljes gondtalanságával adják át magukat az ifjú élet örömeinek, abban a hitben, hogy bírom.”²⁰

A pénzért írás és a megélhetés kizárólag irodalomból való biztosítása azonban enélkül is elképesztő szövegmennyiség folyamatos előállítását követelte meg: Szilágyi

¹⁹ Vö. „Móricz például 1929-es, évindító, összegző szándékú naplóbejegyzésében öt választat jelölt meg – közülük négy erre a kezdeti pályaszakaszra tehető: »Úgy gondolom, ma vagyok ötödször a válaszúton. Első volt, mikor nem akartam bemenni az érettségi vizsgára, mert attól félttem, ha bizonyítványom lesz, kénytelen leszek egyetemet is végezni, pályára menni és állást vállalni, – s nem leszek író.«” SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 89.

²⁰ Idézi SZILÁGYI, *i. m.*, 588.

Zsófia meg is kockáztatja a feltevést, hogy ezeknek az íróknak a szédítő munkatempója „talán hozzájárulhatott a mai szemmel meglepően korán bekövetkező halálukhoz, amelyet [a nekrológok szerzői] annak idején is idő előttinek, így különösen szomorúnak éltek meg”.²¹ Emellett pedig továbbra is érvényben volt és maradt az irodalom önleírásának a bevezetőben már említett klasszikus dichotómiája is: az értékes irodalom nem függhet pénztől, és – tulajdonképpen – nem is lehet közvetlen csereviszonyban, ár-érték kapcsolatban a pénzzel.²² Az irodalom bizonyos területei (a 20. század elején mindenekelőtt a színház, de a nagy kiadványokat is ide sorolhatjuk) lényegében ugyan a belső heteronómia szféráiként működtek, s így – ahogy a kortárs Schöpflin Aladár is megfogalmazta – bevételeikkel kompenzálhatták a magas esztétikai értéket jelentő, ám anyagilag veszteséges vállalkozásokat, ettől azonban megítélésük nem lett kevésbé pozitív. Ahogy a magyar drámaírás válságának szentelt Nyugat-ankétára adott válaszában Marsovszky Miklós írta, darabot írni „annyit jelent, mint megalkudni, prostituálódni, könnyű mulatságot, vagy könnyű idegizgalmat szerezni a fáradt és alacsony ízlésű tömegnek. És pénzt kapni cserébe, sok, minél több pénzt. Az írónak, ha valami igazi mondanivalója van, regényt ír vagy verset, de nem drámát. A dráma az az áldozat, akinek vérén táplálkozik a megalkuvás nélküli művészet”.²³

Ez megint nagyon emlékeztet a régi, 19. század eleji áldozás-narratívára, de van egy fontos új eleme, amely a 19. századi regényekben és novellákban oly gyakori nőitest-elbeszélések allegóriája: a dráma mint prostituálódás szükséges áldozat – Szonyecska, aki eltartja a családot, Fantine, akinek a testéből él a Thénardier-família (bár ő azt hiszi, gyermekét tartja el), Maupassant Gömböce, akinek testi áldozata révén a postakocsi társasága megmenekül, s akivel ezek után az erkölcsi sértetlenségben megmaradó társaság nem áll szóba. Ez a megfogalmazásmód új, a kapitalizmus mechanizmusával és nyelvével áll szoros kapcsolatban: „a vonal alatt” van, aki fizet, aki finanszíroz, a profit ezzel szemben mindig a „vonal felett” jelentkezik, és soha nem juthat vissza belőle a „vonal alá”. A jelenségnek e gazdasági nyelvű fordítása persze nagyon könnyen összekapcsolódik a modernitás emancipatorikus narratívájának politikai nyelvvel: nem meglepő módon az irodalomban is megtaláljuk, például amikor majd kritikai-elméleti figyelemre méltóvá válik immár a tömegkultúra is (ám ezzel kicsit előreszaladtam).

Az irodalomból tehát alapvetően „nem lehet megélni” – vagy legalábbis csak időlegesen, illetőleg keveseknek sikerül, s ez a pozíció ráadásul az irodalmi értékeléssel igen összetett és ambivalens kapcsolatban áll. De az, hogy csak „kiválasztott keveseknek”, és hogy ambivalens, szintén nem anomália, hanem a rendszer szerves része:

²¹ *Uo.*, 585.

²² Erről másutt kicsit részletesebben is írtam: RÁKAI Orsolya, *A szférák zenéje és a mocskos anyagiak: Az autonóm és heteronóm hierarchia kérdései a 20. század első harmadának hazai irodalmi életében*, Híd, 2016/6, 65–73.

²³ MARSOVSZKY Miklós hozzászólása: Nyugat, 1928/4. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00437/13661.htm> (Letöltés ideje: 2021. június 14.)

a bevezetőben elmondottakra ugyanis véleményem szerint egy olyan fogalmi-gondolati nyelvre fordítva lenne szerencsés választ keresni, ahol megtalálható (többek közt) az irodalom, a kritika, a gazdaság, a politika és a média valamiféle közös nevezője, amit nevezhetünk egyelőre „figyelemgazdaságtannak”. Ehhez kiindulásképp a műalkotásra fordítható idő, az érték és az individuális lelki-szellemi szabadság és függetlenség kapcsolatának változásait kell szemügyre vennünk, majd pedig azt az erőteret, amely „a műalkotás sokszorosíthatóságának korában” ezt az egyedi, minden kisajátításnak ellentartani törekvő kapcsolatot mégiscsak profittá tudja konvertálni gazdasági, de akár politikai értelemben is. Ugyanannak a fogalomnak, a *figyelemnek* a segítségével, amely az irodalomban az egyediséget, a „megfizethetlenséget”, a profitra épülő kapitalista gazdasági nyelv világának kizárását is képes (az irodalom elit-pozícióját biztosítani és megőrizni kívánó) identitás-elbeszélése középpontjává tenni.

RÁKAI ORSOLYA

tudományos főmunkatárs

ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

rakai.orsolya@btk.mta.hu

The Mean Gaoler

The Critical Consequences of the “Side Jobs” of Literature in the Early 20th Century

Abstract: By the end of the 19th century, the writer’s former ‘normal career’, i.e. the wealth provided by social status, which helped to create the freedom and leisure time necessary for writing, had been transformed. However, the perception of the jobs that replaced it was not uniform in the authors’ descriptions. Through the examples of three early 20th century authors, Margit Kaffka, Mihály Babits and Zsigmond Móricz, I seek to answer the question of how the desire to preserve the elite position of literature influenced the notions of work, ‘productivity’ and profit in the perception of the value of a writer’s career.

Keywords: symbolic capital, theory of social systems, 20th century Hungarian Literature, literary career

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/154-169.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Erkölcsei siker és/vagy anyagi haszon?

A tiszzaeszlári per jelentősége Eötvös Károly életművének értékelésében*

Bevezetés:

Eötvös Károly „életregénye”

Eötvös Károly életének és írásainak tanulmányozása során igen hamar világos lett számomra: Eötvösről sem életében, sem a halálát (1916) követő kicsivel több mint száz év során nem készült életrajzi monográfia. A munkásságáról szóló egyetlen önálló tudományos-ismeretterjesztő igényű kötet – amely nem alkalmi emlékkönyv vagy tanulmánygyűjtemény – mindössze negyvenhat oldal.¹ Némileg meglepő viszont, hogy van „Eötvös-életregény”: Gerencsér Miklós *A gyűlölet ellenfele* című könyve, amely a Móra Könyvkiadó „Nagy Emberek Élete” sorozatában jelent meg 1970-ben.² Ez az ifjúságnak szánt olvasmányos könyv azonban nem cselekményesíti Eötvös egész életét, nem mutatja be munkásságának minden aspektusát – újságírói munkálkodását, politikai működését, ügyvédi karrierjét, irodalmi sikereit –, csupán a tiszzaeszlári per krónikájára fókuszál. A regény időspektrumát a vérvád előzményei (Eötvös harcai az országgyűlésben, az antiszemitizmus megerősödése), az 1882–83-ban lezajlott s a könyvben részletesen bemutatott per, valamint utolsó momentumként Eötvösnek és Károlyi Gábornak az idős Kossuthnál tett torinói látogatása (1893) képezik, egy esszészerű életrajzi utószóval kiegészítve.

Gerencsér könyve, azon túl, hogy a korabeli hivatalos szocialista történelemképhez fazonírozva önfeláldozó humanistaként, amolyan „proto-antifasiszta” hősként³

* A kutatás megvalósulását a Technológiai Minisztérium és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap 2020–21-es Új Nemzeti Kiválóság Programjának (ÚNKP) szakmai támogatása segítette („Felsőoktatási Doktori Hallgatói Kutatói Ösztöndíj”, ÚNKP-20-3). Egyedi azonosító: ÚNKP-20-3-I-PTE-539. (Hálával tartozom a pécsi Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén működő *Klasszikus Műhely* tagjainak a szöveggel kapcsolatos értékes tanácsaikért. Külön köszönet illeti Owaimer Oliver barátomat a tanulmány első változatának tüzetes elolvasásáért, valamint gondolatmenetemet kiegészítő nagyszerű ötleteiért, fölvetéseieért.)

¹ HERCZEGH Matild, *Eötvös Károly*, Bp., [szerzői], 1928. A kötet tartalmazza Eötvös rövid életrajzát, két fejezetben foglalkozik irodalmi munkáinak és írói egyéniségének értékelésével, valamint egy egészen részletes bibliográfia is található benne.

² GERENCSÉR Miklós, *A gyűlölet ellenfele: Regény Eötvös Károlyról*, Bp., Móra, 1970.

³ Erre utal a kötet címe is, a fülszövegben pedig ez olvasható: „A nagy író és politikus életének ezt a legdrámaibb szakaszát dolgozta fel a szerző az ifjúság számára, azt, hogyan vállalkozott egy nagy ember a felvilágosultság és tárgyilagosság parancsára, saját közéleti tekintélyének, népszerűségének kockáztatásával is az igazság védelmére.” Eötvös effajta karakterizálását tükrözi többek között: LUKÁCSY Sándor, *Eötvös Károly helye irodalmunkban* = EÖTVÖS Károly, *Megakad a vármegye: Elbeszélések*, Bp., Szépirodalmi, 1952, 5–34; GERGELY Gergely, *Eötvös Károly (1842–1916) = A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 923–926.

állítja az olvasó elé Eötvös Károly alakját, arra is rámutat, hogy Eötvös életének és munkásságának értékelésében *centrális* helyet foglal el a tiszaezlári perben való részvétele. Pályájának az a momentuma, hogy elvállalta a tiszaezlári cseléd lány, Soly mosi Eszter rituális meggyilkolásával vádolt zsidók védelmét, s azt sikerre is vitte. A következőkben amellet kívánok érvelni, hogy a pernek nem csupán az életrajz narrativizálásában és Eötvös arcképének hatásos megalkotásában volt nagy jelentősége. Nemcsak Eötvös megelőző és azt követő politikai pályafutásának elbeszélhetőségére volt hatással a tiszaezlári per „aurája”, hanem részben *irodalmi értékelését* – munkáinak korabeli fogadtatását, kritikai megítélését, valamint Eötvös írói sikerének mérlegre helyezését – is befolyásolta. Elemzésemben nem foglalkozom a tiszaezlári vérvád és az azt követő bünper szoros értelemben vett történetével, politikai eszmétörténeti, társadalomtörténeti vonatkozásaival, valamint Eötvös ügyvédi szerepvállalásának specifikusan jogi-jogtörténeti kérdéseivel,⁴ ahogy a per átfoghatatlan sajtóvisszhangját sem tárgyalom. Ehelyett az életmű és az Eötvösről szóló recepció olyan elemeként kezelem,⁵ amely határozottan kirajzolja a szerző általános megítélésének karakterisztikus sarokköveit, és valamelyest irodalomtörténeti pozicionálásának problémáit is, különösen az *erkölcsi siker–anyagi haszon*, a *népszerűség–népszerűtlenség* és az *ideológiai tartalom–művészi megformálás* oppozíciói mentén. Forrásaimul részben az Eötvös védőügyvédi működését bíráló szerzők (Ágoston János, Verhovay Gyula, Bary József) írásai, részben az íróról és közéleti emberről szóló visszaemlékezések szolgálnak, valamint Eötvös *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége* (1904)⁶ című művét is elemzem mint a per írásos „emlékezetét”, és mint az írói életmű egészét legérzékletesebben megvilágító, jelentős munkát.

A tiszaezlári per Eötvös munkásságában és recepciójában

1. „Főszaktervédő” és „népszerű ember”: a per reprezentációja az Eötvösről szóló írásokban

Tiszaezlár históriája némileg elhalványítja ezt a képet, de Eötvös Károly már az 1882–83-as pert megelőzően is közismert és ellentmondásos személyiség volt. Megítélése

⁴ A perről politikai eszmétörténeti vonatkozásban lásd GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon: Politikai eszmétörténet*, Bp., Osiris, 2001, 55–61, 282–286, 314–350; társadalomtörténeti nézőpontból: KÖVÉR György, *A tiszaezlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek*, Bp., Osiris, 2011; jogi szempontból: BLUTMAN László, *A rejtélyes tiszaezlári per*, Bp., Osiris, 2017.

⁵ Jörn Rüsen terminusával élve „Tiszaezlár” nem csupán a magyar történelemben – s azon belül a magyarországi antiszemitizmus történetében – működik egyfajta *narratív abbreviatúráként*, vagyis egy hosszabb eseménysor komplex jelentésbázisát egyetlen szóba sűrítő kifejezésként, hanem az Eötvös-életműben s annak értelmezéseiben is. A fogalomról magyar nyelven lásd NIEDERMÜLLER Péter, *A nacionalizmus kulturális logikája a poszt szocializmusban*, Századvég, 2000/tavaszi, 91–109, különösen: 106–107.

⁶ Az általam használt kiadás: EÖTVÖS Károly, *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még sincs vége*, I–II., kiad. SZALONTAY Mihály, Bp., Szépirodalmi, 1968. (A továbbiakban a főszövegben is: *A nagy per*.)

a sikerre vitt védelem, a felmentő ítélet törvényerőre emelkedése után is igen változékony maradt. Csak részben kapcsolódik alakjának és írói sikerének megítéléséhez, de tudvalévő, hogy életében háromszor is vívott pisztolypárbajt (1879, 1886, 1894) – legelső alkalommal egykori függetlenségi párttársa, a későbbi antiszemita párti képviselő, Verhovay Gyula ellen állt ki⁷ –, illetve politikai irányváltásai is közismertek. 1872 és 1875 között Veszprémben Deák-párti programmal volt képviselő, s ez idő tájt a Pesti Napló vezércikkírójaként tevékenykedett, ám pártjának a Balközép Párttal való a fúzióját követően kilépett onnan. 1878-tól már ellenzékben, a Függetlenségi és 48-as Párt színeiben politizál, s a párt lapjának, az Egyetértésnek a főmunkatársa. E politikai alakulathoz sokáig hű marad: 1878 és 1893 között összesen négy cikluson át képviselő a veszprémi és a nagykőrösi kerületekben. Emellett egy rövid ideig (1892–93) vezetője is volt pártjának, de 1893-ban egyházpolitikai beszéde miatt kialakult konfliktusai okán számos képviselőtársával együtt kilépett, majd rövidesen megalapította az Országos Függetlenségi Pártot. 1895-től azonban újra csatlakozott előző pártjához, 1896-tól újfent képviselő lett Nagykőrösön, ugyanakkor 1899-ben – irodalmi tevékenységének előtérbe kerülése idején – megint csak kilépett, bár az Egyetértésnek munkatársa, majd 1902-től szerkesztője maradt. 1904-ben a Bánffy Dezső-féle Új Pártba lépett be (ekkor még szerzett mandátumot Nagykőrösön, majd Erzsébetvárosban), 1910-től pedig a Nemzeti Munkapártnak volt a tagja, de – ahogy rövid életrajzában olvashatjuk – ez a „politikai pálfordulás végleg népszerűtlenné tette. Az Erzsébetvárosban ismét jelölték, de megbukott a választáson. Ezzel eltűnt a politika és a közélet színteréről”⁸.

Nem véletlen, hogy Mikszáth Kálmán már 1882 novemberében ekképp írt Eötvösről mint a vérvádban érintett zsidók frissen fölkerült védőügyvédjéről a Pesti Hirlap hasábjain: „Vajon neki bók-e, ha azt mondom, hogy ő a legokosabb ember az országban, vagy pedig az országnak nagy dehonesztáció? Sem az egyik, sem a másik. Hanem nagy bók a zsidóknak, akik annyi szájas prókátor közül ki tudták választani maguknak. A mi Eötvösünk éppen olyan, mint Jókainak valamelyik regényhőse, *tud az mindent s kitelik tőle minden*.”⁹ Kevesebb mint egy évvel később, még a nyíregyházi tárgyalás tudósítójaként így fogalmazott: „hihetetlen, hogy oly rövid idő alatt annyi hivatalban mindig ő maga lett volna a maga bőrében. S ez még mind nem elég. A sok pozíciója közt, amelyre emlékezünk, van még egy, amit *leg hamarabb elfelejtettünk*. Tudniillik, hogy *népszerű ember* volt valamikor.”¹⁰ Egy 1888-as parlamenti karcolatában pedig ekképp jellemezte: „Mint a Fiáth főispán lelke, mely éjjelenként Veszprém és Budapest közt bolyong, úgy jár Eötvös örökké a népszerűség és gyűlölet két cölöpe

⁷ TÓTH Jánosné, *Eötvös Károly bibliográfia*, szerk. MADARÁSZNÉ SZAKMÁRY Katalin, Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, 1987, 25–27.

⁸ *Uo.*, 30.

⁹ MIKSZÁTH Kálmán, *A mi Eötvös Károlyunk = Eötvös Károly 1842–1916*, szerk. ALEXA Károly, Veszprém, Vár Ucca Tizenhét, 1996/1, 37. (kiemelés tőlem)

¹⁰ MIKSZÁTH Kálmán, *Nyíregyházi képek = Eötvös Károly, i. m.*, 42. (kiemelés tőlem)

közt. Mire saktervédői voltát feledtette – most újra a Doda-ügybe keveredett” – utalván arra, hogy Eötvös az idő tájt épp a „nemzetiségi izgatással” megvádolt román politikus, Traján Doda volt határőr tábornok védelmét vállalta el.¹¹

Eötvös „hitelét” tehát – mint képviselőtársa, Mikszáth Kálmán (alapvetően meleg hangon, szeretetteljes tónusban írt) cikkeiből látható – nem elsősorban és önmagában a tisztaeszleli per rontotta, nem csak ennek volt köszönhető változó megítélése. Személyiségének ellentmondásossága a róla szóló későbbi – főként írói működését méltató – visszaemlékezésekben, esszékben is szembetűnő. Hiszen a Thury Zoltántól,¹² Benedek Elektől,¹³ Bródy Sándortól,¹⁴ Kosztolányitól¹⁵ és Csáth Gézától¹⁶ származó lelkes, már-már rajongó hangvételű Eötvös-portrékban felsorakoztatott pozitív karakterjegyek, értéktelített motívumok mellett (törzsökös magyarság, kifogyhatatlan elbeszélőkedy, bölcsesség, ízes magyar nyelv, jó kedély stb.) igen sok csípős kritikát olvashatunk Eötvös Károlyról. Ady szerint Eötvös „a régi magyar táblabíró világ érdekes őszallatja, s ő már mint ember is elaggott”,¹⁷ Herczegh Matild túlzott „hazafias elfogultságáról” írt,¹⁸ Hermann Ottó és Révay Mór hiú és makacs jellemként láttata,¹⁹

¹¹ VESZTRÓCZY Zsolt, *A Vajda alakja Mikszáth írásaiban = Két évforduló között: Eötvös Károly-tanulmányok*, szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, Veszprém [magánkiadás], 2017, 25–26. A Doda-ügyről lásd KEMÉNY G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (1867–1892)*, Bp., Tankönyvkiadó, 1952, I, 740–769.

¹² „Ezen a héten megint olvastam tőle valamit, ami bámulatba ejtett. Ötven-hatvan sorban csodálatosan tisztán, finoman, valósággal kikristályosodott érzéssel mondja el, hogy miért nem fogja soha befejezni Gyulai Pál a *Romhányit*. Így látni csak ő tud. [...] Könnyen megeshetik, hogy igen nagyokat mondok. De azok közé tartozom, akiket Eötvös Károly megbabonázott.” THURY Zoltán, *Eötvös Károly* [1900] = *Eötvös Károly, i. m.*, 52.

¹³ „Elöttem [...] Eötvös Károlynak kétkötetes könyve: *Utazás a Balaton körül*. [...] Ennek a könyvnek minden sorából a magyar lélek beszél hozzám. A tiszta, cicomázatlan magyar lélek. Nyelve, lelke, az ideális magyar nyelv és lélek. [...] Művész ő, ki nem járt semmiféle iskolába, s ím’ a legnagyobb művész közöttünk.” BENEDEK Elek, *Eötvös Károly* [1900] = *Uo.*, 59.

¹⁴ „[N]emcsak hogy nem unom, hanem mind erősebben és fantasztikusabban hat reám ez a mesebeli alak, ez a százszemű Homér, aki egy kávéház nagy achát asztala mellett [...] mind csak mondja a maga magyar történeteit, honi bölcsességeit, nemzeti igazságait.” BRÓDY Sándor, *Eötvös Károlyról* [1900] = *Uo.*, 93.

¹⁵ „Eötvös Károly egy darab magyarság, egy darab történelem, egy darab múlt, a nemesi kúriák hervatag fuvalma, s az új kor lehelete, aranylós humor, s politikai bátorság, kedély s hősiesség, dohogó tréfakedy, s gyengéd, szemérmes andalgó költészet.” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Eötvös Károly* [1916] = *Uo.*, 85.

¹⁶ „Eötvös igenis istenáldotta zseni volt. Alkotásai több mint tehetséges művek. Pazarul gazdag érzésvilágú, igen józan látású, erős logikájú, zseniálisan magyar gondolkodású ember, aki munkáiban teljesen és tökéletesen ki tudta fejezni és ki is fejezte önmagát. Egyénisége nem lett volna gazdagabb, érdekesebb, ha tanultabb, csiszoltabb, a nyugati formákhoz alkalmazkodóbb lett volna.” CSÁTH Géza, *Egy Jókai-regény analízise (részlet)* [1917] = *Uo.*, 83.

¹⁷ ADY Endre, *Sokallják az éhbért* [1910] = *Uo.*, 54.

¹⁸ HERCZEGH, *i. m.*, 35.

¹⁹ HERMANN Ottó, *Eötvös Károly, az író* [1915] = *Eötvös Károly, i. m.*, 76–78; RÉVAY Mór János, *Eötvös Károly* [1920] = *Uo.*, 99–106.

Bíró Lajos, Kunfi Zsigmond és Nagy Endre írásaiban pedig elpazarolt tehetségként,²⁰ kifejezetten maradi, csőlátású, anti-intellektuális egyénként,²¹ hovatovább „túlbecsült és [...] felette káros hatású” közéleti alakként jelent meg.²²

Jól látható emellett az is, hogy részben ugyanerre az ambivalens arcképre építették retorikájukat azok a „közéleti vádiratok”, amelyek Eötvösnek a tiszaezlári perben vállalt szerepét – antiszemita pozícióból – bírálták. Az első ilyen munka, Ágoston János, csalári birtokos és egykori jószágigazgató *Le az álczával!* című röpirata²³ nem sokkal a felmentő ítélet megszületését követően, 1884-ben jelent meg. A kötet, melynek szerzője ugyan nem volt érintett a tiszaezlári perben, de könyvét a „védők, választók, s különösen a peres felek figyelmébe ajánlja”, illetve saját magát „a hirhedt saktervédő egyik áldozataként” aposztrofálja,²⁴ Eötvös Károly másokat eltipró, erkölcstelen életvitelét, haszonleső magatartását volt hivatott leleplezni.²⁵ A történet jóval a per előtt indul: a könyv szerint 1879 augusztusában, egy pesti találkozásuk alkalmával Eötvös – korábbi ismeretségük okán – akut kölcsönt (3200 forintot) folyósított egy három hónapra szóló váltó kiállításával a szorult anyagi helyzetben lévő Ágoston Jánosnak, aki emiatt – biztosítandó a váltó kiegyenlítésére irányuló szándékát – zálogosította is birtokait, Eötvössel egyetértésben. A megállapodásuktól eltérően azonban már kevesebb, mint egy hónap múlva, 1879. szeptember 6-án megjelent birtokán a végrehajtó, lefoglalván Eötvös nevében az adós minden ingóságát. Az innen induló konfliktus, amely további zálogosításokkal, tranzakciókkal, törvényszéki folyamodványokkal, Ágoston és Eötvös közötti levél- és szóváltásokkal, majd Eötvös (eredménytelen) beperlésével folytatódott, voltaképp egy gátlástalan uzsorásként mutatta be Eötvös Károlyt, akinek úgy az ügyvédi munkálkodását, mint politikai-közéleti ambícióit kizárólag anyagi megfontolások

²⁰ „A magyar géniuszt elindult valahonnan Dunántúlról, de elindulhatott volna Dunáninnenről is. [...] Budapesten sörházaknak és kluboknak a füstje és szennye rakódik rá, és bár a szürke réteg alól kiviláglik néha a tündöklése, abból, aki Európának világíthatott volna, mint magyar fárosz, lesz a budapesti közönség legkedvesebb bohóca.” BÍRÓ Lajos, *Halotti beszéd: Egy magyar zseni temetése* [1916] = *Uo.*, 81–82.

²¹ „Egy Esterházy herceg, aki az ánglus lorddal fogadott, hogy több a juhászkutyája, mint annak a juha, a főszolgabíró, aki az odavetődött német botanikusnak lehúzatta a nadrágját és huszonötöt veretett rá – legendakörének tündöklő alakjai voltak. [...] Kedvenc szavajárása volt ez is: »Huszonötöt neki!« Hirdette, hogy néhány jó régivágású megyei hajdúval és néhány köteg mogyorópálcával egy nap alatt elintéznék a szocializmust.” NAGY Endre, *Arckép Eötvös Károlyról* [1930] = *Uo.*, 126.

²² KUNFI Zsigmond, *Eötvös Károly és a magyar műveltség* [1904] = *Uo.*, 63–64. A cikk eredetileg a Huszadik Században jelent meg, az idézett részlet a szöveg szerkesztői jegyzetében olvasható.

²³ ÁGOSTON János, *Le az álczával! Adatok Eötvös Károly hirhedt saktervédő életrajzához*, Bp., [szerzői], 1884.

²⁴ *Uo.*, 1–2.

²⁵ „Én, a ki megfosztva, megrabolva vagyok családommal együtt mindenemtől, Eötvös által; én kell kezdjem a harcot [...], hogy lássa a világ, én törvényesen, jogosan cselekszem. De egyszersmind lássa az a világ, ki az a saktervédő, ki az a híres jogász, ki az a *nyiltbecsület*, ki az a kifogástalan jellem, általában ki az az Eötvös Károly? [...] És továbbá tudja meg, ne csak az a művelt világ, de tudja meg a zsidóság is, ki volt az a keresztény, ki bérért az ők védelmükre birt menni. Keresztény igaz, de ki a keresztet csak a mellen látja.” *Uo.*, 4–5. (kiemelés az eredetiben)

vezérlik, s döntéseit csakis a haszonszerzés motiválja. Beszédese, hogy már a mű kilencedik oldalán egy regénybe illő fenyegetési jelenet olvasható. Miután a 3200 forintos tartozás kamatostul való visszafizetésében (látszólag) kibékült a két fél, Eötvös *követeli* Ágostontól, hogy az adjon neki ügyvédi megbízást egy másik bírósági ügye (a báró Baldácsy Antallal szembeni anyagi követelése) képviselőjére:

Erről én hallani sem akartam, s kereken megtagadtam, azonban ő ezen merész tagadásomra magát sértve érezvén, határt nem ismerő, és a legválogatottabb durvaságokkal újra megtámadott, s annak kiadására kényszerített. *Az ajtót rám zárva ezeket mondta: „Addig innen ki nem megyek, míg a meghatalmazást alá nem írom.”* S föl nyitá Wertheim szekrényét, abba a papírok között egy revolvert forgatott meg, mit ugyan ki nem vett, sem rám nem szegezett, az igaz. Míg végre kijelenté, hogy ő befolyásánál fogva képes lesz minden követelésemet, mind pedig az ő neki engedményezett összeget mielőbb behajtani, és keresztül vinni a hagyatéki tömeg ellen, miután a hagyatéki gondnok Visontai Kovács Lászlóval, a legszorosabb baráti viszonyban van, de a bíróságoknál is befolyása lévén, tehát ott is az ügyet előbb fogja elintézni.²⁶

A „kikényszerített” megbízatásból – a könyv elbeszélése szerint – természetesen Eötvös húzott hasznot, míg Ágoston János osztályrésze a végeláthatatlan pereskedés, az elkeseredett (és hasztalan) adminisztratív küzdelem maradt. Ma már szinte lehetetlen megállapítani, hogy a precíz iratmelléklettel zavarba ejtően alátámasztott röpirat vádjai – miszerint Eötvös korrump uzsorás, aki kihasználja ügyvédi irodájának klienseit, s teszi mindezt a részrehajló magyar igazságszolgáltatás asszisztálásával – mennyire voltak megalapozottak. Az 1986-os *Eötvös-bibliográfia* alapján nincs nyoma az Eötvösről szóló írásokban a mű hatásának, illetve maga Eötvös sem reagált közvetlenül a szerző vádjaira, sem publicisztikában, sem *A nagy perben*. *A Le az álczával!* érdekessége leginkább az, hogy bár a „saktervédő” megnevezés következetes használata a korszakban megerősödő antiszemita beszédmód szótárához közelíti a művet, *nem* kifejezetten amiatt bírálja Eötvöst, hogy elvállalta a védőügyvéd szerepét a tisztaeszlári perben, hanem *általánosságban* olyan erkölcstelen, vesztegető-zsaroló érdekemberként látatja őt, aki a perbe fogott, segítségre szoruló zsidók ügyét is kizárólag anyagi haszonszerzésre fordítja, visszaélve azok bizalmával. A könyv zárszava tulajdonképpen a mindenkori „alperesekhez” szól, azokhoz a csoportokhoz, akiknek baja származhat az Eötvössel való cimborálásból:

És most, midőn fájdalom, hűen lerajzolám az emberi szörnyet, kit Eötvös Károlynak hívnak; most midőn ismered életét és egy tettét bár, de tudod hogy mások nyomorán gazdagodott meg, nem vonod kétségbe, hogy ő a legnagyobb nyomorult!...

²⁶ *Uo.*, 9. (kiemelés az eredetiben)

Te peres fél! Ha van valakid kitől 2 krajczár követelésed van, bizd Eötvösre. A 2 krajczár követelésért te előbb, oda fogod adni utolsó ingedet!...

Te választó polgár! Légy keresztény vagy zsidó, add szavazatod Eötvösre, ha gyarapítani akarod azok számát, kik gonosz tetteik megvédésére használják az immunitást!...

Te lovagias gentlemen! Onts vért Eötvösért, megérdemli; ő a leglovagiasabb maszk, kiről ha lehull az álarcz, csak hóhérral állhat szemben.

És te dédelgetett zsidó! Tudd meg ki az a kifogástalan jellem, a lángeszű keresztény jogász, ki, védelmedre ment: Eötvös Károly! És ha megértetted most már e nevet, tudd meg, hogy e névvel a legnagyobb átkot mondottad ki!²⁷

Egészen hasonló retorikát érvényesít Eötvös egykori párttársának, s későbbi politikai ellenfelének, Verhovay Gyulának *Az ország urai* (1890) című, sokkal nyíltabban antiszemita irányultságú munkája.²⁸ A tiszaezlári per történetének és politikai kontextusának antiszemita nézőpontú értelmezésén túl a könyv egy helyütt igen plasztikus bemutatását adja Eötvös alakjának. Az igazságszolgáltatás és a politikai hatalom összefonódásának démoni gépezetét elemezvén rémlik föl benne egy sikkasztási ügy eltussolása:

Mily arczátlanul tussolták el nem régen is egy dúsgazdag család sarjának a bűntényét. Negyvenezer forintot sikkasztott vadonatúj ezresekben. A károsult pénzügyészet megtette a följelentést. Nyomára jöttek, hogy egy megbélyegzett tőkepénzesnek a palántája, méltó sarja a mákvirágok üvegházának, sikkasztotta el a pénzt.

És mi történt? [...] „Eszesen és élelmesen” fogtak a „tisztázáshoz”. Beállítottak Eötvös Károlyhoz, nem az ügyvédhez, ki legjobb tehetsége és a szónoklat varázsa által hat, hanem ahhoz az Eötvös Károlyhoz, a ki megbecsülhetetlen, mikor nagy mennyiségben bocsátják rendelkezésére az „ellenállhatatlan érveket”. Ilyenkor, mint a *kipróbált orgazda*, senki nálánál jobban nem tudja, hol mennyit kell letétbe helyezni az „ellenállhatatlan érvekből. *Ismeri a zörgést, tudja az alagutakat, a búvóhelyeket, a zsványfészkeket, a tolvajpiacot, érti nyelvöket, ismeri gyöngéiket és bűneiket, megalkudhat velök*: ilyen az újkori *czimboraság* az igazságszolgáltatás terén. Oly takarosán lefűlelték ez ügyben is az igazságot, mint valahol a Kongo táján, a hol *az erősebb fölfalja a gyöngébet*. Még csak zárat sem törtek, rablóhadjáratot sem indítottak, mint az eszlári

²⁷ Uo., 93–94. Bár minden bizonnyal ebben a per hatalmas sajtóvisszhangjának lehetett szerepe, Ágoston Jánosnak annyiban igaza lett, hogy a választók időlegesen elfordultak Eötvöstől: 1884-ben több választókerület is jelölte, de nem jutott mandátumhoz. Legközelebb 1887-ben választották meg újra Nagykörs országgyűlési képviselőjének. Lásd TÓTH, *i. m.*, 26.

²⁸ VERHOVAY Gyula, *Az ország urai*, Bp., Buschmann F. könyvnyomdája, 1890.

pernél, hanem egyszerűen mellé osontak, és kilopták mind a két szemét, hogy ne lásson; bedugták mind a két fülét, hogy ne halljon.

Egyszerűen ment a dolog. Eötvös Károly beállított a meglopott bankhoz, leszámolt negyven darab ezerest, ugyanannyit, a mennyivel kliensének fia megugrott, s aztán elmondotta, hogy a fiú megbánta tettét, visszahozta az ezresek, s ím ő átadja, de kiköti, hogy a följelentést elejtsék. Hogyne ejtették volna el!²⁹

Különböző vérmérséklettel és intellektuális nívón, de hasonló kép bontakozik ki Eötvösről a tiszzaeszlári pert „vádbarát, antiszemita irányból”³⁰ értékelő Ónody Géza, Bary József és Marschalkó Lajos vonatkozó műveiben is.³¹ S bár távol állt tőle a vérvádhívők antiszemita beszédmódja és indulata, *A tiszzaeszlári Solymosi Esztert* (1931) író Krúdy Gyula is beemeli regényébe – humoros-ironikus formában – Eötvös anyagi érdekeltségének vélelmét:

Így beszélt Friedmann Bernát a bíróság előtt a vádlottak dolgáról, sokszor megkönnyeztetve a hallgatóságot érzelmes hangjával. Csak a beszéde végén mondta meg a zsidóknak is a magyát.

– Igaztalan az a felfogás, mintha az egész zsidóság a vádlottakkal azonosítaná magát, mert valójában a zsidóság nem tette tizedrészét sem annak, amit példának okáért a reformátusok tettek volna, ha egy egész református közység ellen hitöket sértő ily természetű vádak emeltek volna, és ily elbánást követtek volna el a katolikusok.

– Ha egynéhány úriember, ki midőn más szerencsétlenségük felsegítéséről van szó, sem szokta megtagadni az adakozást, megsajnálja a hitük miatt üldözötteket, s gondoskodik arról, hogy megfelelő védelemben részesüljenek, ez éppen nem az összes zsidóság ténye...

*Eötvös Károly köhintett ekkor, mert nem szerette, ha a tárgyalás folyamán a védőügyvédekkel szemben a mindenható „pénzt” emlegették. Maradjunk csak Salamon Ha-Lévi fiánál, Izsáknál, a 17. században.*³²

Némileg elvonatkoztatva a per konkrét szituációjától, sejthető, hogy az ügyvédi munkával, s különösen az ügyvéd anyagi érdekeltségével kapcsolatos negatív képzeteknek nem csupán Eötvös megosztó személyisége és korabeli változó megítélése lehetett a forrása. E sok szempontból különböző szövegek – az antiszemita röpiratok és az Eötvössel kapcsolatos egyéb írások – összecsengő retorikájának minden bizonnyal köze

²⁹ *Uo.*, 178–179. (kiemelés tőlem)

³⁰ Lásd BLUTMAN, *i. m.*, 77–99.

³¹ ÓNODY Géza, *Tisza-Eszlár a multban és jelenben*, Bp., Bartalits, 1883; BARY József, *A tiszzaeszlári bűnper: Bary József vizsgálóbíró emlékiratai* [1912], Bp., Kir. M. Egyetemi Nyomda, 1933; MARSCHALKÓ Lajos, *Tiszzaeszlár: A magyar fajvédelem hőskora*, Debrecen, Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat, 1943.

³² KRÚDY Gyula, *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* [1931], Bp., Magvető, 1977, 513–514. (kiemelés tőlem)

lehet egy általános társadalmi sztereotípiához: a furfangos, kapzsi ügyvéd alakjának negatív reprezentációjához, melynek a szépirodalomban is igen régóta megvannak a nyomai. Az ismeretlen 15. századi francia drámaírótól származó *Pathelin mester* című (saját korában igen népszerű, majd a 18–19. században újra fölfedezett) színmű kissé távoli világirodalmi példáján túl³³ a dörzsölt prókátor alakja föllelhető a 18. századi magyar közköltészet anyagában is,³⁴ illetve közelebbi párhuzamként Eötvös József *A falu jegyzője* (1845) című regényének Macskaházy Ádámjára,³⁵ vagy Jókai és Mikszáth egy-egy regényalakjára is utalhatunk.³⁶ Az egyházi/vármegyei adminisztráció részéről a parasztsággal, a falusi lakossággal kontaktusba lépő írástudó, illetve a hosszadalmas birtokperекből hasznot húzó jogvégzett hivatalnok negatív toposzát, melynek nyomai a modern ügyvédi szakma megítélésén is érezhetőek, minden bizonnyal Eötvös Károly is jól ismerte. *A nagy perben* a következőképp fogalmaz az ügyvédi hivatás alacsony megbecsültsége (és méltatlan díjazása) kapcsán: „Minden művelt társadalomnak ezer ötlete, példabeszéde, élce és adomája van az ügyvédek ellen. A nép képzelete úgy bánik az ügyvéddel, mint a *mostohával* vagy mint az *anyóssal*.”³⁷ Noha más, a személye és védőügyvédi ténykedése ellen irányuló váddal egyáltalán nem foglalkozik, az anyagi érdekeltség visszatérő problematikáját, s az imént jellemzett kulturális sztereotípiát többször is érinti a Perről írt munkájában.³⁸

Miként a tiszaezlári vérvád vegyes megítélése látványosan felszínre hozza az Eötvös személyiségével, közéleti szerepvállalásával, erkölcsösségével kapcsolatos korabeli kételyeket, úgy a Perről írott könyve is kiemelt pozíciót foglal el a vele kapcsolatos diskurzusban. Míg a vádbarát, antiszemita oldal szemében az 1904-ben megjelent

³³ Bár a Budapesti Hírlap szerint 1884-ben a budai várszínház téli programjában szerepelt a címe (Budapesti Hírlap, 1884. okt. 17., 8.), a darab első magyar fordítása csak 1912-ben készült el Hevesi Sándor révén, így korábban nemigen lehetett ismert a nagyközönség számára. Legfeljebb egy nagyon szűk, a francia nyelvet ismerő értelmiségi közeg találkozhatott vele.

³⁴ Vö. „Viceispány, perceptor, főnotárius, / Főbíró, vicebíró, commissarius, / Hát az a sok menkű esküdt és prókátorok! [...] Szénával, abrakkal, a sok robottal / Ha nem szolgálsz, ütök-verik hátod a bottal. / Hát az a sok menkű forspont és nagy porció!” (222./III.); „Indzellér, már mit mér, ringy-rongy felcserrel, / Az ügyész, prókátor a dib-dávverrel, / Jaj, már ezek hányszor voltak a Luciferrel!” (*A parasztember dalja*) = *Régi magyar költők tára: XVIII. század: Közköltészet 3: A társadalmi élet költészete: 3/A Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas – Editio Princeps, 2013, 306–307.

³⁵ Nem jelentéktelen tényező, hogy a regényben Macskaházy épp egy zsidó üvegest von be az alispánné által kitervelt konspirációba.

³⁶ Maszlaczky ügyvéd (*Kárpáthy Zoltán*, 1954); Pereviczky ügyvéd (*Különös házasság*, 1900).

³⁷ EÖTVÖS, *A nagy per*, i. m., I, 351. (kiemelés tőlem)

³⁸ A dörzsölt, számító prókátor negatív toposza mellett fontos megemlíteni, hogy az értelmiségi diskurzusban már a reformkortól – kifejezetten a büntetőjogi munka kontextusában – jelen volt az ügyvédségnek és a joggyakorlatnak egy pozitív, értéktelített reprezentációja, többek között Kölcsey Ferenc (fiktív törvénytörvénybeszéd, *A vadászlak* [1837]) és Deák Ferenc munkáiban, mely írások bizonyos értelemben a modern védőügyvédi szakma kodifikálásának előmozdítói is voltak. Eötvös Károlynak a modern ügyvédi hivatással kapcsolatos elgondolásaira, munkaetikájára – miként ezt nemcsak *A nagy per* több passzusa, hanem számos más írása is mutatja – minden bizonnyal Deák Ferenc ügyvédi munkálkodása gyakorolt nagy hatást. (Ez utóbbi fontos megjegyzésért S. Laczkó Andrásnak mondok köszönetet.)

háromkötetes *A nagy per* (s vele együtt Krúdy idézett regénye) a tiszaezlári események *szándékolt meghamisításának* grandiózus kísérleteként tűnik föl,³⁹ addig a vérvádat elítélő, „mértékadó” irányzat narratívája is alapvetően Eötvös művére épül.⁴⁰ Emellett pedig az Eötvös Károlyról szóló recepciónak is kiemelt fontosságú darabja: nemcsak mint az egykori bűnper történeti forrása, hanem mint *irodalmi teljesítmény* is. Eötvös Károly szegényes irodalomtörténeti recepciójából kiindulva kijelenthető, hogy a legszűkebb „Eötvös-kánont” (ha létezik ilyen) két mű alkotja: összegyűjtött munkáinak első darabja, az *Utazás a Balaton körül* (1900), mellyel a legnagyobb sikert érte el, valamint *A nagy per*.⁴¹ Hermann Ottótól és Kiss Arnolddól kezdve Herzegh Matildon át, Lukácsy Sándoron, Nagy Miklóson, Gergely Gergelyen és Hegedüs Gézán keresztül egészen Gergely Andrásig és Sükösd Miklósig⁴² vezet az a vonulat, amely *A nagy per*t Eötvös kiemelkedő jelentőségű munkájaként értékeli, a balatoni utazás mellett természetesen.⁴³ A tiszaezlári per egyúttal Eötvös Károly írói népszerűségének (és az utókor általi megbecsülésének) forrása is. Révay Mór 1920-ban

³⁹ „A tiszaezlári pert a mai nemzedék teljesen egyoldalú, ferde, hamis világitásban ismeri. Évtizedek óta úgy él a köztudatban, mint egy középkorra emlékeztető boszorkányper, mint az ártatlanul üldözött zsidóság nagy mártíriuma, s az antiszemita gyűlölködés gonosz találmánya. Mindezt a zsidóság vitte így be a köztudatba, sajtója révén, és főleg Eötvös Károly segítségével, aki a per történetét húsz évvel annak befejezése után ismert háromkötetes munkájában megírta. Eötvös, akiről egyébként is köztudomású, hogy írásműveiben közölt adatai teljesen megbízhatatlanok, ebben a könyvében különösen sok valótlan, költött adatot hordott össze és lépten-nyomon a legkirívóbb ellentmondásokba került, amelyekről még írásművészetének gazdag eszközeivel sem tudja elterelni az olvasó figyelmét. [...] Ezek után az elhalt emléke iránti kegyelet parancsolóan írja elő, hogy Bary József emlékiratait hozzátartozói nyilvánosságra hozzák, de az igazságnak és a történelmi tisztánlátásnak követelménye, hogy legyen vége már egyszer az évtizedek óta folyó vakmerő történethamisításnak és az Eötvös-Krudy-féle [!] meseköltészet továbbterjedésének.” BARY, *i. m.*, 2–3.

⁴⁰ BLUTMAN, *i. m.*, 77, 90–97.

⁴¹ A kétkötetes *Utazás a Balaton körül* 1900 és 1929 között összesen nyolc újrajtomást ért meg, s Eötvös legtöbb kötetével szemben több modern népszerűsítő kiadása is van (1957, 1982, 2007). *A nagy per* 1902 és 1929 között hatszor jelent meg, s ugyancsak létezik igényes népszerűsítő kiadása (1968-ból). Vö. TÓTH, *i. m.*, 41–56.

⁴² A korábban idézettekén túl lásd Kiss Arnold, *A nagy per: Eötvös Károly munkája a tiszaezlári perről* [1904] = *Eötvös Károly, i. m.*, 65–70; NAGY Miklós, *A „népnemzeti próza”* [1971] = *Uo.*, 133–135; HEGEDÜS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, Bp., Trezor, 1993, I, 306–309; GERGELY András, *Eötvös Károly életműve = Eötvös Károly, a védőügyvéd*, szerk. ANTALÓCZY Péter, Bp., KRE ÁJK, 2013, 15–20; SÜKÖSD Miklós, *A szó technológizálása és az emlékezet birodalma: A helyi szóbeli hagyománytól a nyomtatott nemzeti emlékezetig*, Médiakutató, 2020/3, 23–43. *A nagy per*nek az életműben betöltött jelentőségét az is mutatja, hogy Várkonyi Nándor, aki láthatóan nem volt véleményvel Eötvösről (csupán egy rövid bekezdést szentel neki irodalomtörténetében), az *Utazás a Balaton körül* mellett kizárólag ezt az alkotást említi: „Néha úgy hat [ti. Eötvös], mint egy primitív Mikszáth. Furcsa gondolatokra ad alkalmat a tiszaezlári perről írt bűnügyi regénye, amelyben megrágalmazta a magyar igazságszolgáltatást.” VÁRKONYI Nándor, *Eötvös Károly* [1942] = *Eötvös Károly, i. m.*, 130.

⁴³ Sükösd Miklós megfogalmazása jól jellemzi az Eötvös-recepció e vonulatát: „*A nagy per* Eötvös legfontosabb, az *Utazás a Balaton körül* pedig legnépszerűbb, [...] máig olvasott műve.” SÜKÖSD, *i. m.*, 25. (kiemelés tőlem)

ekképp fogalmaz: „Eötvös Károly közönsége nagyobb volt más magyar író közönségénél, annál a rendes közönségnél, amely minden jó magyar könyvet megvesz. Az Eötvös esetében szaporodott ez a közönség azokkal, akik őt speciálisan magyarságáért karolták fel, továbbá a reformátusokkal, akik büszkéek voltak rá és a zsidókkal, akik hálájukat akarták vele szemben kifejezésre juttatni.”⁴⁴

A pert jogtörténeti szempontból vizsgáló Blutman László pedig egyenesen amellett érvel, hogy Eötvös mai ismertsége és olvasottsága kifejezetten a tiszzaeszlári pernek köszönhető, nem politikusi-közéleti munkálkodásának vagy épp kimagasló irodalmi teljesítményének:

Mai ismertségét *elsősorban* a tiszzaeszlári perben játszott szerepe és az arról írt könyve biztosította. A kortársai között több hasonló, befolyásos közéleti ember volt, akik fényes elmével, nagyszerű szónoki képességgel rendelkeztek. [...] Könyveket írtak, újságcikkek sora jelent meg a nevük alatt: a közélet középpontjában voltak. Nevük mégis kiesett a mindennapi emlékezetből. Szilágyi Dezső, Kerkapoly Károly, Pauler Tivadar neve ma már csak történelmi munkák, szakkönyvek lapjain bukkan fel, és még a művelt közönség számára is többé-kevésbé ismeretlenek. Eötvöst ettől *megmentette* a tiszzaeszlári per, és annak utóélete.⁴⁵

A továbbiakban azt fogom megvizsgálni, hogy e sok szempontból kiemelt jelentőségű munka miképp láttatja szerzőjének a tiszzaeszlári perben betöltött szerepét, s mennyiben rajzolja ki az oeuvre jellegadó (esztétikai és ideológiai) motívumait, problémáit.

2. *Erkölcsei siker és/vagy anyagi haszon?: A nagy per... (1904) reflexióiról*

Talán nem érdektelen elmondani, hogy a szóban forgó mű, *A nagy per* – úgy stílusában, retorikájában, mint formai-szerkezeti szempontból – az író leginkább kidolgozott könyvei közé tartozik. Bár Révay Mórtól tudjuk, hogy az előzetes kiadói megállapodástól eltérően Eötvös csakis folytatásokban volt képes megírni a per történetét, nem pedig egy az egyben, eredendően *könyvként*,⁴⁶ a könyv precíz, átgondolt szerkezetének mégis leginkább az lehet az oka, hogy *A nagy per* Eötvös azon kevés munkái közé tartozik, amelyek nem korábban publikált szövegek és újabban született írások laza összedolgozásából, tematikus összefűzéséből születtek, hanem valóban a századforduló idején, a kötetmegjelenést megelőző rövid periódusban, folytatatólagosan íródtak. Ám az utóbbi típusba tartozó *Utazás a Balaton körül* és a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* című munkákkal szemben *A nagy per* nem befejezetlen: kerek egész, van eleje-közepe-vége, szövegegyeségei szervesen és következetesen illeszkednek

⁴⁴ RÉVAY Mór János, *Eötvös Károly* [1920] = *Eötvös Károly*, i. m., 105.

⁴⁵ BLUTMAN, i. m., 70. (kiemelés tőlem) Hasonlóképp érvel TARJÁNYI, i. m., 200.

⁴⁶ RÉVAY Mór János, *Eötvös Károly* [1920] = *Eötvös Károly*, i. m., 104. A nagy per 1902 márciusa és 1903 januárja között jelent meg az Egyetértés hasábjain. Lásd TÓTH, i. m., 114.

egymáshoz; stiláris, műfaji és hangulati ingadozás kevéssé jellemzi; felépítése és retorikája kifejezetten átgondolt, kompozíciója arányos. Egyszóval: az író talán leginkább „könyvszerű” munkája, melynek műfaja – Eötvös zömmel kispikái formákból gyúrt memoárkötetével szemben – a tényregény/dokumentumregény⁴⁷ fogalmával ragadható meg. Tézisem szerint e történeti forrásértékén túl *irodalmi* szempontból is izgalmas munka nem csupán azt mutatja meg, hogy hús év távlatából Eötvös hogyan viszonyult a perhez, illetve miképp igyekezett annak „hiteles történetét” saját nézőpontjából elbeszélni, retorikájában pedig érvényre juttatni. *A nagy per* narrációs technikájának és retorikájának elemzése rávilágíthat a mű *intenciója* („Művem célja kettős. Földeríteni az igazságot: ez az egyik. Elismerésre juttatni: ez a másik.”)⁴⁸ és a szöveget működtető *írói módszer* közötti inkonzisztenciára, valamint – talán éppen a könyv jólformált, tökéletesített jellege miatt – érzékletesen egyetlen képben láttatja Eötvös Károlyt mint alkotót és közéleti ember világgépi töréseit, ellentmondásait is.

Miként a könyv imént idézett, tömör narrátori megfogalmazása is mutatja, *A nagy per*nek elsősorban a tisztaeszlári vérvád és az azt követő bűnper hiteles elbeszélése, továbbá a processzus során született felmentő ítélet igazolása, ezzel együtt pedig a vérvádpártiak érveinek érvénytelenítése volt a célja. Ebből következik, hogy a mű – bár tartalmaz egy viszonylag részletes önéletrajzi betétet, illetve Eötvös ügyvédi munkáját egyéni nézőpontból bemutató-elemző részeket⁴⁹ – nem kifejezetten arra szolgált, hogy szerzőjének „tiszttára mossa” a nevét. A vele kapcsolatban megfogalmazott vádakra a könyvben – jóllehet Ónody Géza, Verhovay Gyula és az említett Ágoston János vonatkozó írásai ekkor, 1902–1904-ben már rég megjelentek – szinte egyáltalán nem reagál.⁵⁰ Az antiszemita oldálnak az esettel és a perrel kapcsolatos (a sajtó, a „felizgatott közvélemény” által jelentősen gerjesztett) vélekedéseit csak általánosságban kommentálja-cáfolja, illetve a személyével kapcsolatban felmerült vádakot is egy általános „gyűlöletáradatként” láttatja.⁵¹ Egy vonatkozásban viszont visszatérően magyarázkodni kényszerül: ez pedig nem más, mint az anyagiak kérdése. A védelem elvállalásának momentumát rögzítő fejezetben írja:

⁴⁷ Margócsy István is dokumentumregényként hivatkozik rá a tisztaeszlári per irodalmi reprezentációját tárgyaló tanulmányában: MARGÓCSY István, *A tisztaeszlári per a magyar irodalomban* = M. I., „...A férfikor nyarában...”: *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, Pozsony, Kalligram, 2013, 331–342, 334.

⁴⁸ Eötvös, *A nagy per*, i. m., I, 13.

⁴⁹ *Uo.*, 367–382; Eötvös, *A nagy per*, i. m., II, 150–186, 324–332.

⁵⁰ Verhovay Gyulát például összesen egyszer említi, ekkor egy hosszabb bekezdésben rövid összefoglalást ad hírlapírói ténykedéséről és antiszemitizmusáról, de a kettőjük közti konfliktusokat, Verhovay konkrét vélelmét, vádjait, kinyilatkoztatásait nem értékeli. Lásd Eötvös, *A nagy per*, i. m., I, 274–275.

⁵¹ Vö. „Igen jól láttam előre mindent. Minden jelentékeny férfiúval együtt egy időben születik meg annak egy csomó ellensége. S együtt nő fel vele, s el nem hagyja őt soha. Én is valaki voltam már az országos és irodalmi közéletben, körülöttem is hemzsegték már a nyílt vagy titkos ellenségek: minő élvezet lesz ezeknek a közgyűlölködés egy részét ellenem irányozni. De hát mindez egy percnyi aggodalmat se okozott nekem. A küzdő pálya nem rózsás pihenő, s tudtam, hogy a küzdelem elé kell menni.” *Uo.*, 381.

A kérdés nem volt könnyű. A munkabér, az ügyvédi tiszteletdíj mértéke nem jöhetett számításba. Nem is jött. A nagyközönség felfogása s korunk gondolkozása nagyon fontosnak tartja az anyagi érdeket. Az embereknek s még az országos közférfiaknak elhatározásában s cselekvésében is, ha mikor azt szemléli, arra gondol első sorban: mi haszna van az illetőnek az elhatározásból és cselekvésből? A tömeg hite szerint a zsidóság kezében van sok ország területén a világ pénze. S a ki oly helyzetben, a minőt a nagy per teremtett, megvédi a zsidóságot, az bizonyára százezres, vagy talán milliós munkabérhez is könnyen juthat. Ilyen a közvélekedés, kivált izgatott időkben. [...] E munka folyamán teljes részletességgel közlöm e díjak történetét. Ez is egy vonás lesz korunk jellemében. Egyelőre itt csak azt jegyzem meg, hogy a mikor a védelem átvétele fölött tárgyaltam: egyetlen szó se esett a munka díjazásáról senkivel.⁵²

Eötvös tehát – a nemzetközi zsidósággal kapcsolatos antiszemita összeesküvés-elméletek helytelenítése mellett – egyfelől kilátásba helyezi, hogy részletesen ismerteti a per és a védelem anyagi vonatkozásait (amit a könyv végén meg is tesz). Másfelől ugyanakkor saját magát (mint a per szereplőjét) elszánt, önzetlen, a vele farkasszemet néző dilemmákat kizárólag elvi-etikai síkon mérlegelő közéleti emberként láttatja, aki az anyagi érdekeltséget nem is veszi számításba. Ezen túlmenően pedig – mind a később közlésre kerülő díjak *mértékét*, mind az előlegezett munkadíj *elutasításának* tényét – jelentésszerű történeti momentumként jelenti be, azt sejtetve, mintha e viszonyokat már elsodorta volna a modernizációval járó értékromlás. Nem sokkal később ez az attitűd, a díjelőleg kötelességtudó elutasítása nyer újból megerősítést a védőtársakkal (Horánszky Nándorral és Funták Sándorral) történt egyeztetést rögzítő fejezetben. Eötvös a következőképp foglalja össze Horánszky és saját maga álláspontját, amely szerint – szemben Funták felfogásával – előzetes díjkötvény (rögzített munkabér és ügyvédi tiszteletdíj) követelése nem lett volna szerencsés: „Az ügy szerintünk nem közönséges ügyvédi feladat s ilyennek az ügyvédi tiszteletdíj kérdésében se tekinthetjük. Súlyos politikai okok szólnak a mellett, hogy a védelemre vállalkozunk, ha tehát egyéni helyzetünk a vállalkozást megengedi: tisztünket még akkor is teljesítenünk kell, ha a nagy per egészen igénybe veszi is időnket és munkánkat s ha mindent saját költségünkön kell is végeznünk. Tehetjük azt, hogy a védői tisztet nem fogadjuk el: erre is lehet elég okunk. De hogy elfogadjuk-e vagy se: e kérdésnél a tiszteletdíjra gondolni se szabad.”⁵³

Majd Funták jobb belátásra térése után a biztonság kedvéért még megjegyzi: „nekem különben se szokásom ügyvédi díjkötvényt elfogadni”, valamint: „Soha többé a díjazás kérdése köztünk föl nem merült megbízóinkkal szemben se volt róla szó soha.

⁵² Eötvös, *A nagy per*, i. m., I, 373.

⁵³ *Uo.*, 385–386.

Nem hivalkodás vezeti tollamat, a mikor ezeket közlöm. A kornak s az embereknek jelleméhez tartozik ez is s kötelesség hű képet rajzolni mindenről.” Végül pedig a következő – a későbbiek fényében, Eötvös vonatkozásában kissé meglepőnek tűnő – megjegyzéssel zárja a gondolatsort: „Egyébiránt *szerény*, de *tisztes* díjazásban mégis volt részünk.”⁵⁴

Tudniillik, a könyv végén ugyancsak közli Eötvös a per költségeit és az ügyvédek díjazását (ahogy ő tudta, illetve ahogy ő emlékezett mindezekre),⁵⁵ ahol is kiderül, hogy Eötvösnek először 10.000 forint tiszteletdíjat ajánlott fel az izraeliták központi irodája, de keveselven az összeget („kis összegnek tartottam”), ő azt nem fogadta el, ellenben amikor az iroda 20.000 forintot ajánlott neki, azt már elfogadta. Emellett – a védelem különböző költségeinek tételes listáján túl – azt is megtudhatjuk, hogy az iroda összesen 33.000 forintot bocsátott Eötvös rendelkezésére a per idején a védelem minden felmerülő költségének fedezése céljából, s bár időközben sok nem várt kiadás fölmerült, Eötvösnek sikerült ennek nagyjából a felét (kb. 16–17.000 forintot) megtakarítania. A fejezetet záró szentencia az előbbiekkal némileg ellentmondásban a védőügyvéd nagyvonalúságát igyekszik hangsúlyozni: „Ez képezte tehát, ama húszezer forinttal együtt, ügyvédi tiszteletdíjamat. Nagy-e az összeg vagy kicsiny, s a sajtósági viszonyok közt tényleg nem került-e nekem nagyobb anyagi áldozatba: mindez már a nagy perre nem tartozik. Teljes bizonyossággal tudom, hogy akkor a hazai zsidóság százezer forintot sőt többet is szívesen adományozott volna, ha eszembe jut azt kívánni vagy ahhoz ragaszkodni.”⁵⁶

Az már bajosan megítélhető, hogy a magyarországi zsidóság vajon mekkora összeget lett volna képes kifizetni az idő tájt tiszteletdíj gyanánt, az azonban biztos állítható, hogy Eötvös nem éppen „szerény” összeghez jutott a per végeztével. Mint Blutman László remek, érzékletes összehasonlításából tudható, a per időszakában egy kocsis éves fizetése 180 forint volt a megyeházán, egy vidéki törvényszéki elnök évente 2400 forintot keresett, illetve „az 1882. évi költségvetés alapján (1882:IV. t. cz.) a királyi Kúria egész évi dologi kiadásainak kerete 18 740 f[o]r[in]t volt (az épületek fenntartásától a hivatalos utazásokon át az irodai költségekig)” – mindez pedig jól érzékelteti az Eötvös által összességében megtakarított nagyjából 36–37.000 forint értékét.⁵⁷

Eötvös díjazásának és anyagi érdekeltségének speciális szituációja – az első tiszteletdíj keveslése, illetve saját nagyvonalúságának hangsúlyozása – azért tűnhet problematikusnak, mivel feszültségben áll a könyvnek azon erőteljes sugalmaival, amelyek

⁵⁴ *Uo.*, 386–387.

⁵⁵ A védelem költségeiről remek áttekintést nyújt: BLUTMAN, *i. m.*, 183–187.

⁵⁶ EÖTVÖS, *A nagy per*, *i. m.*, II, 344.

⁵⁷ Egy másik, Eötvös szempontjából nem érdektelen párhuzamot is érzékeltetve: egy magyar országgyűlési képviselő éves juttatása 1880-as években hozzávetőlegesen 2400 forint (nagyjából 1800 forint éves honorárium és 800 forint „lakpénz”) körül mozgott. Lásd CIEGER András, *Országgyűlési viták a képviselői illetményekről és hiányzásokról a dualizmus korában*, *Múltunk* 2016/4, 140–177, 150.

a védelem munkáját önzetlen áldozatvállalásként, *erkölcsi kötelességként*, hovatovább *hazafias cselekedetként* igyekeznek keretezni. Effajta ellentmondások nem csak az ügyvédi tiszteletdíj kapcsán terhelik *A nagy per* retorikáját. Eötvös elbeszélője számos kérdésben *vándorló* nézőpontot képvisel, s időnként az egyes fejezetekben, epizódokban kifejtett hangzatos nézetek ellentétben állnak a terjedelmes könyv más lapjain elmondottakkal.⁵⁸ Néhány jelentősebb, a műben sokszor visszatérő témacsoportot említve: (1) Eötvös elbeszélője az általa igazolhatatlannak és erkölcsileg elítélendőnek tartott vérvádat alapvetően babonás *egyének*, megátalkodott rosszakarók (Bary József aljegyző, Vay György csendbiztos, a tisaeszlári „titkos tanács” stb.) munkálkodása-ként látta, nem kollektív társadalmi kérdésként, rendszerszintű antiszemitizmus-ként – ugyanakkor időről időre a „felizgatott közvéleményt”, a „vallási háborúban” tobzódó nyilvánosságot, a sajtót okolja a per egynémely eseményének, fordulatának bekövetkezéséért.⁵⁹ (2) Mint védőügyvéd az orvostudomány egzaktságát, precíz módszertanát felhasználva veszi fel a harcot a vérvádhívókkal – szakvéleményeket kér, maga is tanulmányoz orvosi szakmunkákat –, ám más helyütt kifejezetten bírálja az úgynevezett „szakértők” bevonását a bírósági munkába, méghozzá a „józan ész” és az „igazság felderítése” jegyében,⁶⁰ mi több, egy alkalommal mindenfajta benső kétség nélkül mond ellent Miháلكovics Géza tudós orvos megállapításának a csonkafüzesi holttest csontjaival kapcsolatban, saját meglátásaira hivatkozva.⁶¹ (3) Hasonlóan ingadozó Eötvös narrátora az igazság megismerése-megismerhetősége és a jogalkotás, törvénykezés kapcsolatának vonatkozásában. Noha mint gyakorló jogász kétségbe vonja a teljes igazság részletes felderítésének lehetőségét (nem ritkán bírálja is a törvénykezést), a védelem koncepciójának kialakításában s könyve retorikájában saját „erős meggyőződését” teszi meg egyetlen elfogadható és alátámasztható igazságnak.⁶²

Ez utóbbi példák jól megvilágítják azt a Margócsy István által leírt inkonzisztenciát, amely Eötvös aprólékos, részletező, egyes eseményeket felnagyító – a magyar prózaepika anekdotikus hagyományából levezethető⁶³ – *alkotói módszere* és a könyv révén érvényre juttatni kívánt *erkölcsi igazság* kizárólagossága között érzékelhető. Egyik

⁵⁸ E helyütt nem az Eötvös által előadott események, tényként tált információk esetleges valótlanágára, csúsztatásaira, torzításaira gondolok, hanem a szöveg érvelésmódjának és ideológiájának vakfoltjaira. Előbbiekhez lásd BLUTMAN, *i. m.*, 70–77.

⁵⁹ Vö. EÖTVÖS, *A nagy per, i. m.*, I, 7–8, 65–66, 78–81, 116–117, 128, 141, 150, 158, 222, 239, 265, 275, 359, 380, 388–389. Egy másik párhuzam: mint ismeretes, Eötvös Solymosi Eszter halálának egyetlen logikus magyarázatáknélkül az öngyilkosságot veti föl (Uő., *A nagy per, i. m.*, II, 269–286.), érzékletesen mutatva be a cselédlány szomorúságára, életuntóságára, elkeseredettségére okot adó tényezőket (pénztelenség, kényszerű munka rossz életkörülmények, durva bánásmód, bántalmazás stb.). Ugyanakkor nem merül föl benne *általánosságban* a cseléd tartás, az úr–szolga viszony mint társadalmi jelenség fölülvizsgálata, bírálata.

⁶⁰ Vö. *Uo.*, II, 24–25, 152–153, 165–166, 181–182, 189, 225–226.

⁶¹ Vö. *Uo.*, 209–214.

⁶² Vö. *Uo.*, I, 344, 374, 420; *Uo.*, II, 156–157, 175–176, 220.

⁶³ Eötvös vonatkozásában lásd FEHÉR Erzsébet, *A hagyományozás elbeszélőformái = Eötvös Károly, i. m.*, 181–198; TARJÁNYI Eszter, *A tisaeszlári per ügyvédjének esete az irodalommal = Uo.*, 199–205.

oldalán az „igazságnak erőteljes, monologikus keresése és képviselése, a felvilágosító attitűd erkölcsileg magasrendű bejelentése” szemben „az elbeszélő technika felaprózó és ornamentális” jellegével. Margócsy szerint az anekdotikus prózahagyomány „nem alkalmas arra, amire a nagy igazságkereső szándék felhasználna volna: a struktúrák áttekintésére és nagy összefüggések leleplezésére: [...] mi működtette ama rendszert, mely a nagy perben megnyilvánult; hogyan szerveződött intézményessé egy megyei szintű túlkapás.”⁶⁴

E belátás, az *ideológiai tartalom* (nemzeti liberalizmus) és a *művészi forma* (anekdotikus elbeszélésmód) összeférhetetlensége – melyet egyébként Mikszáthnak és Krúdy Gyulának a per kapcsán született írásaira is érvényesnek tart Margócsy – látványosan ellenében hat *A nagy per* argumentációjának. Különösképp szembevetendő az a feszültség, amely az önzetlen áldozatvállalásként (majd pedig erkölcsi sikerként) reprezentált védőügyvédi szerepvállalás és a jogász szakma társadalmi megbecsültsége között létesül. A „munkabér nem számít” hangzatos elvén túl Eötvös így jellemzi az ügyvédi hivatást:

A védő szeretettel járul a bűnöshöz. Kikérdezi, meghallgatja türelemmel inti, oktatja, vigasztalja, óvja a kétségbeeséstől, felismeri mentségeit s kikeres mindent, a mi enyhíthet sorsán s nyugalomra bírja az összetört lelket. A mi az orvos a kínlódó betegnek, a mi a gyóntató atya a haldoklónak: az a védő a bűnösnek, a kit a vád súlyos terhe nyom s a kit a védőn kívül mindenki elhagyott immár. [...] A védőnek van tudása is, kötelességérzete is, van bátorsága is. Szembeszáll a közvádlóval, kárvallottak bosszúérzetével, a törvényszék tévedéseivel, a szakértők furfangosságával s a bírák elfogultságával. Föltárja a mentséget, ha van s föl az enyhítő körülményeket, ha fennforognak. S az elítélt végighallgatja, megnyugszik a bíraskodásban, meghajlik az Ítélet igazsága előtt. Mert hiszen nem volt elhagyatva, neki is volt szószólója.⁶⁵

Az ügyvéd tehát szeretettel, megbecsüléssel viseltetik a bűnös iránt is, kegyes szamaritánusként enyhíti a fájalmát, oltalmazza, gyógyítja, hitet ad neki – mindezt pedig *kötelességből* teszi. Emellett a perben való részvétel, a védelem elvállalása nem csupán valláserkölcsei és szakmaetikai szempontból kötelesség: *hazafiúi* cselekedet is, a közösségért vállalt áldozat. Nem véletlenül köszöni meg Eötvös a nyíregyházi bíróság elnökének munkáját a felmentő ítélet után: „a bíróság pártatlansága s Magyarország igazságszolgáltatásának becsülete az, amit a kihirdetett ítélet megmentett”.⁶⁶ E beállításhoz viszont nehezen illeszkednek azok a zsörtölődések, amelyeket az ügyvédi hivatás hazai

⁶⁴ MARGÓCSY, *i. m.*, 338–339.

⁶⁵ EÖTVÖS, *A nagy per, i. m.*, I, 347–348. (kiemelés tőlem)

⁶⁶ *Uo.*, II, 334. (kiemelés tőlem)

helyzetéről és megítéléséről olvashatunk *A nagy perben*. Eötvös a modern értelemben vett védőügyvédi szakma problémáit abból eredezteti, hogy az emberek az ügyvédi munkát kevésbé tudják értékelni. Mivel a védőügyvéd – munkája jellegéből adódóan – egy optimális forgatókönyv (egy sikerre vitt pereskedés) esetén is inkább egy korábbi állapotot állít vissza, mintsem új, jövedelmező szituációt teremtené, s mindennek eredménye nem is feltétlenül látványos, ráadásul az érintetteknek nehezebbre esik a belefektetett munka pénzügyi honorálása:

Az ügyvédi pálya a tudománynak, a kormányzatnak s a magasabb műveltségnek pályája. De az ügyvéd sohase alkot, mint a tudós, a művész, a feltaláló, a törvényhozó s a kormányzó. Az ügyvéd mindig csak tataroz, javít, helyreigazít, egyenget, kiegyenlít s a szakadásokat, töréseket, viszályokat, villongásokat törekszik rendbehozni. Ha sikerült: abban a felek főleg a maguk érdemeit s a bíróság érdemeit látják. Ha nem sikerül: a kudarcért és veszteségért a felek is, a bíróságok is főleg az ügyvédet okolják. *Végül mindig díjazni kell az ügyvédi munkát s rendszeren a munka befejeztével. A munka értékét, ha már az be van végezve s a múltra tartozik, alig tudják az emberek eléggé megbecsülni. A sikertelen munkát díjazni éppen nehéz. S az emberek ítélő-tehetsége jól meg tudja mérni, mi hasznot látott az ügyvéd munkájából, de azt már kevésbé tudja megmérni, hogy az ügyvéd munkája minő bajt, minő zavarokat s mekkora kárt hártott el. Az ügyvédi munka feladata s természete pedig inkább az, hogy a feleket bajtól óvja, semmint, hogy azoknak hasznot hajtson.*⁶⁷

Az ügyvédi tiszteletdíj hosszasan ecsetelt problémája nem csupán a „munkabér nem számít” nagyvonalúan kijelentett elvét teszi zárójelbe, hanem remekül megmutatja Eötvösnek a modernizáció jelenségeihez fűződő ambivalens viszonyát is, hiszen *A nagy perben* a munkaberről kifejtett nézetek⁶⁸ tökéletes ellentétben állnak azzal az elkeseredett kapitalizmus-kritikával is, amely például az *Utazás a Balaton körül* utolsó fejezetében olvasható.⁶⁹ Az effajta elmélkedések, mint Eötvös több értelmezője is rámutatott,⁷⁰ legtöbbször a nemesi rétegek, a táblabíró világ pozitív önképének lelkes kinyilvánításába és a rendi Magyarország nosztalgiájába csapnak át írásaiban.⁷¹ (Eöt-

⁶⁷ *Uo.*, I, 351–352. (kiemelés tőlem)

⁶⁸ „S a munka díjazásának kérdése a közvélekedésben még mindig nem tiszta eléggé. Európában legalább még mindig vannak nagy társadalmi rétegek, melyek a rég múlt századok felfogásától menekülni nem tudnak. A nagy urak tisztességét hajdan épen nem csorbította, ha rablásból uraskodtak, de végkép megölte volna, ha bérért végeznek mindennapi munkát. Bérért dolgozni csak szolgának és ínségesnek való állapot. Ebből a felfogásból még ma is sok lappang az emberek elméjében.” *Uo.*, 352.

⁶⁹ Lásd EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül*, Bp., Révai, 1929, II, 293–296.

⁷⁰ Vö. NÉMETH G. Béla, *Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának öre: Eötvös Károly = Eötvös Károly, i. m., 140–146; MARGÓCSY István, Eötvös Károly, avagy az uralom nosztalgiája, Hévíz 2016/3, 261–267.*

⁷¹ Például: „A régi ügyvéd hatalmas volt, nagy tekintéllyel, biztosított vagyoni jóléttel s nagy hatáskörrel. Volt ügyvédje az államnak és kincstárnak. Volt minden püspökségnek és uradalomnak. Volt a värme-

vös e munkáinak s anakronisztikus világfelfogásának példája szorosan összefügg azzal a sokkal tágabb, szerteágazó eszmetörténeti kontextussal, hogy a század utolsó harmadának nemzeti-liberális politikája mennyiben volt eszköztelen a modernitás gazdasági-kulturális-társadalmi kihívásaival szemben Magyarországon.)⁷² Eötvös, úgy tűnik – paradox módon épphogy őszintesége révén, véleményének, „szakma-etikájának” vállalása miatt – csapdahelyzetbe kerül, mert míg a fentiekben a modern értelemben vett ügyvédi hivatás⁷³ társadalmi elfogadása, emancipálása mellett emel szót (nem hallgatva el a javadalmazás elégtelen mivoltát), az első ízben felajánlott 10.000 forint elutasításával (majd a nagyobb összeg elfogadásával, illetve saját nagyvonalúsága hangoztatásával) voltaképp megerősíti a furfangos prókátor toposzával kapcsolatos negatív előítéleteket. S amíg a nagy perben a védelem ügyét az ügyvédi szakma és a modern igazságszolgáltatás képviselőjében viszi sikerre, művében (ahogy számos más munkájában, megnyilatkozásában is) a „réggi ügyvéd” tekintélyét sírja vissza, a rendi előjogok rendszerén belül értelmezhető joggyakorlatot, a vármegye és a *fiskus* világát élteti. Egyszóval: a perben (s annak írásos emlékezetében) talpig modern ügyvédként jár el s látta magát, ám hagyományfelfogásában még a régi Magyarország kultúrájához tartozik.

Előzetes összefoglalásként elmondható tehát, hogy bár Eötvös mindent elkövet, hogy műve a tisztaeszleri per hiteles elbeszélésén és a felmentő ítéletben testet öltő igazság érvényre juttatásán túl áldozathozatalként, hazafiúi kötelességként láttassa saját védőügyvédi ténykedését, *erkölcsi sikerként* tálalva a bűnper végkimenetelét – könyvében nem tudja elleplezni e szerep anyagi vonatkozásait. A *nagy per* szerzője semmiképp sincs híján az őszinteségnek, ám a mű erőteljes retorikája és esztétikai hatása csorbát szenved e „ráérős” kitarulkozás által. A „jó ügy” érdekében cselekvő Eötvös Károly szakmai/erkölcsi győzelme – irodalmi karrierjének felívelését is számításba véve⁷⁴ – igen komoly haszonnal járt.

gyének, a királyi városnak s minden törvényhatóságnak. Ezek rendszeresen kinevezett, vagy megválasztott s állandó évi fizetéssel ellátott ügyvédek voltak s rendszeren egész életükre szolt az ügyvédi megbízás. [...] De a jogrendszer is megváltozott vagy hatvan év óta. A hajdan mezei ügyvédnek nevezett mívelt osztály ma legalább háromezer ügyvédből áll. Ide nem értve a megyei, városi, vállalati, takarékpénztári és bank-ügyvédeket. De amely arányban növekedett az ügyvédek száma, oly arányban csökkent az ügyvédek tekintélye. Az élet harca tolongásra kényszeríté a sokaságot. A tolongás összeütközésekkel, sűrűlódásokkal jár. A sűrűlódás legelőször a tekintély zománcát koptatja le.” EÖTVÖS, *A nagy per*, i. m., I, 353–355. A fentiekkel összecsengő viszonyokat látta az ügyvédi hivatás 1870-es évekbeli átalakulásáról Mikszáth Kálmán első Katángy-regényének (1896) *Ne hagyd magad Ypsilon* című fejezete is.

⁷² Vö. GYURGYÁK, i. m., 90–134; TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007, 78–80.

⁷³ Az ügyvédi hivatás (Eötvös által is ecsetelt) modernizációjában az 1852-es első ügyvédi rendtartás, valamint az 1874. XXXIV. törvénycikkben foglalt szabályozás volt a legjelentősebb fejlemény. Ez utóbbi, mint Zlinszky János írja, korszakos jelentőségű momentum, hiszen egy „több mint fél évezredes fejlődést zárt le”, kialakítva a polgári értelemben vett ügyvédi foglalkozás törvényi kereteit. Vö. ZLINSZKY János, *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon = Eötvös Károly a védőügyvéd*, i. m., 110, 108–113.

⁷⁴ Azon túl, hogy a tisztaeszleri per egyszerre szerzett elismerést Eötvösnek és tette népszerűtlenné, nem szabad elfelejtenünk (miként Révay Mór és Blutman László is hangsúlyozzák), hogy komoly szerepe volt

Összegzés

A fentiekben azt igyekeztem bemutatni, hogy mennyiben határozza meg a tisztaesztlári per története Eötvös Károly arcképének megalkotását, életrajzának elbeszélhetőségét és irodalmi-közéleti működésének megítélését. A vizsgált szövegek összefüggéseiből jól látható, hogy a per története központi jelentőségű az Eötvös-recepcióban, illetve hogy az Eötvös közéleti működését, védőügyvédi szerepvállalását méltató/bíró szövegek, valamint az Eötvös Károlyt íróként bemutató arcképszerű írások – eltérő értékhangsúlyokkal és konklúziókkal, de – jelentős egyezéseket mutatnak, kapcsolódva a „dörzsölt” ügyvéd (negatív) irodalmi toposzának karakterjegyeihez. A kétarcú, ambivalens Eötvös „portrét” pedig a tisztaesztlári perről írott munkája, *A nagy per* sem tisztázza vagy homályosítja el. A szerzői életműből kiemelkedő, grandiózus háromkötetes mű ugyanakkor érzékletesen mutatja be Eötvös hatásos érvelésmódjának vakfoltjait, a szerző más munkáiban is jelenlévő világképi töréseket, illetve az anekdotikus prózahagyomány és a monologikus igazságkeresés esztétikai feszültségét. Emellett a könyv megszületésének (és kereskedelmi sikerének) kontextusa árnyalja Eötvös anyagi függésének, érdekeltségeinek megítélését is.

Eötvös késői írókarrierjének felívelésében is. A Révai Kiadó számára a századfordulón igen nagy bevételt hozó Eötvös Károly Munkái sorozat, benne a legnagyobb érdeklődés övezte *A nagy perrel*, amely 1904 és 1909 öt kiadást ért meg, a szerzőnek is jelentős hasznot jelentett: „Eötvös Károly könyváruhi sikere is, a mi viszonyainkat tekintetbe véve, mondhatni, fenomenális volt. Munkáinak első sorozatában megjelent kötetei átlag 18-20.000 példányban keltek el” – írja Révai Mór, hozzátéve, hogy Eötvös könyveinél „a legmagasabb tiszteletdíj volt megállapítva, amelyet magyar író addig élvezett. A kötetenkénti fix 3000 koronás honoráriumon felül minden egyes eladott kötet után egy royalty járt neki, amely évenként 6-8-10.000 koronát tett ki.” Ugyanakkor azt is megtudjuk, hogy bár „Eötvös Károly nem azért indult el írónak, hogy ebből pénzkereseti forrást teremtsen magának, viszonyai mégis úgy alakultak, hogy élete utolsó éveiben könyveinek jövedelméből élt. Igazi magyarnak bizonyul Eötvös Károly abban is, hogy rosszul gazdálkodott. Valósággal eltűnt lába alól a föld, a birtok és a ház is. Ügyvédi irodáját elhanyagolta, nagy ügyei megszűntek, jövedelmei elmaradtak, ellenben költségei megmaradtak. Egyszer csak azon vette magát észre, hogy rá van utalva írói jövedelmeire. [...] Egy-két évvel halála előtt azzal a sürgős kéréssel fordult hozzám, hogy a megjelent 24 kötet után őt megillető járulékot váltsuk meg 32.000 koronával és mi akkor nyomatékos kívánságának, viszonyaira való tekintettel, kénytelenek voltunk engedni[.]” RÉVAY MÓR JÁNOS, *Eötvös Károly = Eötvös Károly, i. m.*, 105. Eötvös tehát egyebek mellett a nagy per *irodalomba fordítása* révén is – közvetve – jelentős haszonra tett szert, mi több, egy idő után megélhetésének jelentős részét írói keresete tette ki. Az erkölcsi kötelességként/sikerként reprezentált per anyagi hasznosulása annak a Moldova Györgynek teszi korai előképévé Eötvös Károlyt, aki saját apologetikus Kádár János-életrajzát (2006) elvi elköteleződésből, az államszocialista rendszer iránti nosztalgiaától áthatottan írta, „népi olvasókönyvként” ajánlva azt a közönségnek – ám rendkívül büszke rá, hogy e munkájával kereste a legtöbbet a rendszerváltás után, hovatovább családját Kádár „tartja el”. Lásd HORVÁTH BENCE, *Kádár tartja el a családot*, index.hu, 2012. 12. 03. https://index.hu/belfold/2012/12/03/kadar_tartja_el_a_csaladomat/ [Letöltés ideje: 2021. 04. 06.]

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS
PhD-hallgató
PTE Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola
spacerock62@gmail.com

Moral Success and/or Financial Gain?

The Importance of the Tiszaeszlár Process in Károly Eötvös's Œuvre and his Reception

Abstract: This paper is about the importance of the Tiszaeszlár process (1882–83) in the different (political, public, and literary) discourses in connection with Károly Eötvös (1842–1916) and his works. The main thesis of my interpretation is that the Tiszaeszlár process is the most important component in the narrativization of Eötvös's image, which (as a *narrative abbreviation*) shows spectacularly the most ideological and aesthetic problems of Eötvös's writings and his legal, political and authoring career. My examination focuses on the ambivalent oppositions of *moral success/financial gain*, *popularity/unpopularity* and *artform/ideological content* which are crucially represented and problematized in the literary reception and in Eötvös's monumental book about the process (*A nagy per... [The big process...]*, 1904).

Keywords: Károly Eötvös, Tiszaeszlár, legal history, memoir, morality, gain, journalism

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/170-189.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Erdélyi József és az irodalmi piac (1921–1944)

1932-ben, az Írók Gazdasági Egyesületének ez évi megalakulásához kapcsolódva „szociográfiai kísérlet” jelent meg Supka Géza tollából a *Literatura* című lapban.¹ Az alcíme szerint „a mai magyar szellemi élet gazdasági vonatkozásairól” beszámoló cikk egy kérdőívén alapult, amelyet 109 (túlnyomórészt ötven év alatti) író és tudós töltött ki névtelenül. Az összességében igencsak sötét képet festő eredmények közül ezúttal egyet emelnék ki csupán: a válaszadók közül mindössze ketten nyilatkoztak úgy, hogy nincsen más foglalkozásuk az íráson kívül. A két világháború közötti korszak irodalmi értelmisége e kérdőív tanúsága szerint tehát jellemzően félhivatásosakból² állt, akik ha íróként identifikálták is magukat, és számítottak is efféle tevékenységeikből bevételre, megélhetésüket nem erre alapozták. Az, hogy ki volt a két atipikus kitöltő, a *Literatura* cikkéből nem derülhetett ki – a főállású írók szűknek mutató rétegének egy prominens tagját azonban más források nyomán biztosan megnevezhetjük. Ő Erdélyi József, aki az *Ujság* egy 1930. februári riportjában azt állította: „soha másból pénzt nem kerestem, mint költészetből”,³ és aki tizennégy évvel később is, immár az *Egyedül Vagyunk* című lapban, ezzel egybehangzóan nyilatkozott: „Én arra vállalkoztam, hogy költő leszek, érzem magamban a hivatást és jogot, hogy másvalaki ne foglalkozzék. Versenyparipát nem lehet teherhúzással rontani, hegedűművész nem mehet el vasat verni, talicskázni.”⁴ De efféle ambíciókra lehetett következtetni már az egyik legelső Erdélyiről szóló cikk alapján is. Az *Új Nemzedék* 1921. októberi tárcája népköltőként mutatta be a huszonhárom éves Erdélyit, akinek bár érettségije és hadnagyi rangja van, továbbá németül és franciául is tud, idejét azzal tölti, hogy a Centrál kávéházban koplal, illetve, hogy „étlen-szomjan barangol az utcán, s ahol vidám embereket talál, [...] melléjük szegődik, s a boros, vidám emberekben tél-túl lézengő ritmusokat szöveghez segíti”; és aki nyáron vidéken csavargott, ahol „ha elfogyott a pénze, beállt tavaszi munkára [...] dalolt egyet-kettőt, amiért aztán megszerették, és kapálás nélkül is jóltartották.”⁵

¹ SUPKA Géza, *A magyar író 1932-ben*, *Literatura*, 1932/10, 678–682.

² A kifejezésről és kontextusáról lásd T. SZABÓ Levente, *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete*, *Korunk*, 2008/5, 105.

³ K. A., *Erdélyi József, akit kibuktattak a Baumgarten-díjból, nem ír többé verset – rajzoló és festő lesz...*, *Ujság*, 1930. február 9., 7.

⁴ GÖDÉNY Zoltán, *Amikor az Akadémia főtikára Erdélyi Józseftől megtagadott ezer pengőt: Elégia az Akadémia műpártolásáról*, *Egyedül Vagyunk*, 1944/17, 9.

⁵ R. V. [ROZVÁNYI Vilmos?], *Mint a falevél...*, *Új Nemzedék*, 1921. október 16., 6.

E szöveg alapján, amely a „falu” Budapest iránti múltó haragjának szimbólumaként mutatta fel őt, az irodalmi intézményrendszeren kívül mozgó, költeményeit anonim módon terjesztő garabonciás népfinak képzelhették el tehát az olvasók Erdélyit – aki valójában ekkor már rendszeres szerzője volt a Nyugatnak is. Azon viszont, hogy alakjához a periférikus helyzet képzete társult a nyilvánosságban, az sem változtatott, hogy a következő évben *Az elsodort falu* kiadásával híressé vált Táltosnál első kötete is megjelent. Ehhez kapcsolódóan ugyanis arról jelent meg glossza a Magyarországon, hogy Erdélyi kapta könyvéért „a mai viszonyokhoz képest a legcsekélyebb írói tiszteletdíjat [...] ezer koronát”⁶, ami nagyjából tíz kiló kenyér árának felelt meg ekkoriban; Szabó Lőrinc kritikájából pedig arra lehet következtetni, hogy a könyv az olvasók körében sem talált számottevő érdeklődésre:

Ideje volna, hogy most, amikor általános a panasz az irodalom „pangása” miatt, a nagyközönség és az íróvilág fokozottabb érdeklődéssel kíséresse két fiatal magyar költőnek, Sárközi Györgynek és Erdélyi Józsefnek a fejlődését. [...] A Nyugat irodalmi forradalmának új generációja nagyjában, a modern líra második frontja pedig csaknem teljesen kialakult, és hogy emberei még nem mutatnak fel olyan külső sikereket, mint az előző generáció, annak véleményem szerint a gazdasági krízis okozta általános érdektelenség az egyedi oka.⁷

Mindennek ellenére Erdélyi nem csupán írónak tekintette magát, de nem is létezett más kategória, ahová besorolhatóvá lett volna – erről látszik legalábbis árulkodni 1923. májusi rendőrségi ügye. Az Est tudósítása Erdélyi szavait is idézte az esetről, amelynek előzménye az volt, hogy a költő gyalog ment el Szegedre Juhász Gyulát meglátogatni:

Odamentem az első rendőrhöz, és megkérdeztem tőle, hogy hol van a Kék-golyó-kocsmá. Jóruhájú ember előtt háttámba állt volna a rendőr, és megmondta volna. Engem igazoltatott, nem volt nálam igazolvány, bevitt a kapitányságra. Megmondtam, hogy ki vagyok, író, de egyszerűen lecsuktak. [...] Pesten kihallgattak, azt mondtam, író vagyok. Azt kérdezték, miféle író? Hát levélíró, mondtam erre dühösen, elkeseredetten. Természetesen rabnak írtak be, letegeztek, megmotoztak, nincs-e nálam fegyver? Hiába mondtam, hogy a Napkelet és más irodalmi lapok munkatársa vagyok, nem használt semmit. Egy héttig voltam a toloncházban. Mikor a lapok írtak rólam, akkor aztán kiengedtek.⁸

⁶ *Irodalmi körökben*, Magyarországon, 1922. szeptember 15., 3.

⁷ SZABÓ LŐRINC, *Két fiatal magyar költőről*, Pesti Napló, 1922. szeptember 10., 4.

⁸ m. c., *A költő gyalogsétája Szegedig és toloncútja Budapestre*, Az Est, 1923. május 12., 4.

A cikk a rendőrség álláspontjának ismertetésével zárult, amely szerint Erdélyinek mihamarabb állást kellene szereznie egy lapnál, „mert ha nem lesz igazolványa, ismét megtörténhetik vele ez az eset”. A jelek szerint tehát költői teljesítményének presztízse elég magas volt ahhoz, hogy a sajtófigyelem megmenthette végül a magyarországi állampolgársággal nem rendelkező Erdélyit a kitoloncolástól, de *önmagában* nem biztosíthatta számára a legminimálisabb társadalmi státuszt sem, és nem látszott elegendőnek még a közveszélyes munkakerülés árnyának bizonyos távoltartására sem.⁹ Erre a diszkrepanciára több újság is reflektált azután: a Szózat ironikus cikkekcskéje azzal magyarázta, hogy a költőséget nem ismerik el foglalkozásként, hogy nem lehet megélni belőle, ennek fényében pedig kérdésesnek ítélte, hogy más „becsületes életpályák” foglalkozásnak tekinthetők-e.¹⁰ A Magyarság pedig az ország lassú fejlődésének jeleként mutatta be, hogy Petőfi halála után háromnegyed századdal még mindig nem tekintik kellő igazolásnak, ha valaki költő „Isten kegyelméből és a Sors haragjából”, a rendőrök pedig nem olvasnak „lírai termékeket”.¹¹ Erdélyi státusza kezdettől paradoxnak mutatkozott tehát: annak ellenére identifikálta magát főállású költőként, hogy az aktuálisan és reálisan nemigen látszott megvalósítható lehetőségnek – még azok számára sem, akik ennek elvi kívánatosságát állították.

A kételkedés azonban a következő években ellentétébe látszott átcsapni. Mikes Lajos 1924. októberi cikkében Erdélyi neve már egy irodalomtörténeti fordulópont jelzésére szolgálhatott: véleménye szerint a világháború alatt és után irreális várakozás volt „új nagy írók” jelentkezésére számítani, hiszen a folyóiratok jobbára megszűntek, a lerövidített napilapokból kiszorult az irodalom, ez az elsorvadt intézményrendszer pedig nem lehetett képes jövedelemhez és térhez juttatni az induló írókat. Az Est-lapok másfél évvel korábban indított, Mikes által szerkesztett szépirodalmi rovata azonban alapjaiban változtatta meg szerinte a helyzetet, amint ezt Erdélyi újdonsült népszerűsége is igazolta.¹² Ez az értékelés aligha volt alaptalan: Erdélyi kuriózumból, periférikus alakból rövid idő alatt a *sikeres költő* reprezentánsává változott a nyilvánosság terében. A változást világosan jelezte Molter Károly 1925. januári cikke a kolozsvári Ellenzékben:

Hallom, hogy végleg befutott. Ur lett, rendes ember, házasodik [...]. [...] polgár leszen a csavargó deákból, akit lantja nemesített a hír hátára és egy egész nép tiszteletére, szeretetére. [...] „Az Est”, a „Pesti Napló”, a „Magyarország”, a „Nyugat” és a „Napkelet”, minden forum rendelkezésére áll és most rajta, költői fejlődésén mulik, hogy igazolja a személyéhez fűzött nagy várakozást.¹³

⁹ Az 1913. évi XXI. törvény cikk szerint „az a keresetre utalt munkaképes egyén, aki munkakerülésből csavargó vagy egyébként munkakerülő életmódot folytat, kihágás miatt nyolc naptól két hónapig terjedhető elzárással büntetendő”. Vö. Budapesti Közlöny, 1913/160, 1.

¹⁰ A *szegei rendőrség költőt fogott*, Szózat, 1923. május 1., 5.

¹¹ A *költő és a sorsharag*, Magyarság, 1923. május 4., 7.

¹² MIKES Lajos, *Van-e új magyar irodalom?*, Az Est, 1924. október 26., 5.

¹³ MOLTER Károly, *Erdélyi József*, Ellenzék, 1925. január 19., 9.

E tendencia másik oldalaként pedig már olyan hangok is megjelentek, amelyek elpuhulással, a kenyértelen évek tiszta művészi ideáljainak elárulásával vádolták a költőt:

Amikor a címlapot néztem, a szép, egyszerű címlapot, már akkor is meg voltam hatva: nagy, óriási kiadvállalat foglalkozik könyved terjesztésével. Megérdemled. [...] Jóskám, pajtásom, darócban jártunk, szél bélelte ruhánkat, és dideregtünk a téli pesti fagyban. Emlékszem: csodaszép zengésű, mélységesen mély magyar gyönyörűségeket meséltél nekem versekben, amelyek meggyújtották a jeget... [...] Kedves jó barátom, már szégyelled a harcot? Már elpuhultál volna? Nem hiszem. Most csak kedves, szép játékot hajszolsz [...] így, drága jó cimborám, így csak a Petőfi Társaság ölel a keblére.¹⁴

Mások a túlzó magasztalóktól óvták volna: „Túlzó magasztalói is akadtak, de reméljük, hogy ezeknél – kik csak elkapatnák – különb irányítót lel önmagában, meg a magyar líra legnagyobb mestereiben.”¹⁵ Vagy, mint az Élet, egyenesen a zsidóság új „udvari költőjét” vélték felfedezni benne:

Az talán már fontosabb, hogy azok, akiknek mintegy „adott érzékük” van arra, miként lehet kihasználni, könnyű eszközökkel a maguk portájára terelni a magyarság értékeit, kinyújtották a sokat ígérő sudárra serkent Erdélyi felé is csápjaikat, hogy udvari költőjükké avassák épp úgy, mint ahogy kibérelték Gárdonyi Gézánk agyát, amint a maguk vágányára terelték Mikszáth termékeny vénáját, miként udvari írófejedelmükké tömjéneztek Móricz Zsigmondot, vagy amint a maguk képére és hasonlatosságára mázolták át szenzibilis Ady Endrének magyarságát.¹⁶

Erdélyi nyilvánvalóan igyekezett kihasználni a konjunktúrát: a csúcson, 1924-ben 77 verse jelent meg egy év alatt Az Est-lapokban¹⁷ – ez viszont idővel egyre növekvő gyanakvást keltett művészetének értékével kapcsolatban. Marconnay Tibor például költészet és népszerűség összeegyeztethetlenségére vélte szükségesnek Erdélyi figyelmét felhívni: „Jó, hogy népszerűsíteni akarja a költészetet, egészséges. A bizarréria, a különcködés idejét múlta. Mégsem szabad figyelmen kívül hagyni s félreismerések, versekhez nem-értők barbársága eszébe is fogja még juttatni Erdélyinek, hogy a költészet nem az emberekhez, hanem kivételes emberekhez szól.”¹⁸ Féja Géza pedig így kommentálta

¹⁴ GERGELY Sándor, *Két fiatal magyar író*, Reggeli Hírlap, 1924. november 9., 9.

¹⁵ RÉDEY Tivadar, *Erdélyi József*, Napkelet, 1925/6, 67.

¹⁶ GYULAI Ádám, *Erdélyi József*, Élet, 1925/18, 345.

¹⁷ Erdélyi publikációiról a legteljesebb tájékoztatást az alábbi bibliográfia adja: HARTYÁNYI István, *Mutató Erdélyi József munkáihoz*, Csorna, Csornai Városi Tanács, 1988.

¹⁸ MARCONNAY Tibor, *Erdélyi József*: Az utolsó királyság, Protestáns Szemle, 1928, 668.

helyzetét: „Az irodalompolitika azonban mindig egyet dopingol közülök ön maga s az egész generáció rovására. Így Erdélyi József is beleesett a tömegtermelésbe. [...] Nagy nyugalom kell most Erdélyiinek [...]”¹⁹

Féja a folyamatos jelenlét helyett egy „válogatott, erős gyűjtemény” megjelentetését ajánlotta volna Erdélyiinek művészi hitele helyreállítása érdekében; e tanácsot azonban lényegi módon árnyalta, hogy a korszakban egyébként konszenzuálisnak mutatkozott a nézet, amely szerint verseskönyvek megjelentetése piacilag tekintve irracionálisnak számított. „A közönség lírasüketsége teljes, verskötetet nem vesz senki” – összegezte megfigyeléseit Kilián Zoltán 1928-ban.²⁰ „[A] pesti könyvkiadóknak már régóta fájdalmat okoz, hogy a magyar költő könyve olyan, mint a rossz tészta. Nem kel. Nem kel el. Nem kell” – vezette fel egy cikkét Somlyó Zoltán 1929-ben.²¹ „[H]a egy műfaj igazolója, mint tollforgató barbárjaink hiszik, a mögötte álló szociális igény, akkor a vers holt műfaj, mert versolvasó ma alig van, kis elhanyagolással: nincs” – írta ugyanebben az évben Németh László is,²² aki máshol „a magyar poétaság axiómaszerű nyomorát” emlegette.²³ Az idézetek mind Erdélyivel kapcsolatos cikkekből származnak; így azután e publicisták számára nem is tűnt igazán meglepőnek, hogy Erdélyi Athenaeum-kiadású, 1924-es *Világ végén* című kötetét követő munkái szerzői kiadásban jelentek meg. Ez a kontextus ugyanakkor alapot teremtett Erdélyi olyasféle megítélése számára is, amely nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen volt a lehetőségeket sikerrel kihasználó költő képzetével. Stima Ilona egy kritikája például elismerően állította szembe Erdélyit azokkal, akik piacképes dolgokat írtak inkább, mert *tudták*, hogy a versírástól „éhen halhat” az ember:

Egyszer láttam Erdélyi Józsefet az Est-lapok előszobájában. [...] Erdélyi ott állt szerényen s két másik ifjú titán jött felé. [...] Mikor bement Mikeshez, a másik kettő széles gesztusokkal tárgyalta hitét és bizalmát. Ez azt hiszi – mondták – hogy az jelent valamit, ha megjelennek a versei. Mi az? Semmi! Afelől éhen hallhat. Írjon „marhaságokat” mint én – nevetett csúfondárosan az egyik –, ha hosszú, kihúzok belőle egy csomót, ha rövid nekik, hozzá teszék. Minél nagyobb marhaság, annál jobb... Ebből lát pénzt is az ember. De a vers? Mi az? Semmi...! [A másik] megjegyezte, hogy nem nagy érdem költőnek tenni. Erdélyi pedig azt hiszi... Mégis mikor visszatért, láttam arcán a ragyogást... És... azok is meglátták... És... hallgattak... Mintha lélegzetük is megakadt volna. Talán akkor érezték meg, amint Erdélyi feléjük jött ragyogó arccal s boldog szemekkel, eltelve hittel és rajongással, hogy... Ez: Az utolsó Királysas.²⁴

¹⁹ FÉJA Géza, *Erdélyi József*, Előörs, 1929. május 25., 11.

²⁰ KILIÁN Zoltán, *Erdélyi József: Az utolsó királysas*, Magyar Kultúra, 1928/19, 296.

²¹ SOMLYÓ Zoltán, *Költők sátora*, A Toll, 1929/5, 50.

²² NÉMETH László, *Három verseskötet*, Erdélyi Helikon, 1929, 67.

²³ NÉMETH László, *Erdélyi József*, Protestáns Szemle, 1927, 157.

²⁴ T. S. I. [TARTALLYNÉ STIMA Ilona], *Az utolsó királysas*, Nyírvidek, 1928. december 25., 13.

Ekkoriban tehát Erdélyi egyszerre látszott sikeres irodalmi *self-made man*nek és az üzletiesség ellenlábasának, bár egyik szereplehetőség sem mutatkozott problémátlanak. Erdélyi saját döntései is hasonló kettősséget látszottak mutatni. Az újságolvasók 1927-ben például arról értesülhettek, hogy tizennyolc oldalas, negyven fillérbe kerülő füzetet jelentetett meg, amellyel az volt a terve, hogy „bejárja az egész országot, és maga fogja terjeszteni személyesen”,²⁵ és így „az irodalomból csak a maga arcára kíváncsi városi intellektuális rétegek mellett – vagy azok teljes mellőzésével” kapcsolatot talál „a magyarsággal, elsősorban a parasztsággal, amely könyvesboltban ugyan soha, de hetivásárok sátraiban esetleg érdeklődik versek iránt”.²⁶ Ez az elképzelés mások számára ugyanakkor illuzórikusnak látszott, mivel Szabó Lőrincsel ellentétben úgy látták, éppen a városi olvasók jelentik Erdélyi ideális vagy egyedül lehetséges közönségét: „sikerült darabjaiban elragad a költői üdeség, ami különösen a főváros agyonkulturált rétegeiben támaszt erős nosztalgikus varázst – épp ellentéténel fogva”.²⁷ Továbbá:

Szívesen osztom Tersánszky örömét azon, hogy ama legősibb s legmodernebb magyarosságnak, melyet ő Bartók, Kodály és Erdélyi műveiben lát megtestesítve, ma már „rokona, fejlettebb, hogy úgy mondjam, nagyvilágian udvarképesebb válfajai vannak” „a legpipiskedőbb Lipóciában” és vidékén is. Csak azt sajnálom, hogy legfőként éppen abban a legpipiskedőbb Lipóciában és vidékén vannak. A „magyar és fél-oláh vidékek kispolgári, paraszti környezeté”-nek szűz ősforrásai a tulajdon lelkületükből eredő „nagyvilágian udvarképesebb válfajok” ellen is ugyanolyan lesújtó erénységgel oltalmazták meg a maguk virginitását, mint az egyéb pipiskedések ellen. [...] az új művészet, minden új művészet azokat a rétegeket fogja meg leginkább – tehát szükségszerűen azoknak a rétegeknek is szól elsősorban –, akik a legrugalmasabban tudnak modernnek lenni, s akikben legtöbb az intellektuális érdeklődés.²⁸

Mindössze két évvel e piacszerzési célzatú akció után viszont már azzal hívta fel magára a sajtó figyelmét Erdélyi, hogy könyveit a Dunába hajította, mert szégyellt volna velük a könyvheti sátorban olyan költőnők mellé állni, akik „egy külvárosi krajzleros vénájával agítálnak a saját kiadványaik és arcképes levelezőlapjaik mellett”.²⁹ Igaz, más híradások szerint csak *tervezte* a vízbe dobni őket, és azt is csak azért, mert „a verskötetek iránt vajmi kevés kereslet mutatkozik”.³⁰ Erdélyi helyzetének instabilitását jól szemléltetheti az az interjú, amelyet annak kapcsán adott, hogy a következő évi jutalmazottak listájára

²⁵ *Mi készül?*, Magyar Hírlap, 1927. május 15., 14.

²⁶ SZABÓ Lőrinc, *Erdélyi József a ponyván*, Pandora, 1927, 107.

²⁷ JUHÁSZ Géza, *Az egyéniség az új magyar lírában*, Debreceni Szemle, 1928/9, 529.

²⁸ IGNOTUS Pál, *Disputa: A propos: Erdélyi József*, Nyugat, 1928/17, 293–294.

²⁹ SOMLYÓ Zoltán, *i. m.*, 50.

³⁰ *Közepes érdeklődés mutatkozott a könyvhét első napján az írók sátrai iránt*, Ujság, 1929. május 15., 4.

már nem került fel, miután 1929-ben megkapta a Baumgarten-díjat, és amelyben arról beszélt, hogy ilyen körülmények között inkább felhagy a költéssel, mert nem akar óvónó felesége nyakán élősködni. Az alternatívák ilyen tételezése mindenesetre világossá tette, hogy Erdélyi számára nem volt elképzelhető, hogy a költéssel más tevékenység *mellett* foglalkozzon. Ebből az interjúból ugyanakkor az is kiderült, hogy bár elvesztése miatt bosszús volt, magát a díjat sem látta egészen jótékony hatásúnak: „Tavaly megkaptam a Baumgarten-díjat, sehol nem vettek verset tőlem, azt mondták, most van pénzem, most nem támogatnak”³¹ – a helyzet és a szóhasználat mintha arról árulkodna, hogy a szerkesztők nem tekintették megtérülő befektetésnek verseinek megszerzését, és ez Erdélyi számára is nyilvánvaló volt.

Fenyegetőzése ellenére azonban végül nem vonult vissza, bár a napilapokban látványosan megfogyatkoztak a versei – 1932-re legfontosabb publikációs fórumai irodalmi folyóiratok, a Nyugat és a Napkelet lettek. Ez év őszén viszont jelentős médiavisszhangot kiváltó kísérletet tett arra, hogy visszatérjen az újságolvasó közönség látóterébe: *Felkelt a nap* című, napilapformátumban kinyomtatott versgyűjteményét árulva jelent meg a Nemzeti Színház előtt. Az ügygel kapcsolatban íródott tucatnyi-nál is több cikkből az derült ki, hogy az esemény igen széles spektrumon bizonyult interpretálhatónak – és alighanem éppen jelentésének ez a bizonytalansága provokálta ki az újabb és újabb állásfoglalásokat. A hozzászólók már Erdélyi alapvető motivációit is eltérő módokon rekonstruálták. A kommentátorok egyik nagy csoportja mint egy máshol már szokásos gyakorlat meghonosítását³² vagy a költészeti piac reformjára irányuló kísérletet értékelte Erdélyi gesztusát. Szabó Lőrinc például „kulturcselekedetként” jellemezte, amelynek célja, hogy a „városi és falusi tömegekhez” olcsón és nagy példányszámban juttasson el jó verseket, és amelyet „legfeljebb naivnak lehet tartani, de nem szánandónak”. Véleménye alátámasztásaképpen Szabó arra hivatkozott, hogy egy hagyományos formájú könyvet kiadni sem került volna kevesebbe.³³ A törekvést a közönség kibővítésére a sikerben bízva üdvözölte a Magyarság: „Maga a költő különben ujjong a reménykedéstől, mert hiszi, hogy legalább félmillió példányt sikerül szétszórnia első füzetéből a magyar nép soraiban, amelyet e nemzet minden rétegének szánt: urnak és szegénynek egyaránt. [...] S bizonyos, hogy nagy lesz a sikere Erdélyi Józsefnek. Mert ugyan ki ne vásárolná meg a *Felkel a nap* egy-egy példányát? Tíz filléren meggazdagszik mindenki.”³⁴ A Szabadság cikkírója is így tett: „Bizonyos oldalról hipokrita fájdalommal nagyon fájlalják Erdélyi vállalkozását. A sajnálkozás mögött azonban nem nehéz fölfedeznünk a bujkáló irigységet. Vannak, akiknek fáj, hogy a költő közvetlenül keresi népét, olvasóit. Azok azonban, akik kezdettől fogva szerető figyelemmel kísérték Erdélyi József költészetének fejlődését,

³¹ K. A., *i. m.*, 7.

³² „Voltak, akik csodálkoztak ezen, pedig külföldön az ilyesmi se nem esemény, se nem furcsaság.” *Aktuális furcsaságok*, Tolnai Világlapja, 1932. december 7., 23.

³³ Szabó Lőrinc, *Erdélyi József és versujságja*, Nyugat, 1932/24, 630.

³⁴ *Költő az utcán*, Magyarság, 1932. november 19., 8.

úgy érzik, hogy ezekkel az üzleti hangokkal szemben vállalkozásának szép sikere lesz a legjobb védelem.”³⁵ Illetve Németh László és Pakots József is: „A verses újságot különben életrevaló ötletnek tartom. Az író törjön utat a közönséghez, hódítsa meg az egyszerű embereket is.”³⁶ „Az oltárnak templomban a helye! Úrnapján azonban a katolikus egyház az utcán, zöldgallyas sátorokban oltárokat emel, hogy a hívők minél nagyobb számban zárandokoljanak az Úr színe elé. Én a kitűnő költőnek, Erdélyi Józsefnek lelkes tüzességű elhatározását, hogy az utcára kiállt, ilyen áhítatos, alázatos gesztusnak tekintem, amikor költészetének nemes virágaiból sátort emel a tiszta magyar gondolatnak és irodalomnak.”³⁷

Akadt viszont, aki túlzottan is üzletiesnek ítélte Erdélyi próbálkozását, és mint a költésztől idegen, „nem ízléses” „reklámozási módot” határozottan visszautasította azt.³⁸ A Pesti Naplóba cikket író Kárpáti Aurél tagadta, hogy bármi „kivetendőt vagy éppen »lealacsonyítót«” lehetne találni a kísérletben, ám azokkal sem értett egyet, akik azt üzleti szempontból életképesnek vélték – szerinte ugyanis a költő mint „tőke, szervezet, apparátus nélkül induló”, ráadásul nem „tömegcikket”, hanem „kiválasztottak számára való különlegességet” termelő és árusító „kivállalkozó” törvényszerűen alulmarad a valódi ponyva terjesztőivel szemben; végeredményképpen pedig arra jutott, hogy főállásként, a piacról élve költészetet foglalkozni nem lehetséges, tehát az államnak kellene hivatali állások biztosításával a költők segítségére sietnie: „A költőnek a vers nem ad kenyeret. Azt tehát másutt kell megszereznie. De hol? [...] ha arra gondolok, hogy például Románia – amely pedig kultúr színvonal tekintetében össze sem vethető Magyarországgal – tehetséges fiatal költői sorsáról úgy gondoskodik, hogy megfelelő állami hivatalokba ülteti őket: mégis dereng valami.”³⁹

Mások viszont úgy vélték, Erdélyi nem önszántából próbált újítani, hanem csupán *rákényszerült* az utcai árusításra – „ha már éhenveszni nem kívánt”, mint Császár Károly fogalmazott⁴⁰ –, a témát ezért együttérzéssel vélték illőnek megközelíteni. Helyzetének okát viszont ezek a szerzők is különböző tényezőkben vélték megtalálni: Féja Géza a „szédítő magyar zuhanás”, vagyis az 1920 utáni fellendülést követő általános erkölcsi süllyedés és megalkuvás egyik tüneteként tárgyalta Erdélyi esetét;⁴¹ a Népszava az „örök emberi értéket” és a „ma szeméthullámaikat” szembeállító újságírója a közönség érdeklődését és pénzét magához vonzó bulvárlapokat kárhoztatta;⁴² a Keleti Ujság cikke pedig a kiadók felelősségét emelte ki, amelyek „a letehetségesebb

³⁵ K. I., *Krónika*, Szabadság, 1932. december 4., 5.

³⁶ NÉMETH László, *Erdélyi József*: Felkelt a nap, Protestáns Szemle, 1933, 43.

³⁷ *Magyar világhíradó* 458, 1932. november. <https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=413> (Letöltés ideje: 2021. június 17.)

³⁸ *Jól informált körökben beszélnek*, Magyar Közélet, 1932/23–24, 11.

³⁹ KÁRPÁTI Aurél, *A költő az utcán*, Pesti Napló, 1932. november 26., 8.

⁴⁰ CSÁSZÁR Károly, *Irodalmi napló*, Pásztortűz, 1932, 378–379.

⁴¹ FÉJA Géza, *Zuhanunk lefelé...*, Szabadság, 1932. december 4., 3.

⁴² *A költő...*, Népszava, 1932. november 23., 5.

magyar költők írásait legfeljebb minden öt évben csak szemszúrásból adják ki – hogy milyen feltételek mellett, ne is emlegessük”.⁴³

A kialakuló diskurzus világosan megmutatta, hogy költészet és piac összefüggésének kérdései – aligha függetlenül a többek által diagnosztizált általános irodalmi válságtól⁴⁴ – széles körben foglalkoztatták az értelmiséget, amely ideológiailag radikálisan megosztottnak bizonyult e téren is. Erdélyi így ismét egyszerre látszott nyereszkeskedőnek, innovátornak és mártírnak, miközben nyilatkozatai alapján meg hasonlottnak látszott ő maga is. November végi interjút – melyekben arról beszélt, hogy bár könyvként is akármelyik kiadó kiadta volna verseit, ő a tömeg kultúrához juttatása mellett kíván demonstrálni, és ki akarja szorítani a piacról az addigi ponyvát⁴⁵ – december elején egy vers követte, amelyben már mint megalázó, fájdalmas képtelenség jelent meg a műalkotások utcai árusítása.⁴⁶ És ellentmondásos volt az eset emlékezete is a következő években: míg valaki követendő példaként idézte fel amellet érvelve, hogy „a közönybe fáradt emberek” figyelmének felkeltéséhez „ma ötletek kellenek és merészség” a kultúra terén is,⁴⁷ addig más teljes kudarccal végződött taktikaként hivatkozott rá: „Megpróbálta ponyvába öltözve megtéveszteni a közönséget. De a közönség megérezte, hogy »becsapják« és egyrészt nemigen vette, másrészt elkezdte egészen méltánytalanul valami olyan Hazaffi Verai János félének tekinteni, s azok a lapok, amelyek mindeddig szívesen hozták a verseit per »Jóska a rikkancsköltő« emlékeztek meg uccai kirándulásáról. Szóval megbukott az ötlet.”⁴⁸

Ismét más a „zsidókéze” jutott irodalom tüneteként említette, hogy Erdélyi (és Szabó Dezső) kiszorult a kiadókból, és „az utcára került”.⁴⁹ Olyan is volt, aki – Dunába ugrásával összekapcsolva – a költő elszegényedésének jeleként értelmezte az utcai

⁴³ I. e. [LIGETI Ernő?], *Nagyvilág*, Keleti Ujság, 1932. november. 27., 6.

⁴⁴ Két példa ebből az évből: „a költészet felesleges kultúrfényezésnek látszik [...] A munkában megtorpant, kilátástalanságotól keserített, felőrölt kedélyű, nyítt idegű ember lassankint néhány mégis nélkülözhetetlen szellemi narkotikuma közül is számúzi a költészetet. [...] megtúrt koldus maga a líra is. Könyöradományokból él, amelyet szegény rajongók, talán még szegényebb költők, esetleg lelkes snobok vetnek neki.” KÁLLAY Miklós, *A magyar költészet új ösvényein*, Magyar Szemle, 1932. november, 241. „A magyar kiadók évről évre elárasztják a könyvpiacot selejtes külföldi termékek fordításaival, amelyek megjelenésük eredeti helyén alja egy-egy nemzet termelésének. A kéziratokért csak pár pengőt kell fizetni a magyar kiadónak, és reklámszolgálatával el tudja hitetni, hogy e külföldi írók »európai értékek«. Vannak kiadók, akik kijelentették, hogy hazai szerzőtől egyáltalában nem hoznak ki könyvet [...] Tucatjával porosodnak becsületes, értékes magyar írárok asztal fiókokban, amelyek színvonal tekintetében magasan felette állanak a külföldi behozatalnak, de a könyvkiadó nem reagál rájuk” LIGETI Ernő, *Keszthelyi Helikon – 1932-ben*, Keleti Ujság, 1932. szeptember 25., 5. A Literatura már idézett felmérése szerint „a beküldők 70%-a semmit, egy fillért sem keres a tollával, és 25%-ának az írásból való keresete havi 60 pengőn alul marad”. Vö. SUPKA, *i. m.*, 679.

⁴⁵ Erdélyi József, *az uccai költő rikkancs*, *Az Est*, 1932. november 23., 9; *Költő az utcán*, *i. m.*, 8.

⁴⁶ ERDÉLYI József, *Költő az uccán*, *Pesti Napló*, 1932. december 4., 35.

⁴⁷ KEKEL Béla, *Kórus*, *Erdélyi Lapok*, 1933. március 16., 9.

⁴⁸ TÖRÖK Sándor, *Pesti levelek: Könyvnap után*, *Keleti Ujság*, 1933. június 4., 2.

⁴⁹ DAR Béla Sándor, *Irodalom zsidókézen*, *Bajtárs*, 1934. május 10., 4.

versárusítást.⁵⁰ Amikor viszont Erdélyi három évvel később ismét megjelent a pesti utcákon, arról már egyedül a Népszava számolt be; és cikkük alapján ez a megmozdulás nem is engedett volna sok teret eltérő magyarázatoknak. Eszerint ugyanis a „kopottruhás” költő a könyvnapon a kiadók sátrai mellett a földre pakolt könyvei mellé az alábbi feliratú táblát állította: „Itt Erdélyi József, a jól ismert költő személyesen árusítja műveit, minden sátorból kitagadva kéri a közönség pártfogását.”⁵¹ A két performansz fogadtatása közötti különbség általában is jellemzi az Erdélyivel kapcsolatos írások változásának irányát: gyakoriságuk az évtized közepére radikálisan lecsökkent, az irodalmi közgazdaságtan komplexebb problémái pedig egy morális alapú, a sérelmek konkrét felelőseit kereső (majd a „századforduló ideológiájához” ragaszkodó „írónemzedékben”⁵², a „Nyugat-klikkben”⁵³ vagy a „zsidó tőkében”⁵⁴ megtalálni vélő) diskurzusnak adták át helyüket, amelyben Erdélyi egyértelműen a *nyomorgó költő* szerepkörét töltötte be. Ezt a képet közvetítette a Társadalmunk interjúja is 1935-ben, amelyben Erdélyi az irodalom piaci intézményrendszerével kapcsolatos panaszait foglalta össze: hogy egyfelől lealacsonyítónak érzi művészi rangban alatta álló szerkesztőkkel elbíráltatni műveit (név szerint Zsigray Juliannát, a Singer és Wolfner lektorát említette), másfelől viszont hiába is alázkodik meg, mert egy verséért csak „nyolc pengő tiszteletdíjat” kap, és legjobb esetben is „félévenként egyszer” közlik csupán egy-egy lapnál. A megoldást egyértelműen az államtól várta volna: példa gyanánt azokat az országokat említette, ahol állítása szerint „úriasan” eltartják az írókat mint „a nép, a nemzet lelkének megszólaltatóit” – nyilatkozatát pedig azzal zárta, hogy amíg „éhen hagyják veszni a magyar író”, addig szerinte nem is lenne joguk irodalomról tanítani az iskoláknak.⁵⁵

Erdélyi verspublikációinak bibliográfiáját áttekintve kitűnik, hogy ezekben az években valóban elveszítette annak lehetőségét, hogy valamely lap rendszeres és biztos megjelenést biztosítson neki. Alighanem ezzel függött össze kísérlete 1935 második felében egy saját folyóirat alapítására; a Fegyvernek azonban csak két száma jelent meg, majd megszűnt.⁵⁶ 1936-ra publikációinak éves száma ismét az 1933–35-ös szint

⁵⁰ KORVIN Sándor, „Lehet-e az író demokrata?”, Brassói Lapok, 1934. március 18., 9.

⁵¹ szp. á. [SZÉLPÁL Árpád], *A költő*, Népszava, 1935. június 5., 10.

⁵² FÉJA Géza, *Erdélyi József: Téli rapszódia és három mese*, Válasz, 1935, 615.

⁵³ *A Baumgarten-díj és a Nyugat-klikk*, Szabadság, 1936. január 26., 7.

⁵⁴ KÁRÁSZ József, *A nép az új magyar irodalomban I.*, Magyar Út, 1936. november 1., 8. Erdélyi e cikkben idézett megszólalása egyébként az állam felelősségét hangsúlyozta, rációfolva egyúttal korábbi fogadkozásaira: „A magyar állam szegénye az, hogy az iskoláiban érettségiztet a műveimből – s a szegény kis óvónő feleségem tart el.” (Uo.)

⁵⁵ SZOMBATI [Sándor], *Erdélyi József: Magyar író dögöljön meg*, Társadalmunk, 1935. október 18., 6.

⁵⁶ Fodor József évtizedekkel későbbi visszaemlékezése a lapszerkesztő Erdélyit úgy mutatta be, mint aki gazdasági szempontból nézve irracionális módon viselkedett, döntéseit ugyanakkor a piaci érvényesülés vágya motiválta: „Erdélyi ünnepélyesen, nagyfőnöki arccal fogadott bennünket, lapterveiről magyarázott. (Öccsével együtt valami földcskét adtak el Biharban.) / – Megmutatom – kiáltja –, hogyan kell megfizetni egy író! Tízszer annyit fizetek, mint más! Százezer példányban fogom eladni a Fegyvert! Megdöntöm az összes lapokat! Megtanítom a szerkesztőket és kiadókat! – hadonászott öklével a levegő-

főle emelkedett, ehhez viszont a megjelenési helyeknek számottevően diverzifikálódnuk kellett: a spektrum ekkor már a gömbösista Új Magyarától a népi Válaszig és a szociáldemokrata Népszaváig terjedt; és ez a tendencia 1937-ben is folytatódni látszott. Ez év elején Erdélyi az írókkal szemben ekkoriban megsűrűsödő perek egyikében a földbirtokos osztály elleni izgatás vádjával került bíróság elé, viszonylag széleskörű szimpátiahullámot váltva ki a mérsékelt jobboldali Magyarától⁵⁷ Az Esten⁵⁸ keresztül a Népszaváig;⁵⁹ miközben az inkriminált vers az Új Magyarágban, vagyis – mint az egyik cikk fogalmazott – „a kormány reggeli hitlerista lapjában”⁶⁰ jelent meg. Az eset kapcsán íródott támogató cikkekben a költő nagy tehetsége, szabad kifejezéshez való joga és nehéz anyagi körülményei is szóba kerültek – és ezek a témák domináltak abban a figyelemre méltóan kiterjedt vitában is, amely azután bontakozott ki, hogy Erdélyi 1937 augusztusának elején a Virradat című hungarista lapban publikálta *Solymosi Eszter vére* című versét.

Jelen keretek között nincsen mód érdemben ismertetni ezt a polémiaiát; ezúttal arra a jelenségre szeretném csupán felhívni a figyelmet, hogy e cikkek jelentékeny hányada nem annyira Erdélyit, mint inkább Rónai Mihály Andrászt állította a középpontba, aki az egyik első publicisztikát írta az ügy kapcsán. *Egy költő halálára* című, a Pesti Naplóban megjelent szövege arra az alaptételre épült, hogy esztétikum nem képzelhető el moralitás nélkül, költőnek lenni pedig törekvést jelent az igazság, a becsületesség és humanitás felé – ha tehát valaki az *ellenkező* irányba indul el, mint tette Erdélyi a vérvád felelevenítésével, az elárulja magát, hogy nem költő valójában:

A templom architektonikus szépségei soha nem vonhatják el figyelmünket arról, vajon odabenn Istenhez vagy a Sátánhoz imádkoznak-e – mert a szépségnek csontváza mindig az igazság, s maga az úgynevezett homo aestheticus sem aestheticus többé, mielőtt bársonyos bőre alatt nem tudjuk kitapintani a homo moralis csontszerkezetét. [...] Felhozhatnám mentségére régebbi tételmet, hogy a kor, melyben élünk, megfertőzi s megrontja íróit, de hangomat

ben, – ezeket a gazembereket, akik minket kizsartoltak! [...] Szabó Dezsőnek háromszáz pengőt küldött egy cikkért, Móricznak hasonlóképpen. (Egy cikk legmagasabb honoráriuma akkoriban száz, százhusz pengő volt. Babits nyolcvanot kapott Az Esttől a „Balázsolás” című nagy versért.) [...] – Add el azt a két holdat! Minden megtérül! – folytatja Erdélyi József, csöndesebb hanglejtéssel. – Most kell belenyomni az ügybe még egy kis pénzt! [...] – Még egy roham és az ellenállás megtörik! [...] – Utolsó holdunkat mégse adhatjuk el! Egy ilyen örültségért! – kiáltotta vissza Ferenc [a költő testvére]. – Örültség! Kikérem magamnak! Ez igenis jó üzlet lesz! igenis! – kiáltotta megint Erdélyi Jóska.” (Fodor József, *Emlékek a hőskorszakból*, Kortárs, 1963/5, 655–656.) A szokásosnál magasabb honoráriumokat Erdélyi saját önéletírása is említi: „meg akartam mutatni: hogy kell bánni az íróval, abból a kevés alaphól”. ERDÉLYI József, *Fegyvertelen*, Turul, [1942], 183.

⁵⁷ KATONA Jenő, *Veres Péterék és Szalasiék*, Magyarország, 1937. április 17., 1.

⁵⁸ A Hörcsög című verse miatt 2 hónapra ítélték Erdélyi Józsefet, Az Est, 1937. április 24., 15.

⁵⁹ BARABÁS Gyula, *A költő*, Népszava, 1937. április 24., 5.

⁶⁰ KATONA, i. m., 1.

bennem magamban is túlkiáltja a legnagyobb élő regényíró, a hazájából kiüldözött Thomas Mann kísérteties igazsága: „Ha egy író cserbenhagyja a tiszta humanitás eszményeit, összes korábbi művei s akár remekművei is megromlanak, hitelüket, értéküket veszítik.” Ha ez a költő tehát valóban költő lett volna, ezzel a legutóbbi egyetlen versével retrospektíve is tönkretette volna mindazt a nagyot is, amit alkotott. De nem volt mit tönkretennie: soha nem volt költő. Aki ilyet írt, ilyen szegyenre képes, vagy akár csak kapható volt, annak lelkében soha egy költői redő meg nem lebbenhetett. [...] nem eszményt hagyott cserben, hanem ellene tört mindannak, ami eszmény – kannibál verset írt.⁶¹

Rónai megjegyzései nyilvánvalóan a modern irodalomfelfogás legalapvetőbb kérdéseit érintették – és néhány napon belül magában a Pesti Naplóban is megjelentek e régi vita ellenpártjának képviselői. Bálint György azt hangsúlyozta, hogy a *költő* fogalma nem jelent „misztikusan magasztos értékképletet”, csupán „egy művészi tevékenységi körre vonatkozik”,⁶² Fodor József arra emlékeztetett Erdélyi költői tehetségének bizonyítékeképpen, hogy az irodalmi mező prominens alakjai (Mikes Lajos, Osvát Ernő, Babits Mihály és mások) nyilatkoztak róla kedvezően vagy közölték szívesen műveit,⁶³ és mindketten amellet érveltek, hogy bármilyen elítélendő is politikailag vagy morálisan Erdélyi gesztusa, ez nem változtat azon, hogy művészként megbecsülést érdemel:

[H]a Erdélyi egy gyalázatos verset írt is és – ennek a versnek erejéig – egy sötét mozgalomhoz szegődött, az irodalom számára az marad, aki volt: a mai magyar líra egyik legkiválóbb alakja. Ezen nem fog változtatni semmi, amit Erdélyi, az ember elkövet, legfeljebb mélyen sajnáljuk, hogy az Istennek egy remek, tiszta hangszerén néha ilyen fülsértő botrányos hangok csendülnek meg.⁶⁴

Továbbá:

Erdélyi József, akit a felejthetetlen Mikes Lajos fedezett fel a Pesti Naplóban, és akinek versei tizenöt éven át jelentek meg ezeken a hasábokon, kétségtelenül kiváló költő, a háború utáni lírikusnemzedék legjobbjai közül való. Ezen még az a sajnálatos tény sem változtat, hogy politikai beszámíthatatlanságában, rejtelmes honoráriumsérelmekről hevenyre fűtött hisztériájában egy stupidan rosszhiszemű versezettel állt be a nyílas táborba.⁶⁵

⁶¹ RÓNAI Mihály András, *Egy költő halálára*, Pesti Napló, 1937. augusztus 8., 36.

⁶² BÁLINT György, *Az „Erdélyi-ügy”*, Pesti Napló, 1937. augusztus 10., 8.

⁶³ FODOR József, *Levél egy botrányos versről és egy jó költőről*, Pesti Napló, 1937. augusztus 10., 8.

⁶⁴ *Uo.*

⁶⁵ BÁLINT, *i. m.*, 8.

A vita későbbi, vele kevésbé barátságos hozzászólói bizonyos értelemben szintén ez utóbbi álláspontot kérték számon Rónain: a számtalan változatban elismételt vád szerint cikke annak leleplezését jelentette, hogy bár a „baloldal” az elfogulatlanság, a tiszta művészet, a *l'art pour l'art* elveit hirdeti, gyakorlata valójában világnézeti vagy zsidó érdekvédelmi alapú, és a nem parírozóktól nyomban megtagadja a költői rangot vagy egyenesen – mint Rónai cikkének címe szerintük demonstrálta – a jogot az élethez:

Csak azt akarom szeretettel megkérdezni, hogy micsoda ábrázattal mernek folyton tárgyilagosságról, igazságszeretetről, pártatlanságról szavalni ott, ahol valakinek a költői értékelését aszerint végzik, hogy verseivel az ő világnézetüket, s ezzel az ő érdekeiket szolgálja-e, vagy pedig kellemetlen talál lenni azoknak az érdekeknek! Micsoda ábrázattal merik az ilyen urak hirdetni azt, hogy ők nem ismernek irodalompolitikát, hogy ők nem engedik az irodalmat a politika prédájává tenni és főképp azt, hogy náluk nincs – fájvédelem!⁶⁶

Továbbá:

És az a sajtó, amely évtizedeken keresztül a „*l'art pour l'art*” elve mellett tört pálcát, most egyszerre arról elmélkedik, hogy nincs „*homo aestheticus*” „*homo moralis*” nélkül, hogy nincs szépség erkölcsi igazság nélkül. [...] A zsidó sajtó azonban újra leleplezte magát. Letagadhatatlanul elárulta, hogy a legizsákosabb faji gyűlölet nem a szélsőjobb oldalon, hanem a baloldalon van. Csak egyben tévedtek: Erdélyi Józsefet már nem lehet kivégezni.⁶⁷

Továbbá:

[E]z az a bizonyos tiszta irodalmiság, abszolút művészet, *l'art pour l'art*, amit a baloldal mindig a fejünkhöz csap! Csak addig vagytok művészek, írók és költők, ameddig használni tudtok liberális dogmáknak vagy faji érdekeknek, de abban a pillanatban pusztulnotok kell a Parnasszusról, ahogy megsértitek valamelyiket is. Mi ezt különben rég tudtuk, de a baloldal ilyen ügyetlenül és durván sohasem árulta el még magát.⁶⁸

⁶⁶ Nomád [LENDVAI István], *A zsidó fájvédelem*, Magyarság, 1937. augusztus 12., 4.

⁶⁷ PAP Béla, *Solymosi Eszter vére*, Magyar Út, 1937. augusztus 12., 1.

⁶⁸ Tollhegytel, Magyar Kultúra, 1937/17, 128.

Továbbá:

Baloldali elfogult és gyűlölködő „irodalom” az, amely egy költőt egy nem tetsző verse miatt élve elföldel, ahogy Erdélyi Józseffel cselekedtek. Az az irodalmi, tudományos és művészeti angyalcsinálás, amely évtizedek óta nem engedi megnyilatkozni a nem „baloldali” felfogást, mindennél beszédesebb igazolása az irodalom és művészet sokat reklamált szabadságának és pártatlanságának.⁶⁹

E vita során olyasvalaki álláspontja vésődött be tehát az irodalmi intézményrendszer hivatalos álláspontjaként, aki még saját lapjában is kisebbségbe került – de azt, hogy véleménye valójában mennyire súlytalan volt, az Erdélyi válogatott verseit tartalmazó *Fehér torony* megjelenése és fogadtatása mutatta meg egészen világosan.⁷⁰ Az ekkoriban Illyés Gyulát is elnökségi tagjai között tudó Bartha Miklós Társaság a *Solymosi Eszter vére* megjelenése után tíz nappal jelentette be a gyűjteményes kötet kiadását,⁷¹ a következő évben pedig az irodalmi mező számos jelentős fóruma (a Nyugat,⁷² a Vigília,⁷³ a Válasz,⁷⁴ A Toll,⁷⁵ az Erdélyi Helikon,⁷⁶ Az Ország Útja,⁷⁷ a Katolikus Szemle⁷⁸) közölt róla nagy és elismerő kritikát: egymást erősítő módon jelölve ki Erdélyi számára a háború után válságba került magyar irodalom megújítójának, az „új népiesség” megindítójának szerepét – a *Solymosi Eszter vére* ügyét nem is említve.⁷⁹ A költő előtt tehát nem zárult be az „irodalmi mező”, kinyílt viszont az ezekben az években felburjánzó szélsőjobboldali-nemzetiszocialista nyilvánosság. Itteni kanonizációjának sarokköve értelemszerűen a *Solymosi Eszter vére* lett, ám nem

⁶⁹ HB, *Baloldal – jobboldal*, Dunántúl, 1937. szeptember 28., 1.

⁷⁰ A könyvbe a *Solymosi Eszter vére* nem került be, az néhány hónappal később az *Örök kenyér* című, borítóján a Nemzeti Front nyilaskeresztes emblémáját viselő új Erdélyi-kötetben jelent meg. A *Fehér torony* terjesztése nehézségekbe ütközött, példányait ugyanis az ügyészség néhány héttel a megjelenés után lefoglalta (vö. *Elkobozták Erdélyi József új verskötetét*, Pesti Napló, 1938. február 9., 9.). Erdélyit az ügyben indult perben végül felfüggesztve kéthónapi fogházbüntetésre ítélték sajtó útján elkövetett izgatás miatt (vö. *Erdélyi Józsefet öt verséért két hónapra ítélte a Kúria*, Népszava, 1939. március 18., 9.).

⁷¹ A Bartha Miklós-Társaság kiadja Erdélyi József összes költeményeit, Budapesti Hírlap, 1937. augusztus 12., 8. Egy későbbi, a kötet elkobzása kapcsán írt cikk szerint annak megjelentetését elsősorban karitatív cél motiválta: „E könyvet a költő barátai, a Bartha Miklós Társasággal karöltve azért adták ki, hogy a minden anyagi alap nélkül élő Erdélyi Józsefnek a könyv jövedelméből valami megélhetést biztosítsanak. Erdélyi most ettől is elesett.” *Erdélyi József elítéltetéséről*, Magyar Élet, 1939/5, 30.

⁷² SZEGI Pál, *Erdélyi József*, Nyugat, 1938/7, 15–21.

⁷³ FÜSI József, *Erdélyi József: Fehér torony*, Vigília, 1938, 78–79.

⁷⁴ JANKOVICH Ferenc, *Fehér torony*, Válasz, 1938, 172–177.

⁷⁵ FODOR József, *Erdélyi József: Fehér torony*, A Toll, 1938, 220–221.

⁷⁶ VITA Zsigmond, *Erdélyi József válogatott versei*, Erdélyi Helikon, 1938/10, 776–778.

⁷⁷ BÓKA László, *Erdélyi József: Fehér torony*, Az Ország Útja, 1938/5, 349–350.

⁷⁸ SZIRÁK Ferenc, *Erdélyi József költeményei*, Katolikus Szemle, 1938/7, 434–436.

⁷⁹ Az csak a kötet szélsőjobboldali kritikáiban került szóba, például: Dr. V. K. [Vámos Kálmán], *Erdélyi József: Fehér torony*, Hajnalodik, 1938/2, 60.

önmagában, hanem egykori sikereinek emlékével és a Rónai-cikkkel szorosan összekapcsolva. Az ebben foglalt állítólagos fenyegetések fénytörésében a vers publikálása az igazságnak az ellehetetlenülést is vállaló kimondását példázta, és így az állítólagos zsidó kulturális szupremácia elleni heroikus lázadás jelképévé változott:

Eltemették azon egyszerű oknál fogva, hogy megírta az azóta már nagy magaslatra érkezett *Solymosi Eszter vére* című halhatatlan versét [...] egy Rónai nevezetű, ismeretlenségből jött és ismeretlenségbe visszatérő „műkritikus” temette el olyan felháborító cikkben, ami méltán rámutatott hazai zsidóságunk végtelen agresszivitására és kiapadhatatlan szemtelenségére. Igaz, hogy Erdélyi József a bethleni rendszer álmagyarsága miatt hosszú ideig liberális lapoknál dolgozott, ők adták ki és ők közölték legszebb verseit, tirádákat, dicshimnuszokat zengtek róla. Petőfihez hasonlították addig, amíg egyszer az asztalra nem vágott és azt nem mondta, hogy: elég! Nem volt hajlandó tovább vállalni azt a sok sunyiságot, önmegtagadást és megalkuvást kívánó elkötelezettséget, amelyben – az úgynevezett keresztény kurzus nagyobb dicsőségére – még mindig annyi becsületes magyar költő sínylődik [...] legújabb verseskötetét minden magyarnak ismernie kell, és azon túlmenőleg terjeszteni és támogatni is kötelességük, már csak azért is, mert Erdélyi Józsefet – szerették volna eltemetni azok, akik a magyarországi zsidóság kötelességévé tették a magyar írók kenyérhez juttatását.⁸⁰

Továbbá:

Solymosi Eszter vére című verséért meg éppen megtagadta költőiségét az az oldal, amelyik eddig nagy költőnek tisztelte és portálta a poétát, a nagy költőnek kijáró tisztelettel. A költő ezzel a versével se tagadta meg lelkiismeretét, mert kiállt ez ellen az oldal ellen, s a maga iránti becsülést csak növelheti véreinek, a magyar olvasóknak részéről.⁸¹

Nyilvánvalóan ezzel a jelentéssel szavalták el például 1938-ban egy Turul-gyűlésen is a „liberális sajtó ellen folytatott röpcédula-harc” ismertetése és egy liberális lap címlapjának felgyújtása előtt.⁸² A főáramú kritika által szentesített irodalomtörténeti elbeszélést Erdélyi úttörő-paradigmaváltó szerepéről, amely könnyedén asszimilálhatónak bizonyult a magyar faji öntudat feltámadásáról szóló narratívába, ugyancsak felhasználta ez a diskurzus:

⁸⁰ Erdélyi József: Örök kenyér, Összetartás, 1938. július 31., 5.

⁸¹ Sz. J., Örök kenyér, Magyarország, 1938. június 16., 12.

⁸² A Turul-szövetség érélyes harcot hirdet a baloldali liberális sajtó ellen, Új Magyarország, 1938. február 4., 7.

Ady halála után költészetünk kis híján Európába fulladt, Ő egyaránt volt magyar és európai, de a kortársakban és követőkben egyre vékonyabbra kopott a magyarság. Gőgösen lubickoltak Európában, s lenézték azokat, akik nem kértek a fürdővizükből. Mellettük szólt a szalonok ítélete, a döntő irodalomformáló tényező. [...] A megindulás Erdélyi József volt.⁸³

Továbbá:

Kereken két évtizeddel ezelőtt feltűnt Budapesten egy fiatal költő, aki az elzsidósodott és dekadens magyar költészetbe merőben új hangot hozott: azt a szép, tiszta, zengő ritmust és rímet, a világosságot, az érthetőséget, a tiszta érzelmeknek és a ragyogó tájaknak azt a líráját, amely a legkedvesebb, ha ugyan nem az egyedül kedves a magyar fülnek és a magyar szívnek.⁸⁴

De az érvkészet részévé vált Erdélyi nyomora is: „Lehetetlen állapot, hogy a legkisebb zsidó kabarétehetség is tízezer pengős sikerekkel eljegyezve jöjjön a világra, amikor Erdélyi Józsefek [...] pengős kenyérgondokkal küszködnek” – jelentette ki például ugyancsak 1938-ban Oláh György,⁸⁵ aki értelemszerűen *nem* az elitirodalom és populáris kultúra eltérő piaci lehetőségeit kívánta hangsúlyozni. A szélsőjobboldali kritika a következő években végig ezeket az elemeket kombinálta Erdélyiről beszélve. Ennek hatásától nyilván nem függetlenül egyes későbbi megszólalók már úgy vélték emlékezni, hogy Erdélyi pályájának „első tíz éve csaknem teljes részvétlenségben” telt el,⁸⁶ vagy hogy sosem kapta meg a Baumgarten-díjat: „Mert például Kodolányit, Németh Lászlót, Sinkát, Erdélyi Józsefet [...] sohase olvastuk a jutalmazottak és díjban részesítettek között. Jellegzetes »pesti nagyság« viszont annál többet szerepelt közöttük[.]”⁸⁷

A *Solymosi Eszter vére* megjelentetése tehát korábbi piacbővítési célzatú gesztusainak sorába illeszkedő, jól kiszámított és kifizetődő lépésnek mutatkozhatott: hatására Erdélyi újra a figyelem homlokterébe került, új publikációs fórumokat szerzett, megszervezték első előadói estjét,⁸⁸ és további könyveit (köztük gyűjteményes kiadásokat)

⁸³ E. Kovács Kálmán, *Erdélyi József: Villám és virág*, Magyar Élet, 1942/2, 15.

⁸⁴ *A lejáróskázott költő*, Magyarság, 1943. február 11., 6.

⁸⁵ *Kaput kell nyitni a népből jövő magyar tehetségeknek*, Esti Ujság, 1938. december 24., 8.

⁸⁶ JUHÁSZ Géza, *A harmadik fiú* = J. G., *Népi írók*, Magyar Élet, 1943, 17.

⁸⁷ WALTER Gyula, *A Baumgarten-díj*, Erdélyi Szemle, 1943/2, 14. (A valóságban 1929 után 1931-ben és 1933-ban is évdíjban részesült.)

⁸⁸ Az estet a Turul Szövetség szervezte (vö. SOLYMOSSY Béla, *Erdélyi József előadójestje*, Magyarság Útja, 1939. október 27., 4.); egy rivális szélsőjobboldali csoport lapja szerint az esemény – szerintük a szervezők hibájából – csekély érdeklődést keltett: „Szétnéztünk és elszörnyedtünk. Alig pár százan voltak a nagy teremben s ha alaposabban szemükbe néztünk az embereknek, megállapíthattuk, hogy a jelenlévők közül harminc százalék személyes ismerőse a költőnek, húsz százalék potyajegyet élvezett, és a hallgatóság fele része róttá le anyagiakban is a modern magyar líra legnagyobb élő kiválósága iránti tiszteletét. Hát ezt nem így képzeltük.” mk., *Az Erdélyi József-est margójára*, Sorakozó, 1939. november 3., 6.

sem magának kellett kiadnia. Amikor azonban Szombati Sándor a Társadalmunk című lapban annak a meglátásának adott hangot, hogy Erdélyi művészeti termelését nem meggyőződéséi, hanem anyagi megfontolások motiválják,⁸⁹ ő pert indított az újságíró ellen.⁹⁰ Szombati sértőnek szánt megfogalmazása, amely szerint Erdélyi „úgy tud, ahogy a gavallér akarja”, nyilvánvaló rokonságban áll Bálint György a költőt védelmező esztétista tételével, mely szerint a művészi tehetség a tartalmi kérdésektől független szakmai készséget jelent. Erdélyi viszont mindkét állásponttól elhatárolódva azt igyekezett bizonyítani, hogy a mondanivalója nem lényegtelen, abban meggyőződéssel hisz; és valóban: ekkortól egészen a második világháború végéig a nemzetiszocialista eszmék propagátoraként szerepelt a nyilvánosságban (amiért azután 1947–48-ban börtönbüntetésre is ítélték).⁹¹

A harmincas-negyvenes évek fordulóján megnövekedett hatóerejét Erdélyi egy Tücsök nevezetű művészeti szövetkezet megszerzésére fordította, amely a költő nyilatkozatai szerint a közvetítőket és a profitelvet kiiktató, a „túlnyomóan nem magyar vállalkozókra” jellemző kizsákmányolást megszüntető, altruista szervezet lett volna.⁹² Tehát „nem üzleti vállalkozás [...] a szó kapitalista értelmében”,⁹³ amely ugyanakkor a befektetések megtérülését ígérte, hiszen Erdélyi – a versújsággal és a Fegyverrel kapcsolatos terveit idéző – elképzelései szerint „az író jövedelmét száz százalékkal” megemelve, „nagy példányszám mellett féláron” kiadott könyvekkel és „országos propagandával” letarolni volt hivatott a piacot.⁹⁴ Az üzletrészek árusítása – a tagoknak különféle szolgáltatásokat ígérve, például egy „kultúrszalont”, ahol házi árban kaphatják majd a kávé és ingyen a kéziratpapírt⁹⁵ – 1939-ben megkezdődött, a következő évben pedig egy persorozat tervével hívta fel magára a figyelmet a szövetkezet, amelynek során írók és kiadók közötti szerződéseket kívántak volna „erkölcstelennek és kiuzsorázónak és semmisnek” nyilváníttatni.⁹⁶ A várt sikerek azonban nem érkeztek meg, és Erdélyi az antikapitalista aspirációjú cég irányvonalaát a piac valóságához igazítani alkalmatlannak bizonyulván 1941-ben távozni volt kénytelen: „Jellemző művészetünknek a magyar társadalom életében ma betöltött

⁸⁹ SZOMBATI Sándor, *Vérvád*, Társadalmunk, 1937. augusztus 6., 1.

⁹⁰ *Bonyodalmak Solymosi Eszter vére körül*, Magyar Nemzet, 1939. február 12., 22. A per kimeneteléről korabeli tudósítást nem ismerek, de egy későbbi interjú szerint Szombati egy hónapi fogságra és 300 pengő pénzbírságra ítélték (vö. G. H. S., *Egy magyar újságíró belgiumi karrierjének története*, Szivárvány, 1946/22, 13.)

⁹¹ Az Erdélyi perével kapcsolatos körülményeket alaposan feldolgozta Ständeisky Éva és a vele vitázó Petrik Béla: STANDEISKY Éva, *Bűnbocsánat*, 2000, 2001/6, 49–62; PETRIK Béla, *Sodrásban*, Hítel, 2005/8, 61–90.

⁹² BAKÓ Ferenc, A „Tücsök” Irodalmi és Művészeti Szövetkezet megkezdte működését: Erdélyi József nyilatkozata, Sorakozó, 1939. április 1., 7; GOMBOS Gyula, A tücsök, Magyar Út, 1940. december 5., 6.

⁹³ E. KOVÁCS Kálmán, *Költők a háborúban: Beszél Erdélyi József, Illyés Gyula és Sinka István*, Magyar Út, 1941. május 29., 4.

⁹⁴ D. M., *Írók az utcán*, Sorakozó, 1940. június 7., 5.

⁹⁵ ERDÉLYI József, A Tücsök, Magyar Élet, 1939/10, 1–2.

⁹⁶ B. D., *Negyvenötzörös hasznót vágott zsebre a Dante könyvkiadó?*, Magyarországi, 1940. július 19., 5.

szerepére, hogy a Tücsök két és fél év alatt minden jószándéka és hite segítségével sem juthatott túl a legegyszerűbb kereteken: álom maradt. A költő nem üzletember, s az üzletemberek nem az Erdélyi Józsefekre segítségére sietnek manapság. A szövetséget élére most új igazgatóságot választottak [...] realisabb formák között mozoghat, nőhet tovább.”⁹⁷

Erdélyi helyzete azonban költőként sem válhatott egészen stabillá: minthogy szimbolikus tőkénének forrását új közönsége körében nem egyes műveinek esztétikai tulajdonságai, hanem identitása és élettörténete jelentették, tekintélyét egyaránt fenyegették azok a költők, akik az általa elfoglalt strukturális pozíció betöltésére e szempontokból ugyancsak alkalmasnak látszhattak, és azok a hangok, amelyek elköteleződésai önzetlenségét vonták kétségbe:

Az olyan költő azonban, aki túlságosan érzékenységet tanúsít a politikai széljárás iránt és minden alkalommal a pillanatnyilag napsütésesnek látszó oldalt keresi, magára vessen, ha abba a gyanúba esik – rendszerint joggal – hogy politikai érdemekkel akarja biztosítani önmaga számára a költői érvényesülést. A román származású Erdélyi Józsefben mindenkinek meg kell becsülnie azt, hogy ő legalább nem csinál titkot ebből.⁹⁸

[N]agyon közletről tudhatna olyan messiáskodó tollforgatókról, akiknek legalább is hétlövetű „meggyőződési” zsebük van[.]⁹⁹

Ugyanakkor olyan szólám is akad, amely egyes múltbeli körülményekre emlékeztet:

Néhányan még emlékszünk, amikor a költő szakállasan s bizony hiányos testi burkolattal állított be a körüti sajtó szerkesztőségébe, ahol az a bizonyos Mikes Lajos, Az Est szerkesztője felkarolta a nyomorban. Szerény személyem tanúja volt, mennyi pénzt kapott Erdélyi, a „liberálisok meghajszoltja” Miklós Andor lapjától. [...] sohasem állott útjában senki. Tehetségéhez képest nagyon érvényesült. A megnyergelt konjunktúra szárnyaira vette.¹⁰⁰

Erdélyi kétkötetes önéletírásának (*A harmadik fiú, Fegyvertelen*) 1942-es megjelentése az efféle veszélyek semlegesítésére tett kísérletként is felfogható¹⁰¹ – bár egyes kritikusi szerint ennek sem sikerült konzisztens választ adnia minden kényesnek ítélt

⁹⁷ Szíj Gábor, *Erdélyi József nagy álma*, Magyar Út, 1941. június 12., 2.

⁹⁸ *A leplezett költő*, Népszava, 1943. január 20., 3.

⁹⁹ Nomád [LENDVAI István], *Nomád levele „mélymagyarok”-ról*, Magyar Nemzet, 1942. január 11., 4.

¹⁰⁰ FODOR József, *A jóakarát jegyében*, Magyar Nemzet, 1942. április 19., 6.

¹⁰¹ Ezekről lásd LENGYEL Imre Zsolt, *Irodalmi érték vagy összeesküvés?: Erdélyi József önéletrajzi szövegeiről*, Helikon, 2019/1, 61–68.

kérdésre;¹⁰² ahogy az irodalmi élet más szereplői ellen indított sorozatos támadásai is, amelyek 1943-ra csoportos elhatárolódó nyilatkozatot provokáltak ki:

Alulírottak kijelentjük, hogy Erdélyi Józsefnek azokat az írásműveit, melyekben sorozatosan beleköt író-, művésztársaiba, gyakran a durva becsületsértés határát súrolva, felebaráti szeretettel megbocsátjuk és azokra többé nem válaszolunk. Magatartását példának nem tekintjük, és sajnáljuk, hogy az utókor ítélőszéke előtt a mienknél keményebb törvény alá kell esnie. Barcsi Dénes, Boda Gábor, Féja Géza, Kádár Lajos, Kodolányi János, Muhoray Mihály, Németh László, Sinka István, Szabó Pál, Veres Péter.¹⁰³

Ezeknek az összetűzéseknek a tétjét jól érzékeltetheti Sinka István egy cikke, amely Erdélyi szélsőjobboldali reputációjának három alapelemét is kikezdeni igyekezett: Az Est-lapok és a Baumgarten-díj „zsidószagának” emlegetésével exponálta élettörténeti narratívája ellentmondásos elemeit, saját alacsony származására és nehéz sorsára hivatkozva elvitatta az érettségizett, szerinte csak „népies” Erdélyitől a népi irodalom megindítójának státuszát, és kétségbe vonta döntései érdek nélküli voltát is: „Nem olyan ártatlan ember ő, hogy ne tudna jó boltot csinálni. [...] Az elvet így váltotta fel Erdélyi zsebretehető pengőkre.”¹⁰⁴ Nem tűnik tehát indokolatlannak az a korabeli vélekedés, amely szerint a két költőt „versenyre szorították”,¹⁰⁵ és Erdélyi viszonyát író társaihoz általában is a konkurencia logikája látszott alakítani – még ha ezen a piacon egyebek mellett a (visszatérően a „zsidó” alakjához kapcsolt) gazdasági elv és önzés demonstratív tagadásával lehetett is előnyhöz jutni. Az itt vehemensen érvényesülni igyekvő Erdélyi azonban még 1943-ban is arról volt kénytelen ábrándozni egy cikkében, hogy életében először talán saját lakáshoz juttathatja a nemzetiszocialista Matolcsy Mátyás képviselő által indítványozott állami írósegély.¹⁰⁶

Mindez két nagy intenzitással megnyilvánuló tendencia együttes, ellentmondásosan összefonódó jelenlétére engedhet következtetni Erdélyi habitusában: a kalkulatív, haszonmaximalizáló, a piacokon való boldogulást affirmáló racionalitásnak egyfelől, és mindezek tagadásának a piacot transzcendáló eszmények nevében másfelől. Ezek pedig – mint a fentebbiekből talán kiderülhetett – a korabeli magyar közgondolkodást is együtt és egymással viaskodva határozták meg, az irodalom ideális helyét a piacon

¹⁰² „Más kérdés, vajon az erősen antiszemitának mutatkozó Erdélyi József miért és hogyan talált el a zsidók segítő jobbábjához oly gyakran életében. A kérdésre maga is válaszol, válasza azonban nem egészen logikus[.]” VÁROSI István, *Erdélyi József: Fegyvertelen*, Magyar Kultúra, 1943/11, 176.

¹⁰³ *Népi írók Erdélyi József támadásairól*, Magyarország, 1943. április 10., 6.

¹⁰⁴ SINKA István, *Magam védelmében*, Nemzetőr, 1943. március 26., 5.

¹⁰⁵ SZÍJ Gábor, *Két költő önéletrajza*, Magyar Út, 1942/30, 5.

¹⁰⁶ ERDÉLYI József, *Lakásaim*, Új Európa, 1943, 135–137. A cikk szerint Erdélyi családja a feleség szolgálati lakásában élt, így nem is választhatták meg lakóhelyüket, nem költözhetek a költő kívánságának megfelelően Budapestre.

vagy azon kívül jelölve ki, illetve tágabb perspektívában: a kapitalizmus jótékony vagy kártékony volta mellett érvelve. E kiélezett viták terében Erdélyi habitusának mindkét pólusa külső megerősítésre találhatott, fenntartva azok sajátos dinamikáját. Több évtizeden át kitartó elszánt küzdelmét, hogy mindenáron, minden erejét oda összpontosítva érvényesüljön egy olyan terepen, amely anyagi értelemben alig nyújtott többet a puszta életben maradásnál, illetve paradox elköteleződését azon elképzelés mellett, amely szerint költőnek lenni bármiféle tőke híján is főállásban választható szakmát jelent, az önmagával meghasonlott kapitalista modernség egy tanulságos *interferencia-jelenségeként* gondolom tehát megérthetőnek.

LENGYEL IMRE ZSOLT
egyetemi adjunktus

ELTE BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
lengyel.imre.zsolt@btk.elte.hu

Erdélyi József and the Literary Marketplace (1921–1944)

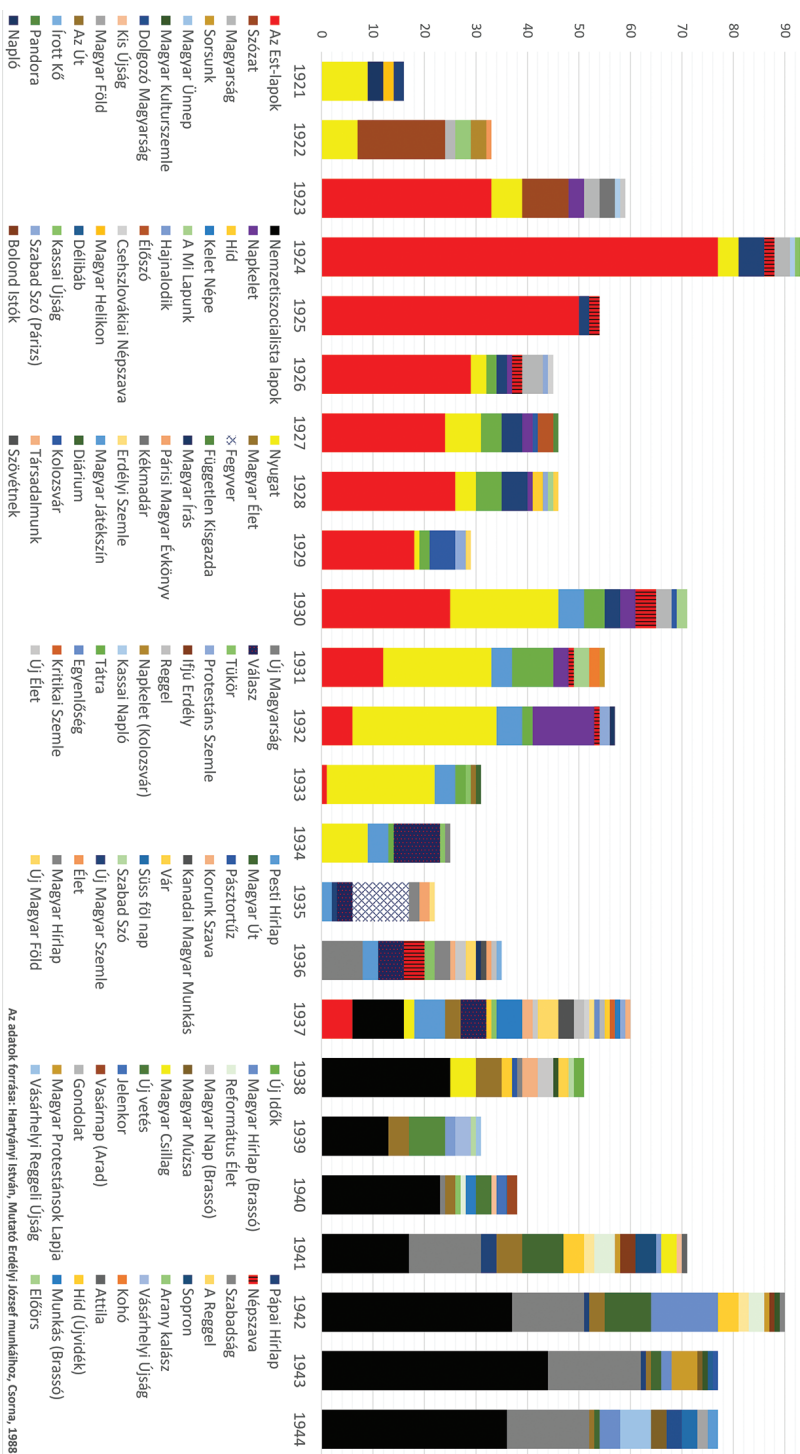
Abstract: My paper gives an outline of the literary career of the 20th-century Hungarian poet Erdélyi József between 1921 and 1944. What makes Erdélyi an interesting subject for such a case study is the fact that he was one of the apparently very few poets of the period who thought of literature as a full-time job. The paper surveys the reception of Erdélyi to reconstruct the ideological context that has determined his position-takings and strategies. The paper finds that the public discourse of the period was deeply divided between pro- and anti-capitalist opinions and that the habitus of Erdélyi was similarly torn: his career shows signs of alternately trying to adapt to the marketplace and to become a dominant player on the one hand – and rejecting calculations and rationality on the other.

Keywords: József Erdélyi, literary marketplace, habitus, reception studies, capitalism

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/190-211.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

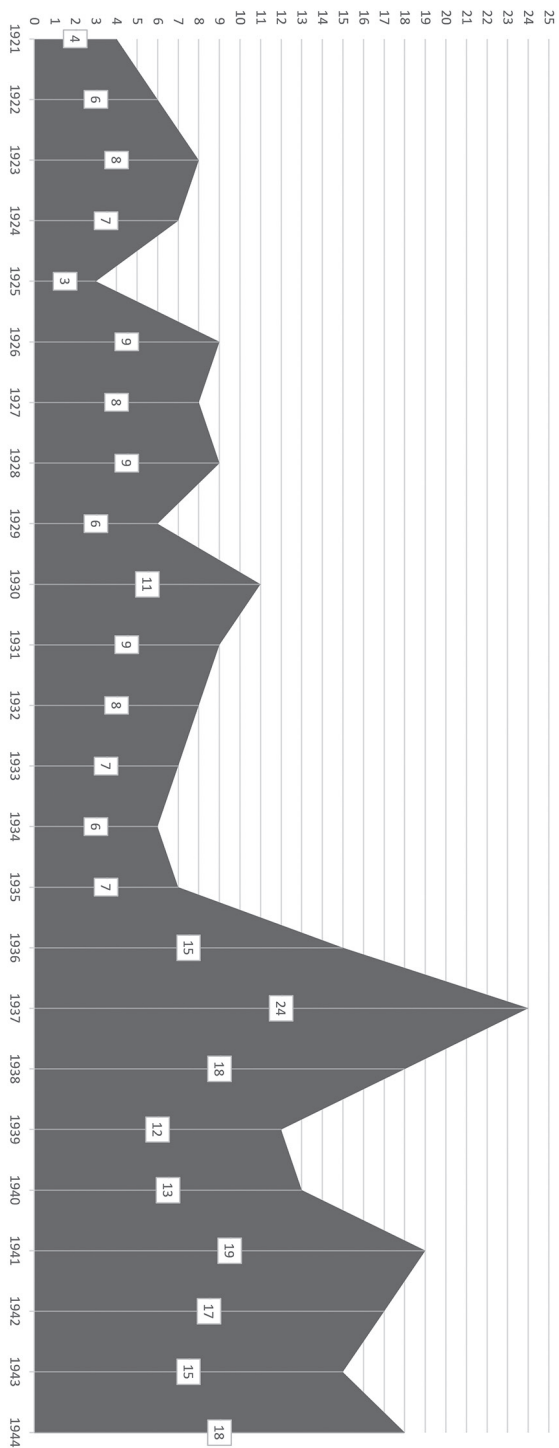

1. ábra Erdélyi József verspublikációi év és megjelenési hely szerint

Az adatok forrása: HARTYÁNYI István, *Mutató Erdélyi József munkáihoz*, Csorna, Csornai Városi Tanács, 1988.

A grafikonon az alábbiakat csoportosítottam nemzetiszocialista lapokként: Az Ország, Egyedül Vagyunk, Előre, Esti Újság, Faklya, Harc, Magyar Harc, Magyar Újság, Magyarország (1938 májusától), Magyarország Újja, Nemzetőr, Összetartás, Sorakozó, Új Európa, Vírradat. A besorolás alapja: PAKSA Rudolf, *A magyar nemzetiszocialista sajtó katalógusa* = P. R., *Magyar nemzetiszocialisták*, Bp., Osiris, 2013, 342–355.

2. ábra Erdélyi József verspublikációs fórumainak száma évenként (Az Est-lapokat együtt, a nemzetiszocialista lapokat külön számolva)

Az adatok forrása: HARTYÁNYI István, *Mutató Erdélyi József munkáihoz*, Csorna, Csornai Városi Tanács, 1988

Szerződés vagy pallosjog?

Ambrus Zoltán és a Révai Testvérek életműszerződése*

Ambrus Zoltán életműve szorosan kötődik a 19. század második felének robbanásszerűen fejlődő sajtóéletéhez és az ezzel párhuzamosan kibontakozó nagyüzemi lap- és könyvkiadáshoz. Az író Országos Széchényi Könyvtárban őrzött hagyatékában és az ugyanitt található Révai Testvérek kiadói fondban fennmaradt levelezés, valamint az Országos Levéltárban őrzött iratanyag vizsgálatán keresztül egy olyan kapcsolattörténet térképezhető fel, mely nem csupán az író életműkiadásának főbb mozzanatait vizsgálja meg, hanem rámutat arra az egymásra utaltságra és kölcsönös kiszolgáltatottságra, mely író és kiadó munkakapcsolatából természetesen adódott, s amely az irodalmi és esztétikai szempontok mellett finánciális kérdésekkel is terhelt volt. Ez utóbbi körülmény – feltételezésem szerint – végső soron hatással volt az írói életmű alakulás- és fogadtatástörténetére is, s a tízes évek végén bekövetkező – ha nem is elhallgatásra, de – a szépírás helyett a színház és kritika felé való orientálódásra.

Ambrus Zoltán az 1870-es évek végétől haláláig számos lap számára dolgozott, olykor ugyanabban a sajtóorgánumban párhuzamosan, saját és álneven is publikálva.¹ Az eredetileg jogásznak készülő Ambrus számára sokáig nem dőlt el ugyanis, melyik életpályát választja majd, így a monogramok és álnevek, melyeket a Fővárosi Lapokban vagy az Egyetértésben használt, jól maszkírozták, rejtették valódi kilétét, egyik utat sem zárva el előle.

Első, visszhangot is kiváltó novellaválogatása az Athenaeum kiadónál jelent meg. A Rákóczi úton működő vállalat – híven őrizve egykori alapítója, Emich Gusztáv hagyományait – szívesen tette közzé újonnan induló tehetségek, szépírók munkáit. 1895-ben az Athenaeum gondozta és adta ki a heti- és napilapokban megjelenő novellákból összeállított válogatást, a *Ninive pusztulása és egyéb történeteket*; és egy évvel később az elsőként A Hétben, 1895-től folytatásokban közzétett *Szeptembert*, mely utóbb némileg módosított szöveggel, *Őszi napsugár* címen vált ismertté. Mindkét kötet könyvsorozatokba illeszkedett.² A nagyobb kiadóvállalatok e gyakran alkalmazott eljárása gazdasági megfontolás eredménye volt: a művelődni vágyó olvasók

* A dolgozat „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

¹ Ambrus Zoltán rendszeres munkatársa volt a Fővárosi Lapok, Egyetértés, Függetlenség, Nemzet, Ország-Világ, A Hét, Pesti Napló, Magyar Hírlap, Új Idők, Új Magyar Szemle, Jövendő, Szerda, Az Újság, Magyar Figyelő, Nyugat, Az Est, Világ, Borsszem Jankó, Fidibusz, Izé című lapoknak.

² Mindkét kötet Az Athenaeum olvasótárában jelent meg, de *Ninive pusztulása és egyéb történetek* a Jeles elbeszélők kincsestárában, míg a *Szeptember* elsőként A magyar és világirodalom kincsestárában is kiadásra került 1895-ben és 1897-ben.

– szisztematikus, esztétikai képzettség hiányában – szívesebben fizettek elő olyan sorozatokra, melyek a keretcímbe sugallt módon áttekintést adtak a klasszikus vagy modern irodalomról, vagy éppen az általános műveltség alapjául szolgáló világirodalmi klasszikusokat gyűjtötték egybe.³ Neves irodalomtörténészek, egyetemi tanárok, kiadói szakemberek gondoskodtak a válogatásokról, ami egyfajta garanciát jelentett azok esztétikai színvonalára. A regénytárak és -válogatások a korszak divatos és gazdasági szempontból rentábilis megoldásai voltak, hiszen a szerkesztők a valódi értékek mellett gyakran újrakötve becsempészték a korábban eladhatatlan műveket is. A kiadásra megvásárolt műveket tetszőleges példányszámban adhatták ki, akár több sorozatba is beilleszthették.⁴ A pályájuk elején lévő írók számára az esztétikai szempontokat érvényesítő válogatásban való megjelenés rangot jelentett ugyan, de az ismertséget és az irodalmi életben való jelenlétet elsősorban a lapbéli közlések biztosították.

A korszakban exponenciálisan megnövekvő, a különböző irodalmi csoportosulásoknak helyet adó és különféle világnézeti bázissal rendelkező folyóiratok teret biztosítottak Ambrus számára, akit kortársai mind szépirodalmi, mind kritikai tevékenységéért vezető szerepkörrel ruháztak fel. Levelezésének tanúsága szerint számos lap várt tőle írásokat, alkotótársai közül többen kikérték formálódó vagy kiadott műveikről a véleményét.⁵ A különböző fórumokban való publikációk stílusosan és világnézetileg homogének, így nem jelentett sem az olvasókban, sem az íróban meghasonlást az a tény, hogy egyszerre publikálhatott különböző világnézeti háttérű lapokban, így például az Új Időkben és a Nyugatban.⁶

A lapok mögött csak kivételes esetben állt saját könyvkiadó, s ha volt is, a legritkább esetben akarták és tudták kellőképpen reklámozni és menedzselni az írókat. Nem véletlenül írja Ambrus híres esszéjében:

A mai magyar irodalomnak egy jelentékeny része olvasatlanul hever a kiadóknál, és a könyvbizományosoknál [...]; egy még nagyobb része [...] el van temetve vagy csak el van dugva régi újságokba. [...] [M]icsoda fényűzést enged meg magának, aki szegény ember léte Magyarországon író akar lenni s akinek az az ábrándja, hogy az irodalmi munkásságból megélhessen, amint mindenki más megél a másforma szorgalmas munkából.⁷

Az idézett gondolat utolsó sorai Ambrus Zoltán személyes problémájára – mely lényegében egész generációját érintette – is rámutatnak: a gyakran utazó, kávéházban

³ Hogy a sorozatok szerkesztésében mennyire tükröződik a korabeli kánon, illetve mennyiben inkább gazdasági megfontolások, az egy külön vizsgálat tárgya lehetne.

⁴ Lásd később Ambrus Zoltán és a Révai Testvérek szerződését.

⁵ Ambrus kiadott levelezése szerint közöttük volt ifj. Ábrányi Kornél, Justh Zsigmond, Móricz Zsigmond és Szabó Endréné Nogall Janka is.

⁶ Kivételt képeznek ezek alól az élclapbeli megjelenések, melyek teljesen feltáratlanok.

⁷ AMBRUS Zoltán, *A felpofozott irodalom*, Nyugat, 1908/21, 284.

élő és a művészvilág nyilvánosságának és félnyilvánosságának terein mozgó író állandó anyagi nehézségeire. A labilis egzisztenciális helyzet a két fentebb megnevezett közgyűjteményben fellelhető váltókból, a felvett és ledolgozandó előlegekről szóló levelezésből is kirajzolódik, mely Ambrust hátrányos alkupozícióba kényszerítette mindenkori kiadóival szemben. A lapszerkesztők diszponáltak írásainak terjedelme felett, elbeszéléseiből összeállított válogatások esetében kevés mozgásteret hagyva számára, de olykor az első közlés terjedelmét is korlátozták. Tanulmányomban mindezekről a jelenségekről szólok a korszak egyik legismertebb kiadójával, a Révai Testvérekkel kötött életműszerződésen keresztül.

A szerződéskötés

A műveit többféle fórumon megjelentető Ambrust 1902-ben kereste fel a kiadóvezetői sikerei csúcspontján lévő Révai Mór összegyűjtendő munkái kiadási tervével. A filológusnak készülő, a budapesti egyetemen végzett, majd Lipcsében tanult könyves szakember a nyolcvanas évek közepén vette át édesapjától és nagybátyjától az előbb a Gebrüder Rosenberg Buch und Antiquariatshandlung (magyarul: Rosenberg Testvérek Könyvkereskedés és Ódondászat), majd Révai Testvérek néven híressé vált vállalkozást, és merész üzletpolitikával a legnépszerűbb írókat gyűjtötte maga köré. Az ifjú szakember elődei és kortársai által már alkalmazott életműszerződések felé terelgette a kiválasztott alkotókat, így Jókai Mór és Mikszáth Kálmán munkáit is kivásárolta korábbi kiadóiktól. Másokat kiváló esztétikai érzékkel fedezett fel: így indította el az addig még alig publikáló Eötvös Károlyt a később nagy sikert elért írói pályán, és vállalkozott frissen született életműsorozatuk kiadására.⁸

Mivel Ambrus kapcsolati hálója rendkívül kiterjedt volt, és az egyes szerkesztőségek révén szinte valamennyi nagyobb kiadóval kapcsolatban állt, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, ki is lehetett a katalizátora a kezdődő munkakapcsolatnak. Gyaníthatóan fontos kapocs volt a már említett Jókai Mór, akit a pályakezdő Révai Mórnak egy merész, váratlan megkereséssel sikerült nagy ívű terveinek megnyerni; de közvetítő lehetett az egykori osztálytárs, Rákosi Viktor is, akinek összegyűjtött munkái 1903-tól szintén a vállalat gondozásában jelentek meg. Révai kiadáspolitikája kettejükkel kapcsolatosan is feltűnő hasonlóságokat mutat: műveik a heti- és napisajtóhoz kötődtek, folyóiratokban lappantak, népszerűségük és ismertségük hasonló volt.

Az mindenestre tudható, hogy Ambrus az általa olvasott francia folyóiratokat már korábban a Révai kiadóval rendeltette meg, így biztosan bejáratos volt annak könyvkereskedésébe, illetve majd az Üllői úti könyvesházába. Hogy nem lehetett sokkal korábbi az ismeretség 1900-nál, az is mutatja, hogy az Üllői úti Révai könyvesház

⁸ A Franklin Társulattal fuzionálva részesedést szerzett nagyobb ismeretterjesztő és tudományos sorozatok szerkesztésében és forgalmazásában is.

január 21-én történt felavatásának ünnepségén, mely igazi közéleti eseménynek számított, Ambrus nem vett részt, noha több, a kiadóval szerződött, vagy Révaiékkel baráti kapcsolatban lévő alkotó képviseltette magát a fontos eseményen.⁹

A legvalószínűbb összekötő kapocs Voinovich Géza személye lehetett, akit maga Ambrus vezetett be az irodalomba.¹⁰ A pályakezdő irodalomtörténészt Ambrus Zoltán segítette az Arany család műveinek sajtó alá rendezése során,¹¹ s majd 1903-tól a Klasszikus Regénytár szerkesztését is együtt végezték. A Révai Testvéreknél tevékenykedő Voinovich lett utóbb az Ambrus Zoltán munkáit összegyűjtő sorozatnak is a szerkesztője, sajtó alá rendezője. De természetesen az sem zárható ki, hogy a régi és új tehetségeket közzétenni kívánó Révai Mór ismerte Ambrus Zoltán műveit, s kereste meg az író, úgy, ahogy annakidején Jókait és Eötvös Károlyt is.

Sajnos Révai Mór emlékezése sem ad határozottabb támpontot a munkakapcsolatuk előzményeit illetően, sőt inkább a felfedezői szerepet magának vindikálva, szintézise Ambrusnak szentelt fejezetében a szerződéskötést megelőző két évtizedet marginalizálja:

Ambrus Zoltán nem volt a nagyközönség körében elfogadott és népszerű író, amikor intézetemet rábirtam arra, hogy műveit egy szép összkiadásban közrebocsássa. Az újságírás révén ismert író volt, de ez az ismertség, ez az újságírói hírnév nem olyan valami, amire bizton számítani lehet. Ambrus Zoltán igen rosszul volt adminisztrálva, oly rosszul, hogy szinte jobb lett volna kiadói szempontból, ha nevét egyáltalában nem ismerik, ha mint teljesen új név bukkan elő az ismeretlenség homályából. Ha ily viszonyok közt egy kiadó azt határozza el magában, hogy ennek az oly rosszul adminisztrált írónak munkáit törekszik majd megszerezni és egyöntetű összkiadásban közrebocsátani, ennek csak egy oka és magyarázata lehet, az, hogy ennek az írónak munkásságát rendkívül nagyrabecsüli, igazi nagy értéknek tudja, és a visszaszámítás ellenére is bizik vállalkozásának sikerében.

⁹ „Amikor a könyvesház elkészült és abban az intézet elhelyezkedett, nagyobb ünnepély keretében óhajtottuk azt felavatni. Ezt a célt akként valósítottuk meg, hogy az intézet nagy könyvestermében estélyt rendeztem 1900 év január hó 21-én, amelyre meg voltak hívva a vállalat összes irodalmi munkatársai és a főváros jóformán egész szellemi világa. Azoknak a barátainknak a közreműködése, akik felkérésemre segédkeztek ennek az estélynek rendezésében, azt egy nagy fővárosi szennációvá avatták.” RÉVAY MÓR JÁNOS, *Írók, könyvek, emlékek*, Bp., Révai Testvérek, 1920, I, 52.

¹⁰ „Ambrust egyik rokona kérte meg, hogy vezesse be Voinovichot a fővárosi irodalmi életbe. Az *Új Magyar Szemléhez* és *A Héthez* is beajánlja Ambrus a törekvő fiatalémbert, aki Shakespeare színműveinek magyar fordítását rendezte sajtó alá, s ekkoriban Eötvös József összes műveinek kiadásával foglalkozik. Voinovich szorgalmasan, ügyesen forog mindenütt, a Révai-cégnél is megkedvelteti magát.” F. AMBRUS GIZELLA, FALLENBÜCHL ZOLTÁN, *Egyedül maradsz*, Debrecen, Csokonai, 2000, 107.

¹¹ Ambrus Zoltán a Magyar Földhitelintézetben dolgozott 1882 és 1886 között Arany László vezetése alatt. A fennmaradt kiadói levelezés szerint az édesapja munkáit sajtó alá rendező Arany Lászlónak szöveggon-
dozói segítséget nyújtott.

Ez az eset forgott fenn Ambrus Zoltán kiadása tekintetében.

A nagyközönség előtt jóformán ismeretlen Ambrus Zoltánt megkülönböztetett helyre juttatta az irodalomban íróársainak elismerése. Az írók körében Ambrus Zoltán mindig az első helyen állott. Más írók pályatársai csak akkor ismernek el, mikor már kénytelenek vele, amikor a közönség elsőrangú írónak fogadta, mikor már mindenki approbálta.

Ambrus Zoltán az egyetlen egész újkori irodalmunkban, aki előtt a hozzáértők meghódoltak, mielőtt még a közönségé lett volna, az egyetlen, akit maguk íróársai emeltek magas polcra, mielőtt még a nagyközönségnek írója lett volna, az egyetlen, akit első kritikai és szépirodalmi munkái után szeretettel társul fogadtak az öregebb írók és szeretettel mesterül fogadtak a fiatalabb írók.¹²

A kiadóvezető fentebbi sorait több szempontból is komoly kritikával kell kezelni, s a visszaemlékezés objektivitása – a források figyelembevételével – megkérdőjelezhető. Az Ambrus-hagyatékban fennmaradt rajongói levelek a *Midas* népszerűségének ellenkezőjéről győznek meg, melyre az író leánya és unokája közös kötetükben fel is hívják a figyelmet.¹³ Barátja, Voinovich Géza korábban már ezzel összhangban fogalmazta meg a korai sikert:

A szerző harmincéves volt, midőn első regénye, a *Midas* király, 1891–92-ben megjelent Horváth Gyulának akkor indult Magyar Hírlapjában. Még lesznek, akik emlékeznek, mily pezsgő érdeklődést keltett az új tehetség feltűnése. Kézről-kézre jártak az újság számai, sokan felgyűjtve tovább adták ismerőseiknek. A műben nem csupán a szerző neve és tehetsége volt új. Új volt irodalmunkban a művészlélek rajza, a fiatal festőé, ki kezdő párizsi sikerei után hazajön rajztanárnak; Ambrust ez alakhoz párizsi emlékei mellett a finom lelki elemzés alkalmá vonzotta.¹⁴

A hivatkozott források meggyőznek arról, hogy a folytatásban megjelenő regény olvasótábora jelentős volt, a mű kötetmegjelenésére a közönség várakozással tekintett. Noha a Franklin Társulat jó üzleti érzékkel megvette a jogokat, a kiadás váratott magára. Hogy a szerző a Révaiékkal kötött szerződés előtt ezt nem sürgette, magyarázhatja, hogy a Magyar Hírlapban megjelent szöveget át kívánta dolgozni, hiszen a mű szerkezetével, főként a második felével elégedetlen volt. A lapmegjelenésekből élő írónak e pénzkereső napi penzumok írása közepette az átdolgozásra már nem maradt ideje. Voltaképpen valamennyi, eredetileg folytatásokban közölt, az idő

¹² RÉVAY, *i. m.*, II, 324.

¹³ AMBRUS, FALLENBÜCHL, *i. m.*, 63.

¹⁴ VOINOVICH Géza, *Ambrus Zoltán*, Budapesti Szemle, 1943, 786. szám, 259.

kényszere révén sietve megírt regényével hasonló tervei voltak, azonban törekvése csak részben és nagy kompromisszumokkal valósult meg.¹⁵

A *Midas király* folyóirat-megjelenését követő várakozás tehát felkeltette Révai Mór János érdeklődését, aki vélhetően közönségsikert remélt és nagy reményekkel tekintett a szépirodai életmű egészére. Révai nagyívű terveinek része volt az életműszerződés: sikerrel jelentette meg Mikszáth Kálmán munkáit, vége felé közeledett az általa elgondolt, igen jól menedzselt és anyagi sikereket is hozó Jókai nemzeti kiadás, az 1900-ban elindított Eötvös Károly sorozat is nagy feltűnést keltett, így proaktív módon új szerzőkkel kísérletezett, ezért – Rákosi Viktorral szinte párhuzamosan – 1902 decemberében szerződést kötött Ambrussal egy induló gyűjteményes kiadás megjelentésére.

A szerződés

A szerződés ötoldalas szövegében a felek rögzítették a kötelezettségeket és jogokat. Ambrus 30 évre adta el a kiadás pillanatáig kisebb részben kötetben, zömében folyóiratokban megjelent műveit, melyeket ezt követően a vállalat korlátlan példányszámban és akár több ízben is megjelentethetett, és a szerződés 6. pontja értelmében három évtized múltán is fenntartotta azok feletti előjogát. A hivatalos irat első három bekezdése a pénzügyi tranzakciót követő jogköröket is rögzítette, melyet azért célszerű idéznünk, mivel alig egy évtized múltán már vita tárgyát képezte, ugyanis mindenki másként értelmezte azt.

1. Én mindazon irodalmi műveimnek kizárólagos és korlátlan tulajdonjogát, melyek eddigelé akár könyvalakban, folyóiratokban, valamint azokét, amelyeket ezután meg fogok írni, a t. Társaságra ruházom át.

Fenntartom magamnak azonban a jogot, hogy ezután megírandó munkáimat a kötetes kiadást megelőzőleg napilapokban, heti vagy havi folyóiratokban egyszer megjelentethessem. Ezen hírlapi megjelentetésért járó írói tiszteletdíj engemet illet meg.

Míg tehát egyfelől lapban vagy folyóiratban megjelenhetik, – addig másfelől jelen szerződés tartamáig semmiféle könyvem más kiadónál, mint

¹⁵ Ambrus szövegeit a lapkiadók sürgetésére, utasítására többször is kénytelen volt a tervezettnél rövidebbre komponálni. Kiss Józsefnek írott levelében a *Gyanú* kényszerű lezárása miatt panaszkodik: „Nekem nincs szükségem bünbakra, a kinek a regényem fogyatékosait a nyakába varrjam. Annál kevésbbé, mert könyv alakban az egész regény fog megjelenni és nem csupán a két harmada és az utolsó harmadának a vázlata. A »Hét«-ben azt tehetél a regényemmel, a mit akartál, mert, sajnos, nem voltam eléggé óvatos, és mert annak idején eszembe se jutott, hogy képes léssz ellenem elkövetni azt, a mit elkövetni méltóztattál. De ha a »Hét« gráciájából csorbát kellett ejtenem az írói reputációm: gondom lesz rá, hogy ezt a csorbát kiköszörüljem.” Ambrus Zoltán – Kiss Józsefhez, 1903. május 24. = AMBRUS Zoltán levelezése, s. a. r. FALLENBÜCHL Zoltán, Bp., Akadémiai, 1963, 81. (A regény végül az életműkiadás nyolcadik kötetében jelent meg némileg módosított szöveggel.)

a t. Társaságnál, nem fog megjelenhetni, kivéve azon esetet, ha a t. Társaság egyes esetekben beleegyezését adja az ilyen máshelyütt való kiadáshoz.¹⁶

A szerződés felsorolta a 16 kötetre terjedő kiadói tervet, benne a később – jelentősen módosulva – megjelent művek részletező listájával, mely összességében 26.500 betűvel számított 30 ívre volt kalkulálva ívenkénti 100 koronás honoráriummal. Ambrus beleszólhatott a szerkesztés folyamatába, ő maga revideálta, javította a szövegeket, melyhez mindvégig ragaszkodott.

Ambrus két fontos művét, a *Midas királyt* és a *Solus erist* az első lapközlést követően már más kiadónak adta el, de végül sem a Franklin Társulat, sem a Pallas nem jelentette meg azokat. A szerződés harmadik pontja értelmében mindezeknek, mind a már megjelentek kiadási jogát vissza kellett vásárolni. E kíváncsi hiánytalan teljesülését a Révai Testvérek gazdasági irataiban fennmaradt kiadói nyilatkozatok igazolják. A Pallas számára 1902. október 30-án eladott regény¹⁷ kiadási jogát 1903. szeptember 9-én 600 koronáért vette vissza a Révai Testvérek.¹⁸ Az Athenaeumnál lévő munkák jogait nehezebb volt megvásárolni, hisz ott még nem fogytak el a kiadói készletek, így az Athenaeum anyagi kártalanítást kért:

Van szerencsénk tudomásul venni – írja a kiadóvezető Ambrusnak –, hogy Nagyságod a kiadásunkban megjelent „Ninive pusztulása” és „Pókháló kisasszony” cz. novellaköteteit új összeállításban és más kötetczimiek alatt egyéb elbeszélésekkel együtt meg akarja jelentetni. Minthogy e művek első kiadásaiból tetemesebb példánykészletekkel rendelkezünk, a megjelenést csak úgy engedhetjük meg, ha előzőleg nagyságod kárpótlásul 300 koronát fizet. Ez összeg lefizetése után Nagyságod a két kötettről azonnal teljesen szabadon rendelkezik, fennmarad azonban nekünk az a jogunk, hogy az említett kötetek meglévő készleteit eladhassuk.¹⁹

A feltételek teljesülése kitűnik a Révai Testvérek Ambrus számára kitöltött kalkulációból és fizetési igazolásaiból, hiszen e tételek a szerzői honoráriumából levonásra kerültek.

Az egykoron a Kerepesi úton működő kiadóvállalat levelének egy eddig nem reflektált passzusa azonban megmagyarázhatja a *Szeptember* című regény címmódosulását, melyet a szakirodalom eddig magyarázat nélkül hagyott: „Amennyiben Nagyságod a »Szeptember« című regényét szintén ki akarná adni oly időben, amikor nálunk még

¹⁶ [Szerződés Ambrus Zoltán és a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság között], *Ambros Zoltán művei tulajdonjogának megszerzése (szerzői megállapodás)*, Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL) Z 720-88 t. 1–10.

¹⁷ Ambrus Zoltán – a Pallas Részvénytársaságnak, Budapest, 1902. október 30. = MNL Z 720-88 t. 13.

¹⁸ Pallas Részvénytársaság – a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársasághoz [a továbbiakban: Révai Testvérek Irod. Rt.] = MNL Z 720-88 t. 14.

¹⁹ Athenaeum Irodalmi Rt. – a Révai Testvérek Irod. Rt.-hez, Bp., 1903. január 10. = MNL Z 720-88 t. 26.

példánykészlet van, ebbe is beleegyezőnk 100 korona kárpótlás ellenében és azzal a kikötéssel, hogy a regény néhány elbeszéléssel együtt más kötet cím alatt jelenjék meg” – kéri a jogok átadásának feltételeként az Athenaeum.²⁰ Mivel Ambrus az életműsorozatban az egyik kötetének címadó szövegéül választotta a számára fontos szöveget, *Szeptember* helyett *Őszi napsugár*ra változtatta a címet.²¹

A kötetes és füzetes kiadások esetében egyszerűbb volt a helyzet, hisz azokat szerzőjük egyszeri közlésre engedte át. Így például a Lampel Magyar Könyvtár sorozatának szövegeivel kapcsolatosan a kiadó jóváhagyta, hogy Ambrus és Révai szabadon rendelkezék velük csupán azzal a megszorítással élve, hogy a Lampelével egyező, olcsó, népszerű füzetes kiadástól tekintsen el a Révai Testvérek.²²

A Révai-Ambrus szerződésnek egy különleges pénzügyi pontja volt a negyedik, melyet szintén érdemes hosszabban idézni. Ebben a kiadó havi 200 korona előleget biztosított a zavartalan munka érdekében, továbbá vállalta az író adósságainak rendezését is.²³ A Révai Testvérek a levelezés mellett gondosan megőrizte e gazdasági természetű iratokat, így például a tartozások jegyzékét és a kifizetett váltókat, melyek a megvalósulást igazolják. Ugyanígy járt el Révai Mór Jókai esetében is, aki életének egy bizonyos szakaszában komoly anyagi és mentális válságot élt át a kiegyenlített váltók miatt. Révai Mór jól megérezte, hogy a szerzők nyugodt munkakörülményének biztosítása meghatározó az alkotásfolyamat szempontjából, éppen ezért – mai szóhasználattal élve – egyfajta menedzserévé is vált írójának: a könyvkiadás ügyeinek intézése mellett bizonyos kényelmetlen pénzügyi manővereket is megoldott a vele szerződött helyett. Jelen esetben az író nevében a Belvárosi Takarékpénztárban vezetett számlaegyenleget, melyről a törlesztések pontosan megtörténtek.

A sorozat első négy kötete

Az Ambrus Zoltán munkái című életműsorozatot a szerződésre lépők 4x4 kötetre kalkulálták, és egy 1905. november 7-én kelt megállapodás szerint 1907-ben kívánták azt befejezni.²⁴ Azonban 1907-ben még csupán a sorozat első felének munkálatai zárultak le, a tizenhatodik, utolsó kötet csak 1913-ben hagyta el a nyomdát.

²⁰ *Uo.*

²¹ A címváltozásnak a kiadói kényszeren túl feltehetően volt gondolati vonatkozása is: a hónapnév semlegesebb, a kifejezés érzelmileg telítettebb; a befejezettséget, a lemondást jobban érzékelteti.

²² Lampel Róbert és Wodianer F és Fiai, *Nyilatkozat*, Bp., 1903. január 8. = MNL Z 720-88. t. 25.

²³ „A kiadó magára vállalja az A. mellékelt jegyzék szerinti adósságaimnak kifizetését. E célból a t. Társaság nekem elfogadványom ellenében egy helybeli pénzügyintézetnél megfelelő váltóhitelt nyitatt és magára vállalja a szokásos ¼ vagy ½ évi törlesztések és kamatoknak kifizetését.” *Uo.* – A Révai Testvérek Ambrusra vonatkozó iratanyaga gazdag forrása a pénzügyi mozgások követésének (vö. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [továbbiakban: OSZK Kt] Fond 5/70.)

²⁴ A szerződés a sorozat befejezésére ígéri az időközben újra jelentősen megszorított váltóadósság megfizetését is.

Az anyaggyűjtés előkészítő munkálatai a vártnál lassabban indultak el, elhúzódo levelezés kezdődött az író és a kiadó munkatársai között, melyben hol az első négy kötet sajtó alá rendezésének folyamatait, hol a korrekciókat, majd a kefelevonatokat sürgették a kiadó munkatársai.²⁵ Az Ambrus-sorozat egészének sajtó alá rendezése során zavart okozott az álnéven megjelenő szövegek azonosítása, valamint a textusok átírása. A belső munkatársak kivonatolták ugyan azokat a lapokat, amelyekben Ambrus publikált, azonban az álnév alatt megjelent cikkek esetében szerzői azonosításra volt szükség,²⁶ amivel Ambrus rendkívül lassan haladt. A kötet té komponálás alkalmával szövegeit nagyrészt rendre átírta a szerző, ami további késedelmet eredményezett.

A türelmét vesztett kiadóvállalat 1905 februárjában egy radikális hangvételű levélben értesítette a szerzőt, hogy a munkálatok nemcsak lelassultak, hanem a szerződésben rögzített elvárások egyáltalán nem teljesülnek. A terv szerint ekkorra már nyolc kötetnek kellett volna megjelennie, melyek elmaradását éles hangú felszólítás követi:

Az annakidején közöttünk létrejött szerződésnek célja egyrészt az volt, hogy az Ön írói működésének java egy gyűjteményes kiadásban nagyvilágot lásson, másrészt az, hogy komplikált anyagi helyzetén e címen módunkban legyen segíteni. – Ez utóbbi célt a magunk részéről az az óta elmúlt időben ama szerződésen messze túlmenőleg szolgáltuk, amennyiben az óta is a Regénytárból kifolyólag minden lehető címen Önnek kisebb-nagyobb összegeket kiutaltványoztunk, nehogy Ön újabb anyagi zavarok martalékává legyen. A főcélhoz azonban, mely mindkettőnk érdeke, alig-alig közeledünk. Hogy az az intenció, mely minket annak idején vezérelt, a maga teljességében érvényesülhessen, nagyon behatóan kérjük, méltóztassék minden lehető elkövetni, hogy a munkát már most legrövidebb idő alatt sajtó alá adhassuk. Csak ez fogja most már a nálunk is felbillent számlaegyenleget némileg helyre állítani, amennyiben ez idáig előlegképen elővezetett tetemes összeg az egyes sorozatok javára írható.²⁷

Az Ambrus hagyatékban fennmaradt levelezés szerint 1905 őszén a *Midas király* és a novellakötet lezárásában fennakadás jelentkezett, a levelek visszatérő motívuma a nyomda kényszerű várakozásának említése, a vissza nem küldött imprimatúrák sora. A szerző és a munkát felügyelő Molnár Imre között – Voinovich közvetítésével – különféle regiszterben zajló vita eredménytelen volt.

²⁵ Az erre vonatkozó problémákról szóló levelek fennmaradtak az OSZK-beli Révai Testvérek és az Ambrus Zoltán fondban.

²⁶ „Szíves óhajához képest elküldjük Nagyságodnak a Hét (!) évfolyamait, megjelölve azon cikkeket, amelyekről a tartalomjegyzékben kiténik, hogy Nagyságod írhatta azokat. Ezekről a cikkekről egy listát is mellékelek, kérnénk annak szíves kiegészítését. A listát majd szintén visszakérjük.” Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánhoz, Bp., 1905. február 1. = OSZK Kt, Fond 471 [feldolgozatlan, számozatlan].

²⁷ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánhoz, Bp., 1905. február 1. és 1905. február 2. = OSZK Kt, Fond 471; MNL Z 720-88 t. 31.

A sorozat első négy kötete a vállalat egyre erősödő presszionálása ellenére is majd csak 1906 őszén került ki a nyomdából, ugyanis Ambrus a hírlapírás és szerkesztés napi, pénzkereső taposómalma közben alig tudott időt szakítani a munkára. A tipográfiaiailag nagyon színvonalas, zömében bordó, szecessziós stílusú kiadói kötésben közreadott sorozat nyitódarabjai a két kötetben közreadott, némileg átírt *Midas király*, valamint az *Álomvilág* és a *Berzsenyi báró és családja* volt.

A szerződött felek közötti levelezésből látható, hogy a kapcsolatban már ekkor megjelentek az első komolyabb konfliktusok, melyek a továbbiakban csak fokozódtak. Az életműkiadás mellett Ambrust a Révai Testvérek a Klasszikus Regénytár, valamint más vállalkozásokba is igyekezett bevonni, ami további késlekedést és határidő-módosulást eredményezett. Szerkesztői, előszóírói felkérések mellett vállalta azt is, hogy az évente megjelenő irodalmi kalendárium számára szépprózai műveket küldjön. Ambrus egyik legsikerültebb szatírája, a *Berzsenyi könyvet akar venni* a Révai Kalendárium²⁸ számára íródott. A báró Berzsenyi-család történetét szerzőjük A Hétben publikálta, s mind a kortársak, mind az olvasók, de nem utolsó sorban a lapszerkesztő Kiss József számára is fontosak voltak e darabok. Voinovich Géza – a Révai Testvérek Irodalmi Intézet cégjelzéses levélpapírján – 1903-ban nem véletlenül kérte arra Ambrust, hogy írjon számukra egy „Berzsenyit”, megígérve A Hétben való újraközlés lehetőségét is.²⁹ E nagyvonalúság azonban talmi volt: valójában Kiss Józseftől kellett volna *pro forma* engedélyt kérni, hogy a lapbeli sorozat egyik darabja máshol is megjelenjen. Alig egy évtized múlva – melyről a későbbiekben hosszabban is szólunk – Ambrus hasonló okból kap elmarasztaló levelet, hogy az alapvetően másodközlésekre támaszkodó Tolnai Világlapjában olyan szövegek jelennek meg, melyek felett a Révai Testvérek diszponálnak.³⁰

A kiadványok terjesztése és a propagandatevékenység

A Révai Testvérek által közzétett, az olvasói érdeklődés minél szélesebb körét lefedő válogatássorozatok, valamint az írók gyűjteményes munkáit summázó életműválogatások mellett a Révai Kalendárium – és annak alak- és címváltozatai – csak egyik fóruma volt a cég bújtatott reklámmegoldásainak. Az Ambrus-sorozat piacra kerülését – szokványos módon – komoly propagandatevékenység kísérte:

²⁸ *Révai Kalendárium*, Bp., 1904.

²⁹ „A Révai cég évenként irodalmi kalendáriumot szokott kiadni vevői számára, melybe azonban elég jó neveket szed össze: Eötvös Károlyt, Mikszáthot, Jókait, Molnár Gézát, Salgó Ernőt, Marczalit. Nagyon szeretnénk, ha az idén egy *Berzsenyit* kaphatnánk, »*Berzsenyi a könyvekről*« nagyon jó téma volna, melybe finoman egy kis reklámot lehetne rejteni a hazai könyvek és magyar kiadók mellett. A cikket természetesen meghonорálnánk, s Révaiéknak az ellen sincs kifogásuk, ha utóbb megjelenék *A Hétben is*.” Voinovich Géza – Ambrus Zoltánnak, Bp., 1903. augusztus 17. = AMBRUS Zoltán *levelezése, i. m.*, 83.

³⁰ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánnak, Bp., 1911. december 22. = MNL Z 720-88 t. 74–75.

hirdetések, kisnyomtatványok, reklámanyagok kerültek forgalomba, melyet a könyvesházak és ügynökök juttattak el a potenciális vásárlóközönséghez. Révai Mór vizsgálataiban le is leplezi ezt a sajátos marketingtevékenységet:

1901-től kezdve új alakot adtunk katalógusainknak és megváltoztattuk szerkezetüket is. „Révai-kalendárium” név alatt bocsátottunk közre évenként egy útmutatót a magyar irodalomban, amely a naptári részen kívül és az esztendő legkiválóbb irodalmi újdonságainak ismertetésén felül még az irodalom kiválóbb műveinek teljes jegyzékét, bibliográfiáját is magában foglalta, azonfelül pedig az egyes kiadóknak a fentiekben már vázolt önálló jegyzékeit is.³¹

A kiadó az Ambrus-sorozat elindulásakor – a csekély előfizetői száma miatt – radikálisabb marketingfogással élve a Révai Kalendáriumát tematikus Ambrus naptárként tette közzé, melynek legfőbb nívója, hogy a kiadványban huszonnégy író (köztük munka- és szerkesztőtársak, például Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Gárdonyi Géza, Kóbor Tamás, Ignóty) méltatták szerzőtársuk munkásságát, mégpedig úgy, hogy laudáló sorokat a kiadvány kézírásos faksimilében közölte.

A reklámanyomtatványok a szerzőre nézvést ugyanakkor kényszerítőerőt is jelentettek a meghirdetett határidők miatt. Ambrus esetében 1905 őszén a munkára sarkallás argumentációjának sarokpontja a hirdeteményekre mutatott vissza: „Eltekintve a nyomda fennakadásától, teljes lehetetlenség lesz a köteteket még az idén megjelentetnünk, ha a szerkesztői munkálatok nem folynak gyorsabban. Azzal pedig, hogy könyvjegyzékünkben, amely e hó közepén jelenik meg, a munkák megjelenését már jelezzük, bizonyos obligónk van, a melyekért helyt kell állanunk”³² – hivatkozik a vállalat a propagandakiadvány határidőire.

Révai Mór János *Írók, könyvek, emlékek* című emlékezéskötetében önálló fejezetet szentel vállalata sikeres propagandatevékenységének, valamint könyveladói és -ügynöki tevékenységük bemutatásának. Arra azonban nem reflektál, hogy a szerzők kötetek fogadtatásáról, a recenziókról is gondoskodni kívánt, sőt szerzőitől el is várta a méltatások megszervezését, ami voltaképpen a recepció befolyásolásaként is felfogható. A kiadói iratanyagban található levelekből az is kiviláglik, hogy mivel a kötetek egyre nagyobb késéssel jelentek meg, egyre nagyobb kiadói és szakmai hírvérrel próbálta a kiadó azokat láthatóvá tenni és népszerűsíteni. Erre jó példa, hogy Ambrus 1906. február 15-én a vállalat sürgetését követően ígéretet tesz,³³ hogy Szini Gyula recenziálja az egyik kötetet *Az Újságban*.³⁴ Természetesen nem egyedi esetről van szó, az efféle levélváltások később is megismétlődnek.

³¹ RÉVAY, *i. m.*, I, 377.

³² Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánnak, Bp., 1905. október 5. = OSZK Kt Fond 471.

³³ Ambrus Zoltán – Révai Testvérek Irod. Rt.-hez, 1906. február 15. = OSZK Kt Fond 471

³⁴ Szini Gyula írása két lapban is megjelent: *Ambrus Zoltán (Ambrus Zoltán munkái. Révai Testvérek r.-t. kiadása 1906.)*, *A Hét*, 1906. október 28. 43. sz. 720. és *Az Újság*, 1906. november 24. 323. sz. 2–3.

A sorozat folytatása

1906 őszétől az újabb négy kötet munkálatai zajlottak, melynek kezdetén egy szolid üzenetet kapott Ambrus a határidők betartásáról:

Most, hogy a munka első sorozata megjelent, bennünket és Nagyságotat a publikummal szemben vállalt obligója köti, s így szó sem lehet halasztásról, s csak közös érdekeinknek ártunk, ha nem idejekorán jelenik meg a II. sorozat. Ez a rendkívül fontos ok parancsolólag teszi Nagyságod kötelességévé, hogy bennünket a köteteknek előállításában a legserényebb közreműködésével támogasson, illetve a revíziókat s imprimaturát már most a lehető leggyorsabban végezni méltóztassék. Szívesen reméljük, hogy ezúttal reklamátióra, vagy sürgetésre okunk nem lesz, s ajánljuk magunkat!³⁵

A második alsorozat kötetei ezúttal gyors ütemben készültek. A regények némileg átdolgozott szövegei, így a *Solus eris*, az *Őszi napsugár*, *A gyanú* jelentek meg; továbbá két rövidpróza-válogatás is: A Hétben saját és álnéven publikált *Berzsenyi-leányok tizenkét völgyéneke* szövegei, valamint a többféle forrásból összegyűjtött *Törpék és óriások* című.

Ambrus azonban a harmadik sorozathoz szükséges kéziratokat már nem tudta a kívánt határidőre átadni, hiszen a *Giroflé és Girofla* átdolgozásához jelentősebb beavatkozás volt szükséges, s a tervezett háromkötetnyi elbeszélés a fentebb jelzett álneves közlések, valamint a gyűjtőmunka miatt komoly problémát jelentett szerzőjüknek. Ambrus ebben az időszakban aktív publicisztikai és szerkesztői tevékenységet folytatott. Az Új Idők mellett – ahol 1896, azaz a lap indulása óta publikált – 1906-tól a Szerda főmunkatársa és irodalmi rovatvezetője lett, 1907 októberétől az Új Szemle munkatársa, s ugyanazon év novemberében elküldi első írását a Nyugatnak is, melyet újabbak követnek.

Az e munkákkal párhuzamosan folyó kötet szerkesztés háttérbe szorult. 1906. december 27-én kelt levelében Ambrus nyugtázta ugyan, hogy a kiadó újabb előleget ad számára, hogy elutazhasson külföldre a regény zavartalan befejezése céljából,³⁶ azonban a kitűzött cél nem sikerült. A korábban még betegségére hivatkozó Ambrus 1907

³⁵ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánhoz, Bp., 1906. november 16. = OSZK Kt, Fond 471.

³⁶ „Megállapodásunk idézett pontja szerint munkáim III. sorozata 1906. évi augusztus hó folyamán lett volna esedékes, én azonban részint sok oldalú elfoglaltságom, részint időközben felmerült akadályok folytán máig sem voltam képes befejezni az ezen sorozathoz tartozó Girofle-Girofla című regényemet, s ezért a kéziratokat a t. Társasághoz nem adhattam át. A t. Társaság a maga részéről is hozzájárulni óhajtván ahhoz, hogy a szóban forgó regényt befejezhessem, a fentemlített 1000 koronát arra a célra utalványozta nekem, hogy néhány hétre elutazhassam, s regényemet zavartalanul befejezhessem, mire ezennel kötelezettséget vállallok, kijelentvén, hogy munkáim III. sorozata teljesen kész kéziratát 1907 évi január hó végéig a t. Társaság rendelkezésére bocsátom.” [*Elismervény Ambrus Zoltán aláírásával*], Bp., 1906. december 27. = MNL Z 720-88 t. 18.

márciusában a levonatok, előszavak leadására vonatkozó állandó sürgetésre már nem is válaszolt. A kiadó radikális lépésre szánta el magát: márciusban kemény hangú levélben tájékoztatta a szerzőt, hogy ha május 31-i határidővel nem zárja le a harmadik ciklus munkálatait, minden honoráriumát elveszíti,³⁷ mely burkoltan a szerződés felbontása és az életműsorozat megszakadásának eshetőségét is jelentette. Ez a fejlemény Ambrus számára óriási anyagi és presztízsveszteséget jelentett volna, hisz a fontosabb folyóiratokban és a kiadói prospektusokban, hírrovatokban a sorozatterv hirdetései rendre szerepeltek.³⁸ Végül a második, módosított határidőhöz képest egy éves csúszással, 1908-ban, komoly feszültségek közepette látott napvilágot a harmadik alsorozat.

Ugyanekkor Ambrus egy tervbe vett, Az Újságban közlendő regény, a *Győzedelmes lázadás* megjelentetését ajánlja fel a kiadóvállalatnak, melyről szerződés is született. A hivatalos irat szerint az életműkiadásba került volna a tervezett munka,³⁹ melyből végül csupán néhány novellaformájú töredék jelent meg. Ambrus Gizella és Fallenbüchl Zoltán visszaemlékezéseiből ismerhető a polgári környezetben játszódó munka szüzséje is, mely egy házasság felbomlásának történetét tematizálta volna, s egy, a hagyatékban fennmaradt színműtöredék is ismert, mely az író küzdelmét tükrözi a témával kapcsolatban.⁴⁰

Ambrus 1908 őszén újabb novellák megjelentetése iránt kérelmet ír a kiadónak, ám erre a Révai Testvérek nem tartott igényt.⁴¹ Hogy mely novellákról volt szó pontosan, az nem derül ki az iratanyagból, azonban feltételezhető, hogy zömében egyrészt a *Munkások és munkakerülők* címmel Az Újságban, valamint az Új Időkben ez idő tájt megkezdett, másrészt a később publikált *Kultúra füzértánccal* szövegei alkothatták a koncepció gerincét. Minden valószínűség szerint a tervezett 16 kötetes életműsorozat részeként, esetleg folytatásaként kínálta fel a szerző a szövegeket egy egzisztenciálisan nehezebb korszakában. A kiadóvállalat láthatólag a nagyobb kompozíciók iránt mutatott volna fogékonyságot, mely inkább a profiljába vágott, és a regénytárakba is felvehető lett volna. A lapok tárcarovataiban közölt szövegeknek szűkebb volt a közönsége. Ambrus azonban e korszakában rövidprózai szövegeket publikált, csak ebből válogathatott. Vélhetően ekkor született a Révai Testvérek Ambrus iratanyagában fennmaradt, ez idáig ismeretlen, datálatlan, vélhetően Molnár Imrétől származó belső lektori jelentése is, amelyet a gépirat bal felső sarkában található kézírásos szignók szerint Voinovich és Révai Mór is olvasott:

³⁷ [Megállapodás], Bp., 1907. március 29. = MNL Z 720-88 t. 40.

³⁸ Ambrus előbb a védekezés, majd a minimális kommunikáció, végül a tízes években a szemrehányás stratégiáját alkalmazta a kiadóvállalattal szemben, de hálóját, hogy a kiadó zavaros anyagi ügyeit rendezte, sosem említi meg.

³⁹ Ambrus Zoltán – Révai Testvérek Irod. Rt.-hez, Bp., 1908. március 31. = MNL Z 720-88 t. 50.

⁴⁰ A darabot a Bárd cég közvetítésével a Vígszínház számára kívánta elkészíteni. Vö. AMBRUS, FALLENBÜCHL, i. m., 126.

⁴¹ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánhoz, 1908. szeptember 17. = MNL Z 720-88 t. 51.

Ambrus Zoltánnal 1902. december 26-án kötött szerződésünk szerint ő kötelezve van minden általa megírt művet nekünk átadni kiadás végett, ellenben mi a szerződésünk 5. pontjához képest jogosítva vagyunk bármelyik műve kiadásáról lemondani. – Ily lemondás esetén ő jogosítva van az illető művet másképpen értékesíteni.

A tervezett 16 kötetes kiadásból eddig 12 kötet jelent meg, további négy kötet kézírata nekünk át van adva. Ezen 16 kötetet túlmenőleg folyó évi május 31-én egy regény kéziratát vettük meg, hogy azt magunknak biztosítsuk és lehetetlenné tegyük, hogy azt az Arany könyvek kiadójának átadja.

Mai napon arról értesített Ambrus Zoltán, hogy egy kész novella kötete van összeállítva, amelyet most értékesíteni kényszerült, miután sürgős fizetési kötelezettségei vannak.

Oly esetben, ha az író műveit a kiadó magára nézve értékesnek tartja, magától értetődik, hogy időközönként az író által felajánlott kész munkát átveszi a kiadó, honorálja és félreteszi addig, míg a kiadásra alkalmas időpont be nem áll.

A jelen esetben az a kérdés merült fel, vajjon célszerű és opportunus-e így eljárni. Ugyanis Ambrus Zoltán munkái nem örvendenek oly kelendőségnek, aminő kiadói szempontból kívánatos lenne. A jelenlegi viszonyok között nem is valószínű, hogy a kelendőséget lényegesen fokozni lehessen. – Kérdéssé válik ennek folytán, vajjon érdekünkben van-e a 16 köteten túlmenőleg magunkra nevezett író műveit biztosítani, még pedig azon az áron, amely a szerződésben stipulálva van. 20 ives kötetenkint 2000 korona.

Ezen kérdés eldöntése fontos, mert előre látható, hogy a legközelebbi 2-3 éven belül a most anyagi körülményeinél fogva tulságosan produktív szerző újabb kötetekkel fog beállítani.

Nézetem szerint *consideratio tárgyat* képezi, vajjon a folytatásos kötetek kiadásáról ne mondjunk-e le különös tekintettel arra, hogy a honoráriumba befektetett pénz előreláthatólag hosszú időn át kamatot emésztvén, magát a honoráriumot tetemesen felemeli.

Minthogy az ügy elintézése szerzőre nézve rendkívül sürgős és ő 17-ig választ kér az ügyben, sürgősen kell megállapodásra jutni.⁴²

Az 1909-as datálás mellett szól a 12 kötet megjelenésének említése, és ugyanekkor már a záró alsorozat szövegeinek listája is a vállalkozásnál volt. A lektori jelentésben hivatkozott Arany Könyvek kiadója a Franklin Társulat volt, melyben az ifúság számára kínált színvonalas szövegeket.

A visszautasítás háttérében a még négy kötetel adós szerző iránti indulat állhattott – melyről a fennmaradt források tartalma és stílusa is tanúskodik –, melyet az akkor már jól kirajzolódó piaci sikertelenség fokozott. Ez utóbbi körülmény a kiadó

⁴² Ambrus Zoltán – Révai Testvérek Irod. Rt.-hez, Bp., 1909. = MNL Z 720-88 t. 122–123.

válaszában is tetten érhető: „Részünkről felette sajnáljuk, hogy nagybecsű művei kiadásával nem értünk el oly sikert, amely belátható időn belül kilátásossá tenné újabb sorozatok közrebocsátását, s ez okból kényszerülünk a szerződésben előre látott jogunkkal élni.”⁴³

A sorozat utolsó négy kötete

A tizenkettedik kötet szerkesztését követően a lezárásra gondoló szerkesztő, Molnár Imre az anyaggyűjtést ösztönözte, melynek legfőbb nehézsége abban állt, hogy a korábban megjelent rövidprózai, illetve a kritikus munkáiból kellett volna válogatni. 1908 telén a szerkesztő a megjelölt források tévességére hívta fel a figyelmet. Ezúttal is A Hét publikációi okoztak gondot, hisz az álneves vagy névtelenül megjelent írások adatai nem voltak megfelelőek.⁴⁴ A szövegeket az író, a kiadó és a Nemzeti Múzeum példányaiból állították össze. Az utolsó fázis munkálatai lassan haladtak, s noha az 1909-es megjelenés elmaradását több ízben beláthatatlan következményűnek definiálja a szerkesztő, még 1910-ben sem kapnak imprimatúrát. A késedelem miatti feszültségnek komoly gazdasági következményei voltak: a kiadó pontatlansága miatt az előfizetők elállhattak a vásárlástól.

1910 elején a kiadó újra megpróbálja rábírní Ambrust a sorozat lezárására, és az utolsó négy kötet összeállítására. A Révai Testvérek által 1910. július 29-én ajánlva postára adott, Ambrust rosszhiszeműséggel vádoló levél,⁴⁵ mely hozzátéveleg egy tucatnyi, különféle tónusban tolmácsolt ösztönzést, kérést követett, minden bizonnyal Molnár Imrétől származik. A beígért retorzió is megfogalmazódott: Ambrus más kötete addig nem jelenhetett meg, amíg a kötelességének eleget nem tesz, illetve más munkákra fordítja idejét. E munkák követése és a miattuk megfogalmazott panasz visszatérő fordulatává lesz a kiadói levelezésnek:

Szerződésünk ezen világos rendelkezése dacára nyakra-főre jelennek meg Nagyságod munkái egyik-másik kiadónál. Így legutóbb a Magyar Könyvtárban „Téli sport” és „Jancsi és Juliska” című elbeszéléskötetek, a Nyugat kiadásában „Kultúra füzértánccal” című jelent meg és ugyancsak a Nyugat kiadóhivatala egy újabb mű közzétételét is hirdeti. Eltekintve attól, hogy ezek a kiadások mind szerződésünk kétségtelen megszegésével jelentek meg, ami ellen jogorvoslattal kell élnünk, már azért is egészen lehetetlen helyzetet teremtett Nagyságod ezen művének közrebocsátása által, mert hiszen az összegyűjtött munkák IV. sorozata még eddig Nagyságod hibá-

⁴³ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánhoz, Bp., 1909. szeptember 17. = MNL Z 720-88 t. 51.

⁴⁴ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánhoz, Bp., 1908. december 8. = OSZK Kt Fond 471.

⁴⁵ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánhoz, Bp., 1910. július 29. = MNL Z 720-88 t. 52–54.

ja és mulasztása folytán nem volt közrebocsátható és a közönség méltán felháborodhatik azon, hogy amíg mi nem vagyunk abban a helyzetben, hogy a magunkra vállalt kötelezettségünknek az Ön munkáinak folytatólagos kiadása tekintetében megfeleljünk, addig rendre újabb és újabb művek látnak napvilágot ezen kiadás keretén kívül.⁴⁶

A Révai Testvéreket az 1902-ben kötött szerződés fel is jogosította a retorzióra, hisz Ambrus minden munkája előbb a vállalatot illette meg, és Ambrus csak akkor vihette máshová műveit, ha lemondó nyilatkozatot kapott. A kiadótól érkező levelek visszatérő motívuma az anyagi siker elmaradása, melynek egyik fő narratívája a határidőmegtévesztések miatt a szerző felelőssé tétele. A kiadó – jogosan – *diszkreditációval*, azaz hitelességük rontásával vádolja a szerzőt, mindazonáltal azt a kedvezményt is megadja Ambrusnak, hogy a kiadói tervtől eltérően megváltoztathatja a koncepciót, ha az előreviszi a munka befejezését, és közelebbé a sorozat lezárását. Ambrus Riminiből válaszol Molnár Jánosnak, hogy a 15 kötet felével készült el, de egészségügyi körülményei újból hátráltatják munkájában.⁴⁷

A késedelem oka nem a munkaképtelenség vagy az akadályoztatás volt, hisz mindeközben Ambrus több lapba publikált. 1910-ben csatlakozott a Magyar Nemzethez, melynek 1913-ig, a lap megszűnéséig munkatársa. Feltűnő, hogy ismét él régi szokásával: Bojtorján, Igrec, Whist álnévvel, vagy xxx-szel szignálja műveit. S a Révai Testvérekkel való levelezése tükrében érthetővé válik, hogy csak részben magyarázza az ekkoriban újra alkalmazott álnévhasználatot az, hogy a színbírálatok írását nem tartja összegegyeztethetőnek színi-bírálóbizottsági tevékenységével. Sokkal inkább feltételezhető, hogy azért tér vissza e régi szokásához, mivel tart a Révai Testvérek retorziójától, a szerződésbontástól, mely a szerződésbeli határidők be nem tartása mellett az aktív publicisztikai, írói tevékenység kiváltotta haragból fakadhat. A kiadó a végső határig türelmes; látván az író anyagi zavarait, bizonyos szövegek megjelenéséhez hozzájárul (például az *Ámor és halálfej*, a *Téli sport*, a *Jancsi és Juliska*, illetve a *Lillias* megjelenhet az Atheaeum füzetes sorozata, a Magyar Könyvtár sorozatában).⁴⁸

A szakítópróba

1911-ének őszén azonban Ambrus újabb konfliktust okozott azzal, hogy másodközlésre átengedte elbeszéléseit a Tolnai Világlapja számára, melyet a szerkesztőség észrevett. A valóságban már több mint fél évtizede folyt az újraközlés, azonban a kiadó szakítópróba felé kívánta terelni az ügyet. A vállalat a leadási határidőt még ekkor

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Ambrus Zoltán – Révai Testvérek Irod. Rt.-hez, Rimini, 1910. augusztus 3. = MNL Z 720-88 t. 55–56.

⁴⁸ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánhoz, Bp., 1910. december 13. = MNL Z 720-88 t. 61.

sem teljesítő szerzővel szemben ezúttal radikális lépésre szánta el magát, megtiltotta a másodközlést, és perrel fenyegette meg az író:

Mi kötelességünk és felelősségünk tudatában már a nyár elején, mikor észrevettük, hogy a Tolnai Világlapja egyre-másra közli Nagyságodnak oly munkáit, melyek a mi kiadói tulajdonunkat képezik, felvezettük ezt az ügyet és kértük nagyságodat az erélyes közbelépésre. Mindezekig éppen Nagyságodra való tekintettel helyezkedtünk tartózkodó álláspontra, mert az volt a felfogásunk, hogy úgy etikai, mint jogi szempontok indikálják, hogy a közöttünk fennálló szerződéses viszonyban ez eklatáns sérelmét Nagyságod orvosolja annál inkább is, mert Nagyságod fellépése a maga teljes erkölcsi súlyával esik latba, másfelől, mert a mi állásfoglalásunk [...] a lappal szemben pert vonna maga után, amely nagyságodra nézve nem kívánatos. Mi tehát nem magunk, hanem kizárólag Nagyságod érdekében kerülendőnek véltük a dolognak peres utra való terelését...⁴⁹

A valóságban Ambrus 1903-ban és 1906-ban is adott át többedközlésre szövegeket Tolnai Simon vállalkozásának. A Révai kiadó gazdasági iratai között fennmaradt, Tolnaitól származó megállapodás szövege szerint 1906-ig hatvanhat darabot. Hogy pontosan mely szövegek voltak ezek, azt a megállapodás – az első megjelenések helyének felsorolásával kiegészülve – rögzítette.⁵⁰

A konfliktusban kétféle logika feszült egymásnak. Ambrus szerint az efféle másodközlések jó reklámul szolgálnak a sorozatnak, hiszen érdeklődést kelthetnek a kötetmegjelenések iránt. A vállalat logikája szerint a lapokban hozzáférhető életmű feleslegessé teszi a kötetek megvásárlását és rontja a sorozat kelendőségét. A fentebb már idézett levél zárlatának radikális hangvétele is mutatja a vállalat elszántságát a jogi lépésekre:

Nagyságodnak erkölcsi és jogi érzete kétségtelenül belátja azt, hogy nekünk igazunk van. Annál nagyobb gonddal kell óvnunk éppen a Nagyságod műveit az ilyenmű prostitúciódtól, mert az a meggyőződésünk, hogy el fog jönni az idő, amikor Nagyságod a népszerűség ama fokán fog állani, amely munkái számára a nagyarányú terjedésnek utjait nyitja meg, de csak akkor, ha azok az értékek, amelyek azokban rejlenek, úgy Nagyságod, mint a mi részünkről a devalváció ellen megóvatnak. Mi tehát továbbra nem foglalhatjuk el az eddigi tétlen állapotot és amennyiben a leggyorsabban nem méltóztatnák a saját maga részéről orvosolni a bajt, úgy a mi számunkra nem marad más átea,

⁴⁹ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánnak, Bp., 1911. december 22. = MNL Z 720-88 t., 74–75.

⁵⁰ Ambrus Zoltán – a Tolnai Világlapja szerkesztőségének, Bp., 1903. május 18. = MNL Z 720-88 t. 70.; Ambrus Zoltán – Tolnai Simonnak, Bp., 1906. július 16. = MNL Z 720-88 t., 66–69.

mint azoknak az eszközöknek az igénybevétele az említett lappal szemben, amelyek jog és törvény szerint rendelkezésünkre állanak.⁵¹

A jog a vállalat mellett állt, ezt tudta az egykoron jogi pályára készülő író is. Többszöri felszólítást követően Ambrus visszavonta a Tolnai Világlapjától a novellák közlését. A vonatkozó szerződések, valamint a hivatalos levelezés példányai a laptulajdonostól és Ambrus részéről eljutott a Révai Testvérekhez, s a vállalat megőrizte azokat.⁵²

A retorzió újabb fejezeteként 1910–11-ben nem fogadják el közlésre Ambrus két novelláskötetét, így a szerző eredetileg a Nyugatban megjelent *Mozi Bandi* című kisregényét engedélyeztetés nélkül vitte el a Magyar Kereskedelmi Közlöny kiadvállalatához. A vitathatóan megjelentetett mű kapcsán keletkezett újabb feszült levélváltásban a Révai Testvérek panaszát⁵³ Ambrus ügyes argumentációval próbálta hárítani, bizonygatván, hogy jogszerűen járt el, hisz az 1902-es szerződés nem hivatkozik, tehát nem vonatkozik ifjúsági művekre. Az érvelés mellett azonban a valódi szándékot is leleplezi Ambrus: éppen azért írt ifjúsági regényt, hogy újabb kötetet jelenthessen meg a sorozat lezárása előtt. Ambrus levelének hangvétele jól tükrözi a két fél közötti állóháborút:

Jogsérelmet nem követtem el, mert szerződésünk nem szól ifjúsági művekről, a mint nem szól tankönyvekről vagy más pedagógiai művekről, nem szól politikai iratokról, színdarabokról, jogtudományi, természettudományos vagy műszaki könyvekről sem. A mi szerződésünk csakis belletrisztikai, esztétikai vagy kritikai munkálatokról és ezek könyvbe összefoglalható gyűjteményéről szól. – ha ennek szabatos kifejezése talán nincs is benne a szerződés szavaiban (a miről most nem győződhetek meg.) – de nem szól ifjúsági művekről, a dolgok természetéből következően.

2. Az állítólagos jogsérelmem egyenesen abból következett, hogy én – talán tulságos lelkiismeretességgel – minden rendelkezésemre álló eszközzel igyekeztem teljesíteni igen tisztelt Igazgató Úrnak azt a kívánságát, mely arra irányult, hogy tárcanovelláimat a Tolnai Világlapja c. hetilap tovább ne közölhesse. Majdnem azt mondhatnám: Igazgató úr engem a felpanaszolt dologba belekényszerített.

3. Még ha vitás volna is, hogy az a mi szerződésünk engem köt, az ifjúsági művekre nem vonatkozik – a mint nem lehet vitás, hogy: nem, hiszen éppen azért írtam ifjúsági művet, mert e tekintetben szabad kezem volt – még akkor is csak formális elmulasztásról lehetne szó, és nem jogsérelmemről. Mert igen tisztelt Igazgató Úr (nem szólva arról, hogy egy alkalommal írásban is visszautasította egyik kiadásra felajánlott művemem) előszóval többször

⁵¹ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánnak, Bp., 1911. december 22. = MNL Z 720-88 t. 75.

⁵² Ambrus Zoltán – Révai Testvérek Irod. Rt.-hez, Bp., 1912. január 6. = MNL Z 720-88 t. 62–70.

⁵³ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánhoz, Bp., 1912. december 5. = MNL Z 720-88 t. 79.

kijelentette, hogy mindaddig, a míg mind a 16 kötetem meg nem jelenik, újabb mű kiadására nem vállalkozik, sőt azt is, hogy „évekig nem lehet szó valamely új munkámnak kiadásra elfogadásáról.” Abban hogy ezt tudtomra adta, mindenesetre benne foglaltatott annak kijelentése, hogy legalább is a munkáim 13, 14, 15, 16 kötetének megjelenéséig nem él az opció jogával.⁵⁴

A levélváltást követő személyes találkozás alkalmával Ambrust a vállalat jogi képviselői felvilágosították, hogy eljárás módja szerződésszegésnek minősül, az ifjúsági regényt engedély nélkül kiadni nem volt joga, mint ahogyan a Tolnai Világlapban való közléshez sem. Mindezeket Ambrus egy 1913. január 7-én kelt nyilatkozatában elismerte,⁵⁵ ám a kiadó néhány hónappal később utólag megadja a máshol közlés lehetőségét, de fenntartván magának egy későbbi megjelentetés előjogát.⁵⁶ E gesztushoz hozzájárult az is, hogy az ifjúsági regény közzétételekor már lezárta valamennyi, a Révaiék által kiadandó kötet sajtó alá rendezésének munkálatát, így végre a sorozat utolsó darabja is elhagyhatta a nyomdát 1913-ban.

Az 1913-ban felajánlott újabb színikritikáira sem reflektált a könyvkiadó, így Ambrus kérését⁵⁷ akceptálva a *Színházi esték* az Élet kiadásában jelenhetett meg. 1914-ben Ambrus újabb két kötetnyi színikritikát és novelláját kívánta közzétenni,⁵⁸ ám a vállalat ismét elállt előjogától,⁵⁹ és átengedte a kritikákat a Magyar Könyvtár sorozata számára, melyek *Régi és új színművek* címmel meg is jelentek. 1914 novemberében a Hatvany Lajos érdekeltségi körébe tartozó Athenaeum számára adhatott át prózai munkákat, Nyugatban megjelent novellákat, valamint az ugyanekkor a Vasárnapi Újságban folytatásokban közzétett *Tóparti gyilkosságot*, melyet Schöpflin Aladár kérésére írt. Valamennyi kiadvány piacra kerülésekor magyarázatot kérő levelet kap a szerző.

A kiadóval való kapcsolat – mely ekkorra már mindkét érdekelt fél számára terheissé vált – megszakítására 1914-ben került sor. Az előzetes várakozások többszörsően sem igazolódtak vissza: a sorozat nem volt kelendő és a munkafolyamat is nehézkes volt Ambrus sokrétű elfoglaltságai, egzisztenciális okokra visszavezethető publikációs kényszere, valamint egyre gyakrabban jelentkező betegségei miatt. Az 1902-es megállapodás a szerzőt akadályozta művei többedközlésében.

Nem tudható pontosan, de vélhetően az utak szétválásakor, egy újabb novelláskötet felkínálását követően, 1914-ben keletkezett az az ezidáig ismeretlen, datálatlan

⁵⁴ Ambrus Zoltán – Révait Testvérek Irod. Rt.-hez, Bécs, 1912. december 8. = MNL Z 720-88 t. 82–83, teljes 81–84.

⁵⁵ Ambrus Zoltán – Révait Testvérek Irod. Rt.-hez, Bp., 1913. január 7. = MNL Z 720-88 t. 87

⁵⁶ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánnak, Bp., 13. május 24. = MNL Z 720-88 t. 92.

⁵⁷ Ambrus Zoltán – Révait Testvérek Irod. Rt.-hez, Bp., 1913. május 17. = MNL Z 720-88 t. 90–91.

⁵⁸ Ambrus Zoltán – Révai Testvérek Irod. Rt.-hez, Bp., 1914. április 20. = MNL Z 720-88 t. 104–105.

⁵⁹ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánnak, Bp., 1914. április 29. = MNL Z 720-88 t. 106. Az engedély dátuma korábbi, tehát szóbeli megállapodás előzhetette meg a szerző és a kiadó *pro forma* levelezését.

belső lektori jelentés, melyet szintén Molnár Imre készíthetett Ambrus Zoltán ab-béli ajánlatára reflektálva, hogy újabb novella kötetet jelentessenek meg a sorozat folytatásaként:

Habár tény az, hogy Ambrus munkái nem örvendenek annak a kelendő-ségnek, amely üzleti szempontból kívánatos volna, aminek oka egyfelől írói egyéniségében rejlik, másfelől pedig az általános viszonyokban, mégsem tartom opportunusnak, hogy a felajánlott kötet átvételéről feltétlenül lemondjunk...

Ugy vélem tehát, hogy annak a vállalkozásnak, hogy Ambrus Z. összes munkáit kiadtuk, a risikóját és következményeit egy bizonyos fokig még vállalunk kell, úgy Ambrus mint magyar íróra, valamint a magunk kiadói színvonalára tekintettel. Én tehát azt mondanám, hogy 20 kötetig elmegyek, de fenntartom magamnak a még átveendő 3 kötet tartalmának megválasz-tását...

Más elintézési módja a dolognak az volna, hogy mi Ambrus előtt a vál-lalkozás anyagi sikertelenségét kellőképpen megvilágítva őt rábírnánk arra, hogy mindaddig, míg az újabb kötetek kiadásra kerülnek, a honorárium felével elégedjék meg, s a honorárium másik fele az illető kötet megjelenése-kor volna kifizetendő. Ez abban a nehézségbe ütközik, hogy Ambrus állan-dó pénzsükségben szenved és kétségtelen, hogy az ily módon visszatartott honoráriumot, előleg alakjában lassanként kiszedné.

Néhány, honoráriumot csökkentő megoldást követően végül a kiadó munkatársa az alábbi megjegyzést fűzte a lap aljára: „Lauffen lassen” – futni hagyni.⁶⁰

A feszültséget fokozta, hogy Ambrus újabb többedközlésre kívánt átadni novellákat az Érdekes Újság számára, melyet szintén elhárított a kiadó, és a Tolnai Világlapja esetéhez hasonlóan kívánt eljárni.⁶¹ A hagyatékban fennmaradt és Fallenbüchl Zol-tán által közzétett levélpiszkozatban a saját szemszövegéből összegzi a szerződéskötés értelmében tételezett lehetőségeit, jogait, hangsúlyozva, hogy a sorozat számára adta el írásait, a folyóirat és egyéb megjelenések így saját hatáskörébe tartoznak.

⁶⁰ Ambrus Zoltán – Révai Testvérekhez, Bp., 1913. május 17. = MNL Z 720-88 t. 127.

⁶¹ „Az említett ajánlat felett egyébként nagyon csodálkozunk, mert hiszen kétségtelen, hogy a nekünk kizárólagos és korlátlan tulajdonjoggal eladott műveket Nagyságod másnak még egyszer nem adhatja el. Ha ehhez bármi formában és bárminő kikötések mellett hozzájárulnánk, úgy elhomályosítanók azt a minden kétségen [felül] fennálló jogunkat, mely szerint a kiadói tulajdonunkban levő becses műve-inek az értékesítése kizárólag bennünket illet. Kérjük ezért, méltóztassék a felvett tárgyalásokat, ame-lyek célja szíves közlés szerint az volt, hogy az Érdekes Ujság Nagyságodnak tulajdonunkban levő hús-z novelláját közlés végett megszerezni, abbahagyni, annál is inkább, mert ilyenemű tárgyalások ellen jogos érdekeink megóvása szempontjából tiltakoznunk kellene.” Révai Testvérek – Ambrus Zoltánnak, Bp., 1914. április 29. = OSZK Kt K. Fond 471.

Én az intézetnek szerződésünkkel tizenhat kötetnyi munkám könyvalakban való kiadásának jogát adtam el, de sohase adtam el ezek hirlapokban való közlésének jogát. A könyvalakban való kiadás joga és a hirlapokban való közlés joga két különböző dolog. Erről az utóbbiról hosszadalmas szóbeli tárgyalásaink során soha szó nem esett, s arra vonatkozólag, hogy a „kizárólagos és korlátlan tulajdonjog” kifejezésben, (a mit én csak a könyvalakban való kiadás kizárólagos és korlátlan tulajdonjogának értelmeztem) ez is benn foglaltatnék, szerződésünk aláírásakor nem kaptam figyelmeztetést [...] Szerződésünk új munkáimnak könyvalakban való kiadására vonatkozólag az intézetnek opció-jogot biztosít. Az opció-jog tudtommal csak elsőbbségi jogot jelent, de nem pallosjogot.⁶²

Keserű szavakkal zárja az inkább önmaga számára írt szöveget:

Legyen szabad egy méla akkorddal végeznem. Az én idegeimnek az olyan nyájasságok, hogy „még egyszer el akarom adni azt, a mit már egyszer eladtam” – nem tesznek jót. Aztán sokkal öregebb és betegesebb vagyok, semhogy a hosszas vitatkozás ne fárasztana. A vitatkozáshoz különben sem rendelkezem annyi erősséggel, mint az igazgatóság; nincsenek gépiróim és minden időmre szükségem van, hogy egyáltalán meg tudjak élni. A közöttünk levő vitában az ítéletet azokra bizom, a kiknek majd kedvök lesz foglalkozni a vagyon szerzésre irányuló ravaszságaim történetével. Azért a levelezést, akár méltóztatik válaszolni valamit, akár nem, a magam részéről befejeztem.⁶³

Ezzel szinte párhuzamosan Ambrus elvállalta a Nemzeti Színház igazgatói posztját. Kritikákon kívül ezentúl alig ír valamit. Pedig nem látta a lektori jelentést, mely futni hagyta... Talán ezzel magyarázható, hogy a Klasszikus Regénytár szerkesztői munkájában még később is részt vett.

Epilógus

A vállalat fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából Révai Mór János megírta a családi vállalkozásból nagyvállalattá lett cég történetét, és a kiadványokkal, illetve az általuk kiadott szerzőkkel való tapasztalatukat. A kötet megjelenésekor Ambrusnak is küldenek egy figyelemfelkeltő levelet: „Azoknak az íróknak sorában, akiknek műveit

⁶² Ambrus Zoltán – A Révai Testvérek Irod. Rt. igazgatóságához, 1914. május 1–2. = *Ambrus Zoltán levelezése, i. m.*, 146–147.

⁶³ *Uo.*, 147.

módunkban volt közrebocsátani, Nagyságod, műveinek gyűjteményes kiadásával, előkelő helyet foglal el. Hogy ez az összkiadás miként kapcsolódik bele kiadói tevékenységünkbe, azt az emlékiratok szerzője külön fejezetben fejtette ki, ugyanazzal a szeretettel, amellyel annak idején a kiadás ügyét intézte.”⁶⁴

RÓZSAFALVI ZSUZSANNA
irodalomtörténész, fősztályvezető
Petőfi Irodalmi Múzeum
rozsafalvi.zsuzsanna@pim.hu

Contract or Self-governance?

The Life-work Contract between Zoltán Ambrus and the Révai Brother

Abstract: The subject of my study is an area that has not been researched so far: the working relationship between Zoltán Ambrus and the Révai Brothers book publishing company, of which the head of the company, János Mór Révai, remembers in a warm but not realistic way in his memoir. However, the reality, according to the sources studied, was different, conflict-laden. In December 1902, Zoltán Ambrus signed a life contract with Révai Brothers publishing company, which was one of the most significant book-publishing houses in Hungary. They have published the collected works of our most important writers e.g. Jókai, Mikszáth, Károly Eötvös. The subject of the contract was a 16-volume series that included all the works the writer had previously published in journals. The working relationship between the publisher and the writer deteriorated due to Ambrus's slow pace of work and delays, the fact that some works were illegally transferred to other publishers and few subscribers applied. Although after the deterioration of the working relationship the series was still published with a five-year delay, the contract was terminated in 1913. This date coincides with the retirement of Ambrus from his career as a fiction writer, and he continued work as Director of the National Museum. The memory of Mór Révai and his propaganda book about the publisher presented the working relationship with a strong distortion.

Keywords: Zoltán Ambrus, book-publishing industry, publisher and writer relationship

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/212-233.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

⁶⁴ Révai Testvérek Irod. Rt. – Ambrus Zoltánnak, Bp., 1920. április 29. = OSZK Kt K Fond 471.

Sajtó és megélhetés

Pillanatképek a „Krúdy-gép” történetéből

Az írói egzisztencia és a produkált szöveg mennyiségének (illetve esztétikai minőségének) faktorai szoros, de nem szükségszerű átfedéseket mutathatnak. A századfordulós Magyarországot ebből a szempontból szokás olyasfajta romantizált „aranykornak” tekinteni, amikor a biztonságos (akár a hivatással járó bevételek takarékoskodás utáni felhalmozásával járó) írói megélhetés nem tartozott az elérhetetlen célok közé, ellenben a két világháború közötti állapottal, amikor is a történelmi események, a gazdasági visszaesés, valamint a politikai-ideológiai „prés” korábról ismeretlen nehézségek elé állították az írók jelentékeny részét. Ha a két korszak külső feltételei és érvényesülési stratégiái nem is állíthatók szigorúan szembe egymással, az bizonyos, hogy az írói pályakezdések máshogyan alakultak az 1900-as, és máshogyan az 1920-as években. Igazán szemléletes példát ilyen tekintetben azonban a századfordulón és a Horthy-korszak (egy részén) is áthúzódó életutak nyújthatnak. Ezek egyike Krúdy Gyuláé, aki a nem éppen ökonomikus életvitel, a mennyiség és a minőség „kritériumainak” is magas szinten felelt meg.

A magyar irodalom egyik legtöbbet publikáló szerzőjének négy évtizedet felölelő pályafutása során kevés olyan év volt, amikor ne jelent volna meg legalább száz írása a hírlapok és folyóiratok hasábjain, nem is beszélve az évenkénti két-három (néhány esetben hét-nyolc) kötetről. A mai szemmel szinte átláthatatlan szövegtermés nem volt egyedülálló a korban (az ismert, és kritikai kiadások és/vagy bibliográfiák formájában feldolgozott vagy feldolgozás alatt álló kortársi életművek közül elég például Jókaiéra, Mikszáthéra, Adyéra vagy Kosztolányiéra gondolni), de Krúdy a ráháruló nehézségek ellenére – utolsó éveit leszámítva – még a Horthy-korszak „konszolidáltnak” nevezhető időszakában, az 1920-as évtized utolsó éveiben is igen termékeny szerzőnek számított. A korpusz átlátásához legkézenfekvőbbnek tűnő archívum, az 1976-os, Gedényi Mihály által összeállított bibliográfia – sokat emlegetett tévedésein túl¹ – azért sem alkalmas arra, hogy ezt a hallatlan szöveggazdagságot behatóan felmérhessük, mert mai ismereteink szerint a lista körülbelül 1500 tétellel (korábban ismeretlen írásokkal és már ismert írások utánközléseivel) bővíthető – legalábbis ami a szerző életében megjelent szövegeket illeti. A továbbiakban ez a teljesnek korántsem nevezhető kiegészített szöveglista szolgál majd alapul az irodalmi tömegtermelést lehetővé tevő „gépezet”, illetve ennek korszakonként eltérő „típusainak” bemutatásához.²

¹ BEZECZKY GÁBOR, *A Krúdy-bibliográfia helyzete*, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2003/4, 465–468.

² A 2020-as év járvánnyal kapcsolatos kutatási nehézségei miatt körülbelül 2200 tételt nem sikerült leellenőriznem, de ezeket – mérlegeléssel és némi megszorítással – felvettem az adatok közé. Mivel Krúdy, valamint kortársai esetében sem rendelkezünk abszolút megbízható adatszámokkal, és így a hibahatár sem definiálható pontosan, az adatokat több esetben is kerekítettem.

A századfordulós írói karrierépítési stratégia alapjai tulajdonképpen átöröklődtek a két világháború közötti időszakra, amennyiben az írói életpálya kiszámíthatóságának és tervezhetőségének bázisát 1920 után is az időszakos és alkalmi sajtótermékekben (hírlapokban, folyóiratokban, almanachokban, díszalbumokban stb.) való *permanens* jelenlét alkotta. Ez a szerialitás tette lehetővé a debütáló kötet piacra dobását, a különböző lapokkal és kiadókkal kialakítható kapcsolatháló bővítését, de az irodalmi klikkekbe és hivatásos társaságokba való bejutást is. A hírnév növekedésével pedig a szerző mind nagyobb szeletét ismerhette a szerteágazó sajtóközegnek, így növelve nemcsak az írásait befogadó médiumok, de a köteteit majdan megvásárló olvasók számát is.

Krúdy karrierjének igazán zsigeri következményekkel járó cezúrája 1920 környékén húzható meg. A forradalmi időszakban tanúsított magatartásáért parkoló pályára tett, néhány évvel korábban még a hivatalos intézményrendszer által is ünnevelt, sőt, a Petőfi Társaságba is felvételt nyert szerzőnek ettől kezdve kényszerből új csatornákat kellett nyitnia a szerialitás felé. Ezek közé sorolhatók a folytatásos regények (mivel a könyvkiadók elzárkóztak a Krúdyval való együttműködéstől), és talán az álomfejtések, illetve portrészorozatai (*A tegnapok ködlovagjai*, *A XIX. század vizitkártyái*) is. A Krúdyéhoz hasonló okok számos fontos szerző életpályáját megtörték, de nála azért volt igazán látványos ez a törés, mert – az államszocializmusban alkalmazott terminológia nyomán – „támogatott” szerzőből vált rövid időre „tiltott”, majd „tűrt” alkotóvá.³ A Krúdy-gépnek ekkor kellett harmadszor „frissítenie” magát, hiszen a korábbi publikációs praxis folytathatóságát az intézményes körülmények lehetetlenné tették.

Krúdy 1892-ben, tizennégy évesen publikálta első írását, és az ezt követő négy évben, mivel maga is vidéki városokban tartózkodott, jobbra vidéki sajtótermékekkel állt kapcsolatban. 1896 folyamán költözött Budapestre, ettől kezdve karnyújtásnyira voltak tőle a nagy példányszámú fővárosi lapok. Ehhez mérten változtatnia kellett publikálási rutinjain: az *1900-as típuszámú „Krúdy-gép”* leállt a publicisztikai írások termelésével, ezzel egyidőben pedig átállt a tárcanovellák, elbeszélések, mesék és regények sorozatgyártására. A széleskörű szakmai konszenzus értelmében az elismertségből a Szindbád-történetek, majd *A vörös postakocsi* hozták el számára a valódi hírnevet, illetve a Petőfi Társaság tagjelöléseiről döntő konzervatív akadémikus körök tiszteletét is. Az 1910-es „Krúdy-gép” működését azonban elsősorban nem az elsővonalas íróvá válás eseményéből fakadó finomhangolások, hanem a háború sajtóközegre gyakorolt hatáskomplexuma határozta meg. A háború és a forradalmak éveiben az irodalom jelentősen visszaszorult a sajtóban, így a „gép” részlegesen visszaváltott a publicisztika műfajára: a *Pesti levelek* lett Krúdy első, éveken át működő cikksorozata. Krúdy a körülményekhez képest gyakorlatilag fenntartotta a tömegtermelést, amelynek a már említett ideológiai jellegű esemény vetett véget.

³ A Tanácsköztársasággal rokonszenvező és itthon maradt neves kortársak közül például Babitsnál és Móricznál nem jelentkeztek hosszú távú egzisztenciális problémák, Gárdonyi „ballépését” pedig jótékonyan „kiiigazította” a korabeli irodalompolitika.

A három fontos esemény (Budapestre költözés, háború, lejáratókampány) által négy típusra bontható publikálási stratégia a következő protokollok „alakulástörténetéhez” igazítható. A *sajtóhálózat kiterjedése* az 1890-as és 1900-as időszakban bővült, majd az 1910-es időszakban magas stagnálást követően meredeken visszaesett, és csak az 1920-as időszakban kezdett a korábbinál lassabb mértékben emelkedni. A Krúdy-szövegek virális terjedésével jellemezhető *lefedettség* 1896–97-ig regionális szintű volt, ezután viszont fokozatosan országos szintűvé vált. A szerző *irodalompolitikai státusza* a jelentéktelenségből a fővárosba érkezést követően lett egyre jelentősebb. Az 1913-as csúcspont 1919–20 fordulójáig „kitartott”, majd jelentős visszaesés következett be. Mindezekből adódóan az írói bevételek publikálási lehetőségekhez mért *tervezhetősége* közepesből ideálissá, majd a háború alatt korlátozottan ideálissá, végül változóvá, illetve kiszámíthatatlanná vált: „az 1920-as évek elejétől a haláláig Krúdy gyakorlatilag nyomorgott”.⁴ A jól ismert egzisztenciális és egészségügyi problémákon⁵ túl az *1920-as típusszámú* „*Krúdy-gépnek*” leginkább azzal a nehézséggel kellett szembenéznie, hogy a szerzői névérték és csereérték mozgásai élesen elváltak egymástól.

Az 1922-ben először folytatásokban (*Az Újság*) majd könyvalakban is megjelent „metairodalmi” regény, a *Hét bagoly* egyik passzusa a következőképpen tudósít a századfordulós író „névértékének” alakulásáról:

A szerkesztők és kiadók rendszerint lusta olvasók. Szívesebben fogadják oly írók közreműködését, akiknek neve a gyakori nyomtatás által bizonyos ismerős hangzatra tett szert, mint az esetleg tehetségesebb, de névtelen írókat. *Az írók nevei a sűrű megjelenés révén bizonyos nimbuszhoz jutnak. Kurzusuk lesz, mint az aranyanak, ezüstnek, holott sokszor semmi belső tartalmat nem jelentenek a nevek; csak hangzanak, csengenek a szerkesztők és kiadók íróasztalain, de megítélésük másfelé tartozik: az olvasóra, aki messzi falusi vagy tanyai házakban, lebocsátott függönyű ablakok mögött, a családi lámpa alatt várja kedves írójának legújabb műveit.*⁶

Az írói név értéke ezek szerint az írott nyilvánosságtérben való megjelenés gyakoriságának függvénye, miközben a név csereértékét annak széleskörű olvashatósága (eladhatósága) szabja meg. 1920-ig Krúdy Gyula névértéke és csereértéke is folyamatosan emelkedett. A két világháború között a névérték viszonylag magas maradt (a modernség magyarországi és határon túli fórumainak nem állt érdekében az irodalmi érték és a politikai érték összevegyítése, míg a keresztény-konzervatív irodalomkritika

⁴ BEZECZKY GÁBOR, *Kultusz és szakirodalom: Krúdy fogadtatása*, Jelenkor, 2012/11, 1211.

⁵ Soha nem fogjuk megtudni, a tyúk volt-e előbb, vagy a tojás, azaz Krúdy meredeken romló egészsége vezetett-e a publikálási szokások megváltozásához, vagy a két világháború közötti időszak irodalompolitikai fejleményei vezettek-e végül súlyos egészségkárosodáshoz, de 1927-ben és 1928-ban, majd kis szünet után az 1930-as években többször is kórházba került.

⁶ KRÚDY Gyula, *Hét bagoly* = K. Gy., *Nyolc regény*, Bp., Szépirodalmi, 1975, 780. (kiemelés tőlem)

szintén gyakran, de ellenkező előjellel vette tollára Krúdyt), viszont a csereérték ambivalenssé vált: Az Est-konszern, a Nyugat, valamint az ellenzéki orgánumok gond nélkül befogadták Krúdy írásait, ellenben szövegei eladhatatlanok voltak az ebből fakadó következményektől tartó kiadóknak és lapoknak, valamint a hivatalos irodalompolitika fórumainak. A Krúdy-olvasás korabeli tendenciái teljességében ismeretlenek, de megkockáztatható, hogy bizonyos körökben (vidéki lapok, kormánypárti média) a szerző egyszerűen elérhetlenné, illetve a propaganda áldozatává vált (rossz, sikertelen és unalmas írónak beállítva elvették az emberek kedvét az olvasásától stb.). Egyszerre léteztek tehát olyan művelt és naiv olvasók, akik szerint – Pintér Jenő szavaival⁷ – Krúdy „cselekménytelen”, „megbízhatatlan hitelességű”, „pletykásan mesélgető” íróként nem érdemel komoly figyelmet, míg mások – például Szerb Antallal egyetértve⁸ – továbbra is adózhattak értékeinek.⁹

1892 és 1933 között a „Krúdy-gép” működésének lehetőségfeltételei több szempontból is változékonyak voltak, de a szövegtermelés jószerezivel maximális hatékonyságú volt. A most következő példák célja az, hogy rámutathassak az emelkedő név- és csereértékkel járó könny(ed)ebb tervezés, illetve az értékszintek szétválásával nehezedő, határok közé szorított tervezés időszakainak „termelési mutatóira”, ezzel pedig az időszaki lapok közötti szövegtranszfer módosulásaira is.

Az első grafikonon a Krúdy életében időszaki és alkalmi kiadványokban évenként megjelenő szövegek, illetve a befogadó közegek számát ábrázoltam (a maximális értékekhez – szövegek esetében 290, befogadó lapok esetében 59 – arányosítva).

⁷ PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet: A magyar irodalom a XX. század első harmadában*, Bp., Franklin, 1941, 1079–1080.

⁸ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, [1934], Bp., Magvető, 1972, 430–431.

⁹ A *Hét bagoly* esetében a „kettős kritika” úgy nézett ki, hogy míg az Est-lapok, a regénynek helyet adó Az Újság, a Világ, valamint a miskolci Reggeli Hírlap szuperlatívuszokban beszéltek róla, addig a katolikus Életben Alszeghy Zsolt elvitatta irodalmi erőit (érdeme az, hogy „sok érdekességgel szórakoztatják az olvasót”), a Központi Sajtóvállalat lapjában, az Új Nemzedékben pedig Császár Elemér – egy fiktív beszélgetés egyik szereplőjének szájába adva a véleményt – „üres és vértelen”, „fárasztó, kicsit színtelen” munkaként tekintett rá. A. Zs. [ALSZEGHY Zsolt], *Két irodalomtörténeti problémájú regény*, Élet, 1922/19, 462–463; CSÁSZÁR Elemér, *Ellesett párbeszéd: Krúdy Gyula Hét bagoly című regényéről*, Új Nemzedék, 1922. szeptember 10., 4. – Érdekesség, hogy a regényt a jobboldali Virradat méltatta, míg az ellenzéki Prágai Magyar Hírlap nem nyilatkozott róla elismerően.

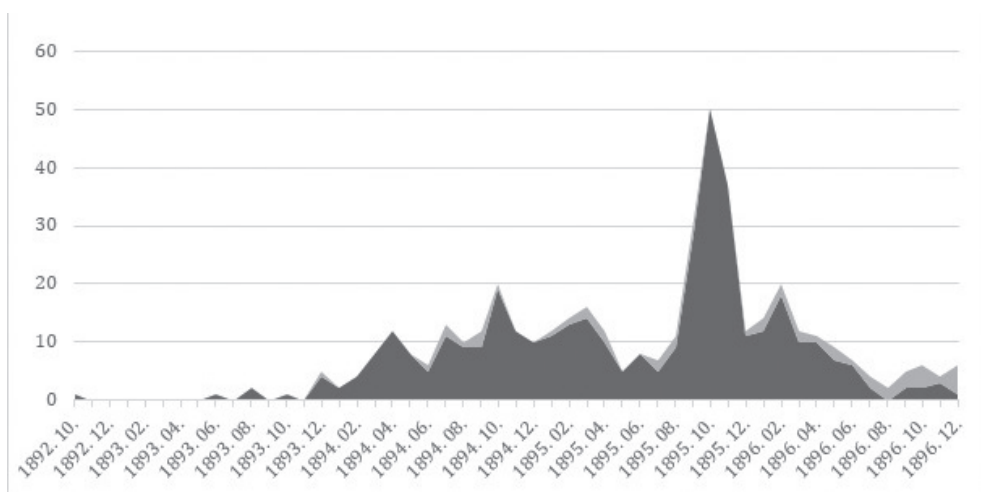

1. ábra: Krúdy Gyula időszaki és alkalmi kiadványokban megjelent szövegeinek, illetve a befogadó közegek száma (1892–1933)

A sötétebb színnel ábrázolt adatsor a megjelent írások számát mutatja. Annyiban csalóka az adatsor, hogy a folytatásos közléseket nem számítottam be az éves adatmennyiségekbe, ezért tapasztalhatók erőteljes ingadozások az 1896 és 1913 közötti adatokban. Mindenesetre az 1913 és 1920 közötti adatok jól mutatják az írott nyilvánosságért erőteljes beszűkülését, az 1920-as évek első felének adatai a „rehabilitációt”, az ezutáni adatok pedig a lassú, de folyamatos csökkenést. Mivel ekkor már rendszeresen átlag alatt teljesített, Krúdy az 1930-as évekre már nem nevezhető termékeny szerzőnek. A világosabb színnel ábrázolt adatsor az írásokat felvevő lapok és alkalmi kiadványok számát mutatja. Ez az adatsor jól prezentálja Krúdy publikációs praxisának professzionalizálódását, hiszen az 1892-es kezdéstől kisebb visszaesésekkel 1904-ig – a másik adatsorénál kiegyensúlyozottabb és szabályosabb – emelkedés látható. Annyiban pedig rímél az előbbi adatsorra, hogy az 1912 és 1920 közötti időszak változásai, valamint az 1920-as évek kezdetének felívelő szakaszai arányaiban hasonló képet mutatnak. Az egymáshoz arányosított adatsorok azt mutatják, hogy a Krúdy írásait felvevő periodikák magas számából nem feltétlenül következett extrém szövegmennyiség. Három alkalommal – az 1890-es évek végén, az első világháború alatt, illetve az 1920-as évek első felében – ráadásul ellenkező tendencia figyelhető meg: Krúdy annak ellenére tudott viszonylag sok szöveget megjelentetni, hogy a befogadó lapok száma alacsonyabb szinteken stagnált. Más esetekben, főleg a 20. század első évtizedében pedig több olyan év is volt, amikor a befogadók relatív nagy száma ellenére Krúdy keveset publikált.

Krúdy 1890

Az 1890-es „Krúdy-gép” működéséről viszonylag sokat tudunk. A részletes feldolgozás¹⁰ mellett nagyrészt annak köszönhetően, hogy Krúdy Gyula összegyűjtött munkáinak sorozata a publicisztikák feldolgozásában 1900 elejéig, az elbeszélésekében 1902 végéig ért el, sok, eddig ismeretlen tétellel gazdagítva a korpuszt.¹¹ Krúdy – fiatalkori állomáshelyeinek megfelelően – nyíregyházi, debreceni, majd nagyváradai lapoknak dolgozott, de kapcsolatban állt más vidéki orgánumokkal, illetve budapesti folyóiratokkal is. 1896-ban, Budapestre költözésekor már mintegy 450 írást publikált (természetesen ezek között rengeteg utánközlés volt), amelyek legalább hét település kb. 25 időszaki és alkalmi kiadványában jelentek meg. A széppróza mellett ekkoriban jelentős publicisztikai tevékenységet folytatott, de írói-újságírói „kettős hivatását” ekkor még láthatóan befolyásolták a szocializáció állomásai is.

2. ábra: Krúdy Gyula vidéki és fővárosi publikációi időszaki és alkalmi kiadványokban (1892–1896)

Az életrajz ismeretében megmagyarázható a pályakezdés publikációs adatait mutató grafikon mindkét jelentősebbnek mondható „hullámvölgye”: 1895 nyarán Krúdy az érettségijére készült, 1896 tavaszán pedig Nagyváradot elhagyva – rövid otthontartózkodás után – a fővárosba tette át székhelyét. 1896 végére fordult át végérvényesen a vidéki és fővárosi szövegek közlése aránya, de az is látható, hogy 1895 végétől állandósul a budapesti lapokkal való (ekkoriban még visszafogottnak nevezhető)

¹⁰ KATONA Béla, *Krúdy Gyula pályakezdése*, Bp., Akadémiai, 1971.

¹¹ KRÚDY Gyula, *Publicisztikai írások 2: 1895. december – 1900. január*, s. a. r. HRADECZKY Móni, Pozsony, Kalligram, 2008; UÓ., *Elbeszélések 10: 1901. december – 1902. december*, s. a. r. DOBÁS Kata, Pozsony, Kalligram, 2016.

kapcsolat. Az átmenet orgánuma az esztergomi Magyar Csenedő volt, amely 1896 januárjától augusztus végéig jelent meg, és Krúdy szinte végig részt vett a lap életében 21 itt publikált szövegével (a lap megszűnése miatt hiúsult meg az első tervezett kötet, a *Szöktetés a kaszárnyából* megjelenése). Vidékről a Képes Családi Lapokkal és az Ország–Világgal állt kapcsolatban, eredeti szövegek mellett másodközléseket is átadott nekik. Mai ismereteink szerint Budapesten élve jócskán mérsékelte ezeket a kapcsolatokot, ellenben hosszan tartó együttműködést alakított ki a Magyar Szemle című katolikus folyóirattal, valamint az egyik vezető napilappal, az Egyetértéssel. Pályájának korai szakaszában már az országos szövegtranszfer halvány jelei is megmutatkoztak, hiszen a debreceni és nagyváradi lapok, valamint a Képes Családi Lapok jóvoltából egy-két írásával bártfai, győri, pécsi, soproni és szilágysomlyói újságolvasók is találkozhattak.

Krúdy 1900

1896–1897 fordulójától az 1910-es évek elejére Krúdy Gyula a századfordulós írókarrier hagyományos sémájának megfelelően az irodalmi tér egyre nagyobb szejletében vált egyre népszerűbb íróvá. Irodalmi tömegtermelésének fő változásaként látványosan visszaszorította a publicisztikát a széppróza és a mese, valamint az ifjúsági történet javára, miközben sorra publikálta köteteit is. Ha beszámítjuk az antológiákban való szerepléseket is, 1901 és 1909 között minden évben legalább három kötetet jelent meg, amelyek tovább fokozták ismertségét.¹² 1910-ben kezdte publikálni a közel-keleti mondakörből származó hős, Szindbád köré épített történetfüzetét, amelyet kötetbe rendezve – megfelelő időzítéssel és némileg meglepően – a Nyugat segítségével hozott tető alá.

Krúdy név- és csereértékének növekedését az időszakai sajtó szavatolta, de nem csupán az egy-egy lapban megjelenő (így elméletileg csak korlátozott olvasóközönséghez eljutó) írások útján. A tömegkommunikáció korban egyedülálló médiumai, a hírlapok hálózati struktúrába rendeződve, az érdekkörükbe tartozó szerzők segítségével próbálták folyamatosan növelni olvasóik, előfizetőik és hirdetőik számát. Ebben az összefüggésben az írói név elkerülhetetlenül hirdetési alpanyaggá vált.

A monarchiabeli Magyarország közigazgatási raszteréhez igazodva az időszakai kiadványok három csoportja különíthető el: a fővárosi lapoké, a nagy lélekszámú települések (vármegyeszékhelyek, törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok), illetve a kisebb lélekszámú települések (járasszékhelyek, községek, falvak) lapjaié. Bár a közepső kategóriába tartozó lapok nem szenvedtek szövegínségben, a fővárosi periodikák

¹² Köteteken természetesen nem csak a mai értelemben vett könyveket kell érteni. Krúdy az egyes kiadók minimum 40–50 oldalas füzetes sorozataiban is publikálta munkáit. Ezek között válogatások és korábban folytatásokban megjelenő munkák „különlenyomatai” is előfordultak. Noha ezek széleskörű terjesztésükből és olcsóságukból adódóan sok olvasóhoz eljuthattak, kevés recenzió született róluk. Hasonló volt a helyzet *Az aranybányával* (1901), Krúdy első, kötetben is kiadott regényével, amely eredetileg a Budapest című napilapban jelent meg 117 folytatásban, de nem született róla recenzió.

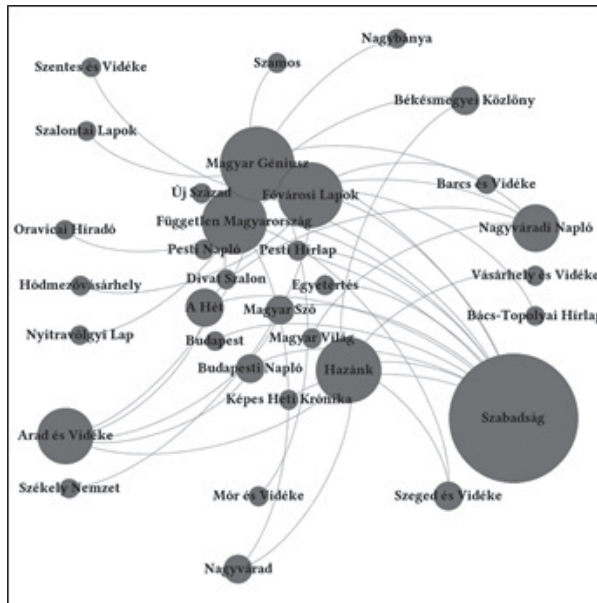
hirdetéseit (és előfizetési felhívásait) ők is átvették, ahogy közölték albumok és almanachok mutatványszövegeit is. Ezek az átvételek kulcsfontosságúak voltak a kisebb települések lapjai számára, hiszen ezekből számukra komoly bevételi forrás származhatott. Egy-egy előfizetési felhívás tartalmazta a szerkesztőségi tagok névsorát, de a vidéki olvasók az egyes lapszámok tartalmi kivonataiból is szemezgethettek, ha az adott lapban rendszeresen publikáló szerzők kilétére voltak kíváncsiak. A név mellé persze gyakori esetekben írásmű is járult. Egyes vidéki lapok közvetlen kapcsolatban állhattak budapesti szerkesztőségekkel, amely megkönnyíthette az úgynevezett jogosított (azaz legális) közlések elhelyezését, de a szerzők is ápolhattak személyes kapcsolatokat, ahogyan tette ezt Krúdy a nyírségi, Kosztolányi pedig a bácskai lapokkal. Leopold Gyula könyvmatosai, az Általános Tudósító és a Munkatárs tömegesen terítették neves szerzők elbeszéléseit és verseit.¹³ Krúdy is csatlakozhatott Leopold „szövegügynökségéhez”, hiszen *A holicsei út* című írása 1909 körül harminc-nyolcvan kisebb vidéki lapban jelent meg.

A leggyümölcsözőbb kapcsolatok a könyvkiadókat, lapokat, sőt lapcsaládokat egyesítő konszernekkel kötött szerződések folytán valósulhattak meg. Krúdy, aki fiatal, de már rendkívül tapasztalt és ismert szerzőként élte meg a Nyugat elindulását és az ebből fakadó polémiákat, nem csatlakozott szorososan a folyóirathoz, de küldött nekik szövegeket, és ami még fontosabb, 1911 folyamán két könyve is megjelent a Nyugat Kiadó gondozásában, az *Esti út*, valamint a *Szindbád ifjúsága*. Ez a lépés maximálisan indokolt volt, amennyiben a szerző egy minőségi irodalmat publikáló orgánushoz fordult, de tisztában volt vele, hogy a tömeget továbbra is a Singer és Wolfnerrel ápolta kapcsolat útján érheti el. Rendszeresen publikált a kiadóhoz köthető három lap (*Az Én Újságom*, *Magyar Lányok*, *Új Idők*) mindegyikében, köteteinek nagy része a *Filléres Könyvtár* című sorozatban jelent meg, 1906-tól pedig állandó szereplője lett az *Egyetemes Regénytárban* megjelenő *Almanach*nak. (Ennek reklámértékéről csak annyit, hogy Mikszáth előszavát, több esetben pedig egy-egy kötetbeli elbeszélést a vidéki lapok nagy része leközlölte.) Hasonlóan fontos volt még a Tolnai Simonnal kötött együttműködés, amelyből ifjúsági kötetek (*Magyar Kereskedelmi Közlöny*), valamint folyóiratközlések (*Tolnai Világlapja*, *A Bazár*) is születtek. A három „konzern” hirdetési potenciáljának köszönhetően kevés vidéki lap volt, amely az 1900-as években ne tudósított volna Krúdyról.

1903-ban, amikor a „Krúdy-gép” rendkívül hatékonyan működött, a megjelent szövegek 38 százaléka fővárosi napilapokban (25-ből kilencben), 24 százaléka vidéki lapokban, 22 százaléka fővárosi hetilapokban és folyóiratokban, 15 százaléka kötetekben, 1-1 százaléka pedig külföldi lapokban és almanachokban jelent meg. Az eloszlás, noha ezek között rengeteg utánközlés volt, kiegyensúlyozottnak nevezhető. A vidéki közlések magas aránya a személyesen átadott írások tényén túl a hallatlanul magas szövegtermésről árulkodik. Minél több eredeti közlés, annál több utánközlés és annál nagyobb hírverés – így lehetne röviden összefoglalni a századfordulós publikációs

¹³ Erről részletesebben lásd WIRÁGH András, *Hálózatos magyar irodalom a századfordulón: Barangolás a vidéki szövegközlések labirintusában*, Médiakutató, 2019/4, 51–62.

praxis alaptörvényét. 1903-ban a beazonosítható vidéki szövegközlések összesen 15 fővárosi lapból származtak és 18 vidéki lapba jutottak el. Ezek között voltak olyan kisebb lapok, mint a Barcs és Vidéke, az Oravicai Híradó és a Vásárhely és Vidéke, valamint olyan, nagyobb olvasóközönséggel bíró orgánumok, mint az Arad és Vidéke, a Nagyváradai Napló, illetve a nagyváradai Szabadság. Bár nem zárható ki, hogy a szövegtranszferbe Krúdy saját kezűleg is beavatkozott (ez leginkább volt munkahelye, a Szabadság kapcsán feltételezhető), az eloszlás a nagy számok törvényét mutatja: nagyobb vidéki lapok több fővárosi kapcsolattal rendelkeztek.

3. ábra: Krúdy Gyula 1903-ban vidéken megjelent szövegei és származási helyük (a csomópont nagysága a kapcsolatok számától függ)

A századfordulón átláthatatlan módon cirkuláltak a tárcanovellák a különböző lapok és laptípusok között (ekkoriban a nem-irodalmi profilú szaklapok is gyakorta közöltek szépirodalmat), amely folyamat kizárt, hogy anyagi értelemben maximálisan megtérülő lett volna a szerzők számára, de óriási hírverést biztosított. A publikálási praxis a vidéki másod- és sokadközléseknek köszönhetően így részben automatizálódott, de ezek a közlések az élénk (az átlagosnál nagyobb bevétellel járó) fővárosi sajtójelenlét kíséreléséig voltak.

Valószínűleg soha nem tudjuk meg, miért jelent meg Tábori Róbert *Beszédes Kalára* című elbeszélése Krúdy neve alatt 1907-ben a Somogyi Újságban, 1909-ben pedig a Siklós és Vidékében, de az ilyen „titokzatos” szövegközlések mögött akár a ’Krúdy’ betűsorban rejlő magas névérték (az erre alapozott megtévesztés) is megbújhatott.

Krúdy 1910

Az 1910-es időszak ambivalenciáját egyfelől a népszerűség „berobbanása”, a szerzői kultusz első periódusa,¹⁴ a megnövekedett érdeklődés, illetve a Singer és Wolfnernél megjelenő gyűjteményes kiadás, másfelől a háború következtében megroggyant sajtóhálózattal és a tartalomgyártási protokollok átalakulásával járó kényelmetlenségek jellemzik. 1914 második felétől Krúdynak egyszerre kellett fokozott figyelmet fordítani a fővárosi lapok „ellátására”, valamint a szépirodalom – fővárosban mérsékeltebb, vidéken erős – visszaszorulására. Krúdy ekkor tért vissza a publicisztikához (*Pesti levelek*, Magyarország), olyannyira, hogy alkalmi szövegei a Nyírvidékben és a Komáromi Újságban is ilyen műfajban születtek. A vidéki sajtóhálózat szétesése miatt a korábbi élénk szövegforgalom erőteljesen visszaesett, de Krúdy írásai a korábban megszokott módon (például különböző kiadványok mutatványszövegeinek, vagy fővárosi lapból érkező utánközlések formájában) eljutottak a vidéki hírlapolvasókhoz is.¹⁵

Az 1. ábra alapján arra lehet következtetni, hogy a Krúdy-gép a lehetőségekhez mérten jól alkalmazkodott a mediális kontextus változásaihoz, sőt a háború alatt némiképp magához térő rendszer dinamikáját is képes volt lekövetni. A szövegtermelés 1915 és 1918 között stagnált, és csak 1919-re esett vissza, míg a szövegeit befogadó időszakai és alkalmi kiadványok száma – a kezdeti zuhanást követően – kisebb emelkedést mutatott, majd csak 1920-ban jutott mélypontra; Krúdy még a 19. század végén sem publikált ilyen kevés helyen. Az 1918–1919-es adatokhoz hozzáértendő, hogy Krúdy rokonszenvezett a forradalmakkal, és a politikai változásokhoz igazodó (igaz, a Tanácsköztársaság során csak egyszer megjelenő) Néplap szerkesztője volt. Főként ezek az események indokolták a Horthy-kor prominensei számára a „Krúdy-gép” kikapcsolását.

Krúdy 1920

Az itt bővebben nem kifejtendő tény, miszerint az 1920-as évek írói karriertörténeteire erősen rányomta a bélyegét az irodalompolitikai újrendeződés (beleértve ebbe az országos sajtóhálózat újrarendezését, az állami és egyházi dotációban részesülő vidéki sajtót, illetve az olyan konszernnek létrejöttét/megizmosodását, mint Az Est-lapok vagy a Központi Sajtóvállalat), Krúdy Gyula esetében is két mérséklő jellegű mozzanat kiemelését teszi fontossá: 1923-ban Mikes Lajos szerkesztésében elindul Az Est-lapok irodalmi rovata, 1929-ben pedig – hosszú huzavona után – elkezdik

¹⁴ BEZECZKY, *Kultusz és szakirodalom, i. m.*, 1210–1211.

¹⁵ Vö. WIRÁGH András, *A csatazaj és a műzsák: A magyar vidéki sajtó és a tárcairodalom a káosz éveiben (1914–1920) = Üdvözlét a győzőnek: Tanulmányok 1918 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 157. (Az ebben a tanulmányban említett Mohács és Vidékében publikált írásról időközben kiderült, hogy egy 1911-es cikk másodközlése.)

kiosztani a Baumgarten-díjakat. Az Est-lapok részben karitatív jellegű változása néhány éves alulműködést követően újabb esélyt adott a Krúdy-gépnek, míg utóbbi (Krúdy 1930-ban volt az évdíjasok között) rövid időre talán mérsékelni tudta a szövegtermelés így is zuhanó mutatóit.

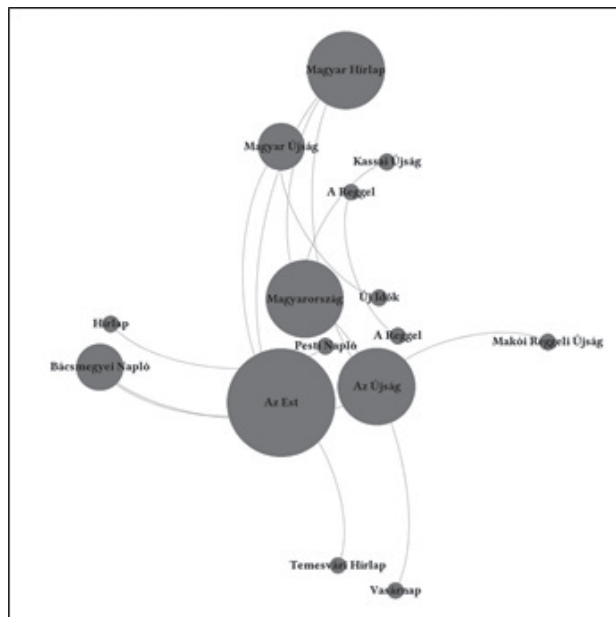
Az 1920-as időszakban a szerialitást részben kényszerből és csak korlátok között sikerült fenntartani. A folytatásos regények sorát az magyarázza, hogy Krúdy kiadói kapcsolatai ekkorra tulajdonképpen lenullázódtak: regényei jelentős része Az Est-lap-csoportba tartozó Athenaeum Kiadónál jelent meg. Bármennyire ügyes húzás volt az álomfejtés-tematika, illetve a két korábban említett portrészorozat megindítása, ezek szintén csak az ideológiailag lehatárolt sajtóközegben láthattak napvilágot. Igaz, a korabeli irodalmi tér ebben a tekintetben sem egyszerűen csak két pólusra osztható fel, hiszen a *XIX. század vizitkártyái* című kötet darabjai a keresztény-konzervatív Magyarországon jelentek meg. Ennek oka az is lehetett, hogy a politikai felhangoktól eleve mentes portrészorozatot a Krúdyt tisztelő Milotay István szerkesztette, de az is szerepet játszhatott a döntésben, hogy 1925-ben a Budapesti Újságírók Egyesületének két „frakciója” – a liberális és a nemzeti – kiegyeztek egymással.¹⁶

A vidéki lapok számának erős csökkenésével, illetve a határon túli magyar lapokat (és magát a lapindítást) sújtó intézkedésekkel a főváros-központú szövegtranszfer a világháborús évekhez hasonlóan akadozott. Utóbbi lehetőség 1923 után, ha nem is drasztikusan, de megváltozott, hiszen a kolozsvári Ellenzék (ahol Kuncz Aladár lett az irodalmi szerkesztő) és a Prágai Magyar Hírlap Az Est-lapokéhoz hasonló irodalom-pártoló „kampányba” kezdett. Krúdy névértéke magas maradt, de a csereérték mozgása végérvényesen kettévált: az ellenzéki lapok számítottak írásaira, a kormánypárti és szélsőséges lapoknál viszont – néhány kivételt leszámítva – próbálkozni sem volt érdemes. Az 1928-tól 1933-ig tartó időszakban kellett volna újra frissülnie a „Krúdy-gépnek”, de az irodalompolitikai hátrányokat ekkoriban már egzisztenciális problémák is tetézték.

A „Krúdy-gép” 1923-as termése több, itt említett sajátosságra mutat rá. Egyrészt arra, hogy a kiugró szövegmenyiség mögött Az Est-lapok kezdeményezése állt. A Magyarországon ebben az évben megjelent 160 (!) írás nagy része publicisztika volt: a *Pesti levelek*-rovat mellett Krúdy számtalan rövid, hírfej-hosszúságú, rövid lexikonszócikkeknek is beillő virágregét is publikált. Az éves szövegmenyiség 71 százaléka fővárosi napilapokban látott napvilágot, a 29 létező napilapból hatban jelent meg Krúdy-írás – húsz évvel korábban 38 százalék volt az arány, illetve 25/9. A termés 12 százaléka fővárosi hetilapokban (-10 százalék), 10 százaléka határon túli magyar lapokban, 3 százaléka külföldi lapokban (+2 százalék), 2 százaléka vidéki

¹⁶ KRÚDY Gyula, *Szent Terézia utcái*, Bp., Európa, 1978, 49; SÍPOS Balázs, *A politikai újságírás mint hivatalos*, Bp., Napvilág, 81. (A Magyarországon ifj. Krúdy Gyula számtalan írását közölte ekkoriban, ez is hozzájárulhatott Krúdy szerepvállalásához.) Viszont éppen a Milotay-féle napilapban való hangsúlyos szereplés miatt vetethette le nevét Krúdy a Nyugat fejlécéről. Vö. *Tessék színt vallani: Osvát Ernő válogatott levelezése*, s. a. r. KOSZTOLÁNCZY Tibor, NEMESKÉRI Erika, Bp., Gondolat – OSZK, 2019, 1388–1389, 1424–1425.

lapokban (-22 százalék), 1 százaléka almanachokban, és újabb 1 százaléka kötetekben (-14 százalék) jelent meg.

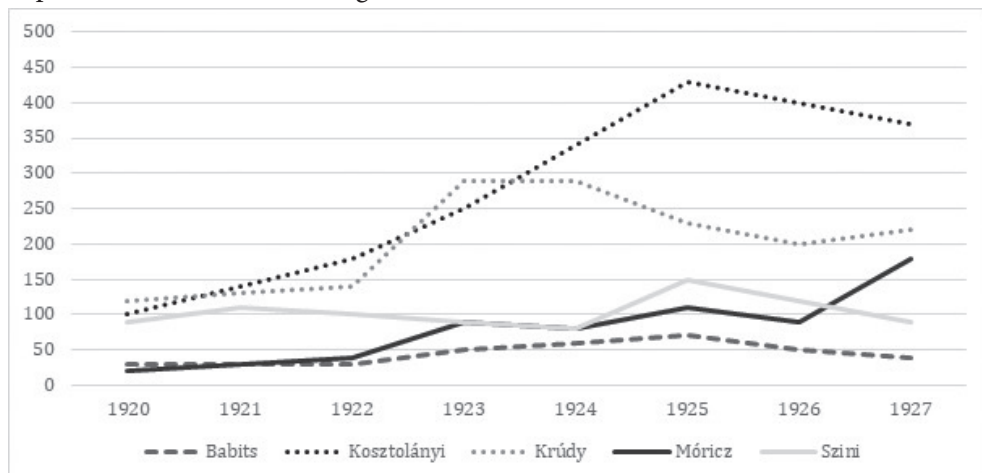

4. ábra: Krúdy Gyula 1923-ban vidéken megjelent szövegei és származási helyük (a csomópont nagysága a kapcsolatok számától függ)

A beazonosítható utánközléseket szemléltető ábra egyértelműen tanúskodik a vidéki sajtó korabeli „lefejezéséről”. Krúdy-utánközlés csak abban a Makói Reggeli Újságban jelenhetett meg, amelyet ekkoriban Espersit János szerkesztett a vidéki lapok többségénél liberálisabb szellemben. Bár eljutottak szövegek Csehszlovákiába, Romániába és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba is, a szövegforgalom az évtized második felére élenkült fel leginkább. Ugyanakkor csírájában már ekkor látható volt a – Móricz nyomán¹⁷ – „körközlésnek” nevezhető mintázat: egyes, először valamelyik fővárosi napilapban megjelenő írás körbejárta a nevesebb határon túli magyar sajtóorgánumokat. Az *Álom Béla* (Az Újság) a kassai Magyar Hírlapban, majd a Bácsmezei Naplóban, a *Költözködik a papucs* (Az Est) pedig ugyanebben a két lapban, csak fordított sorrendben jelent meg. Ahogy a századfordulós utánközlések esetében, itt sem állapítható meg pontosan, hogy a szerző tisztában volt-e ezekkel a közlésekkel, engedélyezte-e őket, illetve belekalkulálta-e a fővárosi lap az írásért adott honoráriumba az újraközlések díját. Annak, hogy Krúdy és kortársai személyesen irányították volna ezeket a körközléseket,

¹⁷ Vö. BENGÍ László, *Az irodalom színterei: Irodalom és sajtó összefüggésrendszere a 20. század első évtizedeiben*, Bp., Ráció, 2016, 85–87.

elsősorban az mond ellent, hogy a határon túli lapok sok esetben az első közléssel egy napon hozták le az adott szöveget.

5. ábra: Krúdy és kortársainak szövegei időszaki és alkalmi kiadványokban (1920–1927)

A 4. ábra utánközléseinek erős fővárosi koncentrációja (a kapcsolatok kétharmada Az Est-lapokhoz kötődött) a „Krúdy-gép” behatárolt lehetőségeit jelzi, de a kortársakéhoz képest így is magasabb volt a szövegtermése. Kosztolányi kivételével, akit az 5. ábrán jelzett szerzők közül egyedül nem ért súlyos támadás a keresztény-konzervatív oldalról az 1920-as évek elején, mindegyik, a karrierjét az első világháború előtt indító író vagy költő publikációs praxisa erősen akadozott.¹⁸ A „Krúdy-gép” ekkori mutatói csakis a szerialitás különböző formuláinak köszönhetően relatív magas értéküket, igaz, a korlátozott publikálási lehetőség és a századfordulóéhoz képest alacsonyabb honoráriumok miatt a szövegtermelés jóval mérsékeltebben volt „kifizető”, mint egy-két évtizeddel korábban. A szerialitás elsőrendű kritériumát, a minél több sajtótermékben való permanens jelenléte ekkoriban kevesek teljesíthették.

Krúdy Gyulát rengeteg lappal boronálta össze az irodalomtörténet az elmúlt száz kilencven évben, de az viszonylag új iránynak számít, hogy írásait egy „virtuális sajtótörténet”¹⁹ epizódjaiként olvassuk. Krúdy nem véletlenül emlékezett meg egy-egy időszaki kiadványról, de visszaemlékezései és anekdotái nyomán elindulva a „Krúdy-gép” megdöbbentő adataival szembesülhetünk.

¹⁸ A grafikonon azért nem ábrázoltam az 1927 utáni adatokat, mert 1928-ban Kosztolányi szövegtermése annyira kiemelkedő volt (kb. 650 tétel), hogy ennek feltüntetésével a többi négy szerző szövegmenyiségei összeolvadtak volna az ábra alsó sávjában.

¹⁹ FRIED István, *Író és/vagy újságíró (Magyar írók választásai/pályamódosításai) = Médiumok – történetek – használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 261; VIGH Imre, *Az író és/vagy újságíró Krúdy*, A Vörös Postakocsi, 2014, 19.

Amint ifjúkori emlékeimet összeszededgettem, arra a következtetésre jutottam, hogy a *Magyarországnak* nagy érdeme volt a régi lusta, aluszékony Magyarország megmozdításában. Fürgébbek lettek olvasásával az elmék. Gyorsabban mentek a gondolatok. Nem ért rá várakozni senki a megtörtént események mögött, amelyeket a *Magyarország* már kinyomtatott. A perdülő hírszolgáltatás jótékony hatással volt az ország vérkeringésére. A bátor, önérzetes hang hívőket szerzett. Az elszánt támadás – amely ez újságban felhangzott – megfélemlítette a politikai ellenségeket. A magyar hírlapírás történetében jelentős kor a *Magyarország* megalapítása. De mi, falusi olvasók: szinte újonnan születtünk, amikor régi, későn érkező, unalmas lapjaink mellé egy fürgé kis hírnököt kaptunk, aki hamarosan elfecsegte azt, mi történt a városban, mielőtt az öregek furmányos szekereiken megérkeztek volna.²⁰

A cikk megírása után nem sokkal Miklós Andor tulajdonába kerülő lap egy szempontból biztosan kiemelendő Krúdy publikálási gyakorlata szempontjából: itt jelentette meg legtöbb szövegét életében. Több mint ezer darab, különböző műfajú írást.

WIRÁGH ANDRÁS

tudományos munkatárs

ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

viragh.andras@abtk.hu

The Press and Making a Living

Moments from the History of the Krúdy-machine

Abstract: Gyula Krúdy was one of the most productive authors of the Hungarian *fin de siècle* and the interwar period. His productiveness always had to align with the modifications of the contemporary press network, although Krúdy's growing fame soon made it unnecessary for him to broaden the network of connections manually. The different methods of seriality (republications, new literary and journalistic genres) allowed a kind of automatic publishing strategy. The paper presents these strategies as the episodes of the narrative of the 'Krúdy-machine' which produced approximately 8-9000 texts during 40 years.

Keywords: Gyula Krúdy, press network, *fin de siècle*, republishing, seriality

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/234-247.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

²⁰ KRÚDY Gyula, *Falusi emlék*, Magyarország, 1918. dec. 25. (302.), 20.

BALOGH GERGŐ

Írni és megélni

Sajtóipar, mecenatúra és a gazdasági szabadságfok kérdése
a magyar irodalmi modernségben*

A magyar irodalmi modernség, habár átmentette és továbbhagyományozta a könyvmegjelenés súlyának, komolyságának, döntő jellegének – egyszerűen szimbolikus értékének – ideológiáját, közvetítő közegeit, az irodalommal való elsődleges találkozás eseményeit illetően mindenekelőtt időszakikiadvány-központú korszakként azonosítható.¹ Ahhoz, hogy ez a helyzet előállhasson, a modernizálódó magyar médianyilvánosságban a továbbiakban a sajtóiparnak kellett betöltenie a könyvpiar klasszikus – már a 19. század közepi divatlapok által elbizonytalanított – funkcióját, legyen szó a hírközlésről, a tudomány- vagy akár az irodalomközvetítésről (a könyv 19. század végi „válsága” egyébként Európa-szerte máshol is megjelent, szintén nem függetlenül az időszaki sajtó támasztotta kihívásoktól).² Ez utóbbi folyamat kétségtelenül felemésztette vagy legalábbis alapjaiban rendítette meg a könyv exkluzivitását. Ha az irodalmi mű elsődleges megjelenési közeget sajtótermékek szolgáltatják, és szinte minden, később könyvben helyet kapó vers napvilágot lát időszak kiadványban is, a könyv többé nem bírhat az újdonság azon, a modernség számára meghatározó erejével, amely a könyvmegjelenés eseményképző jellegének még jelentősebb mértékben az uralma alatt álló reformkorban és századközepen hatott.

Az irodalom közvetítésének lehetőségei a 19. század utolsó harmadában, vagyis a könyvkultúrából a sajtókultúrába való átmenet során rendkívül gyorsan strukturálódtak át. 1916-ban – lényegében a nyomtatott médiumok magyarországi hierarchiaátrendeződésének lezárulta után – Kner Imre már egyenesen az alábbiakat írja:

Magyar olvasóközönség van is, és nincs is. [...] Ma alig van napilap, amelynek napi irodalmi része gazdagabb és értékesebb ne volna bármely nagy külföldi napilap irodalmi részénél. [...] De éppen a napi sajtó nagy fejlettsége és gazdag szépirodalmi része mutatja, hogy milyen, szinte túlságosan is nagy szerepet játszik a napisajtó a magyar közönség életében. A néhány év előtti nagy vasutas sztrájkkor a legtöbb vidéki kisváros élete szinte teljesen

* A dolgozat „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

¹ Ezt Ady recepciójának példáján meggyőzően bizonyítja: HERCZEG Ákos, *Egy irodalmi vezérszerep genealógiája: Ady útja az Új versekig és a Holnap antológiáig*, Alföld, 2019/3, 54–91.

² Frédéric BARBIER, Catherine Bertho LAVENIR, *A média története: Diderot-tól az internetig*, ford. BALÁZS Péter, Bp., Osiris, 2004, 177–178.

megállott. Senki sem gondolt arra, hogy rövid idő alatt mennyi fontos és szükséges áru akadt meg minden állomáson, hogy az ország vérkeringése akadt meg, még akinek utazni kellett volna, s nem utazhatott, az se arról panaszkodott. De el voltunk zárva a világtól, mert újságunk nem volt. S a sok ráérő embernek nem jutott eszébe, hogy ez alatt az idő alatt könyvet is lehetne olvasni. Mert könyvet nem olvasunk és nem vásárolunk.³

Kner lesújtó, nyilván az első világháború elkeserítő kiadási viszonyai által is befolyásolt kultúrkritikája – valamint a könyv- és sajtóipart magában foglaló, korábban érvényes médiumhierarchia magyarországi átrendeződésének valóban szédítő sebessége – ellenére mindazonáltal nem beszélhetünk arról, hogy a sajtó elfoglalta volna a könyvkiadás összes állását.

Egyfelől fontos szem előtt tartani, hogy a kiadott könyvek mennyisége a kiegyezés után nagyon is egyenletesen emelkedett, az időszaki sajtóipar fellendülése azt nem törte meg.⁴ Részben azért sem, mert a két típusú kiadvány olvasóközönsége nem állt kölcsönös fedésben egymással. Amíg az időszaki sajtóból való tájékozódás, továbbá a könyvvásárlás és magánkönyvtár-fenntartás egyaránt a művelt polgár életmódjának – a nemzet fennmaradását biztosítani hivatott, és ezért mintegy kötelező jellegű⁵ – része volt, a hírfogyasztó városi munkásság ez utóbbiakat aligha engedhette meg magának. Másfelől az időszaki sajtó, habár fogyasztása a dualizmus korszakában a mindennapok szerves részévé vált, Magyarországon sohasem volt képes megközelíteni a könyvkiadás gazdasági súlyát.⁶ Jó példa erre, hogy a kor egyik legnagyobb és legmeghatározóbb kiadói részvénytársasága, a Franklin-Társulat bevételeit tekintve – a sajtó növekvő térhódítása ellenére – a könyvkiadás jövedelmezősége jelentősen meghaladta modern kihívójáét, sőt a köztük lévő differencia a 20. század elején még tovább növekedett.⁷ Ennek okai között nyilvánvalóan ott keresendő a sajtótermékek és a könyvek ára közötti lényeges különbség, amely a hírlapokat, magazinokat

³ KNER Imre, *A magyar könyv jelenéről és jövőjéről* = K. I., *A könyv művészete: „Egy megírandó, de talán soha meg nem íródó könyv”*, szerk. HAIMAN György, Bp., Szépirodalmi, 1972, 62–63.

⁴ A hazai könyvkiadás alakulástörténetéhez lásd ELEKES Dezső, *A magyar könyvtermelés statisztikája*, Magyar Statisztikai Szemle, 1930/7, 638–639.

⁵ Vö. LIPTÁK Dorottya, *A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében: Bécs – Budapest – Prága = Gazdaság, politika, kultúra: Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből*, szerk. GYIMESI Sándor, Bp., AULA, 1992, 190.

⁶ „A múlt század első harmadában kiadói tevékenység dolgában Hartleben Konrad Adolf pesti üzlete vezetett, mely 1802–1831-ig 41 magyar munka 51 kötetét és 91 idegennyelvű munka 293 kötetét vetette piacra. A nyomdájukkal is kiváló Heckenast és Emich cégek kiadói működésének mértékét pedig legjobban az az adat illusztrálja, hogy amaz 1873-ban nem kevesebb, mint 919 mű kiadói jogát ruházhatta át a Franklin-Társulatra, emez pedig 1868-ig, amikor Athenaeum néven részvénytársasággá alakult át, 663 mű 850 kötetét bocsátotta közre.” GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon a legrégebbi időkől napjainkig: Második közlemény*, Magyar Könyvszemle, 1923/3–4, 188.

⁷ Vö. SOMORJAI Szabolcs, *Mérlegek és részvények: a Franklin-Társaság Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda működésének első negyven éve*, Magyar Könyvszemle, 2012/4, 468.

és folyóiratokat viszonylag könnyen hozzáférhető, alacsony árú médiumokká tette, a könyvet pedig – a csak az 1910-es évek fordulóján megjelenő olcsóbb, rosszabb minőségű tömegkiadványokat leszámítva⁸ – gyakorlatilag luxuscikké avatta (nem véletlen, hogy a minőségi, iparművészeti jelentőségű nyomtatás útjait a Kner-nyomda nem a könyvkiadásban, hanem a „művészi bálimeghívók” világában tudta csak feltérképezni).⁹

A sajtóipar termékei, a hírlapok, magazinok és folyóiratok részben épp ennek köszönhették vonzerejüket. Magasabb árréssel bizonyosan nem jutottak volna el a társadalom szélesebb rétegeihez, ami akár végzetesnek is bizonyulhatott volna, hiszen széles körű hozzáférhetőségük a sajtónyilvánosság expanziójához nélkülözhetetlen volt. Ugyanakkor abból, hogy – mint Buzinkay Géza kiemeli – dacára kiadásuk végző soron veszteséges voltának, a magyar sajtósztár folyamatosan növekedni tudott, arra lehet következtetni, hogy a lapkiadást „nem üzleti szempontok működtették, hanem befolyásszerzés, vagyis politikai és pártszempontok”.¹⁰ A könyv információ- és irodalomközvetítő hegemoniájának mind erőteljesebbé váló megingása, valamint a sajtópiac ezzel összefüggő megerősödése a kiegyezés utáni, világháború előtti Magyarországon a médianyilvánosság egy olyan tagolt struktúráját hozta létre tehát, amelyet az olvasóközönség vélt vagy valós igényeinek kiszolgálása és a hatalmi aspirációk elősegítése egymással összefonódva, egymásra hatva szervezett.

Mivel a dualizmus korának sajtónyilvánossága alapvetően inkluzív jellegű volt (ennek ellenkezőjére láthatunk példát az első világháború utáni cenzurális viszonyokat áttekintve),¹¹ a lapindítás és -fenntartás esetén motivációja elkerülhetetlenül vezetett a lapok és lapcsaládok világnézeti és pártpolitikai polarizálódásához. A nem a 19. század végi, 20. század eleji díjazási elithez tartozó írók számára¹² – akik bevételeik legnagyobb részét a lapokhoz fűződő munkatársi szerződéseknek, tehát a

⁸ „A nagy példányszámban előállított olcsó könyv tömeges terjesztésének korszaka 1910 táján köszöntött be hazánkban, amikor a Beszerzési és Szállítási r. t., mely addig csak lapok terjesztésével foglalkozott, a könyvet is bevonta érdekszférájába. A fővárosi s nagyobb vidéki pályaudvarokon mindenütt egy-egy kis könyvesbolt nyílt meg, amely az utazóközönséget látta el könnyebb fajsúlyú olvasnivalóval. Nem sokkal utóbb pedig *Az Est* c. nagyelterjedésű napilap is a könyv szolgálatába állította kitünően megszervezett elárúsító hálózatát. Az *Athenaeum-Könyvtár*, *Világ-Könyvtár*, *Milliók Könyve*, *Olcsó Regény* s más hasonló vállalatok ezeknek az új, a könyvesboltoknál jóval mozgékonyabb elárúsító szervezeteknek köszönhették felvirágzásukat. Az olcsó könyv terjesztésének egy igen elmés módját valósította meg a r. k. Anyaszentegyház, mely propaganda-iratait a templomok előcsarnokában elhelyezett könyvestáblák útján vitte az ájtatos hívek közé.” GULYÁS, *i. m.*, 194. Lásd még: LÁNYI András, *Az írástudók áru(vá)llása: Az irodalmi tömegkultúra a két világháború közti Magyarországon*, Bp., Magvető, 1988, 53–54.

⁹ KNER Imre, *Könyv a könyvről*, Gyoma, Kner Izidor Könyvnyomdai Műintézete, 1912, 54.

¹⁰ BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*, Bp., Wolters Kluwer, 2016, 183.

¹¹ Lásd BALOGH Gergő, *A cenzúra rendje a magyar irodalmi modernségben*, Alföld, 2019/4, 91–99.

¹² Amely körben megtalálhatjuk például Mikszáth Kálmánt, Jókai Mórt, Eötvös Károlyt vagy Herczeg Ferencet is. Lásd RÉVAY Mór János, *Írók – könyvek – kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*, I–II, Bp., Révai Testvérek, 1920, különösen: I/387–388; II/98.

sajtómunkásként való foglalkoztatásnak köszönhetőék (és/vagy az irodalmi-publisztikai rovatokban való publikálásából nyerték) – ez azt is jelentette, hogy az általuk megírt művek befogadhatóságába, mely ekkor nem az autonóm műalkotás modern eszménye, hanem a nemzeti felelősségvállalás klasszikus rendje alapján szerveződik, az adott közvetítőmédiium arculata is elkerülhetetlenül belejátszott („nálunk minden újságnak más az olvasóközönsége”).¹³

Részben ide vezethető vissza az a jelenség, hogy az önmagát az *esztétikai* és a *politikai* megkülönböztetése révén az aktuálpolitikai törekvésektől elhatároló modern irodalom recepcióját milyen erősen – és mint többek között 1910-ben Horváth János is figyelmeztet,¹⁴ túlságosan erősen –, a műveket már-már olvashatatlanná téve határozták meg a politikailag-világnézetileg kondicionált befogadás eljárásmodjai még a 20. század elején is. Még akkor is, ha – mint Babits meg is jegyzi – a sajtó, irodalom és politika hármass rendszere az alkotás oldalától magától sem függetleníthetetlen:

Hazánk a *virágokat hajtó szikla*: nagy tehetségek és sivár közöny hona; s tehetségeink összetörnek a Politika végleteiben, a klikkek hálóiában, a megal-kuvások útvesztőiben, melyektől anyagi eszközök híján nem bírják magukat függetleníteni. „Egy kis független nyugalmat, melyben a dal megfogandhat” – nem véletlen talán, hogy erről a földről szállt el ez a sóhaj! hol az Irodalom madarai vérző s gyakran tehetetlen szárnyakkal vergődnek az Újságírás drótsövényei közt.¹⁵

A magyar irodalmi modernségben az irodalom elsődleges közvetítő közegei maguk is a politika és az esztétika dimenzióinak modern szétválasztása, vagyis a modernség egyik legerősebb törekvése ellenében hatottak, miközben a népiskolai oktatás, az olvasóközönség képzésének legelső színtere épp az *esztétikai autonómia*, az önmagáért való szépség kanti tantételét mozgósította az effajta tapasztalat alapszerkezetének felvázolása során.¹⁶ A széles és társadalmilag tagolt potenciális olvasóközönség, melyet a népiskolai oktatás ily módon állított elő, elengedhetetlen volt a sajtópiac nagymértékű expanziójához (mely expanzió, az olvasás új stratégiáit megnyitva, maga is olvasókat termelt ki),¹⁷ ugyanakkor a piac nem piaci logikája egészen a Nyugat – vagyis egy szintén nem piaci alapon működő, és ami itt a legfontosabb: ennek *ellenére* hosszú

¹³ Kosztolányi Dezső – Tevan Andornak, Budapest, 1916. december 31. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – naplók*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 1996, 394.

¹⁴ Vö. HORVÁTH János, *Ady s a legújabb magyar líra* = H. J., *Irodalomtörténeti és kritikai munkái*, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2009, V, 478.

¹⁵ BABITS Mihály, *Baumgarten Ferenc és alapítványa* = B. M., *Esszék, tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1978, II, 165. (kiemelés az eredetiben)

¹⁶ Lásd BALOGH Gergő, *Gondolkodás és beszéd, írás és olvasás kultúrtechnikái a magyar népiskolai oktatásban, 1869–1925*, It, 2017/2, 252–276.

¹⁷ Vö. THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia, 1931, 183.

távon is fennmaradni képes folyóirat¹⁸ – feltűnéséig inherens módon rombolta az esztétikai autonómia ideológiáját.¹⁹

Szinnyei József statisztikájából tudható, hogy amíg 1867-ben 80, addig 1877-ben 268, 1887-ben pedig már 539 különféle sajtótermék látott napvilágot magyar nyelven, hogy aztán ez a szám 1897-ben átlépje az ezret (1100), majd 1906-ban a kétezret (2292), miután visszaesés és az 1500-as érték körüli stagnálás figyelhető meg.²⁰ A sajtóexpánzió folyamatának nagyságrendjét jelezheti, hogy szemben az 1881-es évvel, amikor Magyarországon 27 281 lakosra esett egy időszaki sajtókiadvány, 1910-ben ez az arányszám már 10 019-re rúgott. Mindezt a példányszámok gyors ütemű és az 1900-as években még inkább fellendülő növekedése kísérte,²¹ mely ugyanakkor jelentős mértékben elmaradt a másik birodalmi főváros, Bécs sajtófejlődésének ütemétől (és mint Lipták Dorottya kutatásaiból tudható, nagyjából a prágai sajtósztíntér szintjével egyezik meg, mozog együtt).²² A sajtóipar expánziós folyamata emellett a magyar nyelvű lapok nagymértékű aránynövekedésével – és a korábbi legnagyobb idegen nyelvű kiadványcsoport, a német nyelvű sajtó visszaszorulásával – is együtt járt. 1841-ben az időszaki sajtókiadványok fele, 1881-ben 66,2%-a, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlását megelőző évben pedig 83,7%-a volt magyar nyelvű.²³ A sajtónylvánosság kiszélesedése tehát alapvetően maga is a nemzetépítésnek – és a magyar nyelv ápolásának – a szolgálatában állt, ami miatt bizonyos értelemben akár ennek egy funkciójaként is azonosítható. A radikális mértékben gazdagodó és átalakuló²⁴ magyar nyelvű sajtóapparátus – mint a magyar nyelvnek és kultúrának, a magyar nyelv és kultúra szeretetének, valamint egy még általánosabb szinten a nemzeti szellemnek a közvetítő médiuma – a közösség legfontosabb kommunikációs

¹⁸ A Nyugatot fenntartó mecenatúrához lásd BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000; FRÁTER Zoltán, *A Szövetség szelleme: A Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban*, h. n., MGYOSZ, 1996.

¹⁹ „A Nyugat, mely igazán szabadelvű, apolitikus lap, nem törődik semmiféle politikai felfogással, az enyémekkel éppoly kevésbé, mint másokéval, s helyet ad az én újszerű verseimnek, akár egykor Halász Gyula konzervatív írásainak” – győzködi 1922-ben Kosztolányi Tolnai Vilmost: Kosztolányi Dezső – Tolnai Vilmosnak, Budapest, 1922 eleje. KOSZTOLÁNYI, *Levelek – naplók, i. m.*, 470. A Nyugat kezdeményező szerepét itt Bengi László kutatásai nyomán elsősorban nem esztétikai, hanem – mindenekelőtt az eredetiség értékét kiütető – sajtótörténeti szempontokat figyelembe véve tételezem. Lásd BENGI László, *Az irodalom színterei: Irodalom és sajtó összefüggésrendszere a 20. század első évtizedeiben*, Bp., Ráció, 2016, 69–101.

²⁰ *A magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok statisztikája 1780-tól 1912-ig: Id. Szinnyei József nyomán*, Magyar Könyvszemle, 1913/1, II. Melléklet, 23.

²¹ Vö. BUZINKAY, *i. m.*, 232. A korszakkal kapcsolatban lásd még: „A korszakban, a huszadik század elején a »komoly« lapok naponta 30–50 000 példányban láttak napvilágot, míg a bulvárlapok 100–180 000 példányban is megjelentek.” KOVÁCS Krisztina, *A csábítás művészete: a Nyugat reklámhirdetéseiről*, Kalligram, 2019/9, 71.

²² Vö. LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában: Bécs – Budapest – Prága*, Bp., LHarmattan, 2002, 122–123.

²³ Vö. ELEKES Dezső, *Az időszaki sajtó statisztikája*, Statisztikai Szemle, 1927/3, 259.

²⁴ Lásd ehhez BALÁZS Eszter, *Az intellektualitás vezérei: Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról*, Bp., Napvilág, 2009, 37–41.

fórumává, ezzel egyidőben pedig a nemzetépítés folyamatának az országgyűlés melletti egyik elsődleges reflexiók terévé vált. A dualizmus kori sajtó mint ilyen önálló hatalmi tényezőnek tekinthető:²⁵ „Ma akkora a sajtó hatalma elevenek és holtak felett, annyira belejátszik mindnyájunk életébe, hogy lehetetlen, hogy lenne ember, aki iránta ne érdeklődne.”²⁶

Ahhoz, hogy ezek a sajtót mélyen érintő változások végbemehessenek, az olvasói-fogyasztói bázis – az oktatáspolitikai törekvések és az urbanizációs folyamatok által egyaránt formált – megteremtésén túl egyes, a termelés és elosztás oldalához tartozó anyagi és egyéb lehetőségfeltételeknek is teljesülniük kellett. Mint ismert, a sajtótermékek tömeges előállításának feltételeit a 19. századi nyomdatechnikai fejlesztések,²⁷ terjesztésének infrastrukturális hátterét pedig az ugyanezen időben végbemenő nagyszabású vasúti fejlesztések teremtették meg.²⁸ E tényezők nélkül aligha képzelhető el a modern tömegsajtó megjelenése és térhódítása. A korszak sajtó- és irodalomtörténetének összefüggéseit illetően azonban egy új, modern foglalkozásforma, vagyis az újságírói szakma feltűnésével és elterjedésével is számolni kell.

„Hallod: egy költő, aki gazdag, minálunk? Ez merő képtelenség.”

A modern irodalmi tudat megalapozásának és működésének perspektívájából az írás és az újságírás magyarországi viszonya meghatározó jelentőségű. Mint Bengi László kiemeli, az „előállítás, a terjesztés és a hírközlés együttes fölgyorsulása nélkül nem lett volna lehetséges a modern sajtó kibontakozása. Az ennek során napi szinten megnövekvő teljes újságfelületet viszont egyre nagyobb számú írással lehetett csak kitölteni, amihez mind több szakemberre, újságíróra volt szükség.”²⁹ A fővárosba áramló, irodalmi ambíciókkal rendelkező, a kulturális térben a századforduló táján feltűnő, maguknak ekkor nevet szerző fiatalok – ahogy John Lukacs nevezi őket, az „1900-as nemzedék”³⁰ – számára a sajtómunkásként való elhelyezkedés azonban, mint ez látható lesz, nem pusztán a sajtó munkaerőhiánya miatt volt kézenfekvő. A fiatal

²⁵ Vö. BUZINKAY, *i. m.*, 177.

²⁶ KNER, *Könyv a könyvről, i. m.*, 13.

²⁷ Lásd ELEKES Dezső, *A magyar nyomdaipar statisztikája*, Statisztikai Szemle, 1928/9, 992–993. Lásd még: KNER, *Könyv a könyvről, i. m.*, 14–15, 26–28; KOVÁCS Máté, *Az olvasóközönség, könyvkiadás, könyvtárak a dualizmus korában = A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, 1849-től 1945-ig*, szerk. KOVÁCS Máté, Bp., Gondolat, 1970, 86–87. Nemzetközi kitekintésért lásd BARBIER, LAVENIR, *i. m.*, 166–167.

²⁸ Lásd FRISNYÁK Zsuzsa, *A magyarországi közlekedés krónikája: 1750–2000*, Bp., História – MTA Történettudományi Intézete, 2001, IX–XV, 53–152. Lásd még: ROMSICS Ignác, *Magyarország története*, Bp., Kossuth, 2017, 354–355. Nemzetközi kitekintésként lásd ASA BRIGGS, PETER BURKE, *A média társadalomtörténete: Gutenbergtől az internetig*, ford. GÖBÖLYÖS Magdolna, GELLÉRI Gábor, KONOK Péter, TAKÁCS Róbert, Bp., Napvilág, 2012, 149–155.

²⁹ BENGI, *i. m.*, 58–59.

³⁰ JOHN LUKACS, *Budapest, 1900: A város és kultúrája*, Bp., Európa, 1991, 166.

szerzők e típusára, ambícióira és mobilitására jó példát szolgáltat egy Kosztolányi Dezsőné által közreadott Karinthy-anekdota:

Kosztolányi felhívta Karinthy figyelmét néhány szép Somlyó-versre. Karinthy elolvasta a verseket, s írt egy lelkes, dicsérő cikket az ismeretlen költőről. A cikk megjelenése után Somlyó másnap már Budapesten volt. Beállított Karinthyhoz. – Megjöttem – mondta. – Hogyan? – csodálkozott Karinthy. – Hiszen azt írta, hogy tetszenek a verseim. Feljöttem, és most itt is maradok. – Tudod, a vicc az – mondta Karinthy már életének utolsó idejében – visszaemlékezve a múltakra –, hogy erre akkor fel lehetett jönni.³¹

Jellemző, hogy az anekdotában szereplő Somlyó egyébként aztán maga is betagozódott a sajtóiparba. A századforduló fiataljainak az időszaki sajtóiparba szerkesztőként és/vagy újságíróként való betagozódása³² – amellet, hogy viszonylag jó keresetet biztosított, és egyre nagyobb szociális biztonságot jelentett,³³ valamint lehetőséget kínált az íráskészség mindennapos gyakorlatoztatására és fejlesztésére – értékes kapcsolatrendszer kiépítését tette lehetővé. Az író és az újságíró alakja a dualizmus korszakának Magyarországon a szakmai-technikai ismeretek szempontjából ráadásul nem is különbözik olyannyira egymástól. A korban, akárcsak az irodalmi művek megalkotásához, az újságírói szakma gyakorlásához is az eredendő tehetség meglétét tekintették kiindulópontnak, nem pedig a tanulás útján elsajátítható szakismeretek birtoklását, a technikai jártassággal való rendelkezést (ezért is utasította el a hazai újságíró-társadalom a szakma gyakorlásához kötelezően elvégzendő újságírói képzés bevezetését).³⁴ Az újságírói munka, akárcsak az irodalmi, ekként tulajdonképp kívül áll a modern társadalom működési feltételeit létesítő és szabályozó technikai szférán, és a művészetek romantikus koncepciója felé mozdul el. („A vérbeli újságíró hajlékony, művészlelkű.”³⁵) A modern író és újságíró a korban tehát osztozik a világ sajtószerű megjelenítésének képességén, valamint az egyedi teremtőerő birtoklásán, mely azt életre hívja.

Az újságírói szakma a századforduló (fél)polgári, „intézményesített bohém” foglalkozásformájaként belépőt kínált a kialakulóban lévő modern irodalmi intézményrendszerbe, ugyanakkor az ahhoz fűződő viszonya mélyen ambivalens volt. Az

³¹ KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Karinthy Frigyesről*, kiad. Kovács Ida, Bp., Műsák Közművelődési Kiadó, 1988, 61.

³² Lásd például: LENGYEL András, *A vezércikkíró Cholnoky Viktor = L. A., A mindennapok szemüvegkésztői: Sajtótörténeti tanulmányok*, Bp., Nap, 2013, 17–45.

³³ Vö. SIPOS Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban: Politika- és társadalomtörténeti vázlat*, Bp., Argumentum, 2011, 175–179; BUZINKAY, *i. m.*, 246–249.

³⁴ Vö. *uo.*, 250–251.

³⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A perc művészete = K. D., Álom és ólom*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1969, 189.

időszaki sajtó, miközben komoly szerepet játszott az irodalmi autonómia modern pozíciójának megteremtésében – többek között az irodalom kritikai reflexiók fórumaként („Folyóirat nélkül nincsen kritika.”³⁶) –, a kortársak perspektívájából egyúttal eme autonómia megvalósulásának legnagyobb kerékkötőjeként is értelmezhető. Az írás és az újságírás, irodalom és sajtó erős összefonódottsága,³⁷ valamint *inherens konfliktusa*³⁸ a magyar irodalmi modernség egyik *konstitutív*, meghatározó jellegű tényezője (még ha nem is csak az irodalom ügye).³⁹

Pierre Bourdieu a 19. század végi francia irodalmi tér leírásakor egy hasonló, ám a hazaitól mégis eltérő szerkezetű konfliktust ragad meg. Ennek során a „tisza művészetet” – melynek eminens példája a költészet – szembeállítja az „iparszerűen üzött művészettel”, melynek egyik megnyilvánulási formája épp a hírlapirodalom. E két pólus, vagyis a komoly szimbolikus tőkével rendelkező tiszta művészet és a gazdasági tőkét a háta mögött tudó iparszerű művészet a francia szociológus leírásában az irodalmi mező uralásáért folytatott harc két szélső állásaként tűnik fel: „Az egyik oldalon áll a piac keresletétől való nagy mérvű függetlenség és az érdekmentesség értékeinek magasztalása; a másik oldalon a színház esetében a középosztályi kereslettől, a vaudeville vagy a folytatásos regény esetében pedig a kispolgári, illetve a szélesebb néprétegek igényeitől való közvetlen függés, amelyért azonban az azonnal siker kárpótol.”⁴⁰ Fontos felfigyelni arra azonban, hogy bár a Bourdieu által leírt francia

³⁶ Vö. THIENEMANN, *i. m.*, 185–186.

³⁷ Az egyes szerzők sikere ennek fényében tehát azon is múltott, mennyire képesek reagálni a sajtószíntér változásaira. Ehhez lásd Wirágh András Kosztolányi, Krúdy és Szini Gyula publikációs gyakorlatát vizsgáló esettanulmányát: WIRÁGH András, *A csatazaj és a múzsák: A magyar vidéki sajtó és a tárcsairodalom a káosz éveiben (1914–1920) = Üdvözlét a győzőnek: Tanulmányok 1918 mikrotörténelméről*, szerk. KAPPANYOS András, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 153–160.

³⁸ Ennek ambivalenciáját jól szemlélteti: „Az egész magyar írósnak megtiltanám az újságírást – ha király volnék! –, Babitsnak megparancsolnám, hogy írjon újságba.” Hatvany Lajos – Babits Mihálynak, Budapest, 1917 vége. BABITS Mihály *Levelezése, 1916–1918*, s. a. r. MAJOROS Györgyi, TOMPA Zsófia, TÓTH Máté, Bp., Argumentum, 2011, 168. Az irodalom és a sajtóipar konfliktusa egyes szélsőséges esetekben akár a szerzők látszólagos eltűnéséhez is vezethetett: „A különféle sajtótermékekbe szétszórt szövegek olvasmányosak lehetnek ugyan [...], de kritikák tárgyaivá nem válnak, így valamiféle »félholt« állapotban maradnak – az író utóéletére [...] pedig komoly hatással van, ha nem kötetekben, hanem napilapokban elrejtve marad fenn életművének egy része. A Krúdy halála kapcsán született írások közül Hevesi Andrásé az egyik legérdekesebb. Hevesi szerint pályája végén az író maga olyan volt már sokak számára, mintha nem is élne, miközben folyamatosan ömlöttek belőle a szövegek, amelyeket sokszor nemhogy az olvasók, de még az írásokat a lapokba beszerkesztők sem olvastak el!” SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 588–589.

³⁹ „Kedves Tanár Úr, hogy valamiképpen biztosítsam megélhetésemet (mert a festésből egyelőre nem tudok megélni) *újságíró lettem*. Így kerül sor ismét arra, hogy verseimmel is próbálkozzam. Nagyon kérem, kedves Tanár uramat, fogadja őket szeretettel. Mély tisztelettel, Moholy Nagy László” Moholy-Nagy László – Babits Mihálynak, Budapest, 1918. dec. 18. BABITS Mihály *Levelezése. 1918–1919*, s. a. r. SIPOS Lajos, Bp., Argumentum, 2011, 233. (kiemelés tőlem)

⁴⁰ Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*, ford. BERKOVITS Balázs, Bp., Napvilág, 2002, 60.

viszonyok között ez lehetséges volt, a magyar irodalmi térben a tiszta művészet és az időszaki sajtó világa sohasem volt képes egymástól egészen elkülönülni. Az irodalmi modernség kibontakoztatásában oroszánrészt vállaló magyar alkotók ugyanis jellemzően nem rendelkeztek olyan anyagi erőforrásokkal, mint amilyennel például Bourdieu elemzésének egyik központi figurája, a „tiszta művészet” pólusát megtestesítő és implicit módon teoretizáló – s ami legalább ilyen fontos: az apai örökséget felélő – Gustave Flaubert bírt.⁴¹

Az olyan, a nagyközönségnek szóló, az időszaki sajtót eminens közegükként felmutató népszerű műfajok, mint a publicisztika, a (tárca)novella vagy a folytatásos regény a magyar modernség alkotóinak életművében összekapcsolódik a „tiszta művészet” bourdieu-i szférájával (a regénnyel és a költészettel). Ha a magyar századforduló pályakezdő szerzői Flaubert-hez hasonlóan élesen és maradéktalanul el igyekeztek volna választani saját tevékenységüket a tömegműfajoktól (és közegüktől, az időszaki sajtókiadványoktól, valamint a színház világotól, közvetve tehát a gazdasági sikerétől), létrehozva ezzel a „tiszta művészet” magyarországi pozícióját – vagyis a művészi önélvűség elvileg legmagasabb fokát –, akkor saját tevékenységük lehetőségfeltételeit számolták volna fel.

A mecenatúra intézménye és a Baumgarten Alapítvány

Bár a polgári mecenatúra⁴² gyakorlata elviekben képes lehetett volna ellensúlyozni a szerzők gazdasági függését és ezáltal elősegíteni a zavartalan alkotást, sőt a radikális, a közönség igényeire tekintettel nem lévő irodalmi kísérletezést (ahogy ez az angol nyelvű modern irodalom nagyjai közül, mint Paul Delany kiemeli, például Yeats, Pound és Joyce esetében történt),⁴³ a magyarországi írók legnagyobb részére nézvést az irodalmi életben jártas, számottevőbb vagyonos műpártolói réteg hiánya miatt a mecenatúra polgári intézményéhez való kapcsolódás nem volt kézenfekvő lehetőség. Felidézhető ugyan, hogy például Chorin Ferenc és a Gyáripárosok Országos Szövetsége laptámogatási hajlandósága anyagi kereteket teremtett a Nyugat számára,⁴⁴

⁴¹ Vö. Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013, 101–108.

⁴² Lipták Dorottya meghatározását követve: „A polgári mecenatúra fogalmát a tágabb értelemben vett polgári kultúra részeként röviden úgy határozom meg, mely tevékenység a privat szférából a nyilvánosság felé fordulva magánesczököket mozgósít közcélok érdekében, gyakorta olyan terepen, ahol az állam finaciális, szervezeti alakító, formáló szerepe is megfigyelhető. Lefedi a művészet, a tudomány és a társadalom életvilágát.” LIPTÁK Dorottya, *Mecenatúra, mecénások és a budapesti társadalom néhány aspektusa = Megtalálható-e a múlt?: Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*, szerk. BÓDY Zsombor, HORVÁTH Sándor, VALUCH Tibor, Bp., Argumentum, 2010, 501.

⁴³ Vö. Paul DELANY, *Ki fizette a modernizmus számláit?*, ford. HESZKY András, Helikon, 2011/4, 536–539.

⁴⁴ Lásd FRÁTER, *i. m.*; SZÉCHENYI Ágnes, *Pályaképek: Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból*, Bp., Corvina, 2015, 260.

valamint Kornfeld Móric mecénási,⁴⁵ továbbá Hatvany Lajos alkalmi szociális segélyező⁴⁶ és mecénási⁴⁷ tevékenysége („Én téged a mai Magyarország Széchenyijének

⁴⁵ Tudható, hogy Kornfeld Adyt és Babitsot (Vö. FRÁTER, *i. m.*, 32, 74.) támogatta, ugyanakkor azt, hogy a Nyugat támogatásában részt vett volna, írásos bizonyíték nem támasztja alá: *uo.*, 75; SZÉCHENYI, *i. m.*, 260. Kornfeld széleskörű mecénási tevékenységéhez: *uo.*, 274–278.

⁴⁶ „P. S. Köszönöm a nem várt százötven forintokat.” Ady Endre – Hatvany Lajosnak, Párizs, 1908. szeptember. HATVANY Lajos *Levelei*, kiad. HATVANY Lajosné, ROZSICS István, Bp., Szépirodalmi, 1985, 47. (A továbbiakban: *HLL*) Ady pénzt kér: Ady Endre – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1909. november. *HLL*, *i. m.*, 70–71. „Mellélkelten küldök neked egy checket. 300 márka.” Hatvany Lajos – Ady Endrének, Berlin, 1910. február–március. *HLL*, *i. m.*, 74. „Mai postán ment levél Miklós Lászlónak, aki neked 500 koronát fog küldeni [...]” Hatvany Lajos – Ady Endrének, Hatvan, 1911. október 2. *HLL*, *i. m.*, 87. Lovak szerzésében – apja és maga részére – kér segítséget: Ady Endre – Hatvany Lajosnak, Érmindszent, 1915. máj. 1. *HLL*, *i. m.*, 127. „Majd Milotayért küldök autót. Maga, drágám, jöjjön vasúton vagy úri hajón.” Hatvany Lajos – Krúdy Gyulának, Bécs, 1925. július 14. után. *HLL*, *i. m.*, 206. „Medve Miklós barátom jelentkezik Magánál, és intézi az útjegy ügyét.” Hatvany Lajos – Krúdy Gyulának, Bécs, 1925. július 24. után. *HLL*, *i. m.*, 207. Válasza és egyéb ügyei miatt nemet mond Krúdy 25 millió koronás kölcsönkérelmére: Hatvany Lajos – Krúdy Gyulának, Bécs, 1925. szeptember 13. után. *HLL*, *i. m.*, 210–211. „Az én aranyos feleségem didereg odahaza. Ajánlok hát egy üzletet: tavaly karácsonyra ígertetted néki egy ruha. Egyezzünk ki a tavalyi női ruha helyett egy idei női télikabátba!” József Attila – Hatvany Lajosnak, Hódmezővásárhely, 1932. dec. 23. *HLL*, *i. m.*, 220. „Nagyon jól jött a »remuneráció«, hálásan köszönöm.” József Attila – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1935. dec. 23. *HLL*, *i. m.*, 220. „Nem akarok izléstelenkedni, ha már így van, ha küldene nekem egy kis pénzt, elfogadnám.” Karinthy Frigyes – Hatvany Lajosnak. KARINTHY Frigyes, *Naplóm, életem*, szerk. SZALAY Károly, Bp., Magvető, 1964, 567. „Lacikám, *egyszázat!* az istenért.” Karinthy Frigyes – Hatvany Lajosnak. *Uo.*, 571. „Muszáj adnod százat – ha tudsz, nem tudok hazamenni különben.” Karinthy Frigyes – Hatvany Lajosnak. *Uo.*, 572. „Kedves Laci, talán tudsz ennek a szerencsétlen fiúnak ruhaneműt vagy pár pengőt adni – én már adtam.” Karinthy Ferenc – Hatvany Lajosnak. *Uo.*, 573. Karinthy 500 pengőt kér: *uo.*

⁴⁷ „Ami ajánlatodat jövő pénzügyeinkre nézvést illeti, hipokrita volnék, ha gőgösen azt írnám: nem kell.” Ady Endre – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1913. november. *HLL*, *i. m.*, 110. (A mecénatúrájának egy levél vet véget, üzleti alapra helyezve Hatvany és a költő viszonyát: „Magammal szemben tartozom veled, hogy föltételeket kössék az immár anyagilag sokban független Ady Endrének nyújtott, szívesen nyújtott pénzért. Ady Endre *versét* kérem a lap [a Pesti Napló] számára – és könyveit a vállalat számára.” Hatvany Lajos – Ady Endrének, Budapest, 1917. március. *HLL*, *i. m.*, 132.) „T. Bücler és Tsa. E sorok átadója [vagyis József Attila] fölvesz havonként számlámra visszavonásig 100, – száz pengőt. – Tisztelettel Dr. Hatvany Lajos. Budapest, 1929. szept. 26.” Idézi: ILLÉS Endre, *Hatvany Lajos portréja leveleiben*, *HLL*, *i. m.*, 24. „Hiszen Laci Bátyámat nem is szerethetem csak azért, mert pénzt ad (kell, hát elfogadom) [...]” József Attila – Hatvany Lajosnak, Hódmezővásárhely, 1929. dec. 4. *HLL*, *i. m.*, 218. (Balogh Béla 1936-os filmje, a *Havi 200 fix* emblemikus dalának gyorsan ismertté váló sorai szerint „Havi 200 pengő fixszel, ma egy ember könnyen viccel, havi 200 pengő fixszel feleségül venném önt”. [A pengő 1927-ben váltotta fel a gyakorlatban a koronát, és habár a gazdasági világválság megtépázta, ekkor még nem lépett a hiperinfláció útjára.] A Hatvany által József Attila számára rendszeresen folyósított anyagiak innen nézve a közvélekedés szerint kényelmes megélhetést biztosító összeg felélt tették ki.) „Nagy méltánlással vagyok ugyan a mai ifjú poétának nehéz sorsa iránt – te távollétemben 150 pengőt vettél föl a Marton-cégnél. Ezt *ma* kifizetem és nem vonom le. [...] Ezzel szemben áll, hogy jeles orosz elvtársaid kítűnő búzadumpingje olyan helyzetbe hoz, melyben hajdani maecénási allurjeimet le *muszáj* szoknom. Nem akarlak, fiam, télvíz idején bajba sodorni – szóval április elsejéig folyósítani fogják a 100 pengőt havonként. Aztán júniusig 50 pengőt leszek kénytelen folyósítani, abban a hitben és reményben, hogy addig talán mégis jobbra fordul a sorod, és valami kis keresetre tehetsz szert.” Hatvany Lajos – József Attilának, Budapest, 1932. eleje? [József Attila levelezése alapján 1931

látlak⁴⁸ – írta Hatvanynak meglehetősen túlzó módon Ady Endre) vagy épp az Írók Gazdasági Egyesületének (IGE)⁴⁹ segélyjuttatási programja átmenetileg valóban lélegzethet juttatta a magyar modernség nem ritkán szorult helyzetbe került alkotóit. Azonban a modern polgári mecenatúra gyakorlatai között az irodalmi támogatások folyósítása inkább a kivételt jelentette, mint a szabályt erősítette. A korlátozott mértékű anyagi erőforrásokért az irodalom a képzőművészettel folytatott vesztéses harcot.

Az irodalmi és képzőművészeti mecenatúra közös terén – vagyis a „művészeteknek” juttatott támogatások kapcsán – jelentős arányeltolódás figyelhető meg, és mint Lipták Dorottya a témával foglalkozó áttekintő jellegű tanulmányából tudható, nem épp az előbbi javára: „Magyarországon a nemesi-rendi társadalomban évszázadokon keresztül a mecenatúra legfőbb formáját a műgyűjtés jelentette. Profilját tekintve egészen a 19–20. század fordulójáig tradicionálisan az iparművészeti tárgyak és a bibliofil gyűjtés dominált. Az 1880-as évektől felerősödött a képzőművészeti alkotások gyűjtése.”⁵⁰ A mecenatúra gyakorlatainak tekintetében erőteljes történelmi-kulturális kontinuitás, hagyományfolytonosság figyelhető meg, amelynek az élő irodalom támogatása helyett döntően a képzőművészet a kedvezményezettje. Az irodalmi mecenatúra korlátozottságát illetően a 19. század közepe és a 20. század első évtizedei meglehetősen hasonló képet mutatnak.⁵¹ Az élő, történő irodalom, hiába a nemzeti önreprezentáció egyik elsődleges médiuma még a 20. század első évtizedeiben is, képtelen felvenni a versenyt a Magyarországon lassan kibontakozó polgári kultúra reprezentációs logikájával, és az abban központi szerepet játszó képzőművészettel.

A polgári mecenatúrát és annak lehetőségeit illetően ugyanakkor fontos leszögezni, hogy – amennyiben jellemző mintáinak tekintetében a rendi társadalom hagyományfolytonosságába illeszkedik – habár valóban képes lehet ellensúlyozni a szerzők gazdasági függését, ezzel egy időben fel is függeszti az irodalmi alkotás modern autonómiaigényét. A mecenatúra klasszikus, rendi intézménye ugyanis, mint Vaderna Gábor felhívja rá a figyelmet, a politikai és irodalmi szférák érintkezési felületeit, sőt megkülönböztethetlenségi zónáit létesíti.

eleje]. *HLL*, i. m., 219. A József Attilának juttatott támogatás visszavonásához lásd N. HORVÁTH Béla, *A líra logikája: József Attila*, Bp., Akadémiai, 2008, 141. Valamint reálgazdasági oldalról: JÓZSEF Attila *Összes tanulmánya és cikke, 1930–1937.*, Bp., József Attila Társaság – L'Harmattan Kiadó, 2018, I, 348.

⁴⁸ Ady Endre – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1909. október. *HLL*, i. m., 68. Hatvany egyébként elutasította ezt az azonosítást: Hatvany Lajos – Ady Endrének, Berlin, 1909. október 26. előtt. *HLL*, i. m., 69.

⁴⁹ Lásd CSIFFÁRY Gabriella, *Írók Gazdasági Egyesülete*, <http://bparchiv.hu/statikus/irok-gazdasagi-egyesulete> (Letöltés ideje: 2021. június 21.) Áttekintő jelleggel: M. PÁSZTOR József, *Az Írók Gazdasági Egyesülete (IGE). 1932–1947*, Miskolc, k. n., 1986.

⁵⁰ LIPTÁK, *Mecenatúra, mecénások*, i. m., 501.

⁵¹ Ahogy Szajbély Mihály megállapítja, az 1848–49-es szabadságharc leverése után a „haza ügye iránti elkötelezettség felélesztette ugyan a mecenatúra intézményét, ez azonban csak a későbbi visszaemlékezések szerint volt képes semlegesíteni az üzleti szempontokat, míg a korabeli levelezések hamarosan a színvonalas irodalom iránti érdektelenség miatti panaszokkal, a pénzéhes szerkesztőket és kiadókat, a csupán szórakozni vágyó közönséget illető szemrehányásokkal lettek tele”. SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 110.

A mecénás és a szerző szoros együttműködésben dolgoznak, az ajánló formulák kinyomtatása, mondhatni, közös érdekük. A szerzőnek vagy a nyomdásznak persze pénzre is szüksége van a nyomtatáshoz, de nemcsak ennyiről van szó: gesztusával művét részévé teszi a rendi reprezentációnak, s e reprezentáción belül a helye is ki lesz jelölve [...]. A mecénás pedig az adományozás gesztusával mintegy a maga politikai érdekszférájába vonja a könyvet. Ez még akkor is így van, ha politikailag érdektelen a kiadvány témája: az adományozás gesztusa már önmagában is jelezhet valamit (például azt, hogy a mecénás milyen típusú kultúrát képzel el, vagy egyszerűen azt, hogy olyan gazdasági potenciállal rendelkezik, hogy mecénásként képes fellépni).⁵²

Az *irodalmi* és a *politikai* fenti reprezentatív összefonódottsága a modernségben viszszaeszen (az ajánlások más jelleget öltenek), ugyanakkor az irodalmi élet viszonyait ismerők számára a mecénás közreműködésének nyomai, a mecenatúra intézményének politikailag is terhelt ellenjegyzése mintegy változatlanul olvasható marad. E láthatatlan, de érzékelhető inskripció a polgári nyilvánosság korszakában ugyanolyan elválaszthatatlan a művek olvashatóvá válásától, mint ahogyan az ajánlások explicit formái voltak azok a rendi nyilvánosságban. Pontosan ez az oka annak, hogy a mecenatúra valóban modern formáit nem a rendiek örökösiként fellépő polgári gyakorlatok (pl. Hatvány), hanem a szubjektivitás struktúráit bizonyos mértékig leépítő, azokat többé-kevésbé korlátozó, ám eltörölni, mint látható is lesz, képtelen intézmények világában kell keresnünk. Az irodalmi mecenatúra modern formájának modelljét – amely a 20. század első évtizedeinek Magyarországon egyszersmind a mecenatúra e formájának egyetlen gyakorlati megvalósulása is – számunkra a Baumgarten Alapítvány nyújtja.⁵³ Ahogy Babits díjátadó beszédeinek egyikében, 1933-ban elhangzott, célkitűzései szerint „az alapítvány nem képvisel semmiféle irányzatot s nem áll semmiféle irodalmi párt, csoport vagy oldal mellé; mindazonáltal él és hat, éppen következetes pártatlansága és kizárólagos irodalmisága által”.⁵⁴ Vagy egy évvel később, részletesebben:

Ez az alapítvány, mely [Baumgarten] halálával létesült, bizonyos értelemben az ő életét folytatja, küzdelmét a kor irodalmának művészietlen áramai ellen, az igazi kultúra nevében. Már maga létezése – az a tény, hogy ebben a

⁵² VADERNA GÁBOR, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Universitas, 2017, 210.

⁵³ Az alapítvány megalakulásának történetéhez: BASCH LÓRÁNT, *A Baumgarten Alapítvány történetéből*, kiad. TÉGLÁS JÁNOS, Bp., Argumentum, 2004, 123–145. Megszűnéséhez: TÉGLÁS JÁNOS, *A Baumgarten Alapítvány végnapjai: A vétótól a megszüntetésig*, Múltunk, 2006/1, 231–258. Babits személye felől lásd még: KELEVÉZ ÁGNES, *Bársonyszék vagy tüzes trón: Babits presztízsváltozásai a Baumgarten Alapítvány kurátoraként* = K. Á., „Kit új korokba küldtek régi révek”: *Babits útján az antikvitástól napjainkig*, Bp., PIM, 2008, 224–247.

⁵⁴ BABITS MIHÁLY, [*Beszéde a Baumgarten-díjak kiosztásakor, 1933*] = BABITS, *Esszék, tanulmányok, i. m.*, II, 380.

mai világunkban, mikor szellemi életünkön is korlátlanul uralkodni látszik az üzlet és a politika, van egy intézmény, mely feladatának tekinti a magyar írókat minden üzleti vagy politikai cél és kikötés nélkül, pusztán irodalmi érdemeiért támogatni: valóságos megtörése az átok bilincsenek, mely kultúraellenes korunkban a tiszta irodalomra nehezül. [...] Így lesz az alapítvány műve [...] az alapító életharcának folytatása. Harc az irodalom prostitúciója ellen [...].⁵⁵

Az, amit Babits „tiszta irodalomnak” nevez, egyértelműen elkülönül „az üzlet és a politika” világától, de az irodalmi csoportosulások érdekszféráihoz sem köthető, vagyis semmilyen értelemben nem kapcsolódik „az irodalom prostitúciójának” folyamatához. Sőt, szembehelyezkedik azzal. A „tiszta irodalom” mint ilyen az irodalmi autonómia Babitsnál megkérdőjelezhetetlen értékének metaforája. Az alapítvány ennek az értéknek az érvényesülését tűzi ki céljául, elejét véve azoknak a folyamatoknak, amelyek az írókat a gazdasági és/vagy politikai kötelmek mindent átható jelenléte miatt kompromisszumok megkötéséhez vezetnék.⁵⁶ Az előbbi kötelmek ebben az összefüggésrendszerben a kor „kultúraellenes” tendenciáinak körébe tartoznak. Ezekkel a tendenciákkal szemben – állandó harc árán – a kultúra oldalára helyezkedni a fentiek értelmében tehát annyi, mint teret és lehetőséget biztosítani az irodalom önelvű, autonóm szerveződésének. Fontos mindehhez hozzátenni ugyanakkor, hogy bár Babits beszédei az irodalmi szempontok kizárólagosságát jelentik be, korántsem feltételezhetjük azt, hogy az intézményesülés tényleges megvalósulása a – hatalmi-politikai szempontoktól elválaszthatatlan – személyesség felszínre törését teljes mértékben képes korlátozni, mintegy önmagában garantálva az irodalmi értékek önelvűségének érvényesülését.

Egyfelől óvatosságra inthet a Baumgarten-díjat kiosztó kuratórium ügyeire, működésére belülről rálátó Basch Lóránt megjegyzése, amely szerint, noha mint látható, Babits maga mást állít, a nem irodalmi szempontok még a „tiszta irodalom” reprezentációs médiumaként működni kívánó alapítvány mindennapjaiból sem hiányoztak⁵⁷ – erre Császár Elemér is rámutatott a díj első kiosztása után.⁵⁸ Másfelől, mint ez a magyar irodalomtörténet egyik leghírhedtebb írói konfliktusából, vagyis a József Attila és Babits Mihály közötti csörtéből és annak irodalomtörténeti implikációkat is magában rejtő következményeiből kiviláglik, szélsőséges esetekben a „tiszta irodalom” díja maga

⁵⁵ BABITS Mihály, [Beszéde a Baumgarten-díjak kiosztásakor, 1934] = BABITS, *Esszék, tanulmányok, i. m.*, II, 435–436, 438.

⁵⁶ „Nem a »tehetség jutalmazásáról« van itt szó; nem is könyöradományokról, apró nyomorok pillanatszerű enyhítésére. Szabadságról van szó, függetlenségről és munkalehetőségről a Szellem számára” – írja Babits 1927-ben az alapítvány kapcsán. BABITS, *Esszék, tanulmányok, i. m.*, 165. (kiemelés tőlem)

⁵⁷ „Nem is kapott hosszú éveken át az irodalmi jobboldalhoz tartozó szépíró Baumgarten-díjat.” BASCH, *i. m.*, 68. Lásd még: „Kortsák Jenőről, Hajnik Miklósról; ezekről [Osvát] megjegyezte, hogy a jobboldalhoz számítanak, de figyelmet érdemelnek.” *Uo.*, 53. (kiemelés tőlem)

⁵⁸ CSÁSZÁR Elemér, *Széljegyzetek az első Baumgarten-jutalmakhoz*, It, 1929/1–2, 61–69, különösen 62.

sem választható el a kurátor személyes érdeksérelmeitől,⁵⁹ melyet József Attila esetében végül a díj- és jutalomjelölés során Babitsot megkerülő Kosztolányi semlegesített,⁶⁰ de – ahogy a későbbi, Kosztolányi által kezdeményezett, ám végül Babits miatt oda nem ítélt díj esete felhívhatja rá a figyelmet – az „irodalmi kurátor”⁶¹ pozícióharcaitól sem.⁶² Ugyan az alapítvány húsz éves működését hosszú távon nem az előbbieket határozták meg, hiszen alapvetően az Babits esztétikai nézeteit intézményesítette⁶³ (pedig ez lehetett volna máshogy is, különösen a rengeteg, az alapítványt és Babitsot magát érő, minden lehetséges irányból érkező támadás tükrében),⁶⁴ hiba lenne azt állítani, hogy a Baumgarten-díj a gyakorlat szintjén egészen kívül került volna a korabeli irodalmi élet nem irodalmi szempontokat is magában foglaló összefüggésrendszeréin („ha nem is az ő [vagyis Babits] akaratából, de az ő akaratával kellett történnie mindennek”⁶⁵).

A Baumgarten Alapítvány és a hozzá kötődő díj irodalomtörténeti jelentősége mindazonáltal éppen abban áll, hogy a „tisza irodalom” érvényre juttatását tüzi ki céljával komolynak tekinthető juttatásaival – 1929 és 1949 között 126 díjazott-jutalmazott író esetében⁶⁶ – átmenetileg beavatkozva az alkotók gazdasági szabadságfokának alakulásába,⁶⁷ ugyanakkor ezt döntően (önreprezentációja szerint legalábbis) nem személyes érdekek és kapcsolatok értékesítéseként viszi színre. (Felfigyelhetünk arra, hogy bár nem a díjazottak oldalán, de épp az alapítvány e hatását példázza eminens módon Babits saját társadalmi pozíciójának változása is.⁶⁸)

⁵⁹ Erre – kevésbé extrém – példa még: BASCH, *i. m.*, 55–56.

⁶⁰ „Az ülés végeztével együtt mentünk hazafelé, krisztinavárosi lakók. Babits Schöpflinnel elől. A pesti Lánchídfőnél, ahol autóbusszra szálltunk, hirtelen Kosztolányi felé fordult. Komoran és szemrehányólag: »Engem leszavaztatok. Nekem most le kellene mondanom.«” *Uo.*, 106.

⁶¹ Habár az alapítványnak két kurátora volt, a gyakorlatban irodalmi ügyekben Babits döntött, hiszen „Babits elfogadta társának jogi kompetenciáját, Basch pedig feltétlen elismeréssel hajolt meg a költő esztétikai ízlése előtt”. KELEVÉZ, *i. m.*, 232.

⁶² Vö. BASCH, *i. m.*, 111–115; KELEVÉZ, *i. m.*, 243.

⁶³ Vö. KELEVÉZ, *i. m.*, 235–236.

⁶⁴ Ezekhez lásd *uo.*, 224, 228–229, 236–239. Továbbá: TÉGLÁS János, *Bevezető = A Baumgarten Alapítvány: Dokumentumok, 1917–1941, I, 1917. szeptember–1929. június, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Argumentum, 2003, 6–8.*

⁶⁵ BASCH, *i. m.*, 106.

⁶⁶ Vö. TÉGLÁS, *Bevezető, i. m.*, 5.

⁶⁷ „Baumgartennek kezdettől fogva szívégye az irodalom – és a magyar kultúra szükségleteinek józan megértése vagy inkább megsejtése: mert ez a kultúra nem szellemi erő, hanem anyagi eszközök hiányát súlylatta egész történetén át, és sýnli napjainkban inkább, mint valaha.” BABITS Mihály, [*Beszéde a Baumgarten-díjak kiosztásakor, 1929*] = BABITS, *Esszék, tanulmányok, i. m.*, II, 243. „Nemzeti irodalmunkban nem az az intézmény teljesít nagyobb szolgálatot, amely lehetővé teszi, hogy mennél több ember, aki bizonyos írói tehetséges érez magában, vonja ki magát a hasznos polgári foglalkozás kötelessége alól, s tengődjön az irodalmi ürgy bizonytalan védelme alatt, hanem az, amely az igaz írók legkiválóbbjainak tudja megadni mennél gondtalanabb munka lehetőségét.” BABITS Mihály, [*Beszéde a Baumgarten-díjak kiosztásakor, 1935*] = *Uo.*, 459. A díjazottak összesített névsoráért, a nekik megítélt összeggel lásd TÉGLÁS, *A Baumgarten Alapítvány végnapjai, i. m.*, 257–258.

⁶⁸ Mint Kelevéz Ágnes írja, „Babits számára nyilvánvaló pozitívumot jelentett a kurátorsággal együtt járó viszonylagos anyagi biztonság, ennek segítségével válhatott a napi honoráriumtól független alkotóvá,

Baumgarten Ferenc 1923. október 17-én kelt,⁶⁹ példátlan végrendeletének 1927-es hatályba lépésével az irodalmi autonómia strukturális helye emelkedett intézményes szintre, melyet az alapítvány csupán megkísérelhetett érvényre juttatni. „Ennek az alapítványnak létesítésénél nem a tehetség jutalmazása lebeg szemem előtt, hanem olyan komoly törekvésű – akár szépirodalom, akár a tudomány művelője – magyar írók hathatós támogatása, akik minden vallási, faji és társadalmi előítéletektől mentesek, és csakis eszményi célokat szolgálnak, és így személyes előnyök kedvéért megalkuvást nem ismervén, anyagiakban szükségét szenvednek.”⁷⁰

A modern irodalmi tudat szempontjából Babits „tisztá irodalmánál” is fontosabb tehát az a teljes megalkuvásmentesség, amelyről követelményként Baumgarten végrendelete tudósít. Innen nézve nem is annyira az lényeges, hogy az alapítványi tanácsadó testület és kurátorok miként éltek a szervezet adta elképesztő, ám még ekként is véges – és ezért a pénzek odaítélését illetően komoly megfontolásokra kényszerítő – lehetőségekkel, hanem az, hogy az irodalmi alkotások előállítására 1927-től egy olyan életforma részeként is értelmezhetővé vált, amelyet mint az irodalomnak szentelt polgári életet, Max Weber után akár modern irodalmi remeteségnek vagy szerzetességnek is nevezhetnénk.⁷¹ Az effajta szerző, mivel nem rendelkezik örökölt vagy szerzett vagyonnal, és nem is törekszik annak megteremtésére, vagy pontosabban fogalmazva: nem törekszik annak megteremtésére az irodalmi alkotás rovására, szemben áll az irodalom piaci és nem piaci⁷² monetizációjának feltételrendszerével („eszményi célok”/anyagi szükség ↔ „személyes előnyök”/anyagi siker), szerkezetével és viszonyaival. (Jól példázza a helyzet paradoxitását, hogy ezt a pozíciót nem önként vállaló József Attila maga végül csak halála után, 1938-ban részesült a nagydíjban). Baumgarten végrendelete ekként az irodalomért élt élet egy új, a maga teljességében

konzolidálhatta hosszú távon anyagi körülményeit, ennek segítségével rendelkezett annyi pénzügyi fedezettel, hogy elvállalhatta előbb Móróczal, majd nélküle a Nyugat szerkesztését.” KELEVÉZ, *i. m.*, 245.

⁶⁹ Vö. BASCH, *i. m.*, 7.

⁷⁰ Baumgarten végrendeletét idézi: [Sz. N.], *Kihirdették Baumgarten Ferenc végrendeletét = A Baumgarten Alapítvány, i. m.*, 124. (Az eredeti kiemelés elhagyva.) Baumgarten Babitsot a végrendelet rendelkezéséről 1923. november 20-án értesítette: „Egész vagyonomat a magyar írók megsegítésére létesített alapítványra hagyom. Az alapítvány igazgatásával Önt és ügyvéd barátomat, dr. Basch Lórántot [...] bízom meg.” Baumgarten Ferenc – Babits Mihálynak. *A Baumgarten Alapítvány, i. m.*, 63–64. Az alapítványnak a végrendelethez képest vett elmozdulásait rekonstruálja: KELEVÉZ, *i. m.*, 227.

⁷¹ „Fejtegetéseink azt voltak hivatottak bizonyítani, hogy a *hivatáseszmen* nyugvó racionális életvitel, amely nemcsak a modern gazdasági szellemnek, hanem az egész modern kultúrának az egyik meghatározó alkotórésze, a *keresztény aszkézis* szelleméből született.” Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. ÁBRAHÁM Zoltán, Bp., L’Harmattan, 2020, 185.

⁷² Némileg sarkosan fogalmazva: „A meghatározás jellemzője, hogy konkrét utalás nélkül, de mégis egyértelműen szembefordul mindazokkal, akik a háborús Magyarország nacionalista propagandáját képviselik (ték), akik a bukott kommün kommunista eszméit hirdetik (ték), akik a fehérterror antiszemita nézeteivel rokonszenveznek (tek), sőt akik az aktuális társadalmi rendnek – adott esetben a keresztény kurzusnak – a hivatalos ideológiáját feltétel nélkül elfogadják és szolgálják, s ezáltal beilleszkedésük és anyagi megélhetésük biztosított.” KELEVÉZ, *i. m.*, 226.

korábban ismeretlen formáját írta a magyar irodalmi modernség szerkezetébe, strukturális értelemben újrendezve annak gazdasági-társadalmi vonatkozási rendjét.

A gazdasági szabadságfok kérdése

A modern magyar irodalom gazdasági lehetőségeit illetően legalább ilyen fontos az is, hogy az úgynevezett *járadékos osztály* – melynek világirodalmi képviselői között találhatjuk például Henry Jamest, E. M. Fostert, Thomas Mannt és Virginia Woolfot⁷³ – irodalmi szerepvállalása Magyarországon a 19. század utolsó harmadától egyre gyengébbé vált. Amíg Eötvös József az évjáradék biztosította anyagi oltalom mellett munkálkodhatott, és ezért elméletileg maradéktalanul érvényre juttathatta klasszikus irodalmi-társadalmi-kulturális eszményképét, addig az irodalmi modernség Petőfi és Jókai nyomában járó alkotóinak nagy része munkás vagy polgári származása és annak korlátozott gazdasági potencialitása, a bejárható életpályák (orvos, hivatalnok, tanár, újságíró, szerkesztő stb.) időigényessége és esetenként viszonylag alacsony jövedelmezősége miatt – komolyabb anyagi támogatás hiányában – nem számíthatott a járadékosokéhoz hasonlóan gondtalan életre, és ami még fontosabb: a saját irodalmi ábrázolásformák hasonlóan szabad megalkotására. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a járadékkal vagy például a Baumgarten Alapítványtól kapott komolyabb pénzjutalommal nem rendelkező alkotó ne lett volna képes erre, csupán arra figyelmeztet, hogy az irodalmi (ön)jinvenció feltételei a századforduló magyarországi összefüggérendszerében többször megteremtendők, mint adottak, és megteremtésük gyakran rendkívüli energiabefektetést kíván meg. A kérdés, amely a különböző nemzeti irodalmak modernségének mibenlétére irányul, ezért egyúttal az írók gazdasági-társadalmi szabadságfokának kérdése is. Az esztétikai szabadságfok kérdése nem azonos a gazdaságival, ugyanakkor nem is függetleníthető tőle.

Ez a probléma – a tiszta művészet modern életformájának kérdése – elgondolható Weber egy alapvető megkülönböztetése felől is. Weber a politikai hivatás lehetőségeit és formáit elemezve elkülöníti egymástól a „politikáért” élt életet, valamint a „politikából” való megélés életformáját. Míg az utóbbi esetben a politikus magától értetődő módon gazdasági függésben áll a politika szférájával – mint közvetlen bevételforrással –, és ezért hivatásának gyakorlása számára sohasem lehet érdek nélküli tevékenység, az előbbi életforma megvalósulására Weber csakis akkor lát esélyt, amennyiben az mindenfajta gazdasági függelemtől mentes marad. Ez azáltal biztosítható, ha a politikai hivatást választó személy vagyonos – ugyanakkor az, hogy vagyona miből származik, korántsem mellékes szempont. A vállalkozó például, hiába rendelkezik adott esetben komolyabb anyagi javak felett, végső soron és mindenekelőtt egy, a vállalkozásához szorosan kötődő személy. Vagyoni helyzetének fenntartása – a vállalkozás nyereséges működtetése

⁷³ Vö. DELANY, *i. m.*, 534.

– tehát olyan gazdasági függésben tartja, amely miatt nem lehet képes egészében a politikáért élni. Weber megállapítása szerint erre csakis a járadékos osztály alkalmas, mivel a járadékos személy „munka nélkül jut jövedelemhez”. A járadékos ezáltal egész lényét a politikai hivatásnak áldozhatja, hiszen esetében az élet semelyik egyéb területe nem követel magának olyan figyelmet, melynek megtagadása egzisztenciális, a politikai hivatás gyakorlását alapjaiban veszélyeztető krízisbe sodorhatná. A járadékos ilyen értelemben – tehát hivatását tekintve – független a piacgazdaság kötelmeitől.⁷⁴

Weber megkülönböztetése felől élesebben láthatjuk a magyarországi irodalmi termelésben részt vevő, különböző társadalmi státuszú személyek gazdasági szabadságfokának kérdését. Azok a szerzők, akiknek más, egyébként is rendelkezésre álló bevételi források hiányában egészében az írásból kellene megélniük, nyilvánvalóan alacsony, az irodalmi termelés tekintetében tulajdonképp a legalacsonyabb szabadságfokkal rendelkeznek, hiszen az előbbieket felől nézve ők vannak a leginkább ráutalva az irodalomfogyasztás gazdasági dimenziójára, vagyis az irodalomközvetítés népszerű fórumaira, a kiadói foglalkoztatottságra és a közönségsikerre. Ők azok, akiknek a zavartalan alkotómunkáért cserébe vagy bestsellerekkel kell előállniuk (kielégítve a közönség részéről érkező elvárásokat, s lemondva így a modernista kísérletezésről), vagy pedig sajtóipari munkakört is vállalniuk kell, ha mindenáron ragaszkodnak a megalkuvást nem ismerő irodalmi művek megalkotásához. Ennyiben tehát paradox módon ők állnak a legtávolabb a maradéktalanul az irodalomért élt élet lehetőségétől, amely az irodalom immanens⁷⁵ szempontjait a gazdaságiak elé állíthatja, és ekként biztosíthatja az irodalmi autonómia modern koncepciójának érvényesülését. Azok, akik az irodalomért élnek, ebben a tekintetben tehát szemben állnak az irodalomból élőkkel – ez az, amire Bourdieu is felhívja a figyelmet –, hiszen nem egyszerűen csak az irodalmi intézményrendszer más és más lehetőségeit testesítik meg, hanem az irodalmi alkotás tekintetében is gyökerelesen eltérő diszpozíciókkal bírnak. Amíg az egyik életforma alapja elsősorban – de nem kizárólag – gazdasági, addig a másiké irodalmi kötöttségek felől gondolható el.

Innen nézve az irodalomért élők szűk csoportjának, vagyis a legnagyobb szabadságfokkal rendelkező járadékosoknak, valamint az ilyen értelemben – kisebb szabadságfoka miatt – alacsonyabb osztályba sorolható, de még mindig viszonylag nagy szabadságfokkal rendelkező alkotóknak, a polgári vagy intézményesített mecénatúra által eltartott, továbbá az irodalmi lapok szerkesztőségében főállásban dolgozó szerzőknek nyílik a legnagyobb esélye arra, hogy megteremtsék az irodalmi alkotás eminensen modern, a művek sajátságos, önelvű konstitúcióját a középpontba állító pozícióját.⁷⁶ Akár

⁷⁴ Vö. MAX WEBER, *A politika mint hivatás*, ford. LANNERT Judit, LÁSZLÓ Géza, Bp., ELTE – Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1989, 16, 18.

⁷⁵ *Műfaji* (a benne foglalt normák inkorporálásával vagy megtörésével a mű mely hagyomány alapján határozza meg önmagát), *poétikai-retorikai* (hogyan épüljön fel nyelviileg, milyen hatásmechanizmusokat működtessen a szöveg), továbbá *irodalomszemléleti* (milyen szerepet tölt be az irodalom a társadalom életében, mi az irodalom kulturális funkciója) értelemben.

⁷⁶ „A művészet szuverén, mindent szabad csinálnia, amit meg tud csinálni” – írja Ignótos 1905-ben. IGNÓTUS, *Olvadás közben = Ignótos válogatott írásai*, szerk. KOMLÓS Aladár, Bp., Szépirodalmi, 1969, 439.

azt is lehetne mondani, hogy *a sajtó dualizmus kori expanziója – miközben szélesítette a lehetséges írók körét, ugyanezzel a mozzanattal – jelentősen csökkentette is az általános szerzői függetlenséget, alacsony szabadságfokú ágensek előtt megnyitva az irodalmi teret*. Az írói szakma hazai professzionalizációjának folyamatában a társadalmi emancipáció és az írók egyre erősödő piaci függése tehát összekapcsolódik, egyidejűleg hat. A magyar irodalmi modernség egyik hangsúlyos és a modernség alakulástörténetére minden bizonnyal mélyen ható tényezője, mint ez már szóba került, azonban épp a fenti társadalmi réteg irodalmi babérokra törő csoportjának viszonylagos hiányában és a mecénatúra intézményeinek véges teherbírásában ragadható meg. A modern magyar szerzők jelentékeny hányada ennek értelmében korlátozott szabadságfokú ágensként ágyazódott a piacgazdaság struktúráiba.

BALOGH GERGŐ
egyetemi tanársegéd

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, BMK, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
balogh.gergo@uni-eszterhazy.hu

To Write and to Live

*The Press Industry, Patronage, and the Question of the Degree of Freedom in the Hungarian
Literary Modernity*

Abstract: In the first one third of my paper, I pursue the analysis of the changes in connection with literary mediation's possibilities in the late 19th century. In this analysis I overview the press's expansion processes in relation to the shock that the exclusivity of book suffers around this period. Then, continuing with the analysis of the literary creation's conditions of possibility, I investigate the patronage and the function of the Baumgarten Foundation. The paper ends with an analysis of the modern writer's degree of freedom.

Keywords: press history, literary modernity, authorial independence

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/248-265.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

„A nagy fundus”, avagy hogyan lesz a művészet Móricz Zsigmond számára a társadalmi felemelkedés közegévé?

„Önök nem tudják, hogy művésszé lenni, az nem pályaválasztás, hanem tébolyda-keresés. Az örült-ség törvényesítése, szabadlábbon, közveszélyre, családnak, barátoknak, feleségnek bánatára.”¹

Móricz Zsigmond írói pályakezdését felidéző visszaemlékezése Osvát Ernő tiszteletére rendezett ünnepségen hangzik el 1923-ban. Az önértelmezés egyben a századforduló művészeinek alapkérdését fogalmazza meg: azokat a problémákat, amelyekkel a modern irodalom sokféle alakzatban szembesült. Ezek a problémák három viszonylatban fogalmazhatók meg: egyrészt az örökölt kulturális intézményrendszer merev sztereotípiáihoz való viszonyt, másrészt a kapitalizmus logikájától elválaszthatatlan kulturális modernitás eszméinek reflektálását, harmadrészt a nehezen megragadható írói-művészi autonómia kiküzdésének lehetőségét tekintve. A tanulmány nem vállalkozhat arra, hogy Móricz premodern és modern habitusait áttekintse e három összefüggés keretében, ám kiválasztott témapontjai megalapozhatják annak későbbi részletező, elemző feltárását. E felvetéseket abból a szempontból is fontosnak tartom alkalmazni a Móricz-kánonban legkevésbé feltárt pályakezdés megközelítésére, mert az erre az időszakra irányuló vizsgálatoknak nem volt mindeddig olyan elemző, kritikai elgondolása, mely az 1908 előtti eredménytelen írói próbálkozások tétovaságában és a *Hét krajcárral* hirtelen fordulatként bekövetkezett sikertörténetben folytonosságot talált volna. Ha a modernitást heterogén folyamatnak tekintjük és az 1900-as évek pályakezdését széttartó alakulástörténetként értelmezzük, helyet kaphatnak látszólag összefüggéstelenségekben megmutatkozó új kérdésfeltevések.

Tanulmányomban ennek az alakulástörténeti folyamatnak és a művészi autonómia megnyilvánulásának egy-egy epizódját emelem ki, keresve annak nyomait is, hogyan mutatkozik meg Móricz egzisztenciaépítésének története az irodalom hivatássá válásának folyamatában és problémakörében. Forrásként az író közelmúltban publikált, mindeddig szinte teljességgel ismeretlen, korai levelezése kínálkozik,² mely a művészet-

¹ MÓRICZ Zsigmond, *Osvát Ernő, a Nyugat szerkesztője* = M. Zs., *Tanulmányok*, szerk. SzABÓ Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1978, I, 440.

² MÓRICZ Zsigmond *Levelezése (1892–1913)*, főszerk. CsÉVE Anna, s. a. r. CsÉVE Anna, HANGÁCSI Zsuzsanna, KÁLI Anita, TÖRÖK Sándor Mátyás, VÉTEK Bence, MAKKAI Csilla, VARGA Emese, digitális s. a. r. PALKÓ Gábor, FELLEGI Zsófia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2019. <http://digiphil.hu/context/moriczlevelezes> (Letöltés ideje: 2021. június 21.)

és a pályakeresés kettősségében való öröklődésnek színreviteleként olvasható, elsősorban a korai leveleket tekintve. Mint ahogyan az írott források, természetesen a levelezés sem a valóságos pályakezdést, nem is a pályafordulatot referálja, hanem események, kapcsolatteremtések elbeszélését, azok reflexióit, a pályáról való gondolkodás elemeit, ezek változását és levélváltásokban zajló ütköztetését. A levelek narrációja mellé tudunk olyan további szöveges dokumentumokat állítani – írói jegyzeteket, háztartási feljegyzéseket –, melyek eddig nem vizsgált együttesére tekintve válasz található majd a fenti kérdésekre.

Az írói én-formálás kezdetei

A pálya egészére tekintve állandó öninterpretánsként kínálkozik a munka, mint az írói lét kulcsfogalma, amely annak mértéktelen és grandiózus éthoszában alakul a nyilvánosság előtt és naplóiban is. A szakadatlan írói munkavégzés adminisztrálása már az 1900-as évek elején jellegzetes szokása a pályakezdő Móricznak. 1901-ben még oldalakat és sorokat számol, 1912-ben már nyomdai ívekben méri teljesítményét.³ Az 1902-ben keletkezett a *Réjja-réjja* című „idillikus játék” például három másolatban készül el az év első négy hónapjában, terjedelme 839 sor. A *Tanulmány a Zsibogóban* című operettnek csak az első felvonásáról tudni, 307 sor.⁴ Az adatok túléltek a műveket, egyiket sem ismerjük. Hasonló részletességgel vezet Móricz a család anyagi ügyeinek könyvelését is. Az ugyanebben az évben adminisztrált *Házi számadás* szerint a Móricz család költségvetése egy hónapban 140–170 korona. A bevételek édesapjának keresetéből és kölcsönből állnak össze, miközben régebbi adóságok törlesztései könyvelődnek a másik oldalon. Ekkor még nincs elkülönített saját egzisztenciális cél, bár a bevételek és kiadások számsorainak autográf kéziratát „MZs” későbbiekből jól ismert írói szignója jegyzi, mely alatt saját bevétele igencsak elenyésző: „Én 20 / kölcsön 95 korona.”⁵

Közismert, hogy a fiatal Móriczot Pallagi Gyulának, nagybátyjának ajánlólevelei segítik irodalmi kapcsolatokhoz. Móricz többször kezd neki és többször lép vissza a felajánlott hivatali pályáktól, az egyetemi tanulmányoktól is. Látható mögötte a 19. századi előzményekkel bíró családi és nevelődéstörténeti minta, első sorban Pallagi pályája, de már az indulásnál, az Eötvös Kollégiumba való felvétel elutasításánál megtörik Móricz lendülete, ugyanis attól tart, hogy a szakértelmiségi „elitképzés” és

³ „Mindez csodálatosan gyorsan történt. A »Hét krajcár«-t korigáltam, és már írtam a »Sáraryat«. Alighogy készen voltam az egyik könyvvel, már idegen volt nekem, mert a másikat írtam. Most rendeztem az anyagomat, és látom, hogy eddig mintegy kétszáz nyomtatott ívet írtam össze a mai napig.” *Mai írók és művészek tegnapja*, Világ, 1912. dec. 24. Idézi: MÓRICZ Miklós, *Móricz Zsigmond érkezése*, Bp., Szépirodalmi, 1966, 355.

⁴ MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, Bp., Osiris, 2002, 33.

⁵ Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, M. 100/ 5056/1.

az oktatási rendszer intézményeinek szocializációs dresszúrája valójában eltéríti írói szándékaitól.

A megszólított támogatók viszonylatában is jól érzékelhető a család gazdasági-ökonómiai viszonyainak kötöttsége és egyben a fiúgyermek továbbtaníttatásának és állásba helyezésének közös törekvése, mely nem kizárólag Zsigmond írói-egzisztenciális útjainak egyengetéséről szól. A Móricz család leggyakrabban Lehr Albert költő, nyelvész, akadémikus otthonát látogatja, ám ahogy Móricz Miklós leveléből kiderül, egy-egy „uj Moricz” jelenléte a támogatói körökben általánosabb jelenség lehetett: „(Te, ha mi olyan helyre megyünk, ahol már valamelyikőnk járt, csak így mutatkozunk be: Miklós vagyok. Ez elég. Nem?) Azóta már volt nála Pista is, a minister bátyám, Ida is, Iduska hugom. Csak az ikrek nem még.”⁶

Figyelemfelkeltők azok az identitásképek, amelyeket a címzettre is figyelő levélírói narráció formál önmagáról a levelekben, illetve azokról a megszólított személyekről, akikhez ekkoriban Pallagi Gyula ajánlólevelével jut el.⁷ Móricz Rákosi Jenőhöz mint „férfihoz” fordul levelében, aki számára elsődlegesen nem a hivatalos irodalmi és szellemi élet szaktekintélye vagy a Budapesti Hírlap szerkesztője, hanem erkölcsi tekintetben vett költő- és férfieszmény. A 23 éves (a hatályos törvények szerint még valóban nem nagykorú) pályakezdő ebben a levélben magának a „gyermek” támogatást váró szerepét osztja ki: „gyermek vagyok, aki vívódó rezignációval kénytelen látni, hogy elfogyott az utolsó fillér is a családjánál.”⁸ A szakmai kapcsolatfelvételek működőképességét Móricz ekkor még familiáris kapcsolati viszonyok mintájára képzelel el. Herczeg Ferencre úgy tekint 1904-ben, mint tartalékban levő nagybátyjára: „akihez csak hozzá kell nőnöm s ő úgy kirepít a dicsőségbe, mint a gólya fiát.”⁹

A személyes találkozások sem sikerülnek jobban. Elhivatottságát nem tudja tetekre váltani. Az Urániát szerkesztő ifj. Szász Károlyt megvárhatja bemutatkozó látogatásával 1900-ban. A Magyar Génus főmunkatársával, a Pester Lloyd újságírójával is elmulasztja a második találkozót 1902-ben. A tervezett interjút Kovács (Róbert) Jenővel Móricz nem készíti el, nem lesz folytatása a kapcsolatnak, pedig már ekkor út nyílhatna számára Osvát Ernő köreibez. Leveléből kiderül, még idegen értéként jelenik meg előtte ez az „európai látóköri”, nem lesz mintaképe az „újságírói” hivatás e formája számára.¹⁰ Móricz sajátosan egyéni próbálkozásai, amelyek valamiféle au-

⁶ Móricz Miklós – Móricz Zsigmondnak, 1904. július 19. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.528#p.19>

⁷ A levelezésben kezdeményezett kapcsolatfelvételek címzettjei: Gyulai Pál, Szász Károly, Lehr Albert, Czákó Elemér, Török Imre, Badics Ferenc, Makó Lajos, Beöthy Zsolt, Zsigány Árpád, Eötvös Károly, Vészi József, Rákosi Jenő, Ferenczi Zoltán, Gaál Mózes, Kozma Andor, Gajári Ödön, Herczeg Ferenc, Elek Artúr, Nagy Miklós.

⁸ Vö. „A legkétségbeejtőbb nyomorúság széléről, elfuló lélekkel fordulok Önhöz, a férfihoz, kit nemes, emberszeretőszívéről ismer egész hazánk.” Móricz Zsigmond – Rákosi Jenőnek, 1902. aug. 19. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.225#p.2>

⁹ Móricz Zsigmond jegyzetfüzete, 1904. május 7. Kézirat, magántulajdonban.

¹⁰ Vö. Móricz Zsigmond – Ismeretlennek [Vészi Józsefnek?], 1902. május 3. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.178#p.3>; Kovács Jenő – Móricz Zsigmondnak, 1902. szeptember 25. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.252>

tonómia vagy eredetiség kiküzdésére irányulnak, inkább különtségnek tűnnek. Ilyen például az újsághírek átpoetizálásának gondolata, hogy „a hét eseményeit rímekben, rövid sorokban mondja el”. Mindjárt mintát is küld a napi sajtóból merítve, témája a levélírás napján aktuális közbeszéd tárgya, amelynek pillanatnyiságát megragadva, a Károlyvárosi magyarellenes botrányt művészi formába emeli *A horvát leány* címmel.¹¹

Móricznak (és családjának) egzisztenciális helyzete támogatóinak közbenjárásával változhat. Vargha Gyula ötven korona segélyt utal a Kisfaludy Társaság pénztárából, így indul 1903 júniusában első népdalgyűjtő útjára, majd 1903 decemberében állást kap Az Ujság szerkesztőségében. A havi 100 korona fizetés lehetővé teszi, hogy minden hónap elején nagy bevásárlásokkal segítse a családját.¹² Az anyagi biztonság megszerzése Móricz számára identitáskérdésekkel is összefüggésbe kerül; csak az elismert társadalmi státusz megszerzésével merül fel benne, hogy miként adjon alakot személyiségének. Már a bemutatkozáskor megjelenik egy kettős kódolású önzonosítás: „M. Zs. vagyok, az Ujságtól jövök.”¹³ 1904-ben már saját tőkét gyűjt, házasságra készül, takarékkönyvének jelszava leendő feleségének leánykori neve: „Holics Janka”. A családalapítás után, 1905-től időnként kölcsönökkel, de biztosított a bevételük. Csak 1907-től gyarapodik a családi kassza, ekkor Móricz Az Ujság fizetése mellett az Országos Monográfia Társaságtól plusz 200, a Budapesti Hírlaptól pedig rendszeresen megjelenő francia tárcafordításaiért további 155 koronát kap.¹⁴ Vagyis Móricz álláshalmozásból szerzett jövedelemből teremti meg a polgári élet alapvető létfeltételeit maga és családja számára.

1908-ban a *Hét krajcár* megjelenik a Nyugatban. Ekkor még nincs bevételi változás, a novella honoráriumuma mindössze 20 korona.¹⁵ Ám ennek a folyamatnak nem is a *Hét krajcár*, mint egyetlen elbeszélés a tétje a pályán, hanem valami más. Ami már az irodalmi-piaci „gépezet” beindulásából következik Móricz körül.

Az egzisztenciális fordulat

A Nyugat, és a művek irodalmi értékéről döntő szerkesztő, Osvát Ernő egyik első felfedezettje Móricz Zsigmond. A folyóirat biztosítja Móricz számára a modern irodalom reprezentatív fórumán való megjelenés lehetőségét, amely új kapcsolatokat hoz az év második felében a *Hét krajcár* című kötet megjelenése után. A könyvről húsz

¹¹ Móricz Zsigmond – Rákosi Jenőnek, 1902. augusztus 23. <http://digipil.hu/o:mzs-lev.tei.228#p.7> – *A horvát leány* című verset nem ismerjük.

¹² Móricz Zsigmond – Holics Jankának, 1925. január 5. = MÓRICZ Zsigmond *Levelezése*, szerk. F. CSANAK Dóra, Bp., Akadémiai, 1963.

¹³ Móricz Zsigmond jegyzetfüzete, 1904. május 7. Kézirat, magántulajdonban.

¹⁴ MÓRICZ Virág, *Anyám regénye*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 234.

¹⁵ MÓRICZ Miklós, *i. m.*, 467.

hét alatt átlag minden hétre esik a hazai sajtóban egy ismertetés.¹⁶ A könyvet a Vasárnapi Ujság, az Uj Idők, A Hét, a Nyugat, Az Ujság, az Élet, a Pester Lloyd, a Huszadik század, az Egyetértés – összesen tizennégy újság és folyóirat köszönti. A Pesti Napló Ady cikkének utánközlésével jelentkezik. Megszólal többek között Kosztolányi Dezső, Lukács György, Barta Lajos, Móricz Pál, Benedek Elek, Dutka Ákos, Ady Endre, Szász Károly, országos viszonylatban pedig Miskolc, Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár, Arad, Nagybánya lapjai.

Az újonnan felfedezett író „passzív” szerepe állt mindeddig a szakirodalom középontjában a kánon és a kultikus beszéd szerint is. Mintha Móricz nélkül, pusztán a kiadói szerkesztői aktivitás emelné fel a „semmitől” kitalált író, jóllehet a levelezésből egy másik történet is kiolvasható, amelyben Móricz cselekvő szerepet játszik. A köztudomással ellentétben Móricz első novelláskönyvének kiadásába és terjesztésébe is saját anyagi forrásokat investál. A könyv- és borítótér Falus Elek munkája, a kötet a Jókai nyomdában készül, tehát a Nyugat kapcsolatai által valósul meg, a folyóirat főképp nevének eszmei értékét investálja a kötetbe. Móricz Soltész Elemérnek küldött 1909. július 6-i levelének tanúsága szerint aligha pusztán autonóm művészként kíséri figyelemmel műve beérkezését: „Mint szakértő mit szólsz e könyvhöz? Próbáld meg kiszámítani, hogy bár a Nyugat atyámfiaiának gyülekezete ajándékozta rá a firmát, – mennyibe fáj ez az én szük zsebemnek!... Hallod-e te nagy genie vagy ebben is, – sózz el NBányán vagy egy-két tuczatot. Bizony keresztyén cselekedet leszen! [...] Beszélj Révész urral, hogy a »N és V« foglalkozzék a könyvvel!”¹⁷

A Nagybánya és Vidéke 1909. július 18-ai száma rövid ismertetést közöl a *Hét krajcár*ról, amelyben a terjesztés színhelyeként Móricz magánlakcímét jelöli meg: „A kötet [...] ára 3 K s kapható a szerzőnél (Budapest, IX. Üllői ut 95.)”¹⁸ Móricz első elbeszéléskötetének kiadásakor a szerző és a kiadó tehát együtt vállal kockázatot, melynek több oka is lehetett. Egyik talán az, hogy a kötetben szereplő tizenkét novella közül csak három Nyugat-közlés. A másik az lehetett, hogy a kiadó ekkor még „ismeretlenebb társként állt a lap mögött”.¹⁹ Gonda Henrik ügyvéd finanszírozta a folyóirat kiadását, aki „szükségesnek tartotta, hogy 1909-ben kössenek egy nagyobb kiadóval szerződést az üzlet jövedelmezősége érdekében”.²⁰ A szellemi tőke mellett a szerző saját anyagi tőkét is befektet, nem tudni, mennyit. Nincs adat arról, hogyan is épül fel a terv és hogyan alakul a kötet kiadásának bevétele, de minden bizonnyal hoz bevételt a Nyugatnak, illetve a mögötte álló gazdasági szereplőknek, hiszen augusztusban 200 koronát utalnak ki Móriczknak ellentételezéseként,²¹ illetve a következő évben finanszírozzák könyvének második kiadását is. Móricz pénzügyi befektetése és könyvének

¹⁶ *Uo.*, 99.

¹⁷ Móricz Zsigmond – Soltész Elemérnek, 1909. július 16. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.933#p.4>

¹⁸ Nagybánya és vidéke, 1909. júl. 18., 4.

¹⁹ BUDA Attila, *A Nyugat kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000, 5.

²⁰ *Uo.*, 16.

²¹ MÓRICZ Miklós, *i. m.*, 85.

sikere hozzájárul ahhoz, hogy a Nyugat és későbbi üzleti körei érdemesnek tartsák a folyóirat további, könyvpiaci érdekeltiségének növelését.²²

A dicsérő kritikák a *Sári bíró* Nemzeti Színházibeli sikerével folytatódnak. Móricz mind a Nyugatnak, mind a Nemzeti Színháznak sikert hoz. 1909. novemberben és decemberben, még a bemutató előtt, 4500 korona előleget kap a Színháztól. 1909–1910-ben 7500 korona lesz a teljes bevétele a darabból.²³ Az alapvető egzisztenciális fordulatot tehát a színház hozza el Móricz számára, a rendkívül magas előleggel és bevétellel, ami azt mutatja, hogy az előadástól már előre nagy közönségsikerre számíthatnak. Az Akadémia elismerése sem marad el, 1000 koronás Vojnits-jutalomban részesíti 1910 februárjában. Ezt követően sem ér véget a sikerszéria, a Royal Orfeum minden 15–20 perces kis darabért 200 korona előadási díjat ajánl fel,²⁴ Beöthy László (Magyar Színház) pedig színdarabot kér.²⁵

Amennyiben az íróvá válás nem művészi, hanem egzisztenciális kritériumokhoz köthető, Móricz csak 1909-ben tekint magára úgy, mint aki íróként funkcionál egy társadalomban, vagyis önszemléletében nem pusztán esztétikai és írói, hanem piaci egzisztenciális logikák is teremtik írói identitását. Móricz 1909 őszén válik meg az anyagi biztonságot jelentő polgári állásától, beadja felmondását Az Ujság szerkesztőségének, s a Monográfia Társaságnál sem vállal újabb munkát.²⁶ Amint azt levelezése mutatja, megélhetése biztosított, honoráriumai emelkednek. A közlési és a kiadási jogdíj 400–400 korona a *Harmatos rózsza* és *A galamb papné* esetében is, utóbbi regény teljes kiadási jogért további 1500 koronát kap a Franklin Kiadótól.²⁷ Ez Móricz első kiadói szerződése, mely 1910. május 6-án kelt.²⁸

1910-ben Móricz már gazdasági szereplője lesz az irodalmi életnek, már nemcsak a folyóirat- és lapszerkesztők lesznek azok, akik műveit beárazzák, hanem maga is szabott árakat kínál fel. Herczeg Ferenc lapjától magasabb honoráriumot kér. Míg a Nyugatnál elfogadott tény, hogy egy regény folytatásos publikálása oldalanként 10 korona, a Magyar Figyelőtől Móricz ennek kétszeresét kéri, 20 koronát.²⁹ Az Ujság 50 koronát fizet egy tárcáért ekkor,³⁰ a Vasárnapi Ujság egy év múlva már 120-at egy novelláért (hosszúságra való tekintet nélkül), de a Figyelőnek 150-ért kínálja fel elbeszélését.³¹ Professzionalizmusának nyit utat azzal is, hogy leveleiben a megvásárlásra

²² BUDA, *i. m.*, 16, 26.

²³ MÓRICZ Miklós, *i. m.*, 193.

²⁴ Royal Orfeum – Móricz Zsigmondnak, 1910. augusztus 21. <http://digipphil.hu/o:mzs-lev.tei.1017#p.7>

²⁵ Beöthy László – Móricz Zsigmondnak, 1910. december 21. <http://digipphil.hu/o:mzs-lev.tei.1032>

²⁶ Móricz Zsigmond – Vargha Gyulának, 1909. február 20. <http://digipphil.hu/o:mzs-lev.tei.923#p.6>

²⁷ MÓRICZ Miklós, *i. m.*, 33, 194; Móricz Zsigmond – Holics Jankának, 1910. július 29. <http://digipphil.hu/o:mzs-lev.tei.1016#p.10>

²⁸ Móricz Zsigmond – a Franklin Társulat Igazgatóságának, 1913. november 15. <http://digipphil.hu/o:mzs-lev.tei.1426#p.4>

²⁹ Móricz Zsigmond – Herczeg Ferencnek, 1911. február 27. után. <http://digipphil.hu/o:mzs-lev.tei.1045>

³⁰ Móricz Zsigmond – Holics Jankának, 1910. július 28. <http://digipphil.hu/o:mzs-lev.tei.1016#p.10>

³¹ Móricz Zsigmond – Herczeg Ferencnek, 1911. február 27. után. <http://digipphil.hu/o:mzs-lev.tei.1045>

felkínált közlések tervezett kezdetének és végének időpontját, illetve terjedelmének minimumát és maximumát is megadja, valamint pontosan időzített „szállítást” ígér.

1911 februárjában az Athenaeum hat kötetes, népies irányregény-sorozatát rendel Móricztól.³² A kiadó befektetne a szerzői névbe, és a piacképes parasztematikát jól eladható árucikké téve orientálni akarja az írói produktivitást. Az esedékes szerződést azonban nem írják alá, mert Móricz elfogadja a Nyugat Kiadó júniusi ajánlatát, amelynek tervezete *Móricz Zsigmond Összegyűjtött Munkáinak* tíz kötetes sorozatára szól, amiért egy-egy új novellaskötetet, egy új regényt, és két új színdarabot kell teljesítenie 1912 novemberéig, összesen 12000 koronáért.³³ Móricz szembetűnően magas előleget vesz fel a szerződés aláírása után, 9000 koronát. Művei három év leforgása alatt hitelképesek lettek, hiszen megjelennek a gazdasági-kulturális szférában azok a gazdaságból származó összegek, amely befektetnek a szerzői névbe, sőt, a még megíratlan művekbe is.

Ekkorra a Nyugat gazdasági finanszírozásában is változás áll be, 1911-ben Hatvany Lajos és köre befektet a folyóiratba: az Osvát által felfedezett nyugatosok intellektuális „szellemi tőkéje” üzleti alapokra is kerül. Ugyanebben az évben Móricz tiszteletdíja Mikszáth Kálmán nagyságrendjére emelkedik.³⁴ 1912 decemberében a pályatársak már Jókai Mór jövedelmével mérik össze várható írói honoráriumát.³⁵

Saját művészet- és pályakeresés

Az írói pálya külső gazdasági feltételeinek alakulástörténetével párhuzamosan az autonómia megteremtésének, művészi, benső, személyes szempontrendszerének kimunkálása is zajlik. Móricz piacképes hivatásra talál, 1912-ben már jól tájékozódik a folyóirat és a kiadói intézmények játékkerében. De miként születik meg és milyen írásos formában található meg az írói autonómia nyomai, melyek bizonyosan korábbi eredetűek, mint 1908?

A visszautasított, sokszor csak tervekből ismert vagy ma már nehezen olvasható, még „premodernnek” sem tartható, egyetlenül koncipiált művek helyett talán *másfajta írásformák* lehetnek az új művészi koncepció kimunkálásának letéteményesei. Például Móricz meglepően nagy volumenű szerelmi levelezése, amelyben a még ismeretlen „Te” szólamának tükrében alakuló én-elbeszélés mint poétikai technika kialakul. Megfigyelhető, hogy az intimitás modernista kódolása hogyan írja át és hogyan destrualja a korszakban szokásos, domináns társadalmi konvenciókat a levelezésben.

³² Athenaeum – Móricz Zsigmondnak, 1911. február 24. <http://digipphil.hu/o:mzs-lev.tei.1043>

³³ Móricz Zsigmond – a Nyugat Irodalmi Részvénytársaságnak, 1911. június 17. Kézirat, magántulajdonban. (Megjelenés előtt.)

³⁴ „A kiadók most már valósággal egymásra licitálnak, és tiszteletdíjaimat a Mikszáth Kálmán magasságára emelték fel.” *Mai írók és művészek tegnapja*, Világ, 1912. dec. 24. Idézi MÓRICZ Miklós, *i. m.*, 356.

³⁵ „10 év alatt több pénzt és sikert fogsz szerezni, mint Jókai 70 éves korára.” Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, M. 145/2.

Több okból is ide tartoznak azok az íráskísérletek, melyeknek csak jegyzetekben van nyoma. Például Móricz egyik jegyzetfüzetében Rákosi Jenőnél tett látogatását beszéli el 1903-ban. A szöveg szerint, az író-elbeszélő tévovázik, belépjen-e a kapun, elmegy Rákosi házának bejárata mellett, majd visszafordul, a közeli dohánytőzsde előtt látszólag képeslapokat nézeget, nem mer felmenni és szembesülni korábban elküldött Molière-fordításának kritikájával: „Bizonyára önámítás minden önbizalmam, hogy még erre az emberre sem tud jó hatást tenni a művem. Ki fogja elismerni az egész országban, ha ez az ember sem tudhatja elismerni. Ej, mit tanulmányozzunk. [...] nem szalasztom el az alkalmat, hogy tanulmányozzam, hogy egy nagy ember, hogy utasítatja el a kicsit.”³⁶

Móricz ebben az írásformában viszonyítási pontokat keres, e jegyzetek által teremt egy újfajta személyiségalkatot: a saját élettörténetét író értelmiségiét. Kialakítja azt a távolságtartó nézőpontot, amely lehetővé teszi, hogy az író-megfigyelő szerepéből új típusú írásmód, majd írásgyakorlat szülessen. Az ekkortájt jellemzően népies-nemzeti hangoltságú, történeti tárgyú elbeszélő-költemények, idillek, operettek írója végre egy jelen helyzetre reflektáló önmeghatározási kísérlet elbeszélőjévé válik: a jelen idő megélésének és a személyes átélésnek modern szituációjában találja magát. Ennek az írásmódnak a fontosságát az is mutatja, hogy e jegyzetek között olyan is akad, amelyet a későbbiekben nyilvánosságra hoz. Például 1922-ben a pályakezdés problémáit részletező tanulmányában beidéz egy 1904. május 10-én lejegyzett dialógust, amely Gyulai Pál, Szily Kálmán, Borovszky Samu, Vértesi Andor és Móricz között zajlott le.³⁷ E lábjegyzet egy tanulmány beszédes alcímét dokumentálja: *Jegyzetek egy belső fejlődés történetéhez*.³⁸

A szituációrögzítő, leíró kéziratoknak nem csak tartalmi-dokumentatív jelentősége lehet a pálya alakulástörténetében. A tanulmányozás, megfigyelés, látás a századforduló sokféle irányzatának újszerű lehetőségét jelenti. Az empirikus, tényitisztelő tanulmányozás során ugyanis a megfigyelő identitása is átalakuláson esik át: nem tárgyan kívül létezik, hanem belső világában, ezáltal maga is változik. Így hozza létre, termeli ki a modern személyiséget,³⁹ aki már másképpen is tud írni, mint addig, vagy legalábbis érzéklni tudja lehetőségeinek feszültségforrásait.

Móricz írásmódja a periférikus műfajokban, önreflexiós formákban változik. A csekély publikációs lehetőséggel, közönséggel és kritikával egyáltalán nem rendelkező író szisztematikus helyzetfeltérképező munkát végez. Az egyik, 1905. március 24-től április 6-ig vezetett 188 oldalas, tartalomjegyzékkel is ellátott jegyzetkönyv⁴⁰ adatgazdag dokumentuma a saját művészet és a saját pálya keresésének. Kisebb részük gyorsírással

³⁶ Móricz Zsigmond jegyzetfüzete. Kézirat, magántulajdonban.

³⁷ Uo.

³⁸ MÓRICZ Zsigmond, *Jókai: Jegyzetek egy belső fejlődés történetéhez* = M. Zs., *Tanulmányok, i. m., I.*, 433–435.

³⁹ Jonathan CRARY, *A megfigyelő módszerei: Látás és modernitás a 19. században*, ford. LUKÁCS Ágnes, Bp., Osiris, 1999.

⁴⁰ Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, M. 146/1.

íródik, például az a feljegyzés is, amely Az Újság szerkesztőségének tagjairól készül. A tartalomjegyzék szerint szerepel bennük Gajári, Szilágyi, Mikszáth, Herczeg, Kozma, Kóbor, Kenedi, Kálnoki, Szilágyi, Elek, Nyitrai, Aranyi, Fröhlich, Páris, Toma, Illés, Károly szolgál, János szolgál, Chorin, Diósi. Ez év októberében újabb feljegyzést is készít a lapról, a kéziratot Móricz Miklós közli és elemezi 1955-ben:

Az elemzések végül a stílus-értékelésen keresztül valóságos remekeivé lesznek az emberlátásnak. Hangjuk egyszerű, közvetlen. Magának ír s így nincs „lám-paláza”. Magának ír, témáját nem kell senkinek a kedvéért megválasztania, s hangot sem kell keresnie egy laphoz, egy szerkesztőhöz, olvasóhoz. Ennélfogva az a végleges stílusa ez, ami ezekben az években a nyomtatott munkáiban még nem jelentkezik. S akkor lesz majd belőle nagy író, amikor szerkesztői és olvasói előtt is ezzel a fesztelenséggel tud megjelenni, megállani. [...] Itt, ezekben a kis elemzéseiben mondja ki először a maga írói meggyőződését: érzik rajta (Ábrányin), hogy „ír, (az ő kiemelése), a mi a legiszonyúbb egy írónál”. Nos, ez az „iszonyúság” itt tűnik el először az ő írásaiból, ezekben a tintával, gondosan, nagy elmélyedéssel, önmagának készült írásaiban.⁴¹

Móricz a hírlapot ebben az elemzésben vállalatként és politikai intézményként vizsgálja, miközben az olvasóközönség⁴² kiszolgáltatottságának és az írói szabadság korlátozottságának⁴³ problémáit veti fel.

A fent említett jegyzetkönyvben írói munkájához készített bejegyzések és műtervek is találhatóak: „házban” (Idill a kapunál, Kéményseprő, Szemlesütő leány), „utcán” (A szerelők, Rikkancsok, Éjjel az utcán), „családban” (Itthon, Zsani, Mina, Nagymama, Miklós, Édesanya, Én), „alakok” (Akadémia Heinrich, Thaly, Vécsey, Szendrey János, Nagy Géza, Wlassits), „piaczi alakok”. Ezeken az oldalakon készül el a nagyepika reprezentáns műfajának első, saját szavakkal megfogalmazott poétikája:

A regény

Az életet csak az életet! Nyoma se legyen a már kialakult stílusnak az írásban. Szörnyű, mikor az író kész, feldolgozott képzeteket sablonos képzetkapcsolással variál. Patikus ez, nem író. Mások által elkészített szereket, mások által előírt módon kever, s a beteg olvasó úgy falja, mintha az örök élet poharából itatná. Bizonyos csömört érez eleinte, de ha sokat használja az or-

⁴¹ MÓRICZ Miklós, *Móricz Zsigmond az újságírásról, újságírókról*, It, 1955/3, 368.

⁴² „Az Újság, mint minden újság, egyszerűen vállalat, mely a magyar társadalom egy rétegét akarja olvasójának megnyerni. Ezért úgy ír és olyat akar írni, a mi ennek a rétegnek kell. S az a kérdés, a lap szerkesztői mennyire tudják felismerni e réteg szükségleteit s lelkét. Egy lap életkérdése s föltétele az, hogy kiknek kell?” *Uo.*, 370.

⁴³ „A lap egyénisége ebben áll: senki sem írhatja azt, a mi szemének-szájának tetszik, csak azt, amire szükség van. A lap szelleme irányítja az író észjárását. Az író t. i. azt írhatja amit akar, de csak a lap szellemében.” *Uo.*

vosságot, hozzászokik, sőt jónak is találja. A léleknek nincs szüksége patikára. Szabad élet, friss levegő, tiszta látkör!

Írd le a mezőt a hogy van. Az életet a hogy látod. [...] Ne te beszélj, csak te vonultasd fel az életet. Ne téged lássunk, hanem az életet. Akkor látunk téged!

És hogy ezt elérd, először is felejts el mindent a mit olvastál. Semmit se írj le a más szavaiból, a nyomtatott szavakból.

Íróra ez a halál.⁴⁴

Móricz a magánjegyzetekben találja meg az önkifejezésnek azt a pozícióját, amelyek elemzői és kritikai aspektusai mégiscsak felkínálnak egy írásbeli pozíciót. A füzetek évről-évre, még 1908 után is, a saját helyzetmeghatározás próbálkozásait rögzítik, illetve a regények formálódásának kísérletező színhelyei maradnak.

Egy látóköron kívül eső írástartomány

Ezeknek az irodalmi kánon számára ismeretlen előmunkálatoknak és nyersanyaggyűjtésnek köszönhetően Móricz 1909-től „hirtelen” művek sokaságával képes elárasztani az irodalmi piacot. Az a nagy mennyiségű, 200 ívben vagy 1160 oldalban megszámlált irodalmi teljesítmény⁴⁵ azonban mégis felveti a kérdést, hogy az írásnak ezt a dinamikáját a szerző hogyan menedzseli, van-e Móricznak művészi tartaléka, „fedezete” az előlegekre, az életműsorozat építésére?

A Móricz-szakirodalomban köztudomású, hogy az 1910–1911-ben közölt új regények a korábban fiókban maradt művek átírt (*Harmatos rózsza*) vagy címváltáson átesett változatai. Az 1911-es *Árvalányok* az 1904-ben keletkezett *Galambfelhők*, illetve az 1910-es *A galamb papné* az 1907-es *Mézeshetek* átdolgozott variánsa. A *Tavaszi szél* (1912) és a *Magyarok* (1912) című kötetek elbeszéléseinek kétharmadát azok a novellák alkotják, amelyeket Móricz még a *Hét krajcár* előtt, 1905 és 1908 között írt. A Nyugat előtti és utáni időszak folytonossága eszerint talán az átírások módozataiban keresendők. Az intertextuális mozgás, az „új” szövegek esztétikai értékének változása a *Hét krajcár* kötetben nem számottevő. Tanulságos azonban, hogy a *Márkus* története Nagybannyárról származik még 1907-ből,⁴⁶ a *Hímes tojások* pedig Móricz ugyanebben az évben tervezett „első” kötetének címadó novellája.⁴⁷

A *galamb papné* és az *Árvalányok* témái Móricz népköltési gyűjtőútjairól származnak, utóbbi kisregény témájához Csengerben, 1903. augusztus 20-án jegyzett négyféle

⁴⁴ Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, M. 146/1.

⁴⁵ „1160 oldal finom szépirodalom. Eddig megjelent tőlem kötetben. Prima qualitas.” MÓRICZ Miklós, *i. m.*, 152.

⁴⁶ Móricz Zsigmond – Soltész Elemérnek, 1907. október 3. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.864#p.15>

⁴⁷ Móricz Zsigmond – Soltész Elemérnek, 1907. augusztus 17. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.857#p.22>

női sors megfigyelései szolgáltak alapul.⁴⁸ A népdal és népmesei gyűjtőutak késői hatóereje mutatkozik meg ezekben az átdolgozásokban,⁴⁹ de az újonnan keletkező műveket is jegyzetelő munka előzi meg. Az *isten háta* mögött regényterve Jolsván, Rozsnyón, Barsendrédén rögzített apró feljegyzésekből alakul ki.⁵⁰ Móricz nem változtat tehát gyűjtési írói módszerén akkor sem, amikor már szerzői neve biztosítja számára a polgári-írói egzisztenciáját.⁵¹ Szövegelméleti kérdésirányokra fókuszáló, a filológia és a néprajztudomány diszciplínáira utalt olvasatok tárhatják fel ezeknek az írói munkához készített vegyes szövegeknek irodalom előtti „létmódját”, melyekből, az akadémiai népies nemzeti konzervatív esztétikai felfogásnak ellentmondva, Móricz nem tünteti el a szóbeliség és életszerűség nyomait, sem alacsonyabb rendűnek tartott paraszti nyelv durvaságait. Móricz a Petőfi Társaságba való választása alkalmával éppen ilyen, a „visszanépiesítéstől”⁵² megóvott népmesét választ, amikor 1913 februárjában a Tudományos Akadémián megtartja felolvasását. Az író levélben figyelmeztetik, hogy a *Három boldog ember* című, megcsalt férjéről szóló komédiája nem illik az ünnepélyes közgyűlés hivatalos formájához: „Az Ön meséje, éppen mert gyöngye a népköltésnek és egy irodalmi műfajnak, megkívánja a megfelelő keretet, hogy az Öntől is várt hatást kiváltsa, hacsak olyanforma hatásra nem pályázik, mint a milyent egy gatyás paraszt megjelenése keltene, egy – elite-bálon.”⁵³

Móricz a 19. századi normák szerint megbélyegzett élő népi folklórt és nyelvet indít útjára az irodalom felé. Gondolatmenetünk szempontjából a műveknek ez a „hátország”: mind a kulturális tőkeképződés aktorainak, mind az irodalmi élet közszereplőinek látókörén kívül eső, meglepően új írástartomány, csak más szövegfogalom keretei között állíthatók az irodalom poétikatörténeti kontextusába.⁵⁴

⁴⁸ CZINE Mihály, *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*, Bp., Magvető, 1960, 555.

⁴⁹ „minden elébem tolt, amit annak idején nem akartam látni. Ahogy a vastag papné megölegette a kövérke kis tanítónőt... Ahogy dühösen rávert a fiai testére... Ahogy az urával halálos párbajt állott érzéki kielégítetlenségében. Ahogy pletykáltak... Ahogy már két órája ettek és ittak.” MÓRICZ Zsigmond, *Hogy nézi a regényíró az életet* = M. Zs., *Tanulmányok, i. m.*, I, 699.

⁵⁰ „A kisváros regénye. Roppant sok alakkal, mert a kisváros egy nagy család. Mindenki összetartozik. Nem egy embernek és egy családnak a regénye, hanem az egész város Harminc házasságtörés.” Petőfi Irodalmi Múzeum, *Kézirattár*, M. 130/306. 16. f.

⁵¹ „A néprajzi gyűjtésről annyit, hogy Sebestyén Gyulával, a nagy folklóristával baráti viszonyban vagyok, hol ő biztat valaminek a gyűjtésére engem, hol én őt, de nem kötöm le magam néprajzos irodalom munkássává, hiszen én a gyűjtésemet legtöbbször mindjárt fel is használok elbeszéléseimben, vagy abban, amit éppen írok.” Móricz Zsigmond – Hegyaljai Kis Gézának, 1913. február 7. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.1324#p.5>

⁵² DOMOKOS Mariann, *A folklórgyűjtővel és a folklórszövegekkel szembeni elvárások a 19. században = Média és váltások*, szerk. NEUMER Katalin, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet – Gondolat, 2015, 31.

⁵³ Vende Aladár – Móricz Zsigmondnak, 1913. március 7. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.1339#p.10>

⁵⁴ CSÉVE Anna, *Archívum és terep, írás és élet: Realizmus-problémák Móricz Zsigmond prózapoétikájában*, Helikon, 2021/2, megjelenés előtt.

A mérhetetlenül nagy tőke

Az 1909-ben kanonizált *Hét krajcár* kötetben aligha található példa modern esztétikai eljárásokra, annak progresszív, kísérletező nyomai inkább Móricz egyéni tárgyválasztásaiban és invencióban mutatkoznak meg, nem pedig megformáltságukban. Móricz a maga megfigyeléseiből és anyagából kinyerhető szabályok felfedezésére, illetve a saját pozíció retorikájának megalkotására koncentrált. Bár az elemzők a *Hét krajcár* kötet leggyengébb írásának tartják,⁵⁵ *A nagy fundus* című Jézus-példázatban⁵⁶ felvetődő témák – mint a folyamatos hasznot termelő pénzalap, a tőke, a kamat viszonylatai – rendhagyó gondviseléstörténetnek számítanak még a 20. század elején is. A tárcanovella lehetséges olvasata feltárható a Móricz népmese-gyűjtéseiből minden bizonnyal ismert népi legendák, vagy „miraculum”-elbeszélések felől, de akár teológiai megközelítésben is, a példabeszéd, parabola műfaja által. Péter apostol nagy találmánya – hogy az egyre „nagyobb” szegénység és a „hatalmasabb” pénz széttartó gazdasági „ollóján” változtatni kell, az emberiségtől gyűjtött közös „mérhetetlenül nagy tőkéből” a legszegényebbnek is kell jusson – lehetne az egyenlő újraelosztás ökonómiai példázata is. Ugyanakkor a novella egyes önreferenciális elemei a parabolikus formát önelbeszélésként is olvashatóvá teszik. A nagy közös alap létrehozása érdekében adományokért induló Péter apostol munkáját az isteni kinyilatkoztatás így támogatja: „– Menj el Péter. Itt a falu, gyűjts.” A gazdaság legfontosabb területének, a tőkeelosztásnak és a falukutatásnak összekapcsolása jelzi, hogy Móricz modernista gondolkodásmódjában az írói feladatok aktivitása nem esik kívül „a társadalmi energia megmaradás törvényén”.⁵⁷ A gyűjtő munka, ebben a parabolikus jelentésében, olyan szellemi tőke felhalmozása is, melyhez a (falu)kultúra mint a társadalmi minták gyűjtőhelye szintén hozzájárul. Mérhetetlen nagyságát még 1932-ben is a *Népköltési gyűjtő* című visszaemlékezésében is megemlíti, huszonöt-harminc év alatt nem fogyott ki ez a „tarisznya”.⁵⁸ A novella másik rejtélyes kitétele – „a tőkét a maga ereje győzze meg” – a kulturális tőke művészeti piacon való önmozgására is utalhat. Ebben az összefüggésben a falu kulturális képviselője a nagy példányszámú lapok által visszahat a kulturális emancipációra, tágabb értelemben majd a népművészet irodalmi piacképességére. Az írások gazdasági szándékokat kommunikáló és alakító hatása 1909 körül még aligha tudatos, inkább parabolikus reflexiója annak a ténynek, hogy *A nagy fundus* első megjelenését 40 koronával honoráló Tisza-párti lap,

⁵⁵ FRÁTER Zoltán, *Alvajáró emberek: A Hét krajcár elbeszélései = Móricz a jelenben*, szerk. BENGI László, SZILÁGYI Zsófia, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2015, 137.

⁵⁶ MÓRICZ Zsigmond, *A nagy fundus*, *Az Ujság*, 1908. nov. 12., 1–2.

⁵⁷ Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013, 193.

⁵⁸ „Így egy kötetem sem jelent meg népköltési gyűjtéseim elég gazdag aratásából: ellenben kimeríthetetlen mondanivaló duzzadt bennem, s huszonöt-harminc év alatt nem fogyott ki az a tarisznya, amit ott és akkor tömtem meg vad és mohó kapzsisággal, a nép valóságos életének mindenféle anyagával.” MÓRICZ Zsigmond, *Népköltési gyűjtő = M. Zs., Tanulmányok, i. m., I, 757.*

Az Ujság, e közléssel támogatja a példázatban rejlő „felforgató” írói eszmék terjesztését. Mindez igazolja azt a korábbi állításunkat, hogy Móricz önszemléletében 1909-ben jelenik meg a kereskedelmi logika identitásteremtő reflektálása. Az irodalomnak a piaccal való kritikai és megfelelési viszonylatában olyan részletek is felmerülnek e novella kapcsán, amelyek Móricz 19. századi eszmei előzményeihez képest folytonosságot és megszakítotttságot egyaránt felmutatnak, hiszen megformált önarcképe az apostoli szerep, a mitikus és egyben „petőfies” ideálkép elemeit is hordozza.

A kortárs gyűjtések, tereptanulmányok olyan kulturális tőkét jelentenek, amelyek materialitásukban felhalmozott használati értékükkel nem közvetlenül szolgálják ki a kereslet érdekeit. Ez a belsővé tett, elsajátított készség egyfajta személyes írói vállalkozás,⁵⁹ felhalmozott munka, amely az inkorporált kulturális tőke fogalmával írható le.⁶⁰ Olyan személyi tulajdon, amely az írásforma szabadságánál fogva Móricz kritikai viszonyulását is kifejező (az irodalmi piacképességet biztosító személy autoritásától eltérő) *másik* írói szerepfelfogás eredménye. A publikus életművet értelmező irodalomtörténetek nem teszik könnyen megragadhatóvá azt az írói autonómiát, amelynek létszüksége a polgári életstílustól eltávolodó, „szabadlábbon”, „közveszélyre” vállalt művészi habitusválasztás. Móricz bourdieu-i értelemben vett kettős szerepben van jelen értelmiségként a társadalomban.⁶¹ A modernitás eszméi ott munkálnak ebben a hasadt írói tudatállapotban. A közéleti szereptől távolodó, másfajta szocializálódást igénylő, másokat meghallgató, adatrögzítő írószerep nyomot hagy a művekbe foglalt önarcképen. 1913 januárjában egy szegedi útról készített tárcában nyilvánosság elé kerül az irodalom reprezentatív fórumain öntagadónak számító reflexió: „ma Szegedhez hasonlatos úri város nincs több Magyarországon. Én paraszt vagyok benne”.⁶²

Miközben Móricz a nélkülöző értelmiségi pozíciójából a társadalmi felemelkedés és az országos hírnév elérése felé halad, eljut a jómódú polgári életmódig, egyre inkább támaszkodik a különnc, az irodalmi rendszereken kívül eső, folytonos keresésben elgondolt „bűvészinas”⁶³ pozíciójára, aki látszólag mentesül a piac közvetlen nyomása

⁵⁹ Vö. „[A]ki teremt valamit, az nem hagyja cserben azt. [...] Hanem aki maga szülte a vállalkozást, ami életnek megnyilatkozása, az nem tudja, nem akarja s nem is képes abbahagyni.” MÓRICZ Zsigmond, *Damaszkuszi élmény* = M. Zs., *Tizenkettedik órában: Tanulmányok*, szerk. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1984, III, 137.

⁶⁰ Pierre BOURDIEU, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*, ford. BOGDÁN Éva = *A társadalmi rétegződés komponensei: Válogatott tanulmányok*, szerk. ANGELUSZ Róbert, Bp., Új Mandátum, 1997, 156.

⁶¹ Vö. „Ám a művészek társadalma nemcsak egyfajta laboratórium volt, ahol feltalálásra került az a különleges életművészet, amely a művészi életstílust jelentette, hanem az alkotásra való vállalkozás alapvető dimenzióját is körülírta. Egyik legfontosabb és mégis mindig figyelmen kívül hagyott dimenziója az volt, hogy saját maga piacának számított. Ez a társadalom szállította a merész ötleteket és határsértési módokat, amelyeket az írók és művészek belefoglaltak nemcsak műveikbe, hanem létezésükbe is, amit szintén műalkotásnak fogtak fel, s aminek elismerése a legfontosabb és a legmeggyőzőbb volt számukra.” BOURDIEU, *A művészet szabályai*, i. m., 79.

⁶² MÓRICZ Zsigmond, *A szegedi papucs*, *Az Est*, 1913. jan. 17.

⁶³ „A modern író az életet életnek hagyja, de életre akarja teremteni a gondolatot. Részt vesz a szociális kavargásban, és inkább belefut az emberiség valóságába, mint hogy csak gyöngyöket akarjon kihalászni belőle. Nem imádjá többé a forma művészetét, hanem mélyebb dolgot keres: a teremtés műhelyében akar részes lenni. Inkább akar boszorkányinas lenni, akit összetörnek a felzúdult szellemek, mint bűvész, aki

alól. Ennek az országjáró írói-értelmiségi személyiségnek a „feltalálása” társadalmi nézőpontból a 19. századi „vándorpoéta” alakját idézi, és egyben a 21 éves Móricz terveire is igen hasonlít, amelyektől nagybátyja 1900-ban óva intette: „ha író akar valaki lenni, azért nem szükséges kóbor jószág módjára futkároznia az országban”.⁶⁴ Amikor az írásbeli paradigmán kívül eső területek válnak a hivatásos író figyelmének tárgyává, határsértő tevékenységet folytat a nyílt színi írással. Miközben Móricz a modern irodalmi élet piaci szereplője, autoriter módon élteti tovább a kéziratosság, a szóbeliség, a közös nyelvi-irodalmi kompetencia éthoszának 19. századi formáit.

Móriczot részben a Nyugat esztétista modernitásának elvei indítják el a társadalmi felemelkedés felé, de paradox módon ez a művészetfogalom lesz az, amely nem tudja az írók kizárólag a klasszikus polgári művészet közegeiben marasztani. Móricz egzisztenciális sikertörténete nem jöhetett volna létre a gazdasági-ökonómiai én-formálásnak, az író piaci szereplőként való szituálásának folyamata nélkül. A szerzői név megteremtése által ugyanakkor lehetővé vált, hogy a Nyugat felfedeztette társadalmi jövedelmi viszonyaitól szabadon, de azoktól mégsem teljesen függetlenül őrizze meg írói-művészi autonómiáját vagy annak illúzióját.

CSÉVE ANNA
irodalomtörténész, főmuzeológus
Petőfi Irodalmi Múzeum
cseve.anna@pim.hu

The Great Foundation or How Art Becomes the Medium of Social Advancement for Zsigmond Móricz?

Abstract: The study seeks to answer how Móricz, as an artist and as a market player, finds his intellectual vocation and how it all relates to the issues of social and cultural modernity. Examining the topic is also important since so far research has not had a successful analytical proposition that would have found continuity in the transformation of the writer's attempts into a success story. The hitherto little-researched sources (letters, notes, household accounts) attached to the publications may help to reveal the process of inventing both an intellectual “enterprise” as well as the writer's poetics developed between 1900 and 1912 for further research.

Keywords: Zsigmond Móricz, social and cultural modernity, literary career

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/266-279.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

kénye-kedve szerint játszik a bűvölés eszközeivel.” MÓRICZ ZSIGMOND, *Új szemek, új szavak, új igék* = M. Zs., *Tanulmányok, i. m.*, I, 633.

⁶⁴ Pallagi Gyula – MÓRICZ ZSIGMONDNAK, 1900. január 21. <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.26#p.3>

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

Hétköznapok a Nyugat folyóiratnál

(1911. január – március)

1.

Az 1911 elején lezajlott Nyugat-válság kimenetele viszonylag jól ismert. Január utolsó hetében Hatvany Lajos felszólította Osvát Ernőt, hogy változtasson a Nyugat szerkesztéspolitikáján, és mostantól az ő útmutatásait kövesse. Osvát ezt az eljárást visszautasította, és felhívta Hatvany figyelmét, hogy miután addig elmulasztotta a felelős szerkesztő jogkörének szerződésbeni szabályozását, a fennálló helyzet elismerésével mindezt haladéktalanul pótolja. A garanciát Hatvany – napokon át húzódó „tárgyalások” után – megtagadta, mire Osvát február 4-én lemondott a szerkesztésről. Hatvany ezt tudomásul vette, és úgy gondolta, hogy a Nyugatot – Ignotus és egy „lector” szerkesztői közreműködésével – birtokba veszi.¹ Ám Osvát szimpatizánsai másnap összegyűltek a Palermo kávéházban, ahol a szerkesztő iránti szolidaritásukat hangoztatva kinyilvánították, hogy bojkottálni fogják az „új”, Osvát nélküli Nyugatot. Hatvanyt megdöbbenette az Osváttal szimpatizálók nagy száma, miközben őt kisszámú szövetségesei is cserbenhagyták. Végül kiadta a másfél évre érvényes nyilatkozatot, de közölte, hogy a Nyugat ügyében további anyagi befektetésekre nem hajlandó – és elutazott Berlinbe. (Ehhez a „megoldáshoz” a Nyugat-válságok idején többször folyamodott.) Tervét viszont nem adta fel, hogy – az ő kifejezését idézve – a „Palermo-patkányhad ügyében” a nyilvánosságot a maga oldalára állítsa.²

2.

Az irodalompolitika-vita időszaka a Nyugat folyóirat hőskorának egyik legjobban dokumentálható szelete.³ A kérdéssel foglalkozó publikációkban kevesebb szó esik arról, hogy az Osvát elleni harcias fellépésben a bűnbakkeresés motívuma is közrejátszhatott. Az 1910 augusztusában létrejött Nyugat Könyvkiadó Rt.-nek Hatvany Lajos és apja, Hatvany-Deutsch Sándor voltak a főreszvényesei.⁴ A jelentős tőkebe-

¹ Hatvany Lajos – Ady Endrének, Budapest, 1911. február 5. után = Ady Endre *Összes Művei: Levelezése (1910–1911)*, s. a. r. VITÁLYOS László, Bp., Akadémiai – Argumentum, 2009, III, 201–202.

² Hatvany Lajos – Ady Endrének, Berlin, 1911. május 2. = *Uo.*, 251.

³ Ady Endre *Összes Művei: Újságcikkek, tanulmányok*, s. a. r. LÁNG József, VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1973, X, 437–501; FRÁTER Zoltán, *Osvát Ernő élete és halála*, Bp., Magvető, 1987, 95–111; NAGY Sz. Péter, *Hatvany Lajos*, Bp., Balassi, 1993, 35–45.

⁴ A 110 darab, egyenként ezerkoronás részvényt a következő személyek jegyezték: Hatvany Lajos 40 db, Hatvany-Deutsch Sándor 20 db, Kohner Adolf, Helvey Tivadar, ifj. Chorin Ferenc, Goldberger Leó,

fektetés ellenére a lap példányszáma, befolyása érdemben nem növekedett, miközben a vállalat alig fél év alatt csődközeli helyzetbe került. A kedvezőtlen mérlegért Osvát *kis részben* mondható felelősnek, legfeljebb a szerzőknek kifizetett időnkénti túlzó honoráriumokat róhatnánk fel neki. A kudarcot főként a kiadói üzletpolitika idézte elő, és ennek fontos elhatározásai mögött Hatvany állt. Az ő döntése volt a folyóirat terjedelmének megnövelése;⁵ több szerzőt is külön javadalmazással „kizárólagosan” a folyóirathoz kötöttek, másokat jelentős előlegekkel ösztönöztek. 1910 őszén folytatódott a költséges vidéki matinék sorozata, mindazonáltal a Pécsset, Miskolcon, Marosvásárhelyt megtartott fellépések hatására érdemben nem bővült az előfizetők köre.

A legfőbb cél a könyvkiadás felfuttatása lett. A Nyugat hagyományos formátumú könyvei mellett elindították a Nyugat Könyvtár sorozatát. Az ilyen jellegű vállalkozásokat a nagy kiadók kellő előkészítés után, biztos vásárlói körre építve hirdették meg, javarészt előfizetői rendszerben – a Nyugat egyes példányokat árusított. A füzetek kínizetre igénytelenek voltak, és többször a folyóiratban már közreadott publikációkat tartalmaztak.⁶ A bevételekhez mérten a felmerült költségek aránytalanul magasnak bizonyultak, és a kiadásokat a részvénytársaság alaptőkéjéből finanszírozták.⁷ Mindez egy szabályosan működő, a kiszámítható üzletet előtérbe helyező részvénytársaságnál nem történhetett volna meg. Azonban a Nyugat Könyvkiadó Rt.-nél az igazgatóságban többségében Hatvany Lajos megbízottai ültek. Hatvany döntéseit Miklós László, a Deutsch Ignác és Fia cég főtisztviselője közvetítette a Nyugathoz; Wilhelm Arthur szintén a cég vezető hivatalnokaként dolgozott; Ignotus és Osvát – a vita elmérgesedéséig – Hatvany döntéseinek kedvezményezettjei voltak; ifj. Chorin Ferenc és Brüll Alfréd nagyiparosokról pedig kevéssé feltételezhető, hogy közlelről követték volna az ügymenetet.

3.

Az Osvát és Hatvany közötti szakítás után a Nyugat-szerkesztők kényelmetlen helyzetben találták magukat. Érezték, hogy a mecénásukkal való korábbi jó viszony teljesen már nem állítható helyre, azonban továbbra is szükségük volt a Hatvanytól érkező

Elbogen Károly, Weiss Manfréd, Hatvany-Deutsch Béla, Károlyi Imre, Láczy Leó 5-5 db, Brüll Alfréd 3 db, Fleischl Sándor 2 db – ehhez jött apportként a folyóirat.

⁵ Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1910. december 3. Idézi BUDA Attila, *A levelezések összintésége avagy a filológus kategorikus imperatívusza = A Nyugat-jelenség (1908–1998)*, szerk. SZABÓ B. István, Bp., Anonymus, 1998, 73–74.

⁶ Lásd például a következő kiadványok anyagát: HATVANY Lajos, *Gyulai Pál estéje* (9.), LACZKÓ Géza, *A porosz levél, Madame de Rothe halála* (13.), BABITS Mihály, *Két kritika* (18.), TERSÁNSZKY Józsi Jenő, *A tavasz napja sütötte...* (34.) – mindegyik füzet 1911-ben került a boltokba, zárójelben a Nyugat Könyvtár sorszáma olvasható.

⁷ Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1910. december 8. = *Levelek Hatvany Lajoshoz*, kiad. HATVANY Lajosné, Bp., Szépirodalmi, 1967, 102–104.

anyagi támogatásra. A helyzetet bonyolította, hogy a szerkesztők magánemberekként jelentékeny kölcsönökkel tartoztak Hatvanyinak. E tekintetben Fenyő volt Hatvany legrégebb „kliense”, 1907-től kapott Hatvanytól „adósságrendező” és áthidaló kölcsönöket, amelyek alkalmanként pár ezer koronát tettek ki.⁸ Ignotus a legnagyobb, 14.000 koronás összeget 1910-ben vette fel, érte 4 ¼ százalék kamatot fizetett, azonban magát a tőkét Hatvany 1912 nyarán elengedte.⁹ Jellemző egyébiránt, hogy az érintettek miként írtak Hatvanyinak ezekről a tartozásokról: Ignotus általában drámaian, Fenyő saját adósságairól a „kívülálló” ironiájával nyilatkozott, és – némi sajnálkozó humorral – ő közvetítette Osvát kérelmeit is (amíg lehetett).¹⁰

Nyilvánvaló volt, hogy Hatvany nem fog végrehajtókat küldetni a kölcsönök visszaszerzésére, ám belátható, hogy körülményes dolog életre-halálra szóló „munkahelyi” vitákat folytatni egy olyan főnökkel, aki lényegében korlátlan pénzeszközök felett rendelkezik. Mindazonáltal Hatvany nagyvonalú ember volt, és a pénzét nem használta arra, hogy másokat – közvetlenül vagy közvetetten – véleményük megváltoztatására kényszerítsen. Mindez életbevágó volt Fenyő számára, aki az 1911–1912-es Nyugat-válság alatt többször is egyértelművé tette, hogy ő minden körülmények között Osvát érdekeit fogja képviselni, és ha sor kerül Osvát eltávolítására, vele fog tartani.¹¹ Fenyő ugyanis főállásban a Gyáriparosok Országos Szövetségének titkáráként dolgozott, és Hatvany-Deutsch Sándor volt a hivatali főnöke. (Fenyő emlékezése szerint Hatvany-Deutsch Sándor nyilvánosan nem foglalt állást a Nyugat-vitában, de azért elhangzott a figyelmeztetés: „Wissen Sie, Fenyő, der Laci wird Ihnen das nie verzeihen!”¹²)

A január végi összetűzés után Fenyőnek a Nyugatnál betöltött „pénzügyminiszteri” pozíciója is megingott. Hatvany Lajos – a szerkesztőség kikapcsolásával – Miklós Lászlóra bízta a kifizetések felügyeletét. Miklós nemcsak a Hatvany-Deutsch vállalatbirodalomban töltött be fontos pozíciókat, de Miklós Andor testvéreként Az Est Lapkiadó Rt. igazgatótanácsának is tagja volt: nyilvánvaló, hogy a Nyugat összes ügyével nem foglalkozhatott. Hatvany Veigelsberg Viktor jogászt, Ignotus öccsét is bizalmával tüntette ki. Ebben nem feltétlenül Ignotus személye jelentette a garanciát, inkább Miklós Lászlóé, hiszen Veigelsberg Viktor az 1910-es évek elején Az Est Rt. felügyelő

⁸ Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1907. április 26. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (továbbiakban: MTA KIK) Ms 380/59; illetve lásd Fenyő 1910. december 8-i levelét (adatai az előző jegyzetben).

⁹ Lásd Ignotus 1912. június 10-i levelét, amelynek címzettje nem a *Levelek Hatvany Lajoshoz* című kötetben feltüntetett Ady Endre, hanem Pap Dávid, Hatvany Lajos jogtanácsosa (*i. m.*, 640–641).

¹⁰ A századelő Magyarországon egy pályakezdő tanító például havi 100 koronás bért kapott, míg egy villamosvezető napi 12 óra munkáért havi 72 koronát. Távoli becsléssel egy korabeli korona mai áron körülbelül 1.000–1.200 forintot ért.

¹¹ Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. február 4. = *Levelek Hatvany Lajoshoz*, *i. m.*, 140–142. (A levél kötetbeni datálása korrigált.)

¹² „Tudja-e, Fenyő, hogy a Laci ezt magának soha nem fogja megbocsátani.” *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, szerk. VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1975, 116.

bizottságában is helyet kapott. Ám Hatvanynak idővel el kellett fogadnia, hogy Fenyő ismeri legjobban a Nyugat üzleti viszonyait;¹³ a mecénás a könnyebb ellenállás irányában haladt, és Fenyő néhány hét múltán visszakapta „miniszteri tárcáját”.

A részvénytársaságot megbénító szakítás veszedelme elhárult, azonban a szerkesztők felkészültek Hatvany ellenakcióira. Osvát úgy gondolta, hogy legkésőbb a másfél éves „türelmi időszak” lejártával Hatvany megpróbálja őt elmozdítani az állásából, ám „ha már időt adtak neki a védekezésre, akkor neki ezt okosan fel kell használnia”.¹⁴ A legsürgősebb feladat a Nyugat távollévő szerzőinek tájékoztatása volt, nehogy a munkatársak meggondolatlan nyilatkozatokkal, vagy – adott esetben – szerződéssel kötelezzék el magukat Hatvany mellett. Osváték nyilvánvalóan átgondolták az érveiket, hiszen a szimpatizánsoknak szóló levelekben számos szövegszerű egyezés mutatkozik.

A levelezésből részt vállalt Szini Gyula és Bán Ferenc, de a kapcsolattartás döntő hányadában Fenyőre hárult. A Párizsban tartózkodó Ady meggyőzésében Schöpflin Aladár is részt vett. Schöpflin Ady számára is hiteles információforrásnak minősült, hiszen közismert volt irodalmi ügyekben tanúsított higgadtsága, másfelől Schöpflin a Nyugat konfliktusairól elfogulatlanul mondhatott véleményt, hiszen ő a Franklin Társulat alkalmazottja volt. Ady egyébiránt maga is tudta, hogy a *status quo* fenntartása elsődleges érdek, hiszen nem sokkal a válság kitörése előtt a Nyugat Rt. nagyvonalú szerződést kötött művei kiadására. A megegyezés engedélyezte Adynak a más orgánumok számára való munkát is, de legfontosabb pontja szerint a költőnek élethossziglan tartó fizetést biztosított.¹⁵ Ady tehát ragaszkodott a messizi idegenben tartózkodó „beteg ember” szerepéhez, és a január–februári konfliktusról a sajtóban nem nyilatkozott.

4.

A szűkebb szerkesztőségen belül éveken át Ignotus volt Hatvany bizalmasa, reá hárult tehát a csalódott mecénással való levelezés. Ignotusnak amúgy is „nagy bűnei” voltak, hiszen Hatvany eredetileg az ő támogatásával lépett fel Osváttal szemben.¹⁶ A levelekben, amelyeket Ignotus 1911 február–márciusában Hatvanynak küldött, erős csillapító szándék mutatkozik. Ignotus nem fogadja el, hogy a Hatvany és Osvát közötti szakítás végleges volna. *A fő üzenet:* kis megingás történt, de minden folytatódhat a régi gyakorlatnak megfelelően – bizonyos kiegészítésekkel és a szükséges korrekciókkal.

¹³ Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. február 26. = BUDA, *i. m.*, 74–75.

¹⁴ Révész Béla – Ady Endrének, Budapest, 1911. március 1. = ADY, *Levelezése (1910–1911)*, *i. m.*, 228.

¹⁵ *Tessék színt vallani: Osvát Ernő szerkesztői levelezése*, kiad. KOSZTOLÁNCZY Tibor, NEMESKÉRI Erika, Bp., Gondolat – Országos Széchényi Könyvtár, 2019, I, 516–518.

¹⁶ Elek Artúr – Móricz Zsigmondnak, Róma, 1911. február 12. Kézirat: <http://digiphil.hu/o:mzs-lev.tei.1040> (Letöltés ideje: 2021. április 17.)

Inspiráló és kedvező kicsengésű hírek érkeznek tehát Berlinbe, még ha ezek csekély jelentőségűek is.¹⁷ Ignotus késedelem nélkül számol be arról, hogy a szerkesztők odaadó munkálkodásának köszönhetően mennyi-mennyi szép és érdekes dolog történt a Nyugatnál – elsősorban Hatvany protezsáltjaival. Kovács Júlia könyvéről Lesznai Anna (Hatvany unokahúga) ír, ¹⁸ Szép Ernőnek „gyönyörű kis verse fog most jönni”,¹⁹ sajnos Lengyel Menyhért új darabját nem méltányolja a buta és irigy kritika, de Ignotus „melléje ugrik” és megmenti Lengyelt.²⁰

Ignotusnak kezére játszik a Magyar Figyelő 1911. januári megindulása is. Ignotus többször figyelmezteti Hatvanyt, hogy a Nyugatnál, amely szerinte nem más, mint a konzervatívok által ostrom alá vett vár, össze kell tartaniuk: ebben a légkörben nem vihetik a közönség elé a belső konfliktusaikat. A Magyar Figyelő az ő elveszejtésükre szövetkezett, Ignotus küszöbön állónak mondja Herczeg Ferenc ellenük való „rettegetes kirohanását”, illetve egy bizonyos „Nyugatölő cikk” megjelenését.²¹ A dolgok sokban árnyalja, hogy a polemizálást Ignotus kezdte Tisza Istvánnal, a Magyar Figyelő szerkesztőbizottsági elnökével.²²

Világosan kitűnik, hogy Ignotus kontrollálni kívánja Hatvany megjelenéseit a Nyugatban. Veszélytelenebb, ha ő szerepelteti Hatvanyt – 1911. március 1-jei figyelőiben többször is utal mecénásukra. Mindemellett Ignotus olyan témákat javasol Hatvanynak, amelyek őt a Nyugathoz kapcsolják, de nem érintik a szerkesztéspolitikai vitát. Hatvanyt drámaíráásra biztatja, szinte feladatául szabja, hogy múlt érdekességű dolgok helyett valódi művészi teljesítménnyel vívja ki a kortársak elismerését: „mondom, drága fiam: neked most az a magad iránt való *első* kötelességed, hogy *írj*; jó, szép és komoly dolgokat, amik előtt hasra kell esnie mindenkinek”.²³ Hogy volt-e ebben cinikus él, ma már nem tudható. Hatvany energiáinak lekötésére Ignotus azzal is megpróbálkozik, hogy polémiát generáljon a Jung Ungarn folyóirat egy pontatlan megjegyzéséből; Hatvany 1911 januárjától ugyanis Vészi József Berlinben kiadott német nyelvű, de magyar érdekeltségű folyóiratának szépirodalmi szerkesztője lett.

Az 1911. február 15-i szám lapszemléjében Peisner Ignác – többek között – úgy fogalmazott, hogy a legfiatalabb, radikális esztétikai irányt követő magyar irodalmárok

¹⁷ Ignotus – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. február 23., 27., március 1. = *Levelek Hatvany Lajoshoz, i. m.*, 109, 111, illetve MTA KIK Ms 383/105.

¹⁸ Hatvany Lajos korábbi élettársának, Kovács Júliának *Az árva Mariska napjai* címmel a Nyugat adta ki regényesített emlékezéseit – Lesznai Anna dicsérő kritikája *Az árva Mariska naplója* címmel az 1911. március 1-jei számban olvasható (495–497).

¹⁹ Szép Ernő, *Szonett*, Nyugat, 1911. március 1., 460.

²⁰ Lengyel Menyhért *A próféta* című színdarabját mérsékelt sikerrel mutatta be a Vígyszínház 1911 februárjában. IGNOTUS, *Lengyel Menyhért Prófétája* (Nyugat, 1911. március 1., 494–495.).

²¹ Ignotus – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. február 27., március 1., 7., = *Levelek Hatvany Lajoshoz, i. m.*, 111, 112–113, illetve MTA KIK Ms 383/105.

²² IGNOTUS, *Húszezer korona*, Nyugat, 1911. február 16., 321–324; lásd Uő, *Irodalmi cég-rendszer*, 1911. március 1., 503–504.

²³ Ignotus – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. március 2. = *Levelek Hatvany Lajoshoz, i. m.*, 113–115.

Hatvany Lajos körül csoportosulnak.²⁴ Ignotus február 23-án Hatvanynak panaszkozik, hogy „a Jung Ungarn ellen nagy az elkeseredés ifjú írói körökben, kik különben azon méltatlankodnak, hogy a J. U. a Nyugat öregei iránt is méltatlan”, és kéri, hogy Peisner helyett a következő szemlélet Hatvany készítse el, egyúttal a Nyugat-mozgalomról is írjon, orvosolva az itthoni „öreges és fiatalok” sértettségét.²⁵ Aznap este Ignotus találkozik Vészi Józseffel, színleg békeközvetítőként lép fel, valójában nyomást gyakorol Vészire, hogy tegyen gesztust a Nyugatnak és menesse Peisnert. Vészi természetesen felismeri a „revolverezést”, és levélben figyelmezteti Hatvanyt Ignotus kevésbé kollegiális szándékaira:

Hát én erre érthető megsemmisültséggel azt feleltem, hogy tudtommal nem vétettem ama fiúk ellen semmit, folyóiratom szépirodalmi irányát már az első számban az ő irányukba állítottam be, arra pedig, hogy Peisner helyett én írjak minden hónapban a Nyugatról, egyéb nagymérvű elfoglaltságomra való tekintettel, nem vállalkozhatom. Ha tehát a fiúk bőszerű indulata nem enyhülne, hát bele kellene törődnöm abba, hogy a Jung Ungarnról az egész magyar sajtóban csak két lap hallgat: a Bud.[apesti] Hir[ap], meg a Nyugat, ami azonfelül, hogy pikáns, még engem különösen szórakoztató [!] is. [...] Nem azért írtam meg részletesebben ezt a kis epizódot, mintha valami különös súlyt vetnék az egész dologra. Inkább csak el akartam kissé pletykálni.²⁶

Ignotus közben táviratot küld Hatvanynak, a Vészivel történt megbeszélést „megegyezésként” találja, és immáron Vészi nevében kéri Hatvanyt, hogy Peisner „referádáját” ne közölje („dobjd el”), ellenben írja meg a Nyugatról a cikket a Jung Ungarnba.²⁷ Végül minden marad a régiben, de nyilvánvaló, hogy több újságírónak is kellemetlen hete volt. A fentebb idézett Vészi-levélből az is kiolvasható, hogy Vészi Ignotusszal mint fontoskodó sajtómunkással tárgyalt, a *szövetségesének* Hatvanyt tekintette – és nem csak azért, mert a Jung Ungarn sikere mindkettejük szívügye volt. Vészit és Hatvanyt olyan berlini sajtó- és színházi vállalkozások kötötték össze, amelyeknek pénzügyi „volumenére” Ignotus nem is gondolhatott.²⁸

²⁴ „Das jüngste literarische Ungarn, das eine radikale ästhetische Richtung verfolgt und der ungarischen Poesie neue Pfade zu bahnen bestrebt ist, scharf sich um Ludwig Hatvany und gibt eine Halbmonatsschrift unter dem Titel »Nyugat« (Westen) heraus, die von Ignotus (Hugo Veigelsberg), Max Fenyő und Ernst Os-vát redigiert wird” – írja Peisner Ignác a *Zeitschriftenschau* rovatban, majd néhány cikkre külön is felhívja a figyelmet (Jung Ungarn, 1911. február 15., 304.). A Jung Ungarnról újabban lásd RÓZSA Mária, *Magyar irodalom a Jung Ungarn című folyóiratban*, Magyar Könyvszemle, 2002, 317–321; SZÉCHENYI Ágnes, *A Nyugat német mása: Jung Ungarn, Berlin, 1911 = Nyugat népe: Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerk. ANGYALOSI Gergely et al., Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 178–199.

²⁵ Ignotus – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. február 23. = *Levelek Hatvany Lajoshoz, i. m.*, 109.

²⁶ Vészi József – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. február 25. = *Uo.*, 110.

²⁷ Ignotus – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. február 24. = *BUDA, i. m.*, 74.

²⁸ Vészi József – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. március eleje = *Levelek Hatvany Lajoshoz, i. m.*, 116.

5.

Március elején Ignotus arra a következtetésre jut, hogy Hatvany képtelen felülemelkedni a sérelmeken, és hogy (volt) pártfogójuk újabb „akciók”-ra készül: Hatvany az Osváték által hangoztatott irodalmi autonómia elvét vagy nem értette, vagy nem volt hajlandó elfogadni.²⁹ Ekkor azonban már megkezdődnek a tárgyalások a Nyugat reménybeli új befektetőivel, és talán valóra válhat Ignotus régi terve is: ha vezérigazgatói állást kapna a Nyugatnál, megszabadulna a napisajtó nyűgétől.³⁰

Ignotus tehát elhagyja a korábbi kedélyeskedést, és 1911. március 2-i levelében egyértelmű feltételeket fogalmaz meg, mondhatni, ultimátumot intéz Hatvanyhoz. Elismeri ugyan, hogy Hatvanyval „kicsit igazságtalanság történt és egy kis darabig még történhetik”, azonban óvja Hatvanyt „a rechthaberkedő újra meg újra felelőtől”,³¹ és figyelmezteti, hogy kiadói jogainak érvényesítése – pusztán a hivatali jogosítványok alapján – újólág a „személyes hatalmaskodás” benyomását keltené. Ignotus rámutat arra, hogy egy lap sikerét nem csak az üzletvezetés rátermettsége biztosítja: vannak nehezen szisztematizálható tényezők – ízek, hangulatok –, amelyek egy folyóirat jellegzetességét adják, és az olvasók számára vonzóvá teszik. A Nyugatnál elismerik Hatvany szervezői és támogatói közreműködését, de Hatvany – és itt Ignotus már-már kíméletlen – híján van a pénzzel meg nem vásárolható érdemeknek:

Nélküled és agitációd nélkül a Nyugat egészben is, embereiben is rég felfordult volna. De végre is: a munkákat, amik a cachet[-]ját³² megadják, nem te írtad. Az embereket, akiket placra állított, nem te fedezted fel s nem te adtad be az embereknek. A művészeti és irodalmi tétételeket, amelyeket iránya képvisel, nem te formuláztad. Nem is tehetted, egyiket sem, az időbeli egymásutánnál fogva sem, mert te melléje ugrottál annak a valaminek, ami nagyjában már megvolt, melléje ugrottál, hogy megmentsd, megvédd és lehetségessé tedd. De, mint Arany János barátod mondja: végre sem te köpted.³³

Az évek során Ignotus talán most először beszél Hatvanyhoz nyíltan és egyértelműen: az általa megfogalmazott érvek – sok tekintetben – ugyanazok, mint amelyeket Osvát

²⁹ Hatvany Lajos – Ady Endrének, Berlin, 1911. március második fele = ADY, *Levelezése (1910–1911)*, i. m., 236.

³⁰ Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. március 4. = *Levelek Hatvany Lajoshoz*, i. m., 116–117.

³¹ rechthaberisch (*ném.*): konok, önfújú

³² cachet (*fr.*): egyéni bélyeg, jellegzetesség

³³ Ignotus – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. március 2. = *Levelek Hatvany Lajoshoz*, i. m., 113–115. („Etelét én tettem, a micsodás, azzá; / Etelét én köptem”, ARANY JÁNOS, *Buda halála, Tizedik Ének: Etelek hadba mén.* <https://mek.oszk.hu/11400/11457/11457.htm> Letöltés ideje: 2021. június 20.)

szimpatizánsai hangoztattak. Ignotus immáron egyértelműen Osvát mellett áll, és ki nyilvánítja, hogy nem járul hozzá szerkesztőtársa lefokozásához.

Következő levelében Hatvany is elhagyja a díszítményeket: visszautasítja, hogy mások mondják meg neki, mit tegyen; újra „beavatkozást” fontolgat, és a maga részéről egy „proklamációs cikk” megírását helyezi kilátásba. Mindez Ignotus március 7-i válaszeleveléből derül ki. Ignotus e pontokba szedett, ugyanakkor zilált benyomást keltő levelében egyfelől Hatvanyynak szóló csodálatos, korlátlan lehetőségeket ígérő, valójában *tartalmatlan* kitételek tűnnek fel: „úgyis minden megtörténik s az, amit akarsz”, „a dolgok *maguktól* érnek meg és alakulnak”, „úgyis minden elrendeződik, ami maga meghatározatlan”. Valójában e levél az utolsó figyelmeztetés. Ignotus szembesíti Hatvanyt azzal, hogy ha egy újabb sajtóügyet robbant ki, mint írócéhen kívüli ember a konzervatívok és a modernnek *közös* céltáblájaként fog szerepelni. Hatvanyynak meg *kell* értenie, hogy a társszerkesztői felhatalmazáson kívül másra nem nagyon számíthat. A Nyugatnál Osváttal együtt *kell* működni, a nevét *majd* fel fogják tüntetni, de azt is csak akkor, ha helyesen cselekszik: azaz csendben marad.³⁴

6.

1911 kora őszén Hatvany Lajos nézeteiről Cserna Andor akart vitát rendezni az általa szerkesztett Aurora folyóiratban, a felkérő leveleket is kiküldte, bár az Aurorát maga Hatvany sem tekintette érdemleges fórumnak.³⁵ Szeptemberben az Aurora megszűnt, a magyarországi közgyűjteményekből az utolsó lapszámok hiányoznak. Nem tudható, hogy az ankét egyáltalán megindult-e. Az Osváttal való leszámolást Hatvany az év végére halasztotta.

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

egyetemi adjunktus

ELTE BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

kosztolanczy.tibor@btk.elte.hu

*Run-of-the-mill at Nyugat Periodical
(January-March 1911)*

Abstract: In August 1910, the Nyugat Publishing Public Limited Company was established based mostly on the financial resources of Baron Lajos Hatvany. The editorial office launched

³⁴ Ignotus - Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. március 7. = *Levelek Hatvany Lajoshoz*, i. m., 112–113. (A levél kötetbeni datálása korrigált.)

³⁵ Cserna Andor - Ady Endrének, Budapest, 1911. augusztus 29., illetve Hatvany Lajos - Ady Endrének, Budapest, 1911. szeptember 1. = *ADY, Levelezése (1910–1911)*, i. m., 278–279, 282–283.

new series of books, and invested big sums of money into representation. Nevertheless, the circulation of the periodical stagnated, so, in half-year's time, the company produced enormous deficit. In early 1911, Baron Lajos Hatvany tried to put the blame on the senior editor, Ernő Osvát, who rejected to alter his editorial policy. Hatvany started a silent war against Osvát trying to destroy Osvát's reputation before the public. In this paper, I reconstruct how the co-editors (Ignotus and Miksa Fenyő) calmed down Hatvany with promises and insignificant corrections in the editing process. They succeeded to maintain the virtual peaceful situation until they found new investors.

Keywords: Nyugat periodical, literary policy, Ernő Osvát, Baron Lajos Hatvany

DOI: [10.37415/studia/2021/3-4/280-288](https://doi.org/10.37415/studia/2021/3-4/280-288).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

HITES SÁNDOR

Goethe és az irodalmi önaukció*

„Man gestehe zu dass es auch ideelle Utilitarier gebe, und es sollte mir sehr zur Freude gereichen wenn ich mich darunter zahlen dürfte.”
(Goethe Thomas Carlyle-nak, 1830. április 13.)

Schiller 1802 májusában azzal a céllal ír levelet Johann Friedrich Cottának, hogy a stuttgarti könyvkiadót felkészítse egy Goethével küszöbön álló találkozásra, melyen arról kívántak egyeztetni, hogy Cotta a következő években Goethe mely műveinek kiadására vállalkozna. Schiller azt a stratégiát javasolja, hogy Cotta menjen bele piaci hasznót nem ígérő kiadványok, például Goethe dédelgetett Cellini önéletrajz-fordításának a megjelentetésébe is, ha ezek mellett ő adhatja ki Goethe tervezett dalgyűjteményét, illetve az egyszer majd csak elkészülő *Faustot*, mivel az utóbbiak nyereségéből fedezhetné az előbbieket veszteségét. Schiller azért gondolta fontosnak mindezt előrebocsátani, mert szerette volna, ha Goethe megegyezik Cottával (aki saját műveinek s az általa szerkesztett *Die Horen* című folyóiratnak is a kiadója volt). Jelezve, hogy nem vár rá könnyű tárgyalás, Schiller a levél végén összefoglalóan a következőkre figyelmeztet:

Hogy őszinte legyek, Goethével nem lehet jó üzletet kötni, mivel jól ismeri saját értékét és sokra becsüli önmagát, viszont nem veszi figyelembe a könyvkereskedelem boldogulását [das Glück des Buchhandels], amelyről egyébként is csak homályos elképzelése van. Még egyetlen könyvkereskedő sem maradt vele tartós kapcsolatban, mert még egyikkel sem volt megelégedve, s talán ők sem voltak elégedettek vele. A kiadókkal szembeni engedékenység [Liberalität] nem jellemző rá.¹

A találkozó végül mégis sikerrel zárult, mivel a kiadó részéről megvolt az „engedékenység”. Cotta innentől Goethe műveinek házi kiadója, amely szerepre évek óta vágyott, s melynek megszerzéséhez már jó ideje kérte Schiller közbenjárását. (Korábban ezért vállalta Goethe Propyläen című, rövid életű és jelentős anyagi veszteséget hozó folyóiratának a megjelentetését is.)

* A dolgozat „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

¹ Friedrich Schiller - Johann Friedrich Cottának, 1802. május 18. <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefe-schillers/an-friedrich-cotta/schiller-an-friedrich-cotta-18-mai-1802/> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 10.) (Ahol nincs megadva a fordító neve, ott az idegen nyelvű szöveg saját fordításomban olvasható. – H. S.)

A Goethe és Cotta közt idővel kiépülő bizalomra jellemző, hogy később Goethe maga is megvallja kiadójának, hogy egyáltalán nem érti vállalkozásai „műszaki és kereskedelmi részét”.² Ugyanakkor talán éppen ezzel a bizonytalansággal – a könyvkiadás és az irodalmi piac működéséről való beható ismeretek hiányával – magyarázható, hogy hosszú pályafutása során Goethe előszeretettel választott egyedi utakat (első nyomtatásban megjelent műve, a *Gotz von Berlichingen* a saját kiadásában jelent meg), vagy tárgyalt kifejezetten kísérletező módon a kiadóival. A legkülönlegesebb kísérlete minden bizonnyal az volt, amikor árverés révén bocsátotta áruba munkáit. Először *Hermann und Dorothea* (1797) című kiséposza, aztán pedig művei életében megjelent utolsó összkiadása, a negyven kötetes *Vollständige Ausgabe letzter Hand* (1827–1830) esetében licitáltatott a kiadás jogára.

A következőkben ezt a két esetet idézem fel: elemzem a bennük követett stratégiákat, illetve megkísérlem ezek alapján általában is jellemezni Goethe „írói gazdálkodását”.

A csodálatos egyezés

Friedrich Vieweg berlini könyvkereskedő 1796 késő őszén keresi meg Goethét (nem közvetlenül, hanem a weimari gimnáziumigazgató és amatőr régiségbúvár, Karl August Böttiger közvetítésével), hogy kéziratot kérjen tőle 1798-as almanachjába. Goethe 1797 januárjában válaszol, felajánlva *Hermann und Dorothea* című (akkor még el sem készült) kiséposzát, amelyről csak annyit árul el, hogy kétezer hexameterből áll majd. A honoráriumra nézve pedig a következő körmönfont ajánlatot teszi:

[K]üldök Böttiger úrnak egy lezárt borítékot, amely tartalmazza a követelésemet, és várom Vieweg úr ajánlatát a munkámért. Ha ez alacsonyabb, mint az én követelésem [geringer als meine Forderung], akkor a lezárt borítékot felbontatlanul visszaveszem, és a tárgyalás véget ért, ha viszont magasabb [höher], akkor nem követelek többet, mint ami a felnyitandó borítékban található cédulán áll.³

Goethe tehát sajátos árverés formájában kíván megállapodni, melynek során a szerző bizonyos értelemben maga is licitál a saját kéziratára, s a kiadó akkor nyeri el a kiadás jogát, ha az ő licitje magasabb, mint a szerzőé, ám csupán a szerző licitjében megjelölt összeget kell megfizetnie. Vieweg, késlekedés nélkül, a következőket válaszolja:

² Goethe – Cottának, 1812. március 17. = *Goethes Werke: Weimarer Ausgabe*, IV. Abteilung, Band 22, Weimar, Böhlau, 1887–1912, 298. A tanulmányban a Weimarer Ausgabe (a továbbiakban: WA) interneten elérhető szövegét idézem. <http://www.zeno.org/Literatur/M/Goethe,+Johann+Wolfgang/Briefe> (Letöltés ideje: 2021. szeptember 10.)

³ Goethe – Karl August Böttigernek, 1797. január 16. = WA, IV, Bd. 13, 11.

„1000 tallért ajánlok Önnek és kívánom, hogy ez ne legyen kevesebb, mint az Ön követelése [nicht unter der Forderung seyn]”. Erre Goethe válasza az, hogy „az Ön ajánlata [Anerbieten] pontosan megegyezik azzal, amit Böttiger úr a kezében tart”. A kedvező fejleményt Vieweg így nyugtázza: „a legnagyobb örömmel vettem a hírt, hogy az ajánlatom ilyen szerencsésen megegyezett [so glücklichen Zusammentreffen] Öméltóságod követelésével”.⁴

Amilyen különös a Goethe által kiötlött tárgyalási forma, éppannyira furcsa, hogy a két licit pontosan megegyezik. (Az sem magától értetődő, hogy Goethe annak el- lenére fogadta el Vieweg ajánlatát, hogy az voltaképpen nem volt magasabb, mint az általa megadott összeg, jóllehet eredetileg ezt kötötte ki.) A csodálatos egyezés hátterében minden bizonnyal a közvetítő indiszkréciója állt. Böttiger ugyanis abban a Viewegnek írott levelében, amelyhez Goethéét csatolta, a következőkről értesítette a kiadót: „A lezárt boríték [...] valóban az irodámban van. Mondja tehát Ön is, mennyit bír és kíván adni. [...] Engedjen meg annyit hozzátennem, amit Göschen, Bertuch, Cotta és Unger által Goethének adott honoráriumokról megtudtam: Ne te- gyen ajánlatot 200 frigyesarany [Friedrichs d'or] alatt.”⁵

Kétszáz frigyesarany értéke, mint talán sejthető, éppen ezer tallérnak felelt meg.⁶ Vagyis Böttiger vagy megtudta valamiként, hogy mi áll Goethe cetlijén (nevezete- sen, hogy „Für das epische Gedicht *Herrmann und Dorothea* verlange ich Eintausend Thaler in Golde”⁷), vagy nagyon jó megérzései voltak. Ahogy néhány évvel később majd Schiller is igyekszik előkészíteni a terepet, Böttiger itt szintén az üzlet megkö- tése érdekében szól bele szerző és kiadó egyezkedésébe. Viszont míg Schiller inkább Goethe érdekeit nézte, finoman afelé terelve Cottát, hogy irreálisnak érzett szerzői elvárások mellett is találja meg az együttműködés lehetőségét, addig Böttiger fon- toskodása inkább a kiadónak jött jól. Vieweg így ugyanis olyan értesüléshez jutott, ami nagyban befolyásolta az árverés lefolyását, sőt, voltaképpen aláasta Goethe stra- tégiáját. Mindenesetre e furcsa aukció végén olyan helyzet állt elő, amelyben Goethe pontosan annyit kapott, amennyit eleve akart, Viewegnek pedig nem kellett többet kiadnia, mint amennyi feltétlenül szükséges volt ahhoz, hogy a kiadás lehetőségét elnyerje.⁸

⁴ A Vieweg és Goethe közti üzenetváltást lásd: Siegfried UNSELD, *Goethe und seine Verleger*, Frank- furt am Main, Insel, 1993, 224–226, 690; Manfred TIETZEL, *Goethes Strategien bei der wirtschaftlichen Verwertung seiner Werke*, Börsenblatt für den deutschen Buchhandel, 1999/22, 19–21.

⁵ Idézi UNSELD, *i. m.*, 690.

⁶ A kor bonyolult német pénzügyi rendszeréről és a főbb pénznemek közti átváltási arányokról: Walter Horace BRUFORD, *Germany in the Eighteenth Century: The Social Background of the Literary Revival*, Cambridge, Cambridge University Press, 1935, 329–332.

⁷ Goethe – Böttigernek, 1797. január 16. = WA, IV, Bd. 13, 10.

⁸ Az összeg nem volt csekély, ekkoriban Goethe egyévi államtanácsosi járandósága 1900 tallér. Vö. Jochen KLAUSS, *Genie und Geld: Goethes Finanzen*, Düsseldorf, Artemis & Winkler, 2009, 35.

Az össznémet árverés

Műveinek az „utolsó kéz” által sajtó alá rendezett kiadása (*Ausgabe letzter Hand*) Goethe utolsó éveinek legfontosabb vállalkozása. A szerkesztésben és a szöveggon-
dozásban többen a segítségére voltak, de ő maga felügyelte a munkát. Amellett, hogy e végső összkiadással meg kívánta határozni, hogy életműve milyen formában ma-
radjon fenn az utókor számára (s ezt szánta az eljövendő fordítások alapszövegéül), a
vállalkozásban nem mellékesen az utolsó nagy írói bevétel lehetőségét is látta.⁹

A kiadvány jövedelmezősége érdekében Goethe azt is előre ki akarta jární, hogy a kiadás „szövetségi privilégiumot” kapjon, vagyis annak tulajdonjogát a német kon-
föderáció mind a harminckilenc szövetségi államra nézve elismerje, s az engedély nélküli utánnyomást (a kor bevett gyakorlatát) mindenhol hivatalosan megtiltsa. 1825 januárjában nyújtott be folyamodványt, hogy e „számomra oly fontos és a né-
met irodalom egészére nézve is jelentős üzlet” (für mich so wichtige und zugleich für die ganze deutsche Literatur bedeutende Geschäft) részére a Frankfurtban széke-
lő szövetségi gyűlés „határozat által adjon kiváltságot [Privilegium]”, fenyegetve „az utánnyomást [Nachdrucks] [...] elkobzással és egyéb büntetésekkel”.¹⁰ (Goethe már 1808-ban tervezgetett, végül el nem készült „lírai népkönyve”, vagyis német költé-
szettörténeti antológiája kapcsán is gondolt a jogi védelemnek erre a formájára.¹¹) Az államszövetségi védelem kérelmezésekor Goethe a „birodalmi privilégium” korábbi jogintézményére támaszkodott (amely elvben tíz évre biztosította egy-egy kiadvány kizárólagos terjesztési jogát a Német-római Birodalom területén, bár a gyakorlatban nem sokat ért),¹² a szövetségi gyűlésnek viszont nem volt felhatalmazása ilyen kivált-
ság megadására. Végül Goethének azt sikerült elérnie, hogy az egyes német államok a saját területükre nézve adjanak jogvédelmet az összkiadás számára. (Vagyis nem volt teljesen helytálló az összkiadás köteteinek címlapján szereplő kitétel, miszerint „Unter des durchlauchtigsten deutschen Bundes schützenden Privilegien”, hiszen a privilégiumot voltaképp nem a német szövetség adta.) Ahogy a könyvkiadókkal foly-
tatott tárgyalásaiban, s általában minden kellemetlen ügyben, Goethe itt is közvetí-
tők, pontosabban magasrangú közbenjárók segítségét vette igénybe, köztük magát Metternichét.¹³

⁹ Az „utolsó kéz” kiadás történetéről összefoglalóan: UNSELD, *i. m.*, 479–564; Waltraud HAGEN, *Goethes Werke auf dem Markt des deutschen Buchhandels: Eine Untersuchung über Auflagenhöhe und Absatz der zeitgenössischen Goethe-Ausgaben*, Goethe-Jahrbuch, 1983, 47–58.

¹⁰ Goethe – a német szövetségi gyűlésnek, 1825. január 11. = WA, IV, Bd. 39, p. 84.

¹¹ Vö. Goethe – Friedrich Immanuel Niethammernek, 1808. augusztus 19., ford. TANDORI Dezső = GOETHE, *Antik és modern*, szerk. PÓK Lajos, Bp., Gondolat, 1981, 375.

¹² Vö. Pamela E. SELWYN, *Everyday Life in the German Book Trade: Friedrich Nicolai as Bookseller and Publisher in the Age of Enlightenment 1750–1810*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2000, 214–219.

¹³ A privilégium megszerzéséért Karl Ferdinand von Nagler porosz államminiszter és frankfurti szövetségi küldött segítségével folytatott diplomáciai manőverekről lásd UNSELD, *i. m.*, 518–528.

A végső összkiadás ötlete és a tulajdonjogi védelem szándéka tehát együtt született meg.¹⁴ Sőt, Goethe a privilégiumot már akkor kijárta, amikor a vállalkozásnak még nem is volt kiadója. Több évtizedes együttműködésük ellenére ugyanis, részben egy néhány évvel korábbi kínos félreértés miatt, nem feltétlenül Cottát szánta az „utolsó kéz” kiadás megjelentetőjének.¹⁵ Amikor a privilégium híre megjelent a sajtóban, valamint elterjedt, hogy Goethe ezúttal nem ragaszkodik Cottához, özönlöttek a megkeresések. (Goethe még 1825 decemberében is lelkesen ecseteli Eckermannak, hogy mennyire elfoglalt: egymás után futnak be „az udvaroktól műveim kiadásának privilégiumai”, s közben ott van még a „számtalan könyvkiadó ajánlata, ezeket is meg kellett fontolni, fel kellett dolgozni, és válaszolni kellett rájuk”.¹⁶) Az összkiadás körül tehát afféle spontán árverés kerekedett, amelyre végül összesen harminchat licit érkezett. Ezek nagyon széles spektrumban szóródtak, a grazi Greiner 17 ezer tallérjától a Brockhaus testvérek előbb 50, majd, egy újabb licittel, 70 ezer tallérján át a hannoveri Hahn csillagászati, 118 ezer talléros ajánlatáig.¹⁷

Goethe felajánlja a licitálás lehetőségét Cottának is:

A jelentős ajánlatok, amelyeket a lipcsei vásárról kaptam nem engednek késedelmet, ezért arra kérem Önt, hogy szépítgetés nélkül [unbewunden] jelölje meg azt az összeget, amelyet nekem és az enyéimnek az egész írói életem [meines ganzen schriftstellerischen Lebens] végső szerződéseként [Schlußvertrag] megígérhet.¹⁸

¹⁴ Itt csak utalhatok rá, hogy az irodalmi művek szellemi tulajdonjogával kapcsolatban Goethe egyébként szkeptikusan nyilatkozott. Érdekes módon éppen 1825 első hónapjaiban – tehát miközben terjesztési privilégiumért folyamodik – fejtegeti Eckermannak, hogy kiemelve műveiből mindazt, amit másoktól vett át, „nem sok maradna nekem”, illetve, hogy mindegy, hogy egy író „az életből vagy könyvből” merít inspirációt, az számít, hogy „jól használja fel”. Vö. Johann Peter ECKERMANN, *Beszélgések Goethével*, ford. GYÖRFFY Miklós, Bp., Magyar Helikon, 1973, 171, 126. Művei külföldi fordításai kapcsán (vagyis ahonnan nemzetközi szerzői jog híján amúgy sem számíthatott honoráriumra) szintén megengedő volt. Tasso-dramájának egy tudta nélkül készült francia adaptációjáról szóló 1827-es írásában örvendetesnek találja, ha idegenek „kölsönöznek tőlünk anélkül, hogy megköszönnék, és felhasználnak minket, anélkül, hogy elismernék” (sie von uns borgten ohne Dank, und uns benutzen ohne Anerkennung), amennyiben ezzel ösztönzik a „világirodalom” kibontakozását: GOETHE, *Le Tasse, drame historique en cinq actes, par M. Alexandre Duval = Sämtliche Werke, Band 22, Ästhetische Schriften 1824-1832, Über Kunst und Altertum V-VI*, hg. Anne BOHNENKAMP, Frankfurt am Main, Deutscher Klassiker, 1999, 356.

¹⁵ Kapcsolatuk akkor vált hűvösebbé, amikor 1823-as karlsbadi fürdőkurája alkalmával Goethe egy könyvesboltban felfedezi munkáinak egy általa nem ismert ausztriai kiadását. Ahhoz ugyanis, hogy egy korábbi, 1815 és 1819 között húsz kötetben megjelent összkiadásra Cotta Ausztria területén privilégiumot kaphasson, helyi társkiadóra volt szüksége, amint arról idejekorán értesítette is Goethét. E társkiadó viszont, Cottától függetlenül, megjelentetett további hat kötetet olyan írásokból, amelyek a közös kiadásban nem szerepeltek. Goethe ezekbe botlott bele, s nem emlékezővén a Cottával való korábbi egyeztetésre, azt hitte, hogy kiadója kijátszotta őt. Vö. UNSELD, *i. m.*, 474–478.

¹⁶ ECKERMANN, *i. m.*, 176.

¹⁷ Vö. UNSELD, *i. m.*, 538.

¹⁸ Goethe – Cottának, 1825. május 20. = WA, IV, Bd. 39, 194.

Szemben a Vieweggel lefolytatott aukció misztikus játékoságával, Goethe itt nagyon súlyos szavakat használ. Nyomatékosítja, hogy ez lesz élete utolsó írói honorárium, amely nem csupán neki, hanem az „övéinek”, vagyis családjának szól, mintegy végső örökségként. Az árnak továbbá nem is egyetlen művet, vagy művek sorozatát, vagy akár Goethe műveinek az összességét kell ellentételeznie, hanem magát az alkotóélet egészét. Vagyis nem csupán kronológiailag, hanem szinte az egész írói pálya morális-szimbolikus lezárásának az értelmében van szó „végső szerződésről”. Amellett tehát hogy a „lipcsei vásárról” (vagyis, színekdochéként, a német könyvszakma egészéből) érkezett „jelentős ajánlatok” felelgetésével Goethe az üzletember versenyszellemére akar hatni, érzelmileg is igyekszik befolyásolni Cottát. (Goethe okkal apellált erre, hiszen korábbi kiadóival szemben Cotta mindig érezte, hogy együttműködésüket többre értékeli pusztán üzleti viszonynál.¹⁹) A Cottának szegezett kérdés nem is elsősorban azt a problémát élezi ki, hogy egy-egy szellemi alkotás értéke miként fejezhető ki pénzben, hanem inkább azt, hogy vajon miként állapítható meg az értéke egy olyan nagyszabású írói életműnek, amely többet képvisel, mint a részeinek összege. Goethe ebben a tekintetben egyszerűen hivatkozik a szellem emberének minőségi ítéletére – nem is hiába, hiszen Cotta majd „nemzeti emlékműnek” (National Denkmal) nevezi az „utolsó kéz” kiadást²⁰ – és kéri az üzletember mennyiségi állásfoglalását. Az előbbi elvileg időtlen jellegével szemben az utóbbi pillanatnyi, változékony ítélet, egy könyvkiadó eseti mérlegelését tükrözi arról, hogy aktuális üzleti körülményei és a piac állapotának a fényében mindez pillanatnyilag mennyit ér meg, pontosabban, mennyit ér meg az ő számára. Illetve: mennyi az, amennyit „megígérhet” (zusagen), vagyis olyan beszédaktusba foglalhat, melynek az illokúciós ereje végső soron feltételes marad.

Goethe közvetítője ezúttal a művészettörténész és műgyűjtő Sulpiz Boiserée. Az ő sürgetésére Cotta (aki ekkor diplomáciai küldetésben Párizsban jár, vagyis nincsenek közvetlen értesülései) is megteszi a maga ajánlatát. (Ebben az ezúttal szintén feltűnő Böttiger is ösztönözhetette, aki azzal a hírrel riadóztatja, hogy „számos könyvkereskedő tett ajánlatot [Goethének]. Udvariasan válaszolt, nem elutasítóan. Nemrég elterjedt a pletyka, hogy Ön 40.000 tallért ajánlott neki”.²¹) Az így felfokozott érzelmi és üzleti helyzetre jellemző, hogy első felindulásában Cotta átveszi az árverés logikáját:

¹⁹ Cotta már 1797 októberében jelzi Schillernek, abban, hogy Goethe kiadója szeretne lenni, az üzleti érdeken kívül más is vezeti („ausser dem Handlungsinteresse noch ein anderes kenne”); egy 1828 februári Goethének szóló levelében pedig – korábbi veszteségeire emlékeztetve – arról ír, hogy viszonyukat többre becsüli, mint azt egy „pénzügyi spekuláns” (als bloße Finanzspeculanten) tenné. Goethe egy korábbi kiadója, Georg Göschen (1752–1828) viszont úgy érvelt, hogy „üzletemberként [als Kaufmann] nem vehetem tekintetbe, hogy ezt a könyvet Goethe írta, hogy [megírása] a legmagasabb szellemi erőt [die höchste Geisteskraft] igényelte”. Vö. HAGEN, *i. m.*, 34–35.

²⁰ Vö. UNSELD, *i. m.*, 545.

²¹ Idézi *uo.*, 534.

Legutolsó szerződésünk szerint azonos ajánlat esetén elővásárlási jogom van más kiadókkal szemben. Ennélfogva mondhatnám azt, hogy a legmagasabb ajánlatnál szállok be és azt ajánlom meg én is. De ez nem vallana rám. Ehelyett kijelentem, hogy örömmel fizetek Önnek 10.000 tallérral több honoráriumot, mint a legmagasabb ajánlat [höchste Gebot], amelyet műveinek új kiadására kap.²²

Cotta első ajánlata tehát nyitott összegű, s elvben egycsapásra lezárna minden licitet. Végül azonban nem így egyeznek meg. Cotta higgadtabb, már költség- és haszonbecslést tükröző ajánlata 60 ezer tallerról szól. (Az összeg így is óriási, mai értékén nagyjából egy-másfél millió euró.²³) Ezt Goethe fia, a Schiller-összkiadás forgalmáról keringő hírekre hivatkozva, szeretné 100 ezerre feltornázní. Erre válaszul Cotta a 60 ezres alapon túl felajánl még húszezer eladott példány fölött két tallért köteteként. Amire Goethe azzal az ellenajánlattal áll elő, hogy ezt a bónuszt Cotta előre fizesse ki, mégpedig negyvenezer (hipotetikusan) eladott példány után. Cotta legfeljebb arra hajlandó, hogy húszezer példány fölött az előfizetési időszakban kettő helyett három tallért fizessen kötetenként. Emellett azzal is nyomás elé helyezi tárgyalópartnerét, hogy jelzi, akkor sem mond le Goethe egyes műveinek a birtokában lévő örökjogáról (unbedingt erworbenes Eigentumsrecht), ha esetleg nem vele valósul meg az utolsó összkiadás, mivel (s itt saját érzelmi érveit fordítja Goethe ellen) ez meg az ő családjának volna túlságosan nagy áldozat.²⁴ Végül Goethe beadja a derekát és 1826 elején egyetlen sorból álló levélkében utasítja Boisserée-t, hogy közvetítse Cottának a beleegyezését: „Euer Wort sey ja! ja! also ja! und Amen!”²⁵ („Mondjátok, hogy igen! igen! tehát igen! és Ámen!”)

Árverés-típusok és Goethe aukciói

Az aukciók a játékelméleti stratégia-elemzés kedvelt területei. A közgazdász William Vickrey 1961-es klasszikus cikke négy típusukat különbözteti meg: az 1) emelkedő licitű (angol) árverés az eladó számára még elfogadható legalacsonyabb kikiáltási árral indul, s arra érkeznek az egyre magasabb licitek; az 2) ereszkedő licitű (holland) árverés magas kikiáltási árral indul, amelyet a kikiáltó addig csökkent, amíg az adott áron nem érkezik ajánlat; a 3) zárt licites (*sealed-bid*) árverés során mindenki egyetlen ajánlatot tesz, a többiekét nem ismerve, s a legmagasabb összegű licit nyer; a negyedik típus pedig (az utóbbi Vickrey-aukció néven elhíresült) ún. *second-price* zárt

²² Uo.

²³ Egy 1999-es becslés szól 1,8–3 millió német márkáról (vö. TIETZEL, *i. m.*, 26.), ezt váltottam át euróra.

²⁴ Idézi HAGEN, *i. m.*, 38.

²⁵ Goethe - Sulpiz Boisserée-nek, 1826. január 30. = WA, IV, Bd. 40, 272. (A Goethe és Cotta közti 1825-ös üzenetváltásról összefoglalóan, illetve a szerződéskötés további részleteiről lásd UNSELD, *i. m.*, 540–564; HAGEN, *i. m.*, 51–53.)

licités árverés, amikor a licitárgyat az kapja, aki a legmagasabb ajánlatot tette, de csak a második legmagasabb ajánlat összegét kell megfizetnie.²⁶ Elemzésében Vickrey-t az érdekelte, hogy miként lehetne hatékonyabbá tenni az állami források árveréses elosztását, például a közbeszerzési tendereket. S miközben levezette, hogy a 2-es és a 3-as esetben a licitáló kevesebbet fog ajánlani annál, mint amennyit legfeljebb hajlandó volna fizetni (mégpedig annak fényében, hogy szerinte mások mennyit fognak ajánlani), azt is bizonyította, hogy a negyedik típusban viszont az „igazmondás” az optimális stratégia, vagyis ha valaki a legmagasabb összeggel licitál, amelyet az adott tárgy tulajdonosának megér neki (szemben a szerkezetileg ezzel analóg angol árveréssel, ahol a győztes licit nem szükségszerűen a nyertes licitáló lehetséges legmagasabb ajánlata). Más szóval, a Vickrey-aukció, vagyis amikor a győztes a legmagasabb licit a második legmagasabb áron, úgynevezett Pareto-hatékony eloszláshoz vezet, tehát már nem növelhető a kimenet valamelyik szereplő számára való hasznossága úgy, hogy azzal valaki másé ne csökkenne.²⁷

A *Hermann und Dorothea* eladását már többször vizsgálták a Vickrey-aukció megelőlegezésként. Jóllehet csak egyetlen kiadó licitált, a Goethe által kikötött minimum ár (*reserve price*) megfeleltethető egy második zárt licitnek, még ha az nem egy másik vásárlótól (kiadótól), hanem az eladótól (szerzőtől) érkezett is, s a maga győztes licitje után Viewegnek ezt a második árat kellett megfizetnie.²⁸ (Az analógia persze nem tökéletes, hiszen bár Goethe csakugyan azt kötötte ki, hogy a második legmagasabb ajánlaton, vagyis a sajátján adja el a műve kéziratát, végül két egyforma licit mellett is létrejött az üzlet.) A fenti tipológia felől nézve tehát Goethe itt olyan eljárást választott műve értékesítésére, amelyben a kiadó számára az volt az optimális stratégia, ha a valódi fizetési hajlandósága szerinti legmagasabb összeggel licitál. Moldovanu és Tietzel elemzése szerint Goethe ezzel „bevétel-maximalizálásra” törekedett, de nem elsősorban az elérhető ár tekintetében, hanem arra nézve, hogy mérsékelje a művétől várható haszon tekintetében közte és Vieweg, vagyis eladó és a vevő, szerző és kiadó közt meglévő „információs aszimmetriát”.²⁹ (Ezt az aszimmetriát az is erősítette, hogy a kor szerzői jog nélküli, kalózkidadásokkal előtört könyvpiacán a kiadónak sem érdeke, sem kötelessége nem volt elárulni a szerzőnek, hány példányban adta el a művét, ahogy általában saját későbbi utánnomásairól is hallgatott, mivel ha az első kiadás elfogyott, a szerző újra eladhatta a szövegét.³⁰)

Eszerint tehát Goethe azért kötötte ki a *second price* árverési formát, mert így akarta kitudni, mekkora volna a legmagasabb ár, amelyet a kézírata megér a

²⁶ William VICKREY, *Counterspeculation, Auctions, and Competitive Sealed Tenders*, *The Journal of Finance*, 1961/1, 14–15, 20–21.

²⁷ Vö. VICKREY, *i. m.*, 23.

²⁸ Vö. Benny MOLDOVANU, Manfred TIETZEL, *Goethe's Second-Price Auction*, *Journal of Political Economy*, 1998/4, 854–859. Lásd még: TIETZEL, *i. m.*, 17–20.

²⁹ MOLDOVANU, TIETZEL, *i. m.*, 855–856.

³⁰ HAGEN, *i. m.*, 13–14.

könyvkereskedő számára. Ha ugyanis egy „naiv, egyszeri bevétel-maximalizálás” jegyében kér egy bizonyos összeget, amit aztán a vevő vagy elfogad, vagy nem, akkor nem tud meg semmit műve Vieweg által becsült kereskedelmi értékéről, amely információnak, gondolhatta, jó hasznát veheti jövőbeli tárgyalások alkalmával – akár Vieweggel, akár másokkal. Ennek az aukciós formának továbbá az az előnye is megvolt, hogy amennyiben az üzlet nem jön létre, Vieweg nem értesül arról, hogy Goethe maga egyébként mennyire taksálja a művét (hiszen alacsonyabb ajánlat esetén az ő borítékját nem nyitják ki). Böttigernek köszönhetően persze ez a stratégia összeomlik, s jóllehet ez nem befolyásolta, hogy Goethe végül mekkora összeghez jutott, de az üzlet eredményeként tulajdonképpen nem Vieweg valódi hajlandóságának, hanem saját minimális elvárásának megfelelő összegben állapodtak meg.

Az „utolsó kéz” kiadás esete szerkezetileg a zárt licites árverésnek, vagyis Vickrey harmadik aukció-típusának felel meg. Több tucatnyi könyvkereskedő a többiek licitjét nem ismerve tette meg a maga ajánlatát, azt feltételezve, hogy a legmagasabb ajánlott ár lesz a győztes. Ugyanakkor Goethe, hosszas mérlegelés után, végül nem a legmagasabbat választja, hanem a hozzá legközelebb álló licitáló, Cotta ajánlatát. Ráadásul miközben a nyilvánosságban folyik egyfajta árverés, Goethe és Cotta tulajdonképpen *tárgyalnak*. S egy tárgyalás más stratégiák mentén zajlik, mint egy árverés. Nyomós érvek szólnak amellett, hogy az eladó számára a nyílt versenyztetés mindig jövedelmezőbb, mivel egy zártkörű tárgyalás előnyei (például, hogy a kevesebb résztvevő miatt könnyebb kézben tartani) csekélyebbek a piac szélesítésének árfelhajtó erejénél; vagyis az eladó számára a minél nagyobb árverés (*auction*) mindig jobb kimenetet eredményez, mint a legügyesebben lefolytatott tárgyalás (*negotiation*).³¹ Az „utolsó kéz” kiadás jogáért folyó nyílt verseny csakugyan kitermelt nagyon magas ajánlatokat, kétszer olyan magasat is, mint Cottáé. S Goethe ugyan nem ezek valamelyike mellett döntött, de a párhuzamosan futó informális árverésnek megvolt a lélektani hatása a Cottával folytatott tárgyalásaira is, hiszen vélhetően magasabb összegben állapodtak meg, mint tették volna enélkül. Vagyis Goethe mindkét mechanizmus (tárgyalás és árverés) előnyeit – kontroll és bizalom egyfelől, a lehetséges piaci ajánlatok szóródásának felmérése és árfelhajtás másfelől – kihasználta.

A Goethe által választott értékesítési módnak az az előnye is megvolt, hogy a kiadó nem húzhatta a végtelenségig a licitálást, mert ezzel azt kockáztatta, hogy a könyvkereskedelem sajátos ritmusát tekintve kicsúszik az időből. Viewegnek az 1798-as almanachot legkésőbb az 1797-es őszi vásárra ki kellett hoznia, Cotta pedig tudhatta, hogy amennyiben nem adja ki belátható időn belül az „utolsó kéz” kiadást, akkor az előző, szintén általa megjelentetett összkiadás kifutásával az utánnomók fogják kihasználni a piaci jelenlét hiányát.³² Felemás a mérlege viszont a közvetítők bevonásának.

³¹ Vö. Jeremy BULOW, Paul KLEMPERER, *Auctions Versus Negotiations*, *The American Economic Review*, 1996/1, 180–194.

³² A licit elhúzódásáról, mint a vevő költségnövekedéséről lásd TIETZEL, *i. m.*, 12.

Eltérően a majd csak a 19. század végére hivatássá váló „irodalmi ügynök” figurájától, az ezekbe a tárgyalásokba beléptetett – vagy kéretlenül belépő – harmadik szereplők nem álltak Goethével üzleti viszonyban.³³ Közreműködésük segíthette egy számára is előnyös üzlet megkötésében (mint Schiller vagy Boiserée esetében), de gyengíthette is a pozícióját (mint Böttiger esetében).³⁴

Könyvek vagy kéziratok árverésre bocsátása régóta megszokott eleme a kulturális kereskedelemnek. Jóval szokatlanabb (én nem tudok hasonló esetről), ha valaki egy műve megjelentetésének vagy összes művei kiadásának a jogát bocsátja árverésre. Az önárverés ötletét Goethe saját aukciós tapasztalataiból is meríthette, hiszen éppen az 1790-es évek derekától lesz gyakori résztvevője különböző műkincs-árveréseknek. Festmények, rajzok, rézkarcok, érmék mellett így igyekezett megszerezni saját műveinek a könyvtárából hiányzó kiadásait is – a *Római karnevál* első kiadásáért például egy árverésen hat tallért ajánlott, de nem sikerült megkapnia.³⁵ Tudható, hogy Goethe úgy licitált ezeken az (elsősorban lipcsei) aukciókon, hogy személyesen nem volt jelen.³⁶ Ami talán azért volt lehetséges, mert ezek a távolból látogatott aukciók némelyike is már a *second price* modell valamilyen változatát alkalmazta (így adva esetleg ötletet a *Hermann und Dorothea* értékesítésére) – ahogy a 19. századi bélyegárverések is ezt a módszert használták, hogy az előzetesen levélben licitáló vevők is egyenlő feltételek mellett vehessenek részt a versenyben.³⁷

A régiség- vagy műkincs-kereskedelemben azért gyakori az árveréses forma, mert ezen a piacon egyedi darabok cserélnek gazdát, amelyek árát minden egyes tranzakcióban újra és újra meg kell állapítani.³⁸ Ezzel szemben egy irodalmi műnek a

³³ Az irodalmi ügynöki hivatás létrejöttéről lásd Mary Ann GILLIES, *The Professional Literary Agent in Britain, 1880–1920*, Toronto - Buffalo - London, University of Toronto Press, 2007.

³⁴ Egy kalkuláció szerint a *Hermann und Dorothea* esetében alkalmazott, elvileg nagyobb relatív profitot ígérő Vickrey-aukció végül arányaiban csekélyebb hasznot hozott Goethének, mint a (stratégiailag kevésbé hatékonynak tartott) „tárgyalás” útján értékesített összkiadás. Az előbbi esetben az 1000 talléros honorárium az első kiadás hatezer kötete után számított kiadói profit negyedét tette ki, az „utolsó kéz” kiadásért fizetett 60 ezer tallérral szemben viszont Cotta cégének bevétele az első tizenkét évben legfeljebb 70 ezer tallér lehetett. Vö. MOLDOVANU, TIETZEL, *i. m.*, 857–858; TIETZEL, *i. m.*, 22–23. Goethe életében a *Hermann und Dorothea* volt a legnépszerűbb műve, s a későbbiekben Vieweg – a szerző beleegyezése nélkül – további kiadásokat is megjelentetett, 1830-ig összesen mintegy 20 ezer példányban, amellet, hogy tucatnyi kalózkiadás is forgalomba került. Vö. HAGEN, *i. m.*, 33–34.

³⁵ Vö. ECKERMANN, *i. m.*, 586.

³⁶ Vö. KLAUSS, *i. m.*, 186–198; KLAUSS, *Goethe als Sammler und Erblasser = Goethe und das Geld: Der Dichter und die moderne Wirtschaft*, hg. Vera HIERHOLZER, Sandra RICHTER, Frankfurt, Freies Deutsches Hochstift, 2012, 233–239. Arról, hogy Goethe miként használta ezekhez az aukciós beszerzésekhez (ahogy honoráriumai átutaltatásához is) a kor pénzügyi infrastruktúráját, vagyis frankfurti és weimari bankházak közvetítését lásd Ralf BANKEN, Wilfried FORSTMANN, *Netzwerke. Goethe und die Bankiers seiner Zeit = Goethe und das Geld*, *i. m.*, 143–144.

³⁷ Vö. David LUCKING-REILEY, *Vickrey Auctions in Practice: From Nineteenth-Century Philately to Twenty-First Century E-Commerce*, *The Journal of Economic Perspectives*, 2000/3, 183–192.

³⁸ Vö. Ralph CASSADY JR., *Auction and Auctioneering*, Berkeley - Los Angeles - London, University of California Press, 1967, 20.

piaci terjesztés előtti, vagyis a terjesztés jogáért való aukciós értékesítése azért sajátos helyzet, mert egy még meg sem jelent mű kéziratának nem történeti jelentőségéből fakadó szimbolikus értéke van – mint például egy-egy klasszikus mű vagy szerző árverésre bocsátott kéziratának –, hanem (voltaképp még ismeretlen) piaci értéke. Árverésen megszerzett műtárgyakat, régi könyveket vagy kéziratokat gyakran adnak tovább azonnal másoknak. A *Hermann und Dorothea* és az „utolsó kéz” kiadás esetében viszont a vevő, vagyis a könyvkiadó, nem egyszerűen továbbértékesítette az árverésen megszerzett kéziratot, hanem maga készített piaci terméket belőle. Úgy is mondhatnánk, hogy nem nemesfém, hanem bányászati jogot vásárolt.

Habitus, haszon, információ

Akár árverésen, akár tárgyalás útján kívánunk értékesíteni valamit, az értelemszerű cél, úgy tűnhet, egyaránt a legmagasabb ár elérése. Goethe önárveréseit elemezve viszont érvelhetni úgy is, hogy egyik esetben sem (*homo oeconomicus* módjára) a lehető legnagyobb anyagi hasznot kereste, hanem annak az arisztotelészi eszménynek a jegyében járt el, miszerint a gazdagság nem önmagáért való, hanem valami másnak, nevezetesen a „jó élet” megteremtésének az eszköze.³⁹ Arisztotelész a *Politika* első könyvében a háztartást (*oikos*) tekinti természetes gazdasági egységnek, amelynek célja az élet szükségleteinek a biztosítása (*oikonomikê*); ezzel ellentétben a merő pénzszerzésért való gyarapodás (*chrématistikê*) természetellenes (1257b27–30). A „háztartásnak” ez az eszménye élt tovább Goethe hivatalnoki pályája idején a német kisállamok, köztük a weimari hercegség gazdasági adminisztrációját megszabó *kameralizmus* társadalomképében is, csúcán az uralkodóval mint gondoskodó *Hausvaterrel*.⁴⁰

A Vieweggel megkötött üzlet háttéréhez csakugyan hozzátartozik, hogy Goethét 1797-től foglalkoztatta egy második itáliai utazás terve (amely végül Napóleon olasz hadjárata miatt nem valósulhatott meg), s a *Hermann und Dorothea*-ért befolyt összeget ennek a költségeire kívánta fordítani.⁴¹ Vagyis nem az elérhető legmagasabb árat akarta a kéziratáért, hanem egy bizonyos összeget egy bizonyos kiadás fedezetéül, s

³⁹ Vö. Bertram SCHEFOLD, *Goethe und die anschauliche Theorie = Goethe und das Geld, i. m.*, 85–86.

⁴⁰ A kameralizmusról átfogóan, illetve a *Hausvater* eszményéről lásd Keith TRIBE, *Governing Economy: The Reformation of German Economic Discourse, 1750–1840*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 19–35. Itt érdemes utalni arra, hogy Goethe egyébként egyáltalán nem volt tájékozatlan gazdasági és pénzügyi kérdésekben. A weimari államtanács tagjaként 1776 és 1786 között ő irányította az ipari és infrastrukturális fejlesztéseket, illetve éveken át a pénzügyeket is felügyelte, s a katonai kiadások megnyirbálásával sikerült is konszolidálnia a költségvetést. Vö. Herbert HÖHNE, *Bemerkungen zu Goethes Bemühungen um eine Reform der Finanzen in Sachsen-Weimar-Eisenach (1782–1788)*, Goethe Jahrbuch, 1987, 231–252.

⁴¹ Vö. Nicholas BOYLE, *Goethe: The Poet and the Age: Volume II. Revolution and Renunciation, 1790–1803*, Oxford - New York, Clarendon Press, 2000, 466–467.

Vieweg voltaképp annak a lehetőségéért licitált, hogy ezen az áron vásárolhassa meg Goethe kéziratát, se többért, se kevesebbért. Az „utolsó kéz” kiadás esetében ugyan keményen alkudozott, ám hosszú távú, saját életén túlra tekintő megfontolások vezették: a pénzre elsősorban már nem önmaga, hanem leszármazottai számára volt szüksége. Kellően magas, de egyben megbízható ajánlatot választva igazi *Hausvater*ként viselkedett, akit nem az azonnali haszon foglalkoztat, hanem az, hogy mit hagy örökül a családi háztartásnak.⁴² (Ezért vett részt Goethe fia is, meglehetősen erőszakosan, az alkudozásban. August von Goethe azonban végül meg sem érte a teljes sorozat megjelenését, 1830-ban, két évvel apja előtt, váratlanul meghalt.)

A profit-maximalizálás vágya és a haszon arisztotelészi etikája közti feszültség visszatérően foglalkoztatta Goethét. A Cottának szóló 1812 márciusi levelében, melyben – mint a tanulmány elején idéztem – megvallja, hogy nem érti a könyvkereskedelem működését, elárul valamennyit az ebből fakadó szorongásaiból is:

nem tudom, miként kerülhetem el, hogy kár [Schade] érjen? Miként tudnám összekötni az én hasznomat az Önével? Különösen [wunderlich] érzem magam, amikor kiejtem [azt a szót, hogy] haszon [Vorteil]. Fiatalon egyáltalán nem, középkorúként pedig alig figyeltem erre, és még most sem igazán tudom, hogyan kellene megragadnom. Pedig gondolnom kell rá, ha nem akarok egy fáradtságos és visszafogott élet után eladósodva lelépni a színről.⁴³

Ebben a rövid gondolatmenetben szinte minden eddig érintett téma előkerül: Goethének a könyvkereskedelemmel és általában az üzlettel kapcsolatos bizonytalansága, a profit iránti modern vágyak és a jó színvonalú, de adósságtól mentes élet klasszikus eszményének a feszültsége. A hangsúlyozottan arisztokratikus idegenkedés a „haszon” fogalmától Goethe jellegzetes parvenü gesztusainak egyike, aminél valószínűsabbnak hat érdeklődése a kereskedő és saját hasznának együttes érvényesülése iránt. Vagyis, hogy azt firtatja, hol lehet az a pont, ahol (még és már) mindketten jól járnak, s a nyereséget méltányosan (tehát nem a másikat kihasználva) osztják meg.

Ehhez a dilemmához tér vissza Goethe az „utolsó kéz” kiadásra vonatkozó megállapodás létrejöttékor is. A tanulságokat összegezve, s talán engesztelésül is a tárgyalások során mutatott vehemenciájáért, ezt írja Boisserée-nek (s rajta keresztül

⁴² Követve a hagyományos polgári szokást, Goethe pontos könyvelést vezetett kiadásairól és bevételeiről, jóllehet egész életében hajlamos volt a túlköltekezésre. Vö. Dieter HEIN, *Goethe und die Bürgerliche Haushaltführung um 1800 = Goethe und das Geld, i. m., 226–231*. Utolsó éveiben ugyanakkor egyesek szemében a neveltségességig szigorú családi háztartást vitt; Schiller sógornőjét, a regényíró Caroline von Wolzogen idézve 1830-ból: „Ich mußte lachen über die Pedanterie, womit er jetzt die Wirtschaft treibt” („Nevetnem kell azon a pedantérián, amellyel most gazdaságát vezeti.”) *Goethes Gespräche: Gesamtausgabe*, Vierter Band, Leipzig, F. W. v. BIEDERMANN, 1910, 316.

⁴³ Goethe – Cottának, 1812. március 17. = WA, IV, Bd. 22, p. 298–299.

Cottának): „a kiadó minden esetben pontosan tudja, hogy mi mekkora hasznot hajt neki és családjának, a szerző ellenben mindig teljesen a sötétben tapogatózik [im Dunkeln ist]”⁴⁴

Amellett, hogy túlbecsüli a kiadó bizonyosságát a várható nyereségről, Goethe itt a piac működésének lényegi problémájára tapint rá, nevezetesen az információk egyenlőtlen és egyenetlen eloszlására vásárlók és eladók viszonylatában. A szabadpiac apológiája szerint az önszabályozó árrendszer automatikusan kellő mennyiségű „tudást” terít szét a társadalomban ahhoz, hogy az árak várható irányával kapcsolatosan ki-ki racionális döntést hozhasson.⁴⁵ Ezzel szemben az aukcióelméletek pontosan az eladói és vevői stratégiákat egyaránt meghatározó, kiiktathatatlan információhiányt modellezik.⁴⁶ Innen nézve Goethe árverései sem mutatnak meg mást, mint magának a bizonytalanságnak a konstitutív szerepét a piaci cserében. (Amely bizonytalanságot az ő esetében az is fokozza, hogy művei eladásakor eszmei és anyagi értékek metszéspontján kereskedik.) Az aukciós értékesítés tehát úgy idegen a könyvkiadás (akkori és mai) gyakorlatától, hogy eközben éppen magát a piac logikáját vonja kérdőre. Goethe önárverései ebben a tekintetben akár afféle könyvkereskedelmi metapéldázatoknak is tekinthetők.

Goethének aligha voltak kétségei saját szellemi értéke felől – ahogy Schiller írta: „jól ismeri saját értékét és sokra becsüli önmagát” (seinen Werth ganz kennt und sich selbst hoch taxiert).⁴⁷ Nem lehetett viszont bizonyos abban, hogy ez az érték, ha áruba bocsátja, pénzben miként fejezhető ki. A Vieweggel folytatott miniaukciónak csakugyan lehetett az a járulékos célja, hogy megismerje saját piaci árfolyamát. Az „utolsó kéz” kiadás esete viszont inkább azt példázza, hogy a licitálók körének szélesítése (s ezzel több kereskedői vélemény begyűjtése) nem csökkenti, hanem éppenséggel tovább növeli a bizonytalanságot. Információból, vagyis ajánlatból itt már túlságosan is sok állt Goethe rendelkezésére. S ezek szélsőséges különbségei arra mutattak rá, hogy a kiadók éppannyira (Goethe önmagára vonatkozó megfogalmazásával élve) a „sötétben tapogatóztak”, mint maga a szerző. A kiadók saját, ugyancsak vágyak és félelmek, illetve az árverés versenypsichózisa által is meghatározott kalkulációi ugyanolyan bizonytalanul viszonyultak a piachoz, amilyen bizonytalanul a szerző viszonyult hozzájuk. Információs aszimmetria tehát nem csupán Goethe és a kiadók között állt fenn, hanem a kiadók és a termék iránti várható kereslet, vagyis az áru piaci jövője között is. (Abban persze, hogy Cotta az összes licitnek nagyjából a közép-arányosát ajánlotta, lehetséges a lehetőségek helyes felmérését látni.)

⁴⁴ Goethe - Sulpiz Boisserée-nek, 1826. január 12. = WA, IV, Bd. 40, 240–241.

⁴⁵ Hayek 1945-ös klasszikus esszéje érvel így amellett, hogy a piac hatékonyabb és igazságosabb bármely központi ármegállapító hivatalnál. Vö. Friedrich HAYEK, *The Use of Knowledge in Society* = F. H., *Individualism and Economic Order*, Chicago, University of Chicago Press, 1948, 77–91.

⁴⁶ A piac Hayek által sugallt hatékonysága ellen: R. Preston McAFEE, John McMILLAN, *Auctions and Bidding*, *Journal of Economic Literature*, 1987/2, 699–700.

⁴⁷ Lásd az első lábjegyzetet.

Az aukciók problémájának ez a kölcsönös információhiány a kulcsa. Egyfelől igaz lehet, hogy az eladó azért választja az árveréses formát (ahelyett, hogy egy meghatározott összeget kérne), mert nem tudja, hogy potenciális vevői számára az árúja mennyit is ér meg. De voltaképp a licitálók maguk sem tudják, hogy az, amire licitálnak, mennyit ér nekik maguknak. Ahogy az ajánlattevők végső licitálási hajlandósága (vagyis az áru számukra való értékéről előzetesen kialakított vélemény) csak az árverés lezárultával derül ki, úgy az áru tulajdonképpeni értékét is csak az árulja el, utólag, akár évek múltán, hogy mit lehetett kinyerni belőle. A tényleges eladási számok a kiadók (mint viszonteladók) várakozásaira pozitív és negatív értelemben is rácsafolhatnak. Ugyancsak a kontingenciát növeli, hogy ugyanaz a vevő más és más aukciótípusban várhatóan másként és másként licitál. (Az „utolsó kéz” kiadás esetében, mint láttuk, Cotta az árverési láz hatására elsőre egy mindenkit látatlanban túllicitáló ajánlatot tesz, de amikor Goethével áttérnek a tárgyalásra, már sokkal visszafogottabb.) S ami talán még fontosabb, az árverés végkimenetelét, sőt, magának az üzletnek a jövedelmezőségét maguknak a licitálóknak a kiléte is befolyásolja. Hiszen mivel a kiadók „értékesítési képessége” (reselling ability) különbözik, ezért az árverésen vevőre talált, majd a könyvpiacra továbbértékesített termék végső piaci hozama, s így kereskedelmi értéke, voltaképpen azon is múlik, hogy történetesen ki nyerte az árverést.⁴⁸ (Cotta valamit kihozott az „utolsó kéz” kiadásból; más talán kevesebb, talán több sikerrel járt volna.)

Ahogy egy irodalmi alkotás szellemi megítélésében sem számíthatni közmegegyezésre (vagy e megegyezés időtlenségére), a piac sem egyértelmű értékelésekkel dolgozik. Egy mű kereskedelmi értéke nem csupán időben változhat, hanem kereskedőnként és az értékesítési forma szerint is más és más lehet. Irodalmi önaukcióival Goethe az írói önértékelés és a piaci értékelés szembesítésére tett kísérletet, de e kísérletek szükségképpen sikertelenek maradtak. A könyvpiac ugyanis nem mennyiségileg egyértelműsíti (vagyis számszerűsíti, s ezzel degradálja) a szellemi alkotás összetett minőségét, hanem csupán átfordítja a szellemi értékelés megfoghatatlanságát a kontingenciák egy másik, nem kevésbé spekulatív dimenziójába. Talán maga Goethe is erre utalt, amikor a rézkarc-aukciókat „művészeti sorsjátéknak” (Kunstlotterie) nevezte.⁴⁹

A haszonelvű idealista

Goethe visszatérően bírálta a kultúra elüzetiesedését, ám ezekben az ítéleteiben mindig volt valamennyi önellentmondás. 1797-ben (vagyis a Vieweggel kötött szerződés idején) egyfelől azt jósolja, hogy az ipari termelés és a forgalmazás felgyorsulása

⁴⁸ Az aukciós adásvételek érték-kontingenciájáról a fenti szempontokat lásd MCAFEE, McMILLAN, *i. m.*, 704–716.

⁴⁹ Goethe – Johann Heinrich Meyernek, 1818. március 26. = WA, IV, Bd. 29, 107.

a „művészet számára a teljes hanyatlást készíti elő”,⁵⁰ másfelől pontosan ebben az időszakban veti bele magát ő is az aukciós műtárgy-kereskedelembé. Az „utolsó kéz” kiadás körüli hercehurca idején azt fejtegeti, hogy „a vagyon és a sebesség” (Reichthum und Schnelligkeit) eszményítésével „középszerű kultúra lesz általánossá” (eine mittlere Cultur gemein werde),⁵¹ néhány évvel később viszont éppen az itt emlegetett modern kommunikációs és szállítóeszközök (vasút, gőzhajó, gyorsposta) szerepét fogja méltatni a nemzeti kultúrák közti érintkezés, vagyis a „világirodalom” előmozdításában.⁵²

Ugyanebben az időszakban Goethe többször hangsúlyozza az önérdek és a haszon szerepét a kulturális vállalkozásokban: a weimari színház állami szubvenciója kapcsán mutat rá, hogy hatékony igazgatás csak akkor várható, ha „személyes előnyök vagy hátrányok” forognak kockán.⁵³ S idővel nem csupán elfogadni látszott az irodalom forgalmazásának kereskedelmi kereteit, hanem esetenként magát a költői alkotást is ennek analógiájára értelmezte. Míg korábban megbélyegezte a művészet „piaci kikiáltóit” (Marktrufern), akik „minden újdonságot akkora ujjongással fogadnak, amely becsületére válnék a legkifogástalanabb remekműnek is”,⁵⁴ a *Nyugat-keleti díván*hoz (1819) írott kommentárjai a költőt is a „kereskedő szerepében” (Rolle eines Handelsmanns) láttatják, aki saját műveinek csap hírverést.⁵⁵ A kereskedelem itt egyúttal a kultúrák közötti közvetítés metaforája: a *Díván* költője afféle vándorkereskedőként szállít egzotikus költői árucikkeket a keleti bazárból a nyugati vásárookra. Az 1820-as évek végén ez a kép tér vissza a világirodalom fogalmában, amelyet Goethe „szellemi kereskedelemként” (geistiger Handelsverkehr),⁵⁶ vagyis egyfajta „vásárként” (Markte) határoz meg, „hová minden nép elhozza a maga portékáját [Waaren]”, s a fordító kereskedőként, vagyis saját „üzlete” (Geschäft) érdekében közvetít köztük, s közben maga is „gazdagszik” (bereichert).⁵⁷ A világirodalom képzeete tehát úgy lesz a humanista *Bildung* letéteményesévé, hogy annak előmozdításában Goethe elfogadja

⁵⁰ Johann Wolfgang GOETHE, *Művészet és kézművesség*, ford. TANDORI Dezső = *Antik és modern*, i. m., 208.

⁵¹ Goethe - Karl Friedrich Zelternek, 1825. június 6. = WA, IV, Bd. 39, p. 215.

⁵² Lásd többek között: Goethe - Thomas Carlyle-nak, 1828. január 15. = *Correspondence between Goethe and Carlyle*, ed. Charles E. NORTON, London - New York, MacMillan, 1887, 57.

⁵³ „Semmi sem veszélyezteti jobban egy színház üdvét [...] mint az, hogy ha az igazgatóságot nem érinti többé személyesen a pénztár bevételének növekedése vagy csökkenése.” ECKERMANN, i. m., 158-159.

⁵⁴ Johann Wolfgang GOETHE, *Propyläen... Bevezető*, ford. TANDORI Dezső = *Antik és modern*, i. m., 231; *Einleitung in die Propyläen = Hamburger Ausgabe: Band XII. Schriften zur Kunst, Schriften zur Literatur, Maximen und Reflexionen*, Hamburg, Christian WEGNER, 1963, 54.

⁵⁵ Johann Wolfgang GOETHE, *Noten und Abhandlungen zum besseren Verständnis des west-östlichen Divans = Berliner Ausgabe, Band 3. Poetische Werke*, Berlin, Aufbau, 1960, 163.

⁵⁶ Johann Wolfgang GOETHE, *Thomas Carlyle: „Schiller élete”*, ford. GÖRÖG Lívía = *Antik és modern*, i. m., 719; *Thomas Carlyle Leben Schillers aus dem Englischen; eingeleitet durch Goethe*, Frankfurt am Main, Heinrich Wilmans, 1830, vii.

⁵⁷ Goethe - Thomas Carlyle-nak, 1827. július 20., ford. GÖRÖG Lívía = *Antik és modern*, i. m., 691; *Correspondence between Goethe and Carlyle*, i. m., 18.

az (egyszerre anyagi és szellemi) haszonkeresés ösztönzését. Egy 1830-ból feljegyzett beszélgetés során általában is úgy foglal állást, hogy „mindenki boldogságához” (Glück des Ganzen) kinek-kinek a „saját boldogságát” kell keresnie.⁵⁸ A Thomas Carlyle Schiller-életrajza ugyancsak 1830-as német nyelvű kiadásának előszavához készített jegyzeteiben (vagyis a világirodalom fogalmának meghatározására tett legkifejtettebb kísérletében) ezt még élesebben fogalmazza meg: a vadul örvénylő világban, amelyben hogy „a maga szükségleteit kielégíthesse, az ember kénytelen közvetlenül és pillanatnyilag mások szükségleteinek kielégítéséről gondoskodni”, csak a „legtisztább és legszigorúbb egoizmus [reinste und strengste Egoismus] menthet meg minket”.⁵⁹

A haszonelvűség és a piaci szemlélet (gyakorlati vagy figuratív értelemben) tehát egyre erősebben jelen volt Goethe gondolkodásában. Ennek ellenére azonban túlzás „innovatív és sikeres irodalmi vállalkozóként” emlegetni.⁶⁰ Jelentős jövedelmei származtak irodalmi műveiből, de magasrangú hivatalnokként (1815-től államminiszter) a modern irodalmi mező alaptendenciái – vagyis a hivatásosodás és a piacosodás – csak érintőleges hatással voltak tevékenységére. Nem az irodalmi piacról élt, erre tetemes örökölt vagyona és igen magas állami fizetése (idővel egyre inkább hallgatólagos szinekúra) miatt sem szorult rá. S ezért engedhette meg magának, hogy úgy nyilatkozzon, csupán a „kisebb tehetségeket” foglalkoztatja a „haszon” (Gewinn), amelyre műveik révén szert tehetnek, ahelyett, hogy a „művészetre mint olyanra” (Kunst als solche) összpontosítanak.⁶¹

Az 1770-es években Goethe pályakezdése, mint emlékirataiban maga is felidézi, egybeesett annak a történeti átalakulásnak a kezdeteivel, amelynek során a kiadó és az író közti szinte patrónusi-kliensi kapcsolatot az (elvileg egyenrangúságot biztosító) üzleti viszony váltotta fel. Míg korábban az írást „szentségnek tekintették, s már-már szimóniának fogták fel, ha ezért valaki honoráriumot kért vagy fogadott el”, illetve a vásárlók maguk is úgy gondolták, hogy „nem is a könyvet kell megfizetni, hanem a szerzőnek ez alkalommal meghálálni a haza szolgálatában szerzett érdemeit”,⁶² inentől maga az írói tevékenység is egyre erőteljesebben integrálódik a kereskedelem világába. Pályája legelején, mint Goethe ugyanitt írja, nem is kívánta verseit kiadni, mivel irtózott „a gondolattól, hogy aprópénzre váltsam költészetemet” – ám amikor értesül Christian Himburg kalózkidásáról, azt már „rablásnak” érzi, s felháborítja,

⁵⁸ ECKERMANN, *i. m.*, 607; *Goethes Gespräche mit Eckermann*, Leipzig, Insel, 1949, 693.

⁵⁹ Johann Wolfgang GOETHE, *További megjegyzések a világirodalomról*, ford. GÖRÖG LÍVIA = *Antik és modern, i. m.*, 722–723; *Aus dem Faszikel zu Carlyles Leben Schillers = Sämtliche Werke: Ästhetische Schriften 1824–1832, i. m.*, 867.

⁶⁰ Vö. „ein innovativer und erfolgreicher Literaturunternehmer” TIETZEL, *i. m.*, 26.

⁶¹ ECKERMANN, *i. m.*, 89; *Goethes Gespräche mit Eckermann, i. m.*, 109.

⁶² Goethe itt Klopstock magánkiadású *Deutsche Gelehrtenrepublikját* (1774) és annak előfizetőit említi példaként: Johann Wolfgang GOETHE, *Életemből = Költészet és valóság*, ford. SZÖLLŐSY KLÁRA, Bp., Európa, 1982, 464–465.

hogy az „orcátlan kalózkiaadó” vélhetően „szépen megszédte magát szellemi kincseimen”.⁶³ Ennek a két szempontnak a feszültsége (vagy változó arányú egyensúlya) Goethe egész alkotói életútját végigkíséri. Amellett, hogy észlelte, elfogadta, sőt bizonyos tekintetben üdvözölte a piaci szemlélet térnyerését, az irodalom valóságos üzleti gyakorlatával csak élete legvégén szembesült. Negyedszázados együttműködésük során 1825 előtt soha nem fordult elő, hogy példányszámokról, raktárkészletről, pénzügyi mérlegről váltottak volna szót Cottával; s amikor Cotta megküldi számára az „utolsó kéz” kiadás előfizetőiről szóló kimutatásait, Goethe ötvenéves írói pályája során először kap képet művei kelendőségéről.⁶⁴

Innen nézve felvethető, hogy irodalmi önaukcióival Goethe azért is léphetett fel újítóan vagy kísérletezően az irodalmi piacon, mert habitusát, életformáját és társadalmi pozícióját tekintve alapvetően kívül állt azon. Még akkor is, ha egy-egy újítása az irodalmi kereskedelem későbbi rendjét vetítette előre: az „utolsó kéz” kiadás esetében, a német könyvkereskedelem történetében elsőként eléri, hogy az egyszeri, meghatározott összegű honorárium (*flat fee, Pauschalhonorar*) mellett az eladott példányok után is részesedjen a haszonból (*sales fee, Absatzhonorar*).⁶⁵ Másfelől viszont az is éppennyire jellemző, hogy ennek az üzletnek a keretét nem a modern könyvkereskedelem, hanem a kiadási privilégiumok tovább élő (kora-újkori) világa adta. Az árúja értékét nagymértékben befolyásoló terjesztési monopólium megszerzésére Goethe saját kulturális tekintélyét és közbenjárói politikai befolyását használja fel. S bár művei utolsó összkiadását szerette „nemzeti ügyként” (*National-Angelegenheit*) emlegetni,⁶⁶ de a privilégium kikövetelésében okkal láthatni a *rent-seeking* megnyilvánulását is: Goethe voltaképpen minden jogalap nélkül részesült a könyvkereskedelem érvényes jogi kereteit felfüggesztő, nagy anyagi előnnyel járó, különleges elbánásban (a bajor királyság kivételével még a privilégium kiállításának illetékét is elengedték).⁶⁷

Goethe pályája, s benne az itt tárgyalt két sajátos eset azért lehet különösen tanulságos, mert az „írói gazdálkodásnak”, mint feladatnak a létrejöttét mutatja meg. Vagyis, hogy miként kényszerül rá az irodalmi kereskedelemben való tájékozódásra egy olyan alkotó, aki életvezetését tekintve voltaképp nem szorult volna rá erre, hiszen szorosán véve (még) nem *hivatásként* üzte az irodalmat. Goethe alkotói életútja az irodalmi művek forgalmazását (s ekként társadalmi jelenlétét és hozzáférhetőségét) meghatározó folyamatok egy alapvető változásokat hozó időszakának egészen

⁶³ *Uo.*, 606.

⁶⁴ HAGEN, *i. m.*, 36–38, 54.

⁶⁵ A szerződés szerint, ahogy arra Goethe majd 1831-es végrendeletében is kitér, a lipcsei vásár után a Cotta kiadóvállalatnak minden évben kimutatást kell küldenie az „utolsó kéz” kiadásának fogyásáról. Ez akkor is teljesen újszerű volt, ha a szerződésben meghatározott tizenkét év alatt az összkiadásból végül csak 19050 példány kelt el, vagyis a húszezer példány fölött járó bónuszt a kiadónak végül nem kellett megfizetnie. Vö. HAGEN, *i. m.*, 55.

⁶⁶ Vö. UNSELD, *i. m.*, 545.

⁶⁷ TIETZEL, *i. m.*, 23–24.

átível. Így annak (máig fennálló) lehetőségeit és kényszereit egyrészt korai, képlékeny állapotokban mutatja meg, másrészt pedig bizonyos értelemben a fonákjukról, vagyis egy rendkívüli figura atipikus gyakorlatában. Goethének az irodalom és az üzlet viszonyára vonatkozó változatos és változó, egyszerre éleslátó és naiv, előremutató és idejétmúlt nézeteiben és stratégiáiban ennek az átmenetnek az ellentmondásai különösen látványosan szemlélhetők. Mely ellentmondásokat talán megint csak maga Goethe ragadta meg a legtalálóbban, amikor – Carlyle-nak a brit haszonelvűséget osztorozó tirádjára válaszul – önmagát mint „idealista utilitáriánust” (ideelle Utilitarier) határozta meg.⁶⁸

HITES SÁNDOR

tudományos főmunkatárs

ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

hites.sandor@btk.mta.hu

Goethe and literary self-auctioning

Abstract: The paper looks at two famous cases when Goethe chose to market his works by offering them for auction: In 1797 it was his epic *Hermann und Dorothea*, in 1825 the rights for the ‘Edition of the Last Hand’ that he put up for sale in informal bidding processes. First I reconstruct the strategies that Goethe and his publishers followed in these deals (that of a *second price* or Vickrey-auction in the former, that of a sealed-bid auction in the latter case) as experiments of tackling radical uncertainty and contingency in the market evaluation of literary works. Then I analyze the ambivalences underlying Goethe’s views, both insightful and naïve, obsolete and progressive, “idealist” and “utilitarian”, on the relationship of literature and business in the light of his parallel disdain for literary commerce and the growing importance of economic tropes in his critical writings, especially in his notion of *Wellliteratur*.

Keywords: Goethe, literary commerce, auction, market uncertainty, economic tropes

DOI: 10.37415/studia/2021/3-4/289-306.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

⁶⁸ Goethe – Carlyle-nak, 1830. április 13. = *Correspondence between Goethe and Carlyle, i. m., 177.*